LEKSIKOGRAFIJA ir LEKSIKOLOGIJA

Konstantino Sirvydo darbai ir jo epocha

3

LEKSIKO-GRAFIJA ir LEKSIKO-LOGIJA

3

DICTIONARIUM
TRIUM LINGVARUM,
In usum Studiosæ Iuventutis,
AVCTORE
R. P. CONSTANTINO
SZYRWID
e Societate JESU,
IHS
Cum Superiorum permissu editum.
Quinta editio
VILNÆ
Typis Academicis Societatis JESU.
Anno Domini M. DCC. XIII.

Konstantino Sirvydo *Dictionarium trium linguarum* (1713) antraštinis puslapis

Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto biblioteka, sign.: 2290

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS

LEKSIKOGRAFIJA ir LEKSIKOLOGIJA

3

KONSTANTINO SIRVYDO
DARBAI IR JO EPOCHA

VILNIUS 2013

UDK 811.172'373
Le159

Recenzavo:
prof. habil. dr. Norbert Ostrowski, *Poznanės Adomo Mickevičiaus universitetas*
prof. dr. Dalia Pakalniškienė, *Klaipėdos universitetas*
Kiekvienas straipsnis recenzuotas dviejų recenzentų.

Redaktorių kolegija:
Vincentas Drotvinas, *Lietuvos edukologijos universitetas*
Jūratė Pajėdienė, *Lietuvių kalbos institutas*
Kristina Rutkovska, *Vilniaus universitetas*
Zofia Sawaniewska-Mochowa, *Lenkijos MA Slavistikos institutas*
Christiane Schiller, *Berlyno Humboldto universitetas*
Zita Šimėnaitė (vyr. redaktorė), *Lietuvių kalbos institutas*

Sudarė
Zita Šimėnaitė

Leidybą finansavo Lietuvos mokslo taryba
(sutarties Nr. LIT-7-57)

© Lietuvių kalbos institutas, 2013
© Zita Šimėnaitė, sudarymas, 2013
© Inesa Šeškauskienė, vertimas į anglų kalbą, 2013

ISBN 978-609-411-105-1 (3 dalis)
ISBN 978-9955-704-42-3 (bendras)

Turinys

Pratarmė / 8

KONSTANTINO SIRVYDO ŽODYNAI

Christiane Schiller. Das *Promptuarium* von Konstantinas Sirvydas zwischen Vorlagenabhängigkeit und Innovation / 12
Konstantinas Sirvydas' *Promptuarium:* Between Innovation and Dependence on the Source. *Summary* / 47
Konstantino Sirvydo *Promptuarium* – šaltinio įtaka ir inovacijos. *Santrauka* / 48

Vilma Zubaitienė. Kristijono Milkaus žodynas ir Konstantino Sirvydo *Dictionarium trium linguarum* / 49
Christian Mielcke's Dictionary and Konstantinas Sirvydas' *Dictionarium trium linguarum. Summary* / 74

Halina Karaś. Dobór haseł w części polskiej słownika Konstantego Szyrwida / 75
Entry Selection in the Polish Part of Konstanty Szyrwid's Dictionary. *Summary* / 97
Leksikografinių straipsnių atranka lenkiškojoje Konstantino Sirvydo žodyno dalyje. *Santrauka* / 100

Zofia Sawaniewska-Mochowa. O mało znanym słowniku polsko–łacińskim Konstantego Szyrwida z 1641 roku / 103
On the Little Known Polish-latin Dictionary by Konstanty Szyrwid from 1641. *Summary* / 125
Apie mažai žinomą 1641 metų Konstantino Sirvydo lenkų–lietuvių kalbų žodyną. *Santrauka* / 126

Gertrūda Naktinienė. Konstantino Sirvydo žodynų leksika didžiajame *Lietuvių kalbos žodyne* / 128
The Lexis of the Dictionaries by Konstantinas Sirvydas in the Great *Dictionary of the Lithuanian Language. Summary* / 142

Rita Šepetytė. Konstantino Sirvydo raštų įtaka Antano Baranausko Šventojo Rašto vertimui / 144
The Influence of the Works of Konstantinas Sirvydas on the Holy Scripture Translation by Antanas Baranauskas. *Summary* / 156

Nijolė Čepienė. Konstantino Sirvydo *Dictionarium trium linguarum* leksikos skoliniai / 157
Lexical Borrowings in Konstantinas Sirvydas' *Dictionarium trium linguarum*. *Summary* / 187

KONSTANTINO SIRVYDO PAMOKSLAI

Virginija Vasiliauskienė. Dėl Konstantino Sirvydo *Punktų sakymų* teksto struktūros, turinio ir šaltinių / 190
On Konstantinas Sirvydas' Book of Sermons *Punktai sakymų*: Structure, Content and Sources. *Summary* / 204
Krystyna Rutkowska. O tekście polskim *Punktów Kazań* Konstantego Szyrwida / 206
The Polish Language in Konstantinas Sirvydas' Book of Sermons *Punktai sakymų*. *Summary* / 227
Lenkų kalba Konstantino Sirvydo *Punktuose sakymų*. *Santrauka* / 228
Jūratė Pajėdienė. Konstantino Sirvydo *Punktai sakymų*: sugretinus lietuviškąją ir lenkiškąją teksto versijas / 230
Konstantinas Sirvydas' Book of Sermons *Punktai sakymų*: Lithuanian vs. Polish Version of the Text. *Summary* / 254
Viktorija Vaitkevičiūtė. Konstantino Sirvydo *Punktai sakymų*: Baroko pamokslo ypatumai / 256
Konstantinas Sirvydas' Book of Sermons *Punktai sakymų*: Baroque Features of a Sermon. *Summary* / 281
Artūras Judžentis. „Wiſos vpes inteka marioſna, à tećiau marios nepatwiſta." Žodžio *tečiau* vartojimas Konstantino Sirvydo *Punktuose sakymų* / 283
"Wiſos vpes inteka marioſna, à tećiau marios nepatwiſta." On the Usage of the Word *tečiau* in Konstantinas Sirvydas' Book of Sermons *Punktai sakymų*. *Summary* / 293
Loreta Vaičiulytė-Semėnienė. Daiktavardžio predikatyvo morfosintaksinis žymėjimas Konstantino Sirvydo *Punktų sakymų* lietuviškame ir lenkiškame tekste / 294
The Morpho-syntactic Marking of the Noun Predicative in the Lithuanian and Polish Texts of Konstantinas Sirvydas' *Punktai sakymų*. *Summary* / 308

KONSTANTINAS SIRVYDAS IR JO EPOCHA

Zigmas Zinkevičius. Konstantinas Sirvydas ir jo aplinka / 310

Konstantinas Sirvydas and His Milieu. *Summary* / 314

Tadeusz Piotrowski. Słownik Konstanta Szyrwida na tle leksykografii polskiej i europejskiej / 315
Konstantyn Szyrwid's Dictionary Against the Background of Polish and European Lexicography. *Summary* / 327
Konstantino Sirvydo žodynas lenkų ir Europos leksikografijos kontekste. *Santrauka* / 328

Włodzimierz Gruszczyński, Małgorzata B. Majewska. Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku i jego źródła słownikowe / 329
Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku (The Polish Language Dictionary of the 17th and the First Half of the 18th Century) and its Lexicographic Sources. *Summary* / 349
Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku ir jo leksikografiniai šaltiniai. *Santrauka* / 350

Izabela Winiarska-Górska. Szesnasto- i siedemnastowieczne polskie pieśni i modlitwy ewangelików z Jednoty Litewskiej jako zjawisko językowe i stylistyczne / 351
Polish Songs and Prayers of Evangelicals of the Union of Provincial Church of Lithuania (Unitas Lithuaniae) of the 16th and 17th Century as a Linguistic and Stylistic Phenomenon. *Summary* / 373
XVI–XVII a. evangelikų reformatų bažnyčios Lietuvoje (unitas Lituaniae) lenkiškos evangelikų giesmės ir maldos lingvistiniu ir stilistiniu požiūriu. *Santrauka* / 375

Aranka Laczházi. Lietuvių *versti* ir vengrų *fordít* semantika ir jos atspindėjimas XVII–XVIII a. vengrų žodynuose / 377
The Semantic Lithuanian *versti* and Hungarian *fordít* and Its Reflection in Hungarian Dictionaries of the 17th–18th Centuries. *Summary* / 386

KONSTANTINO SIRVYDO BIBLIOGRAFIJA: 1960–2013 / 387

Pratarmė

2012 m. gegužės 9–11 d. Lietuvių kalbos institutas kartu su Anykščių rajono savivaldybe organizavo „Konstantino Sirvydo skaitymus", skirtus Konstantino Sirvydo (~1580–1631) asmenybės ir darbų sukaktims paminėti: gimimo 430-osioms, mirimo 380-osioms metinėms, pirmajam (senajam) žodynui nuo išleidimo praėjus 390 metų (~1620), *Dictionarium trium linguarum* – 380 metų (1631).

Gegužės 10 d. Lietuvių kalbos institute vyko tarptautinė mokslinė konferencija „Konstantinas Sirvydas – lietuvių leksikografijos pradininkas". Konferenciją rėmė Lietuvos mokslo taryba. Joje perskaitytų pranešimų pagrindu parengti straipsniai sudaro šio straipsnių rinkinio didžiąją dalį.

Pirmajame knygos skyriuje skelbiami naujausi tyrimai, skirti K. Sirvydo žodynams. Christiane Schiller analizuoja K. Sirvydo pirmojo žodyno *Promptuarium* duomenų priklausomybę nuo jo šaltinio – Nicolajaus Volckmaro žodyno antrosios lenkų–lotynų kalbų dalies (lyginimui pasirinktas ne iki šiol įprastas 1613, o 1605 metų N. Volckmaro žodyno leidimas). Vilma Zubaitienė ištyrė K. Sirvydo žodyno *Dictionarium trium linguarum* santykį su Kristijono G. Milkaus žodynu *Littauisch–deutsches und Deutsch–littauisches Wörter-Buch* (1800). Halina Karaś aptarė, pagal kokius principus K. Sirvydas atrinko leksikografinius straipsnius *Dictionarium trium linguarum* trečiojo leidimo lenkiškajai daliai, naudodamasis lenkišku šaltiniu – Grzegorzo Knapskio lenkų–lotynų–graikų kalbų žodynu *Thesaurus polonolatino graecus*, o Zofia Sawaniewska-Mochowa pateikė K. Sirvydo lenkų–lotynų kalbų žodyno *Dictionarium Polonolatinum*, išleisto Varšuvoje 1641 metais, filologinę ir lingvistinę analizę. Kaip K. Sir-

vydo žodynų leksika pateikta didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno* tomuose ir ką reikia tikslinti rengiant šio žodyno elektroninio varianto (LKŽe) papildymus, aptaria Gertrūda Naktinienė. Rita Šepetytė analizuoja, kokia K. Sirvydo leksika pasinaudojo Antanas Baranauskas, versdamas Šventąjį Raštą. Apie K. Sirvydo *Dictionarium trium linguarum* leksikos skolinių kilmę rašo Nijolė Čepienė.

Antrasis knygos skyrius skirtas K. Sirvydo pamokslų *Punktai sakymų* lietuviškų ir lenkiškų tekstų analizei. Pamokslų turinį, šaltinius ir teksto struktūras išsamiai aptaria Virginija Vasiliauskienė. Pamokslų lenkišką dalį *Punkty Kazań* analizuoja Krystyna Rutkowska: siekdama nustatyti biblinio teksto kilmę, nagrinėja lenkiškas perikopes ir Biblijos citatas. Jūratė Pajėdienė, gretindama lietuviškus ir lenkiškus *Punktų sakymų* tekstus, randa kiekybinio ir kokybinio pobūdžio neatitikimų, aktualizuoja lietuviško ir lenkiško *Punktų sakymų* tekstų sukūrimo eiliškumo (arba teksto originalo ir jo vertimo) klausimą. Apie Baroko pamokslų ypatumus kalba Viktorija Vaitkevičiūtė: nurodydama K. Sirvydo postilės vaizdiškumą, aiškina, kaip ir kokiomis priemonėmis nusakoma žmogaus prigimtis pamoksluose. Artūras Judžentis nagrinėja *Punktuose sakymų* gana retai vartojamo ir rytiniam senųjų lietuviškų raštų kalbos variantui apskritai nebūdingo žodžio *tečiau* funkcijas, o Loreta Vaičiulytė-Semėnienė – predikatiškai vartojamo daiktavardžio morfosintaksinį žymėjimą.

Trečias knygos skyrius skirtas K. Sirvydui ir jo epochai. Zigmas Zinkevičius susumuoja savo atliktus tyrimus, susijusius su K. Sirvydo ir jo artimo bendradarbio Jono Jaknavičiaus darbais. Tadeuszas Piotrowskis rašo apie pirmąjį lietuvių kalbos žodyną europiniame leksikografijos kontekste, lygina jį su panašiais to meto žodynais Lenkijoje, Didžiojoje Britanijoje, Prancūzijoje, Nyderlanduose, daug dėmesio skirdamas kultūriniams ir socialiniams veiksniams, lemiantiems tautinių leksikografijų tendencijas. Włodzimierzas Gruszczyńskis, Małgorzata B. Majewska pristato rengiamą *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* (Lenkų kalbos XVII–XVIII a. I pusės žodyną).

Aptariama šio žodyno sudarymo istorija ir svarbiausios jo redaktorių nuostatos, kalbama apie metodologines senųjų žodynų medžiagos problemas. Izabela Winiarska-Górska pateikia pasirinktų XVI–XVII a. katekizmų ir giesmynų, išleistų Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, apžvalgą. Knygos aprašomos pagal tam tikrus struktūrinius bruožus (genologinis tyrimas). Apie XVII a. vengrų leksikografiją ir apie lietuvių kalbos veiksmažodžio *versti* ir jo vengriško atitikmens *fordít* sąsajas rašo Aranka Laczházi.

Straipsnių rinkinio pabaigoje pateikiama K. Sirvydo 1960–2013 metų bibliografija.

Šiuo rinkiniu siekta supažindinti su naujausiais lietuvių ir užsienio kalbininkų tyrimais, skirtais K. Sirvydo darbams ir jo epochai, paskatinti tyrėjus naujiems ieškojimams.

KONSTANTINO
SIRVYDO ŽODYNAI

Christiane Schiller
Humboldt-Universität zu Berlin

Das *Promptuarium* von Konstantinas Sirvydas zwischen Vorlagenabhängigkeit und Innovation

Die beiden Wörterbücher von Konstantinas Sirvydas, das als *Promptuarium dictionum Polonicarum Latinarum et Lituanicarum* (weiterhin SPr) bekannte und das *Dictionarium Trium linguarum* (weiterhin SD), sind bisher in erster Linie mit dem Schwerpunkt auf überlieferungsgeschichtliche und lexikologische Fragestellungen untersucht worden. Um die Publikation und Aufarbeitung dieser lexikographischen Werke hat sich insbesondere Kazys Pakalka bemüht (vgl. Pakalka 1960a, 1960b, 1961, 1964, 1973, 1979, 1997; Balašaitis, Pakalka 1976). Wichtige Beiträge zur Erforschung der lexikographischen Werke von K. Sirvydas hat auch Vincas Urbutis geleistet (vgl. Urbutis 1967, 1999).

In den bisherigen Arbeiten zu den Wörterbüchern von K. Sirvydas kaum berücksichtigt wurden metalexikographische Fragestellungen[1], die alle drei Wörterbuchsprachen in gleicher Weise mitberücksichtigen und gegenseitige Abhängigkeiten aufzeigen. Es ist trivial festzustellen, dass ein Wörterbuch mehr als eine Sammlung von Wortformen einzelner Sprachen darstellt und Wörterbücher demzufolge nicht ausschließlich Quelle lexikologischer Forschungen sind. Die Art der Lemmatisierung, Art und Anzahl der Angabenklassen und die sprachliche Aufbereitung des lexikalischen Materials berühren metalexikographische Fragestellungen, die auf konzeptionelle Erwägungen und das Sprachverständnis des Autors schließen lassen.

[1] Siehe hierzu Ch. Schiller (2009: 30–45).

Deshalb werden in diesem Beitrag die Wörterbücher von K. Sirvydas als lexikographische Dokumente behandelt, die umfassend, d.h. unter Einbeziehung aller im Wörterbuch berücksichtigen Sprachen, metasprachlich analysiert werden sollen. Um den Rahmen eines Beitrages für einen Tagungsband nicht zu sprengen, und angesichts der Tatsache, dass SD in den Arbeiten von K. Pakalka bereits umfassender untersucht worden ist, konzentrieren sich die folgenden Ausführungen auf SPr und geben nur Ausblicke auf SD.

Die Interpretation sprachlicher Fakten einer Sprache, die in einem Wörterbuch in Äquivalentsposition erscheint, kann immer nur vor dem Hintergrund der Darbietung der Lemmasprache erfolgen. Sie gibt durch die Art der Lemmaansetzung mit der Wahl der jeweiligen Zitierformen (z.B. Infinitiv vs. 1.sg.prs. bei den Verben) im Wesentlichen die Zitierformen der Äquivalente vor. Deshalb wird hier besonderes Augenmerk auf die Darstellung der Abhängigkeit der Darbietung der litauischen Äquivalente von der polnischen Lemmastruktur gerichtet. Darüber hinaus werden Extensionen und Reduktionen der Mikrostruktur untersucht, um die Innovationen von K. Sirvydas präziser bestimmen zu können.

1. ZUR VORLAGE VON SPr

Spätestens seit K. Pakalka (1973: 136) wird davon ausgegangen, dass als Vorlage für SPr der polnisch-lateinische zweite Teil der dritten Auflage des *Dictionarium quattuor linguarum Latinè, Germanicè et Polonicè* von Nicolaus Volckmar (weiterhin VD) gedient hat, die 1613 in Danzig erschienen ist. 1997 formuliert K. Pakalka diese Feststellung zwar vorsichtiger, und behauptet nun, dass *vermutlich* die dritte Auflage von VD, d.h. VD 1613, K. Sirvydas seinem SPr zugrunde gelegt hat.[2] Da aber Zweifel an der von K. Pakalka vorgenommenen Identifizierung bisher nicht vorgebracht wurden, musste auch die Verf. zunächst von deren Richtig-

[2] „tikriausiai trečiojo leidimo (1613)" (Pakalka 1997: 13).

keit ausgehen. Allerdings haben sich im Verlauf der Arbeit an diesem Beitrag Anhaltspunkte ergeben, die es notwendig machen, die bisherige Identifizierung der Vorlage zu hinterfragen.

Eine kritische Durchsicht der von K. Pakalka veröffentlichten Artikel, in denen er Aussagen zur Vorlage von SPr macht, bringt eine Vielzahl von Ungenauigkeiten und Fehlern zutage. Die Identifizierung von VD 1613 als Quelle von SPr in K. Pakalka (1973:136)[3] wird dort allein mit dem Verweis auf K. Pakalka (1960a)[4] begründet. In dem von K. Pakalka genannten Artikel K. Pakalka (1960a) wird aber mitnichten der Beweis dafür geführt, dass VD 1613 als Vorlage von SPr anzusetzen ist. Vielmehr versucht K. Pakalka (1960a) zu beweisen, dass sich K. Sirvydas auf die 1623 erschienene vierte Auflage VD 1623 als Vorlage für SPr gestützt hat.[5] Da er sowohl Jahreszahl als auch Titel nennt, kann man hier nicht von einem Versehen ausgehen. In diesem Aufsatz stellt er VD 1623 und SPr gegenüber, ohne aber Abweichungen zu VD 1613, VD 1605 und VD 1596 aufzuzeigen, wodurch seiner Aussage Beweiskraft gegeben hätte werden können.

[3] „1960 m. šio straipsnio autorius išaiškino, kad defektinio egzemplioriaus lenkiškų ir lotyniškų žodžių registras buvo imtas iš Folkmaro „Dictionarium quatuor linguarum <...>" (1613) Polonicolatina dalies."

[4] Vgl. Fußnote 38 „K. Pakalka. Dėl Sirvydo žodyno „Dictionarium trium linguarum" lenkiškosios–lotyniškosios dalies šaltinio, Lietuvos TSR MA darbai, A serija. 1 (8), 217–221 (1960)." (Pakalka 1973: 136)

[5] „Lyginant pirmąjį „Dictionarium" leidimą su kitais XVI a. – XVII a. pradžios daugiakalbiais žodynais, paaiškėjo, kad K. Sirvydas, sudarinėdamas pirmąjį leidimą, naudojosi žymiai mažesnės apimties, negu G. Knapskio „Thesaurus Polono Latino Graecus", būtent N. Folkmaro 1623 m. žodynu, išėjusių Baltazaro Andriejaus Fonatano pavarde. Pilna originalo antraštė: Dictionarii Quadrilinguis, Latinogermanopolonicograeci, Editio Quarta, multis in locis correcta, ab erroribus purgata, et nunc Syllabarum quantitate aucta cum Nomenclatore rerum et verborum utillissimo cura, studio et sumptibus Balthasaris Andreae Fontani. Cum Gratia et Privilegio S.R.M. Excussa Anno MDCXXIII. Prostat in Nobilis Dontisci Bibliopolio Balthasar Andreano." (Pakalka 1960a: 218)

Die in diesem Aufsatz zur Gewissheit formulierte Aussage, dass nämlich VD 1623 als Vorlage für SPr zu sichern ist, klingt in seiner im Jahr 1964 erschienen Dissertation jedoch viel vorsichtiger.[6] Dort führt er ebenfalls den Vergleich von VD 1623 mit SPr an, begründet diesen aber mit der Ähnlichkeit der Auflagen und der Vermutung, dass K. Sirvydas sicher VD 1623 benutzt hätte.[7]

Eine Vermutung wurde hier zur Gewissheit erklärt und diese vermeintliche Gewissheit im Laufe der Jahre unbemerkt in eine andere vermeintliche Gewissheit überführt, ohne dass je der Nachweis dafür erbracht worden wäre, dass VD 1613 SPr als Vorlage gedient hätte.

Nachdem hier an dieser Stelle der bisherige Forschungsstand dokumentiert wurde, soll nun versucht werden, durch einen Vergleich von SPr mit allen Auflagen von VD (VD 1596[8], VD

[6] Für die Zugänglichmachung der entsprechenden Seiten aus K. Pakalkas Dissertation sowie für die Diskussion zu dieser Fragestellung und die akribische Recherche am Vilniuser Exemplar von VD 1613 bin ich Vilma Zubaitienė, Vilnius, zu aufrichtigem Dank verpflichtet.

[7] „Kadangi visų keturių N. Folkmaro žodyno leidimų Polonicolatina dalis vienoda, tai Širvydas galėjo bet kuriuo iš jų pasinaudoti. Čia pavyzdžius pateikiame iš paskutiniojo, ketvirtojo (1623–1624) leidimo, kuris Širvydui galėjo būti pats prieinamiausias" (Pakalka 1964: 39). Allerdings räumt K. Pakalka ein, dass er nur VD 1596, VD 1613 und VD 1623 vergleichen konnte, während ihm VD 1605 nicht zur Verfügung stand.

[8] [Nicolaus Volckmar.] DICTIONARIVM TRILINGVE TRIPARTITVM AD DISCENDAM LINGVAM LATINAM POLONICAM ET GERMANI=cam accommodatum <...>, Danzig 1596. Benutzt wurden für den Vergleich Kopien von Seiten aus dem Exemplar SBB V 6508[a]. Diese bereits vor einigen Jahren angefertigten Kopien umfassen leider nicht alle relevanten Seiten. Das Exemplar SBB V 6508[a] konnte im Frühjahr/Sommer 2013 leider nicht erneut eingesehen werden, da diese Bestände aufgrund technischer Schwierigkeiten in der Staatsbibliothek Berlin gesperrt sind. Zitiert wird VD 1596 nach der sekundären Foliierung.

1605[9], VD 1613[10], VD 1623[11]) die von K. Sirvydas verwendete Auflage zu identifizieren. Im Rahmen dieses Beitrages kann dies selbstverständlich nur punktuell erfolgen. Da die vier Auflagen von VD tatsächlich in sehr hohem Maße übereinstimmen, müssen hier subtile Abweichungen für die Beweisführung herangezogen werden.

Die Zweifel an VD 1613 als Vorlage wurden maßgeblich von folgenden Belegen in SPr hervorgerufen, vgl.:

(1) **Iáchałem** *vide* **iádę**. (SPr 43v)

[9] [Nicolaus Volckmar.] DICTIONARIVM TRIUM LINGUARVM LATINE, GERMANICE ET POLONICE <...> Nunc denuo recusum lingua Graeca auctum et Quadrilingue factum <...>, Danzig 1605. Herangezogen wurde das Exemplar Biblioteka Ossolineum, Wrocław, Sign. XII-1017, das unter http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=9501&from= PIONIER%20 DLF online zugänglich ist. Zitiert wird VD 1605 nach der angegenbenen sekundären Paginierung.

[10] [Nicolaus Volckmar.] DICTIONARIVM QVARTVOR LINGVARVM, Latinè, Germanicè & Polonicè <...> Nunc tertiò recusum, multis in locis correctum, & ab Erroribus purgatum. <...>, Danzig 1613. Eingesehen wurde das Exemplar ThULB Jena: Sign. 4 Gl. I, 40. Außerdem fließen hierzu Recherchen ein, die V. Zubaitienė anhand des bisher undatierten Vilniuser Exemplars VUB RSS III - 19394 vorgenommen hat, das sie im Verlauf der Recherchen als VD 1613 identifizieren konnte. V. Zubaitienė konnte durch ihre Recherchen auch feststellen, dass die in SSŽ angeführten Belegseiten aus VD (vgl. SSŽ 35–46, 155, 457–462) nicht, wie angegeben, VD 1613 entnommen sind, sondern VD 1623/24. Zitiert wird VD 1613 nach der Bogensignatur.

[11] [Nicolaus Volckmar.] DICTIONARII QVADRINGVIS, LatinoGermano-Polono Græci, Editio quarta, multis in locis correcta, ab Erroribus purgata <...>, Danzig 1623. Eingesehen wurde das Expemplar von VD 1624 der Stadtbibliothek Braunschweig mit der Signatur: Camman C 129 (4 A°). Angesichts der Tatsache, dass es sich bei VD 1623 und VD 1624 um die 4. Auflage mit gleichem Titel handelt, ist davon auszugehen, dass sich beide Ausgaben nur durch das Titelblatt mit den unterschiedlichen Erscheinungsdaten unterscheiden, der Inhalt aber identisch ist. Zitiert wird VD 1623/24 nach der Bogensignatur.

Der in Beleg (1) angeführte Verweis lässt sich weder in VD 1613 und VD 1624 nachweisen. Allerdings findet sich dieser in VD 1605, vgl.:

(2) **Iáchałem**/ *vide* **Iádę**. (VD 1605: [628])

Übereinstimmungen zwischen SPr und VD 1605 auf der einen Seite (*iáchałem* resp. *Iáchałem*) und Abweichungen zu VD 1613 und VD 1624 (*Iechałem*) zeigen sich auch im Wörterbuchartikel, auf den der vorgenannte Verweisartikel adressiert, vgl.:

(3) **Iádę**/ *proficiſcor, iter*|| *facio, conficio, habeo,*|| *tendo, contendo, confe-*||*ro me aliquô, in præt-*|| **iáchałem**/ **waʒiuo**=||**iu**[12]/ **eymi**. (SPr 44r)

(4) **Iádę** / *proficiſcor, iter facio,*|| *tendo, contendo. In præt.* **Iá**=|| **chałem**. (VD 1605: [628])

(5) **Iádę**/ *Proficiſcor, iter facio,* || *tendo, contendo. In Præt.* **Ie**=||**chałem**/ (VD 1613: F4v)

(6) **Iádę**/ *Proficiſcor, iter facio,* || *tendo, contendo. In Præt:* **Ie** =||**chałem**/ (VD 1624: F4v)

Auch im folgenden Wörterbuchartikel, für dessen Überprüfung auch VD 1596 herangezogen wurde, spricht der Befund in SPr gegen VD 1613 sowie gegen VD 1623/24, sondern stimmt zu VD 1605 und VD 1596.

(7) **łachcę** & **łáchtam**/|| *titillo.* **katulo**/ **kaſau**. (SPr 69v)

(8) **Láchcę**/ & **łáchtam** / *Titillo* (VD 1596: [220]r)[13]

(9) **Lachcę**/ & **łachram** [!]/ *Titillo* (VD 1605: [651])

[12] Da Punkt und Akut aufgrund der unzureichenden Reproduktionsqualität nicht zu unterscheiden ist, wird in der Funktion des diakritischen Zeichens grundsätzlich der Akut gesetzt.

[13] Da K. Pakalka (1964: 40) ebenfalls **Láchcę**/ & **łáchtam** / *Titillo* anführt, kann davon ausgegangen werden, dass er anders, als er vorgibt, hier nicht VD 1623 herangezogen hat.

(10) **Lechcę**/*Titillo* (VD 1613: I4r)

(11) **Lechcę**/*Titillo* (VD 1624: I4r)

Als weiterer Beleg für die besondere Nähe von SPr zu VD 1605 sei der folgende Beleg angeführt:

(12) **Huſar** & **Huſarʒ** / *veles, itis, ferentarius, miles leuis armaturæ.* (SPr 43v)

(13) **Huſar**/ & **Huſarʒ**/ *veles, itis,*|| *ferentarius, miles leuis armaturæ.* (VD 1605: [628])

(14) **Huſarʒ**/ *Veles, itis, ferenta-*||*rius, miles, leuis arma-*||*turæ* (VD 1613: F4v)

(15) **Huſarʒ**/ *Veles, itis, ferenta-*||*rius, miles, leuis armaturæ.* (VD 1624: F4v)

Hier zeigen sowohl SPr und VD 1605: neben dem allen Auflagen gemeinsamen Lemma **Huſarʒ** auch **Huſar**.

Die hier vorgestellten Belege mögen genügen, um die besondere Nähe von SPr zu den früheren Auflagen von VD, VD 1605 bzw. VD 1596 zu illustrieren. Auf weitere Belege wird im Text Bezug genommen. Allerdings soll an dieser Stelle auch nicht verschwiegen werden, dass es durchaus Belege in SPr gibt, die eine größere Nähe zu den späteren Auflagen VD 1613 bzw. VD 1623/24 zu zeigen scheinen. Vgl.:

(16) **Legę ſię**/ *pario, catul-*||*lio, fætum excludo, ni-*||*dulor, nidifico.* **iʒperiu** (SPr 71v)

(17) **Legam ſię**/ & **lagnę ſię**/ *Pa-*||*rio, catullo, fætum excludo, nidu-*||*lor, nidifico* <...> (VD 1605: [653])

(18) **Lęgę ſię**/ & **lagnę ſię**/ *Pa-*||*rio, catullio, fætum excludo, nidu-*||*lor, nidifico* (VD 1613: K1r)

Hier hat SPr übereinstimmend mit VD 1613 die Form *Legę ſię*, während VD 1605 *Legam ſię* zeigt. Im folgenden Beleg haben sowohl SPr als auch VD 1613 übereinstimmend eine gegenüber

VD 1605 reduzierte Lemmaanzahl, das zusätzlich neben *krącę* und *kręcę* auch *kracam* und *kręcam* bietet, vgl.:

(19) **krącę**/ *item* **kręcę**/‖*flecto, torqueo, in gyrum ago.* **ſuku**. (SPr 62v)

(20) **Kracę** & **krącam**/ *item* **Krę**-‖**cę**/ **kręcam**/ *Flecto, torqueo,*‖ *in gyrum ago.* (VD 1605: [644])

(21) **Krącę**/ *Item,* **Kręcę**/ *Flec-*‖*to, torqueo, in Gyrum ago.* (VD 1613: H4v)

Auch bezüglich der Graphie scheint SPr VD 1613 näher zu stehen, vgl.:

(22) **Liy**/ *infuſorium, infundibulum.* (SPr 72v)

(23) **Leiek**/ *dimin. infuſo-*‖*riolum, infundibuliolum.* (SPr 73r)

(24) **Liey**/ *Infuſorium, infundibul*[*um*]. ‖ **Lieyek**/ *dimin:* (VD 1596: [221]v)

(25) **Liey**/ *Infuſorium, Infundi-*‖*bulum.* **leyek**/ *dimin*: (VD 1605: [655])

(26) **Liy**/ *Infuſorium, infundibu-*‖*lum.* **leiek**/ *dimin*: (VD 1613: K1v)

Der folgende Beleg lässt sich keiner der Vorlagen eindeutig zuordnen, erweckt aber den Anschein, dass möglicherweise beide Auflagen von K. Sirvydas verwendet wurden.

(27) **koſior**/ *rutabulum.* ‖ **koćkam ábo klaſka**[**am**] ‖ *plaudo, manus complodo* (SPr 61r)

(28) **Koſior**/ *Rutabulum*‖ **Koſkam**/ *Plaudo, manus com=*‖*plodo.* (VD 1605: [643])

(29) **Koſiór**/ *Rutabulum*‖ **Kłęſkam**/ *Plaudo, manus com-*‖*plodo.* (VD 1613: H3v)

Die Beurteilung der hier dargestellten Übereinstimmungen und Abweichungen und damit die Zuschreibung zu einer der Vorlagen hängt davon ab, welchen Belegen man welchen Grad an Beweiskraft zuspricht. So sind die Übernahme eines Verweislemmas, wie in Beleg 1, oder die übereinstimmende Anführung von Lemmavarianten (Belege 7 und 12) sichere Indizien für die Ver-

wendung der entsprechenden Quelle, hier VD 1605, während das Fehlen von Lemmavarianten (Beleg 16), der Ersatz vermeintlich falscher Formen 1.sg.prs. (Beleg 19) oder Übereinstimmungen hinsichtlich der Graphie eine geringe Beweiskraft besitzen, da sie auch auf vorlagenunabhängige Korrekturen zurückgeführt werden können. Die Verwendung von VD 1605 (oder VD 1596, das nur punktuell geprüft werden konnte) kann nach diesem Befund nicht bezweifelt werden. Ob daneben oder sukzessive möglicherweise von K. Sirvydas auch VD 1613 herangezogen wurde, müssen weiterführende Untersuchungen klären, die im Rahmen dieser Arbeit nicht geleistet werden können. Deshalb werden hier zum Vergleich mit SPr die Belege aus VD 1605 angeführt und nur bei offensichtlichen Abweichungen der Belege beider Quellen auch die entsprechenden Belege aus VD 1613 dargeboten.

2. MAKROSTRUKTUR

Wie die bereits oben zur Identifizierung der für SPr verwendeten Vorlage angeführten Belege dokumentieren, orientiert sich K. Sirvydas bei der Schaffung von SPr im Wesentlichen an der Makrostruktur von VD. Anders allerdings als N. Volckmar, der die Sublemmata in etymologischen Nestern anführt, überführte K. Sirvydas alle Sublemmata in die Lemmaposition[14] und erreicht somit eine glattalphabetische[15] Anordnungsstruktur. Nicht eigenständig lemmatisiert werden allein die in VD in Sublemmaposition angeführten Stammformen des Verbs. Diese Darbietungsweise sichert trotz der neu hinzugetretenen litauischen Äquivalente eine gewisse Übersichtlichkeit und damit eine größere Benutzerfreundlichkeit. Vgl. Tabelle 1

[14] Vgl. Urbutis (1999: 148).

[15] Zur Definition vgl. Wiegand (1989: 385).

Tabelle 1

VD 1605: [634].	SPr 50v
Kámień/ *Lapis, ſaxum, calculus,* **kámyßek**/*Lapillus, ſcrupus, ſcrupulus.* **kámienny**/ *lapideus.* **kámieniſty**/ *lapidoſus.* **kámien=nik**/*lapicida.* **kámienicá**/ *Aedes lateritiæ.* **kámionuię**[16]/ *Lapido,* **kamienieię**/*lapideſco, indureſco.* **kámionka**/*Morum rubi.*	**Káṁień**/ *lapis, ſaxum, calculus.* **akmuo.** **Káṁyßcẓek**/*lapillus, ſcrupus, ſcru-‖pulus.* **akmenelis.** **Kaṁieniſty**/*lapidoſus.* **akmeningas.** **Kaṁiennik**/*lapicida, latomus.* **akmeninikas.** **Kámieńica**/*ædes lateritæ.* **namai murowoti.** **Kámionuię**/ *lapido, dilapido.* **akmenims aẓumußu.** **Káṁieńieię**/ *lapideſco, indureſco.* **ingak=meni pawirſtu.** **Káṁionka**/ morum rubi.

Allerdings muss K. Sirvydas den mit der Vereinfachung der Darbietungsweise verbundenen Informationsverlust in Kauf nehmen, da die glattalphabetische Anordnung anders als die nestalphabetische nicht unmittelbar die Darstellung von etymologischen Zusammenhängen der polnischen Lemmata, wie in VD, ermöglicht. Die Überführung der Sublemma in Lemmaposition nimmt K. Sirvydas mechanisch, also ohne Rücksicht auf eine striktalphabetische Anordnung vor. Das wird u.a. deutlich, wenn etymologisch zusammengehörige, von unterschiedlichen Stammvarianten gebildete Ableitungen, die in VD als Sublemma in einem

[16] VD 1613: G3v *kámienuię.*

Wortartikel angeführt werden, in SPr in Lemmaposition erhoben werden. Auf diese Weise erzeugt K. Sirvydas Anordnungen wie etwa *Lecżę*, *Lecżenie*, *Lekarz*, *Lekárſki*, *Leká & lekarſtwo*, *Ledwie* (SPr 71v), in der die Ableitungen auf *Lek-* in nicht striktinitialphabetischer Position angeführt werden.

Die polnischen Lemmata und die lateinischen Äquivalente übernimmt K. Sirvydas, wie die Belege in Tabelle 1 zeigen, häufig vollständig und in der Regel unverändert aus der Vorlage.[17] Nur zuweilen ergänzt[18] oder tilgt er einzelne lateinische Äquivalente. Damit stellt sich für ihn die Frage von Lemmaansatz und Lemmaauswahl nicht vordergründig. Das Fehlen des Lemmas *kámienny* in SPr scheint eher auf einem Versehen bei der Übernahme zu beruhen, denn als bewusste Weglassung zu werten sein.

Zuweilen zeigen sich in SPr Inkonsequenzen in der Lemmatisierung der Sublemmata, wie in Tabelle 2 dargestellt.

Tabelle 2

VD 1605: [641]	SPr 59r
Kolę / *Ico, pungo, fodio, In præt:* **kłolem**/ *Inf:* **kłoć** / *Inde* **kłocie**/ *Ictus, us, punctio. Item. Tormina*	**Kolę**/ *ico, pungo, fodio in præt.* **kłołem**. *infin.* **kłoć**. *inde* **kłoćie**/ *ictus, punctio. item tormina:* **duriu**/ *item* **di= egiami**/ **diegimas**/ **dieglis**.

[17] S. hierzu die Polemik von V. Urbutis (1999: 148) gegen die Darstellung in K. Pakalka (1997: 21). Allerdings hat bereits K. Pakalka (1960a: 221) eine fast sklavische Abhängigkeit von SPr von der Vorlage VD behauptet, diese dann aber später relativiert.

[18] Vgl. in Tabelle 1 die Wortartikel zu den Lemmata *Kamiennik* und *Kámionuię*, in denen K. Sirvydas *latomus* bzw. *dilapido* ergänzt.

Die unterbliebene separate Lemmatisierung des Verbalsubstantivs *kłóćie* führt zu undifferenzierten Anführung der litauischen Äquivalente, die sowohl auf *Kolę* als auch auf *kłóćie* adressieren.

3. MIKROSTRUKTUR

Auch in Bezug auf die graphische Gestaltung der Wörterbuchartikel (im Weiteren mit WA abgekürzt) orientiert sich K. Sirvydas an der Vorlage. Halbfett erscheint das polnische Lemma, davon durch Schrägstrich abgetrennt in Kursive und mager das/die lateinische(n) Äquivalent(e) und daran anschließend vom lateinischen Äquivalent durch einen Punkt, zuweilen auch durch ein Komma getrennt halbfett das/die litauische(n) Äquivalent(e). Schematisch lassen sich diese Artikel folgendermaßen darstellen

> **polnisches Lemma**/ *lateinische(s) Äquivalent(e)*. **litauisches Äquivalent**.

Artikel mit mehr als einem litauischen Äquivalent sind deutlich unterrepräsentiert.

3.1. Verweislemmata. Abweichungen von dieser Struktur haben ihre Ursache in der Regel in der Vorlage VD. So etwa die Verweislemmata mit der folgenden Struktur

> **polnischen Lemma** *vide* **polnisches Lemma**

(30) **koyię** *vide* **koię** (SPr 62r)[19]
(31) **Koyę** / *vide* **koię**. (VD 1605: 644)
(32) **Kutnuruię** *vide* **ko=||tnuruię** (SPr 69r)
(33) **Kutnuruię**/ *vide* **Kotnuruię** (VD 1605: [650])

In seltenen Fällen wird, wie in den Belegen 31 und 33, in VD auf entsprechende orthographische bzw. lautliche Varianten ver-

[19] K. Pakalka (1997: 23) weist 63 Verweislemmata nach.

wiesen. Diese übernimmt K. Sirvydas unverändert und in dieser Funktion sind diese Verweislemmata in dem von K. Sirvydas intendierten glattalphabetischen Wörterbuch durchaus berechtigt.

In VD haben die Verweislemmata allerdings prototypisch die Funktion, von dem an striktalphabetischer Position angeführten Lemmazeichen auf das dazugehörige etymologische Nest zu verweisen, in dem dieses als Sublemma oder als unregelmäßige verbale Tempusform in der ihnen gebührenden Position angeführt ist. Insofern hat diese Art der Verwendung der Verweislemmata bei VD, einem nestalphabetischen Wörterbuch, ihre Berechtigung. In SPr als einem initialalphabetischen Wörterbuch haben diese Verweislemmata strenggenommen nur im Zusammenhang mit dem Verweis auf unregelmäßige Tempusformen ihre Berechtigung. In diesem Fall verweist auch in SPr das Verweislemma auf das Hauptlemma, in dem die entsprechende Tempusform angeführt ist. Vgl.:

(34) **Iáchałem** *vide* **iádę**. (SPr 43v)

(35) **Jádę**/ *proficiſcor, iter*|| *facio, conficio, habeo,*|| *tendo, contendo, confe-*||*ro me aliquô, in præt-*|| **iáchałem**/ **waźiuo**=|| **iu**/ **eymi**. (SPr 44r)

(36) **Iáchałem**/ *vide* **Iádę**. (VD 1605: 628) [20]

(37) **Iádę** / *proficiſcor, iter facio,*|| *tendo, contendo. In præt.* **Iá**=|| **chałem**[21]. (VD 1605: [628])

Wenn allerdings K. Sirvydas folgendes Verweislemma übernimmt: SPr 79 *męźny vide mąź* (vgl. *Męźny/ &c. vide Mąź* [VD 1613: L1r]), dann führt der Verweis nur bedingt zum Ziel, da *męźny* anders als in VD nicht im WA zu *mąź* sondern in dem an zweiter Stelle darauf folgenden, d.h. nach einem weiteren Lemma *Męſki* erscheint, vgl.:

[20] Dieser Verweis fehlt in VD 1613.

[21] VD 1613 zeigt hier abweichend *Iechałem*.

(38) **Mąż**/ *vir, maſculus,*|| *maritus.* **wiras.** (SPr 78r)

(39) **Męſki**/ *virilis,* **wiri.**|| **ßkas.** (SPr 78r)

(40) **Męzny**/ *fortis, ſtre-*|| *nuus, maſcul*[*us*]. **stipras.** (SPr 78r)

In Unkenntnis der primären Funktion der Verweislemmata übernimmt K. Sirvydas diese aus VD auch dann, wenn er das jeweilige litauische Äquivalent ergänzt. Damit liegt kein Verweislemma im eigentlichen Sinne mehr vor, vielmehr erzeugt er defektive WA, in denen das lateinische Äquivalent fehlt.

(41) **Denko** *vide* **dno**/ **du-**||**gnelis.** (SPr 20v)

(42) **dno**/ *fundus, ſolum.* **dugnas.** (SPr 21v)

(43) **Denko** *vide* **Dno.** (VD 1605: [605])

(44) **Dno**/ *Fundus, ſolum.* **Denko**/|| *dimin.* (VD 1605: [606])

Häufig ist allerdings das ergänzte litauische Lexem nicht als Äquivalent zum polnischen Lemma, sondern zum Verweislemma zu betrachten. Vgl.:

(45) **Kąſek**/ *vide* **kęs**/ **kuſ**=||**nis.** (SPr 51v)

(46) **kęs**/ *buccella, bolus, fru-*||ſtum, **kuſnis.** (SPr 53v)

(47) **Kąſek**/ *particula, por-*|| *tio, portiuncula.* **ku**=||**ſnelis** (SPr 53v)

(48) **Kąſek**/ *vide* **Kes** (VD 1605: [635])

(49) **Kes**/ *Buccella, bolus, fruſtum.*|| **kąſek**/ *portio, portiuncula.* (VD 1605: [636])

Diese so erzeugten WA sind allerdings in der Regel redundant, da sie, wie der Beleg 47 zeigt, unter Einschluss des hier fehlenden lateinischen Äquivalents an anderer Stelle wiederholt werden.[22]

[22] Ähnlich redundant ist auch der Verweisartikel SPr 123r *piwo vide piię*/ *alus* (vgl. SPr 122v *piwo ceruiſia. alus*), der allerdings auch die Verweisfunktion verliert, da das Lemma *piię* in SPr gar nicht vorhanden ist, weil offenbar aus Unachtsamkeit eine ganze Lemmastrecke (*pießcźek–pijańſtwo*) nicht aus VD übernommen wurde.

Diese Darbietungsweise ist ursächlich für die Vielzahl von litauischen Dubletten in SPr.[23]

Neben der Modifizierung der in VD vorgegebenen Verweise entwickelt K. Sirvydas selbst neue Verweise, die ohne Parallelen in VD sind.[24] K. Sirvydas nutzt diese von ihm eingefügten Verweise, um auf synonymische Beziehungen zwischen zwei polnischen Lemmata aufmerksam zu machen. Vgl.:

(50) **kołdrá**/ *lodix, ſtragul-‖um, vide* **koc**. (SPr 59 r)

(51) **Koc**/ *cento, lodix, gau-‖ſape, ſtragulum.* **gunia**. (SPr 57r)

In VD 1605, VD 1613 sowie VD 1623/24 fehlt dieser Verweis, vgl.:

(52) **Kołdrá**/ *Lodix, ſtragulum,‖* **kołderká**/ *dimin:* (VD 1605: [641])

Während der Verweis in 50 ergänzend neben den lateinischen Äquivalenten angeführt wird, ist er im Beleg 53 als reiner Verweis realisiert. Vgl.:

(53) **ʒgromadʒam** *vide* **ʒbieram**. (SPr 215v)

(54) **ʒbierám**/ *colligo, con-‖grego, corrado. item‖ conſcribo, de exercitu‖* dictum. **ſurinku**. (SPr 213v)

(55) **3bieram**/ *Colligo, congrego,‖ corrado. Item, Conſcribo, de ex-‖ercitu dictum. In præt:* **ʒebrałem** <...> (VD 1605: [840])

(56) **3gromádʒam**/ *Congrego, cu-‖mulo, colligo, coaceruo, aggero,‖ corrado.* (VD 1605: [844])

[23] In den folgenden Belegen erscheint das litauische Äquivalent *neußauguo* gleich in drei, miteinander in Verbindung stehenden WA in SPr, vgl. SPr 52r *kárlicá/ vide kárʒeł/‖ neußauguo*; SPr 52r *kárʒeł/ nanus. pumilus,‖ pumilio, homulus, pygmæ-‖ us, homuncio. neußau=‖ guo/ korłas*; SPr 52r *kárlicá/ nana. neu-‖ ßauguo.* Zugrunde liegen folgende WA: VD 1605: [635] *Kárlicá/ vide kárʒeł*; VD 1605: [635] *Kárʒeł/ Nanus, pigmæus, ho-‖muncio. kárlicá. fæm:*

[24] Diese offensichtlichtlich auf K. Sirvydas zurückgehenden Verweislemmata widersprechen der These von V. Urbutis (1999: 148), dass „visi nuorodiniai straipsniai bene bus paimti iš Folkmaro".

Dieser und der folgende Beleg machen deutlich, dass die synonymischen Beziehungen anhand der lateinischen Äquivalente hergestellt werden, während die in den Belegen 57 und 58 angeführten litauischen Äquivalente diese nicht aufzeigen.

(57) **prʒywalam** vide|| **prʒytłocʒam**./ **aʒu.||ritu**/ **aʒukaſu**. (SPr 151v)

(58) **prʒytłacʒam**/ *obruo*, || *opprimo*. **paminu.|| item prikrećiu**. (SPr 151r)

(59) **Prʒywalam**/ *Aduoluo, obruo,* || *opprimo*. (VD 1605: [776])

(60) **prʒytłacʒam**/ *Obruo, oppri-||mo*. (VD 1605: [775])

Mit dieser Verwendung der Verweislemmata gibt K. Sirvydas ihnen eine im Vergleich zu VD neue Funktion, die des Verweises auf synonymische Beziehungen zwischen den polnischen Lemmata bzw. lateinischen Äquivalenten.

3.2. Defektive WA ohne lateinisches Äquivalent. Auch das Fehlen des lateinischen Äquivalentes, etwa bei der Anführung der Diminutiva, an deren Stelle die entsprechende grammatische Angabe *dimin* erscheint, geht auf VD zurück.

polnisches Lemma. *dimin*. **litauische(s) Äquivalent(e)**.

(61) **koßulá**/ *interula, induſium*. **marßkiniei**. (SPr 62r)

(62) **koßulká & koßul-||lecʒka**. *dimin*. **marß=||kinelei**. (SPr 62r)

(63) **Koßulá**/ *Interula, induſium.*|| **koßulka**/ **& koßulecʒká**/ *di-||min*. (VD 1605: [643])

(64) **kotka**/ *felis*. **kate**. (SPr 62r)

(65) **koćię**/ **koćiſtko**/ **ko-||ćiatko**/ *dimin*. **katełe**. (SPr 62r)

(66) **kotká**/ *felis*. **koćię**/|| **koćiſko/kociatko**/*dimin*. (VD 1605: [643])

Anders allerdings als VD, in welchem die grammatische Angabe *dimin*. sowohl auf das entsprechende polnische Sublemma referiert als auch durch dessen Einbettung in den Wörterbuchartikel die Beziehung zum polnischen Lexem, zu dem das Sublemma das entsprechende Diminutivum bildet, unmittelbar hergestellt

wird, kann diese Beziehung in SPr nur mittelbar durch Rückgriff auf das vorangehende polnische Lemma erschlossen werden.

Eine andere Strategie der Darbietung wählt K. Sirvydas im folgenden Beleg.

(67) **Liy**/ *infuſorium, infundibulum.* (SPr 72v)

(68) **Leiek**/ *dimin. infuſo-‖ riolum, infundibuliolum.* (SPr 73r)

(69) **Liey**/ *Infuſorium, Infundi-‖bulum.* **leyek**/ *dimin:* VD 1605: [655][25]

Neben der Kennzeichnung *dimin.*, die in diesem Fall hätte unterbleiben können, führt er die entsprechenden, von ihm ergänzten diminuierten lateinischen Formen *infuſoriolum, infundibuliolum* zu lateinisch *infuſorium, infundibulum* an. Jedoch verzichtet er hier auf die Anführung der litauischen Äquivalente.

Hingewiesen soll an dieser Stelle noch auf folgenden Beleg

(70) **Iarká**/ *dim. á iará/‖ invſitato, legumen.* (SPr 44v)

(71) **Iará**/ *Legumen, frumentum‖ hornum, frumentum æſtiuum,‖* **Iarká**/ *dimin:* (VD 1605: [629])

Hier verändert K. Sirvydas die Struktur des WA in der Vorlage vollständig, indem er das Diminutivum *Iarká* zum alleinigen Lemma erhebt und auf die nicht diminuierte Form *iará*, die er mit *invſitato* als ungebräuchlich kennzeichnet, als Lemma verzichtet.

3.3. Reduzierte WA ohne litauisches Äquivalent. Vorlagenunabhängig ist das Auftreten reduzierter, d.h. durch das Fehlen der litauischen Äquivalente gekennzeichneter Wörterbuchartikel der folgenden Struktur **polnisches Lemma**/ *lateinische(s) Äquivalent(e)*, die in SPr noch vergleichsweise häufig sind, vgl.:

(72) **ſklep**/ *camera, fornix, teſtudo.* (SPr 166v)

(73) **ſklepię**/ *concamero.* (SPr 166v)

(74) **ſklepiſty**/ *fornicatus, concameratus.* (SPr 166v)

[25] **Liy**/ *Infuſorium, infundibu-‖lum.* **leiek**/ *dimin.* (VD 1613: Kv).

K. Pakalka (1997: 23) weist 572 Wörterbuchartikel ohne litauisches Äquivalent nach. Häufig ist hierbei nicht klar erkennbar, warum die litauischen Äquivalente nicht angeführt werden.[26] Merkwürdig ist in diesem Zusammenhang das Fehlen litauischer Äquivalente in WA, die offenbar nicht aus der Vorlage VD übernommen wurden (siehe dazu unter 6.3.)

4. LEMMATISIERUNG

Die Anführung der polnischen Zitierform übernimmt K. Sirvydas unverändert aus VD. Sie erscheint dort dem Beispiel der lateinbasierten Lexikographie folgend beim Verb in der 1. sg.prs. In dieser Form werden auch die lateinischen und nachfolgend auch die litauischen Äquivalente angeführt. Bei unpersönlichen Verben wird die 3.sg.prs. lemmatisiert, so etwa in folgenden Kollokationen wie:

(75) **Deßcʒ pada/ deßcʒ|| idʒie/ deßcʒ leie/||** *pluit*, **liia**. (SPr 20v)
(76) **Deßcʒ páda/ || deßcʒ idʒie/ deßcʒ leie/** *pluit*. (VD 1605: [605])

Selten wird einem konkreten Lemma in VD folgend der Infinitiv lemmatisiert, vgl.:

(77) **Ią́c/** *infin. capere vel|| incipere, ordiri, inchoa-||re, aufpicari* **pradet||imt**. (SPr 43v)
(78) **Ią́c/** *Infin: Capere vel inci-||pere.* (VD 1605: [628])

[26] K. Pakalka (1997: 22f.) behauptet, dass die litauischen Äquivalente häufig in Wortartikeln fehlen, deren Lemmata Abstrakta sowie Fauna und Flora exotischer Länder bezeichnete, für die K. Sirvydas offenbar keine litauischen Äquivalente benennen konnte. Dieser Ansicht widerspricht V. Urbutis (1999: 149), der darauf hinweist, dass selbst der WA *drukarʒ* ohne litauisches Äquivalent bleibt, obwohl im folgenden WA *Drukárſki* die Form g.sg. *drukariaus* erscheint. Vgl. SPr 26v *Drukarʒ/ Chalcographus, typographus; Drukarſki/ typographicus, drukariaus*. Auch das oben angeführte Lemma poln. *sklep* ist nicht dem exotischen Wortschatz zuzurechnen.

Das Substantiv wird im N.sg., bei Pluralia tantum entsprechend im N.pl. angeführt, auch hier ist die Vorlage VD maßgeblich.

In Anbetracht dessen, dass es sich bei SPr im Wesentlichen noch um ein Vokabular handelt, sind grammatische Angaben, die auf das Lemma adressieren, kaum zu erwarten. In SPr sind jedoch zuweilen neben der präsentischen verbalen Zitierform weitere Tempusformen, selten auch der Infinitiv unregelmäßiger Verben angeführt. Allerdings gehen auch diese Formen bereits auf die Vorlage VD zurück. Vgl.:

(79) **Idę** / *eo, venio, vado,*|| *p[er]go, gradior, tendo, contendo. in præt: ßedłem/*|| *in infinit:* **iść** / **eymi**. (SPr 45v)

(80) **Idę**/ *Eo, venio, vado,* || *pergo, gradior, tendo, conten-*||*do. In præt.* **ßedłem**/ *In Infin:* || **Iść**. (VD 1605:[630])

(81) **Obgáńiam**/ *cingo,* || *circundo, obſideo in*|| *præter.* **obegnałem**/|| *in futur.* **obégnę**. **ap-**|| **warau**. (SPr 100r)

(82) **Obgańiam** / *Cingo, circundo.*|| *obſideo. In Præt:* **obegnałem** / *in*|| *fut:* **obegnę**. (VD 1605: [682]).[27]

In der Regel wird durch Angabe des litauischen Äquivalents in der Form 1.sg.prs., wie in den Belegen 79 und 81, nur die lexikalische Bedeutung wiedergegeben. Eine Ausnahme bildet der WA zum Lemma *ieſtem*, der auch die entsprechenden litauischen Tempusformen anführt, vgl.:

(83) **ieſtem**/ *ſum, exto, exi-*||*ſto in præt.* **byłem**/|| *in fut:* **będę**/ *infinit:*|| *być.* **eſmi**/ **buwau**/|| **but**. (SPr 47r)

(84) **Ieſtem**/ *Sum, exto, exiſto. In*|| *præt:* **Byłem**. *In fut.* **Będę**/ *Inf:* || **Być**. (VD 1605: [631])

Allerdings sind die Angaben der Tempusformen in VD weitaus häufiger zu beobachten als in SPr. Zur Illustration seien nur ei-

[27] Siehe hierzu auch die Belege 3 und 4.

nige Belege herausgegriffen, vgl. VD 1605: [606] *Dmę/ Flo, ſpiro. In præt: dą=||łem. In Inf: dąć*; während SPr 21v *Dmę/ ſpiro. pućiu.* nur die 1.sg.prs. bietet. Eine ähnliche Reduktion der Mikrostruktur findet sich auch in folgendem Beleg: VD 1605: [692] *Odʒieram/ Nudo, denudo, de=||traho, decortico, excorio. Item,|| Lacero. In præt: odárłem. Inf:|| ordʒeć. odárty / lacer, pannoſus, || pannis obſitus.* SPr 110r *odʒieram/ nudo, de-||nudo, detraho, decorti-||co, excorio. item lacero.*[28] Über die Gründe der selektiven Übername kann nur spekuliert werden.

Zuweilen integriert VD die Tempusformen polnischer Verben als vollwertige Sublemmata in die Wortartikel, insbesondere dann, wenn ihnen in VD bereits separate lateinische Äquivalente zugeordnet wurden. Derartige Tempusformen erhalten dann mit Übernahme in SPr Lemmastatus, wodurch ihnen dementsprechend auch die litauischen Tempusformen zugeordnet werden können. Ebenso wird in SPr bei der Anführung von verschiedenen Personalformen bzw. der reflexiven und nichtreflexiven Form eines Verbs verfahren. Vgl.:

4.1. die Tempusformen des Verbs (1. sg. prs. vs. 1. sg. prt.), vgl.:

(85) **ʒdáie ſię**/ *videtur, pla-||cet.* **regiſi.** (SPr 214r)

(86) **ʒdáło ſię**/ *viſum eſt.* **regieios.** (SPr 214r)

(87) **3da ſię**/ *videtur, placet* **ʒdáło|| ſię**/ *viſum eſt.* (VD 1605: [841])[29]

[28] Die Form des Infinitivs *odrʒeć* findet sich in SPr an falscher Stelle im folgenden Lemma vgl. SPr 110r *Odrʒeć & odárty/|| later pannuſus, pannis|| abſitus. apdriſkis.*

[29] Die Tempusformen litauischer Verben findet man zuweilen auch in um das litauische Äquivalent erweiterten Verweislemmata, und zwar dann, wenn der Verweis von der unregelmäßig flektierten Tempusform des polnischen Verbs auf die Zitierform des entsprechenden Verbs adressiert ist, vgl. SPr 79r *miałem vide mam. tu=||reiau*; SPr 77r *Mam / habeo, debeo, turiu.*

4.2. die Personalformen des Verbs (1. sg. prs. vs. 3. sg. prs.), vgl.:

(88) **nádáwam ſię**/ *pro-*||*cedo, promoueo, profpe-*||*ror*, **ſekuoſi**. (SPr 85v)

(89) **náda ſię**/ *ſuccedit, res*|| *procedit*. **ſekaſi**/ **nu**=||**ſiduoſt**. (SPr 85v)

(90) **nádamwam ſię** / *Succedo, pro*=||*fperor*, **náda ſię** / *succedit*. (VD 1605: [668])

(91) **grʒmię** / *ſono, tono, cre-*|| *po, fulguro*. **graudżiu**. (SPr 40v)

(92) **grʒmi**/ tonat, **graudżia**. (SPr 40v)

(93) **Grʒmię** / *Sono, tono, crepo,*|| *fulguro*. **Grʒmi** / *Tonat*. (VD 1605: [625])

4.3. die nichtreflexiven und die reflexiven Formen des Verbs, vgl.:

(94) **Trʒymam** / *teneo, pre-*|| *hendo. item poſsideo.*|| *item ſentio*. **turiu**. (SPr 183r)

(95) **Trʒymam ſię**/ *nitor,* || *inſiſto, confido, acquie-*||*ſco*. **turiuſi**. (SPr 183r)

(96) **Trʒymam**/ *Teneo, prehendo,*|| *Item, Poßideo, Item, Sentio.* **trʒy**=||**mam ſię**/ *Nitor, inſiſto, con-*||*fido, acquieſco*. (VD 1605: [794])

Bedingt durch die Vorlage VD werden so neben den Zitierformen weitere litauische Verbalformen angeführt.

4.4. die Numerusformen des Substantivs. In gleicher Weise kann die separate Anführung der Numerusformen des Substantivs beurteilt werden. Auch hier legt VD durch die Zuordnung der entsprechenden lateinischen Äquivalente eine separate Lemmatisierung durch K. Sirvydas nahe.

(97) **pieniądʒ** / *nummus, o-*||*bulus*: **pinigas**. (SPr 122r)

(98) **pieniądʒe**/ *pecunia,*|| **pinigay**. (SPr 122r)

(99) **Pieniądʒ** / *Numus, obulus.* ||**pieńiąʒek**/ *Teruntius*. **pieńiądʒe**/|| *Pecunia* (VD 1605: [709])

(100) **śmiech**/ *riſus, iocus,* || **iuokas**. (SPr 170r)

(101) **śmießki**/ *facetiæ.* **iuo** =||**kay**. (SPr 170r)

(102) **śmiech**/|| *Riſus, iocus, ludus.* <...> **śmießki**/ Facetiæ. (VD 1605: [771])

5. GRAMMATISCHE ANGABEN, DIE AUF DAS LATEINISCHE ÄQUIVALENT ADRESSIEREN

(103) **Kácerſki**/ *hæreticus, adie. & ſub.* **heretiko**. (SPr 50r).

Obwohl das lateinische Äquivalent in *hæreticus* tatsächlich sowohl Adjektiv als auch Substantiv sein kann, ist es als Äquivalent zu *Kácerſki* nur als *adie.* anzusetzen und somit nicht gesondert zu kennzeichnen, zumal K. Sirvydas auch das entsprechende Lemma *Kácerʒ Hæreticus,*|| *hæretiſta, hæreſiota.*|| *heretikas* (SPr 50r) anführt. Hier hat K. Sirvydas den entsprechenden VD-Artikel *Kácerʒ/ Hæreticus, ſubſt: Ká=*||*cerſki/ Hæreticus, adiect*: (VD 1605: [633]) fehlerhaft aufgelöst.

Folgende, ebenfalls ursprünglich auf das lateinische Äquivalent adressierende grammatische Angaben *ſub.* und *adiect.* erhalten im neuen Kontext in SPr neue Funktionen.

(104) **klamcá** *ſub.* **kłam-**||**liwy**/ *adiect. mendax, mendaciloquus, menda=*|| *tifigulus.* mełagis. (SPr 54v)

In VD werden sie zur Differenzierung des mehrdeutigen Lexems *mendax*, das dort als alleiniges lateinisches Äquivalent angeführt ist, eingesetzt, vgl. VD 1605: [638] *klam=*||*cá/ ſubſt: & klamliwy/adiect:*|| *mendax*. In SPr kennzeichnen, da neben *mendax* noch die nicht homonymen lateinischen Äquivalente *mendaciloquus* und *mendatifigulus* anführt werden, die grammatische Angaben die Wortartzugehörigkeit der polnischen Lemmata, wobei lit. *mełagis* als Äquivalent zu poln. *klamcá* nur die substantivische Verwendung reflektiert.

6. INNOVATIONEN

6.1. Etymologische Angaben. VD enthält eine Vielzahl von auf das Lemma adressierten Angaben zur Etymologie, insbesondere auf die deutsche Herkunft entsprechender Lehnwörter im Polnischen. Diese Angaben entsprechen dem Entstehungskontext – Danzig war eine zweisprachige (deutsch-polnische) Stadt – und den persönlichen Interessen des Autors, N. Volckmar, dem als aus Hessen stammenden Lehrer für polnische Sprache am dortigen Gymnasium die deutsch-polnischen Lehnbeziehungen in besonderer Weise bewusst waren. Unklar ist, warum K. Sirvydas diese Angaben de facto vollständig in sein Wörterbuch übernimmt, obwohl sie hier kaum Berechtigung haben, da sie für Nutzer ohne Deutschkenntnisse, wie sie für die Studenten der Vilniuser Akademie angenommen werden müssen, keinerlei Informationswert besaßen und damit redundant sind. Diese Übernahme der etymologischen Angaben ist umso bemerkenswerter, da K. Sirvydas an anderer Stelle für ihn scheinbar wertlose Informationen, wie z.B. verbale unregelmäßige Flexionsformen, tilgt. Auch in SD sind diese Informationen nicht vorhanden, da sie in dessen Vorlage, dem Wörterbuch von G. Knapius, fehlen. Zur Illustration der Übernahme der entsprechenden Kennzeichnungen seien einige Belege aus der HA-Strecke angeführt, vgl. Tabelle 3

Tabelle 3

SPr 41r-v	VD 1605: [626]
hadrunek/ ex germ.	Hadrunek/ ex germ.
Hafftarʒ/ ex germ.	Háftarʒ/ ex germ.
Hak/ ex germ.	Hak/ ex germ.
Hálabardá/ ex ger.	Hálábardá/ ex germ.
Hamer/ ex germ.	Hamer/ ex germ.

Neben Hinweisen auf die deutsche Herkunft, finden sich in VD vereinzelt auch Angaben zur Herkunft der entsprechenden

polnischen Lexeme aus anderen Sprachen, die K. Sirvydas ebenfalls in der Regel vollständig übernimmt, vgl.:

(105) **Káwálerʒ**/ *ex Ital:* (SPr 51v)
(106) **Káwálierʒ**/ *ex Ital*: Equiſo (VD 1605: [636])[30]
(107) **miʒerya**/ *ex Lat. miſeria* (SPr 81v)
(108) **Mieʒryiá** [!]/ *ex lat: Miſeria* (VD 1605: L2v)[31]

Offenbar gaben diese in VD angeführten Angaben zur Etymologie der polnischen Lexeme K. Sirvydas, anders als von K. Pakalka (1960a: 221)[32] postuliert, die Anregung weitere etymologische Angaben zu ergänzen und diese auch auf die litauischen Äquivalente zu beziehen.

So finden sich in SPr weitere etymologische Angaben, die mit *ex germ.* die Herkunft polnischer Lemmata aus dem Deutschen kennzeichnen, ohne entsprechende Bezeugung in den Auflagen von VD, vgl.:

(109) **kręgiel**/*ex germ. cor-*|| *uus, piramis.* **kre**=||**glis**/ **kuołelis**. (SPr 63v)
(110) **Kręgiel**/*Conus, pyramis.* VD 1605: [645][33]

Ebenso im folgenden Beleg,

(111) **cegłá**/ *ex germ. later.*|| **Plita**/ *ex græco*|| πλίντος[34] 'Ziegel, Lehmstein' (SPr 10r)
(112) **Cegłá**/ *Later* (VD 1605:[594])

[30] Abweichend dazu in VD 1613: *Káwáler/ ex Ital: Equiſo.* (VD 1613: G4v).
[31] Abweichend dazu in VD 1613: *Miʒerya/ ex Lat: Miſeria* (VD 1613: L2v). Die Verweise auf die etymologische Herkunft der polnischen Lemmata, insbesondere aus dem Deutschen, sind in VD zahlreicher, vgl. VD 1605: [605] *Dil/ ex germ*: Aſſer, vgl. SPr 21 *Dyl/ aſſer*. Sirvydas trifft bei der Übernahme hier offenbar eine Auswahl.
[32] „Savarankiškai K. Sirvydo įvestų etimologinių pastabų nepasitaiko."
[33] Abweichend dazu in VD 1613: *Kręgiel/Cornus, pyramis* (VD 1613: Ir).
[34] Ich danke Harald Bichlmeier (Halle/Jena) für die Überprüfung und Korrektur der altgriechischen Belege.

der darüber hinaus auch für das litauische Äquivalent eine etymologische Angabe bietet, hier aus dem Griechischen. Die Herkunft aus dem Griechischen wird, wenn auch weniger explizit, auch im nächsten Beleg markiert, vgl.:

(113) **Hart**/ *ex germ.* || *acies*;|| *cuſpis*, *mucro* || *grudimas*/ *aßmenis ab* *αἰχμή* 'Speer, Speerspitze, Spitze; Kampf, Schlacht; Kampfgeist' (SPr 32[=42]r)

(114) **Hart**/ *ex germ: Acies. cuſpis*|| *mucro* (VD 1605: [626])

Daneben findet sich singulär ein Hinweis auf die vermeintliche Herkunft aus dem Gotischen, vgl.:

(115) **iárʒąbek**/ *bonoſa*, *alijs*|| *attagen.* **ierube**. *à Go-*||*thico* **Ierp**. (SPr 44v)

(116) **Iárʒąbęk** / *Tarda*, *Bonoſa* (VD 1605:[629])[35]

Auch die folgende, ohne explizite Kennzeichnung als etymologische Hinweise angeführten griechischen Formen ὄργιλος '(jäh) zornig' und κέλευθος 'Weg, Pfad' wird man als etymologische Angabe zu den in SPr angeführten litauischen Lexemen *gaylus* bzw. *kielas* deuten können.

(117) **Iádowity**/ *venena-*||*tus*, *venenoſus*, *virulentus*, *viroſus*, *item iracundus*, *rabioſus*, **ſmarkus**/ **gaylus**. ὄργιλος (SPr 44r)

(118) **Jádowity**/ *venenatus*, *ve-*||*nenoſus*, *virulentus*, *Item*, *Iracun-*||*dus*, *rabioſus*. (VD 1605: [628])

(119) **Droga**/ *via*, *iter*, *kie=*||*las.* κέλευθος (SPr 26v)

(120) **Drogá**/ *via*, *iter* (VD 1605: [610])

Diese von K. Sirvydas eingefügten auf das Griechische und Gotische bezogene etymologischen Angaben bleiben nicht auf das Litauische beschränkt. Sie adressieren zuweilen auch auf das polnische Lemma, ohne dass diese Angaben bereits in VD so angeführt wären, vgl.:

[35] Abweichend dazu in VD 1613: *Iárʒąbek* / *Tarda*, *Bono-*||*ſa* (VD 1613: Gr).

(121) **Kiernos**/ χοῖρος 'Ferkel' || *verres, porcus non ca=||ſtratus. tekis.* (SPr 54r)

(122) **Kiernoʒ** / *verres. Kierno =||ʒi/ verrinus. Kiernoʒe / ſubo, as.* (VD 1605: [637])[36]

Unklar ist die Zuordnung der etymologischen Angabe *ex Gotthico* im folgenden Beleg.

(123) **klęka**/ *baſis, & peda-||mentum, trahæ ſeu ve-||hiculi, ex Gotthico.||* **kelka**. (SPr 55r)

(124) **Klękà**/ *Baſis & pedamentum|| trahæ ſeu vehiculi, aliàs* **ſáńi=||cá**. (VD 1605: [638])

Vermutlich bezieht sie sich auf das polnische *klęka. kelka* hingegen ist nicht als litauisches Lexem zu deuten, wie von K. Pakalka durch die Aufnahme in den Wortindex[37] dokumentiert, sondern wie aus Beleg 123 deutlich wird, als vermeintlich gotisches.

Die von K. Sirvydas ergänzten Angaben zur Etymologie bleiben im Wesentlichen auf das Griechische und Gotische beschränkt. Die Klärung der Frage, inwieweit diese Angaben auf die zeitgenössische Diskussion zur Herkunft der baltischen Sprachen aus dem Gotischen[38] zurückzuführen sind und woraus K. Sirvydas

[36] Abweichend dazu in VD 1613: *Kiernos / verres. Kierno =||ʒi/ verrinus. Kiernoʒe / ſubo, as.* (VD 1613: Hr)

[37] K. Pakalka (1997: 504) *kelka 55 žr. kleka*; K. Pakalka (1997: 506) *kleka dvasininkas, kaimo mokytoja: kelka [kleka?] 55*, Allerdings ist *kelka* weder im Litauischen bezeugt – jedenfalls fehlt es im LKŽe -, noch stimmt die von K. Pakalka angeführte Bedeutungsangabe zu den lateinischen Äquivalenten.

[38] In diesem Sinne beeinflusst hat K. Sirvydas möglicherweise Maciej Stryjkowskis *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od zadnego ani kuszone, ani opisane, ż natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia* (1576-78), worin der Autor auf die Beziehungen zwischen den Goten und den Litauern und Žemaiten eingeht. Diese Handschrift hätte K. Sirvydas bei seinem Aufenthalt in Nieswiez kennengelernt haben können. P. U. Dini (2010: 209–211, 799)

insbesondere das gotische Vergleichsmaterial geschöpft hat, muss Gegenstand anderer Untersuchungen sein.

6.2. Reduzierung der Mikrostruktur. Neben Extensionen in der Mikrostruktur, die sich insbesondere bei der Ergänzung weiterer lateinischer Äquivalente und Anführung von Kommentaren zeigen (vgl. Belege 104, Tabelle 5), nimmt Sirvydas bei der Übernahme des Materials aus VD eine Reihe von Reduktionen vor. In diesem Zusammenhang verzichtet er neben vereinzelten Angaben zur Etymologie (vgl. Anm. 31) auch auf eine Vielzahl von grammatischen Angaben. Neben den bereits auf S. 31 besprochenen verbalen, betrifft diese Reduktion auch substantivische Flexionsformen, wie im folgenden Beleg die Form G.sg., vgl.:

(125) **Wągl** / *Carbo. In Genit:* **wę**=‖**gla**/ **wąglik** / *dimin:* **węglarʒ** /‖ *Carbonarius.* (VD 1605: [805])
(126) **Wągl** / *carbo.* **vn**=‖**glis** (SPr 189v)
(127) **Węglarʒ** / *carbona-‖rius.* **vnglinikas.** (SPr 189v)

6.3. Ergänzungen neuer WA. Im Hinblick auf die Inovationen K. Sirvydas' ist auf die zahlreichen Ergänzungen neuer WA in SPr hinzuweisen, die ohne Parallele in VD sind und entweder auf K. Sirvydas selbst zurückzuführen sind oder auf die Benutzung einer weiteren, bisher nicht ermittelten Vorlage. Häufig handelt es sich um Ergänzungen in einem bereits in VD angelegten Nest, wie etwa im folgenden Beleg 131, wo mit *kacermiſtrʒ* ein einzelnes Lemma und der entsprechende WA innerhalb des Nestes ergänzt wurde, vgl.:

(128) **Kácerʒ**/ *Hæreticus, ſubſt:* **Ká**=‖**cerſki**/ *Hæreticus, adiect:* **Kácer** =‖**ſtwo** / Hereſis. (VD 1605: [633])
(129) **Kácerʒ**/ *Hæreticus,* ‖ *hæretiſta, hæreſiota.*‖ *hæretikas.* (SPr 50r)
(130) **Kácerſki**/ *hæreticus,* ‖ *adie.& ſub.* **hereteko.** (SPr 50r)
(131) **kacermiſtrʒ**/ *hære=‖ſiarcha.* (SPr 50r)
(132) **Kácerſtwo** / *hæreſis.*‖ *hereſia.* (SPr 50r)

Ein besonders augenfälliger Beleg sind die umfangreichen Ergänzungen, die K. Sirvydas in der *Iaie*-Strecke vorgenommen hat. Alle Auflagen von VD führen nur die folgenden polnischen Lemmata und Sublemmata: *Iaie, Iayko, Iaiecʒny, Iáiecʒnik*. K. Sirvydas erweitert diese Lemmastrecke um weitere, vornehmlich Zwei-Wort-Lemmata, vgl. Tabelle 4.

Tabelle 4

VD 1605: [629f.]	SPr $45v_a$	SPr $45v_b$
Iáye/ *Ouum.* **Iayko**/dimin: **Iaiecʒny**/ *Ex ouis conſtans.* **Iá=iecʒnik**/ *placenta ſeu libum ex ouis confectum*	**Iáie**/ *ouum, pautas.* *Iáiecʒnicá*/ *oua frixa.* **pautiene**. **iaiecʒne mleko**/ *cogala* [!], *puls ex ouis, & lacte* **Iáie świeʒe**/ *ouum recens.* **Iáie ſtare**/ *ouum requietam* **Iáię miękkie**/ *ouum moue, ſorbile tremuclum* **Iáie twárdé**/ *ouum edurum* **Iaiecʒnik**/ *placenta,*	*ſeu artolaganum ex ouis confectum* **Iaiecʒny biáłek**/ *oui albor, albumen, cindidum* [!]. **baltis.** **iáiecʒny ʒoltek**/ *ritellus, Vmbilicus, luteum oui.* **trinis**. **Iaiecʒna łuſki**/ *cortex, teſta, putamen oui.* **kiaußas**.

Diese Ergäzungen sind insofern erklärungsbedürftig, als, wie das häufige Fehlen der entsprechenden litauischen Äquivalente zeigt, die Ansetzung der entsprechenden polnischen Lemmata offenbar nicht von den litauischen Äquivalenten gesteuert wurde.

Zuweilen lassen sich in SPr Ergänzungen außerhalb bereits angelegter Artikelstrecken nachweisen. Wie z.B. in folgenden Belegen

Tabelle 6

VD 1605: [629]	SPr 45r
Iátá/ *Scena, tentorium, taberna.* **Iátká**/ *dimin:* **Iátki**/ *plur. Macellum.*	**Iatká**/ *dim.* **Iátki**/ *plu: macellum, locus quô venum portatur omnia ad victum humanum neceſſaria. Matellariæ taberna. item carnari[um] carnaria taberna.* **meſinićia**.

VD bietet einen in sich geschlossenen WA, der neben dem unmarkierten Lemma *Iátá* auch das entsprechende Diminutivum *Iátká* und dazu die entsprechende Pluralform *Iátki* anführt. K. Sirvydas verzichtet auf die Anführung von *Iátá*, wodurch die Angabe *dim.* ihre Funktion verliert, da der Bezug zu *Iátá* nicht mehr gegeben ist. Damit fehlt *Iátka* streng genommen die Bedeutungsangabe. Diese erscheint nur bei der Form N.pl. *Iátki* mit lat. *macellum*, das K. Sirvydas allerdings durch eine Definition präzisiert und dem er weitere lateinische Äquivalente hinzufügt.

Auch im folgenden Beleg führt der Verzicht auf die Übernahme eines in VD angeführten Lemmas zu Inkonsistenzen in der Darbietung.

VD 1605: [610]	SPr 25v
Drab/ *maſc.:* & **Drábánt**/ *ex germ: pedes, calo, ſatelles, ſtipator, ſpiculator.* **Dráb**/*fæmin:* & ***Drábiná***/ *Scala.* **Drabká**/*dimin:* **Drabi**/ *plur: Numella, fidicula, torquendis furibus apta.*	**Drab**/ *masc.* & ***dra=bant***/ *ex. germ. pedes calo ſatelles, ſtipator, ſpiculator.* **drobas**. **drabiná**/*ſcalæ*, **karkies**, **[]ieswićias**. **drabi**/ *plur. numellæ, fidiculæ torquendu furibus aptæ machinæ. morum rubi.*

In VD erscheint die grammatische Angabe *maſc.* zu *Drab* deshalb, um es gegen quasi homographes *Dráb* abzugrenzen. Es liegt somit eine dichotome Struktur *Drab/ maſc.* vs. *Dráb/ fæmin* vor, die K. Sirvydas mit dem Verzicht auf die Anführung von *Dráb/ fæmin* aufhebt, wodurch die Angabe *maſc.* de facto redundant wird.

7. FAZIT

Konstantinas Sirvydas gebührt das Verdienst, als erster Litauisch zur Wörterbuchsprache erhoben zu haben. Bei der Schaffung dieses ersten Wörterbuches mit Litauisch war er einer Vielzahl von Restriktionen ausgesetzt. Mit der Wahl des polnisch-lateinischen zweiten Teils von VD als Vorlage wurden die zu berücksichtigenden Sprachen (und damit die Benutzungsrichtung), Lemmaansatz und -inventar sowie die Mikrostruktur der WA weitgehend vorgegeben. Wie der vorliegende Beitrag gezeigt hat, orientiert sich K. Sirvydas in hohem Maße an seiner Vorlage VD, ohne dieser allerdings sklavisch zu folgen. Bei SPr handelt es sich, wie bei seiner Vorlage dem *Dictionarium* von N. Volckmar, um ein Vokabular, bei dem dem polnischen Lemma typischer Weise das lateinische und litauische Äquivalent zugeordnet sind. Zuweilen ist der Wörterbuchartikel reduziert, und zwar durch Fehlen des/der lateinischen bzw. litauischen Äquivalente(s). Erweiterungen der Mikrostruktur, insbesondere grammatische Angaben, sind selten und gehen in der Regel auf die Vorlage VD zurück. Die Verweistechnik übernimmt K. Sirvydas, häufig unreflektiert, in der Regel aus VD, ohne diese allerdings konsequent an die durch die Bearbeitung veränderte Umgebung anzupassen. Der eigene Beitrag von K. Sirvydas wird insbesondere in der Neukonzeption als glattalphabetisches Wörterbuch (wobei eine striktinitialalphabetische Anordnung sowohl durch die auf K. Sirvydas zurückgehende orthographische Variation als auch durch die mechanische Auflösung der nestalphabetischen Anordnung allerdings nicht er-

reicht wird), in der Ergänzung und Präzisierung der lateinischen Äquivalente sowie, als Hauptverdienst, in der Ergänzung der litauischen Äquivalente greifbar. Die Ergänzung und Modifizierung einzelner WA lassen konzeptionelle Erwägungen K. Sirvydas erkennen. Hervorzuheben ist die Ergänzung etymologischer Angaben sowohl zu den litauischen Äquivalenten als auch zu den polnischen Lemmata. Die im Vergleich zu VD vorhandenen Ergänzungen in SPr lassen die Vermutung zu, dass das Manuskript vor der Drucklegung bearbeitet und ergänzt wurde. Da diese Ergänzungen auch WA betreffen, die keine litauischen Äquivalente enthalten, ist die Intention dieser Ergänzungen im Hinblick auf die Schaffung eines litauischen Wörterbuches zu hinterfragen.

K. Sirvydas schafft ein dreisprachiges glattalphabetisches Wörterbuch, das andere Anforderungen an die lexikographische Darbietung stellt, als seine Vorlage, das Wörterbuch von N. Volckmar. Insofern führt die zuweilen unreflektierte Übernahme zu Inkonsistenzen in der Darbietung des lexikalischen Materials und schließlich zu Missverständnissen. Allerdings hat K. Sirvydas trotz noch aller vorhandenen Unzulänglichkeiten mit dem SPr ein lexikographisches Referenzwerk geschaffen, das hinsichtlich seiner Darbietungsmethode auch für SD maßgeblich war.

8. AUSBLICK AUF SD

Wie auch durch die vorstehende Analyse deutlich wurde, war das wenig umfangreiche *Promptuarium* offenbar den Bedürfnissen der Studenten der Vilniuser Akademie nicht mehr gerecht geworden. Außerdem war der Zugriff durch die nach der Auflösung der etymologischen Nester an nichtalphabetischer Stelle stehenden Lemmata erschwert.

Durch diesen Umstand sah sich K. Sirvydas veranlasst, ein umfangreicheres, d.h. um weitere polnische Lemmata erweitertes Wörterbuch zu schaffen. Vorlage war diesmal das Wörterbuch von

Gregorius Knapius *Thesavrvs Polonolatinogræcvs, sev promptvarivm lingvæ Latinæ et Graecæ, Polonorum vſui accomodatum*, Krakau 1621. Dieses bot, anders als das Wörterbuch von N. Volckmar, bereits eine im Wesentlichen glattalphabetische Anordnungsstruktur der Lemmata – nur selten führt G. Knapius Sublemmata an –, die K. Sirvydas ohne zusätzliche Bearbeitung nutzen konnte. Zwar zeigt das Wörterbuch von G. Knapius eine ausgeprägtere Mikrostruktur, die aber K. Sirvydas nur zum Teil, vor allem hinsichtlich der grammatischen Angaben, übernimmt. Insbesondere in Bezug auf die lateinischen Äquivalente nimmt er erhebliche Reduktionen bei der Übernahme in sein Wörterbuch vor, wobei er die klassischen lateinischen und griechischen Belege in Regel vollständig ignoriert. Auf diese Weise schafft er ein in der lexikographischen Darstellung an SPr angelehntes kompaktes, den Bedürfnissen seiner intendierten Nutzer angepasstes polnisch-lateinisches-litauisches Wörterbuch, das *Dictionarum Trium linguarum*. Diese Konzentration auf die wesentlichen lexikographischen Informationen war ein Grund dafür, dass das *Dictionarum Trium linguarum* nach Tilgung des litauischen Teils als eigenständiges Polnisch-lateinisches Wörterbuch unter dem Titel *Dictionarium polono-latinum in usum studiosae iuventutis Polonae* 1641 in Warschau herausgegeben wurde.

Literatur

Balašaitis A., Pakalka K. 1976: Dar dėl K. Širvydo defektinio žodyno leidimo datos. – *Baltistica* 12(2), 171–175.

Dini P. U. 2010: *ALITETOSESCVR: linguistica baltica delle origini*, Livorno: Books & Company.

Jones W. J. 2000: *German Lexicography in the European Context. A descriptive bibliography of printed dictionaries and word lists containing German language (1600-1700)*, Berlin, New York: De Gruyter.

Pakalka K. 1960a: Dėl K. Širvydo „Dictionarium trium linguarum" lenkiškosios–lotyniškosios dalies šaltinio. – *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*, A 1(8), 217–221.

Pakalka K. 1960b: Iš K. Širvydo „Dictionarium trium linguarum" žodyno istorijos. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 3, 277–287.

PAKALKA K. 1961: K. Širvydo „Dictionarium trium linguarum" naujadarai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 4, 281–300.

PAKALKA K. 1964: *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. Konstantino Širvydo „Dictionarium trium linguarum" (1629).* Dissertation Univ. Vilnius, VUB RS: F6-460.

PAKALKA K. 1973: Apie defektinį trikalbį K. Širvydo žodyną. – *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*, A 4(45), 131–142.

PAKALKA K. 1979: K. Širvydo „Dictionarium trium linguarum". – *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslas, 13–83.

PAKALKA K. 1980: Apie K. Širvydo žodyno pirmojo leidimo pavadinimą. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 20, 97–100.

PAKALKA K. 1997: Pastabos apie senąjį Konstantino Sirvydo trikalbį žodyną (~ 1620 m.). – SSŽ, 6–25.

SCHILLER C. 2009: *Zur Geschichte der preußisch-litauischen Lexikographie. Die handschriftliche Lexikographie bis 1744.* Habilitationsschrift, Humboldt-Universität zu Berlin.

SD – Constantin Szyrwid. *Dictionarivm Trivm Lingvarum* <...>. Vilnius, 1642. Hier zitiert nach: *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, hrsg. von A. Lyberis et al., Vilnius: Mokslas, 1979.

SPr – [Konstantinas Sirvydas.] [*Promptuarium dictionum Polonicarum Latinarum et Lituanicarum*], [vor 1620]. Hier zitiert nach der Ausgabe SSŽ.

SSŽ – Pakalka K. (Hrsg.) 1997: *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų institutas.

URBUTIS V. 1967: Pirmasis lietuvių kalbos žodynas ir keletas jo retų žodžių. – *Baltistica* 3(2), 209–218.

URBUTIS V. 1999: [Rez.:] Senasis Konstantino Sirvydo žodynas, parengė, įvadinį straipsnį parašė ir žodžių rodyklę sudarė Kazys Pakalka, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997. – *Archivum Lithuanicum* 1, 143–154.

VD 1596: [Nicolaus Volckmar.] DICTIONARIVM TRILINGVE TRIPARTITVM AD DISCENDAM LINGVAM LATINAM POLONICAM ET GERMANI=cam accommodatum <...>, Danzig: Jacob Rhode. Exemplar: SBB V6508[a] R

VD 1605: [Nicolaus Volckmar.] DICTIONARIVM TRIUM LINGUARVM LATINE, GERMANICE ET POLONICE <...> Nunc denuo recusum lingua Graeca auctum et Quadrilingue factum <...>, Danzig: Martin Rhode. Exemplar Biblioteka Ossolineum, Wrocław, Sign. XII-1017. Im Internet http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=9501&from=PIONIER%20DLF.

VD 1613: [Nicolaus Volckmar.] DICTIONARIVM QVARTVOR LINGVARVM, Latinè, Germanicè & Polonicè <..> Nunc tertiò recusum, multis in locis correctum, &

ab Erroribus purgatum. <...>, Danzig: Martin Rhode. Exemplar: ThULB 4 Gl.I,40.

VD 1623/24: [Nicolaus Volckmar.] DICTIONARII QVADRINGVIS, LatinoGermanoPolono Græci, Editio quarta, multis in locis correcta, ab Erroribus purgata <...>, Danzig: Balthasar Andreae. Exemplar: Stadtbibliothek Braunschweig Camman C 129 (4 A°).

Wiegand H. 1989: Aspekte der Makrostruktur im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch: alphabetische Anordnungsformen und ihre Probleme. – Franz Josef Hausmann (Hrsg.): *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie* (= *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft* 5), Bd. 1, Berlin, New York: de Gruyter, 371-409.

KONSTANTINAS SIRVYDAS' *PROMPTUARIUM:* BETWEEN INNOVATION AND DEPENDENCE ON THE SOURCE

Summary

The paper offers a meta-lexicographic analysis of Konstantinas Sirvydas' *Promptuarium* (SPr) based on its source, the 2nd part of the Polish-Latin Dictionary by Nicolaus Volckmar (VD). However, relying on Kazys Pakalka's study, which identified some inconsistencies between SPr and VD's edition of 1613, which is frequently employed by the researchers, the focus of the present paper is on the comparison between SPr and VD's edition of 1605.

When compiling the first dictionary and especially when choosing Lithuanian equivalents, K. Sirvydas relied to a large extent on the selected source. It also determined the structure, the inventory of the lemmas, Latin equivalents and the presentation of Lithuanian equivalents considering the type of the lemma.

In addition to the already identified impact of VD on SPr, which is reflected in the fully adopted macro-structure and very similar micro-structure, K. Sirvydas' innovations were mostly concerned with rearranging the dictionary into alphabetical and adding etymological markings. They were mostly relevant to the Polish lemmas as well as the Lithuanian equivalents.

Moreover, in comparison to VD, some extra elements might be identified and their presence proved; their origin, however, is so far unknown.

Due to the alphabetical order in the SPr, the author's conscious resistance to transferring the data or unconscious shortening of some entries, there are some inconsistencies in the lexical material. Despite them, K. Sirvydas compiled a lexicographically valuable source; its methodology makes it particularly important to his *Dictionarium trium linguarum*.

KONSTANTINO SIRVYDO *PROMPTUARIUM* – ŠALTINIO ĮTAKA IR INOVACIJOS

Santrauka

Šiame straipsnyje pateikiama Konstantino Sirvydo *Promptuarium* (SPr) metaleksikografinė analizė remiantis jo šaltiniu – Nicolajaus Volckmaro (VD) žodyno antrąja lenkų–lotynų kalbų dalimi. Tačiau išaiškinus Kazio Pakalkos nustatyto šaltinio neatitikimus su SPr, lyginimui pasirinktas ne iki šiol įprastas 1613, o 1605 metų VD leidimas.

Sudarant pirmąjį žodyną K. Sirvydo lietuviškų atitikmenų parinkimui turėjo įtakos pasirinktas šaltinis. Šis šaltinis didžia dalimi lėmė žodyno sandarą, lemų inventorių, lotyniškus atitikmenis ir lietuviškų atitikmenų pateikimą atsižvelgiant į lemos pobūdį.

Be nustatytos SPr priklausomybės nuo VD, atsispindinčios beveik visiškai perimtoje makrostruktūroje ir didele dalimi mikrostruktūroje, K. Sirvydo naujovės pasireiškė pertvarkant žodyną į abėcėlinį ir pridedant lietuviškus atitikmenis, taip pat pateikiant etimologines pažymas, susijusias tiek su lenkų kalbos lema, tiek su lietuvišku atitikmeniu. Be to, lyginant su VD, galima įrodyti buvus papildymų, kurių šaltinis iki šiol dar nėra nustatytas.

Dėl žodyno pertvarkymo į abėcėlinį, sąmoningo nenoro perimti duomenis arba dėl netyčinio žodyno straipsnių sutrumpinimo atsiranda leksinės medžiagos pateikimo nevienodumų. Nepaisant visų pasitaikančių netikslumų K. Sirvydas sudarė leksikografijos veikalą, kuris dėl savo pateikimo metodo reikšmingas ir K. Sirvydo *Dictionarium trium linguarum*.

Vilma Zubaitienė
Vilniaus universitetas

Kristijono Milkaus žodynas ir Konstantino Sirvydo *Dictionarium trium linguarum*

§ 1. 1800 metais išleisto Kristijono Milkaus žodyno *Littauisch–deutsches und Deutsch–littauisches Wörter–Buch* (toliau – MŽ) santykis su Konstantino Sirvydo *Dictionarium trium linguarum* (toliau – SD) beveik netirtas. Pats K. Milkus SD, kaip MŽ šaltinio, nenurodo, nors kiti šaltiniai (Jokūbo Brodovskio rankraštinis žodynas ir du anoniminiai vokiečių–lietuvių kalbų žodynai) išvardyti, atkreipiamas dėmesys ir į jų pavartojimo mastą (MŽ: III–V). SD turi lenkų–lotynų–lietuvių kalbų registrą, todėl atsirinkti ir panaudoti lietuvių kalbos medžiagą pildant lietuvių–vokiečių ar vokiečių–lietuvių kalbų registrą turėjo būti sudėtinga. Nėra žinoma, kiek ir ar iš viso K. Milkus mokėjo lenkų kalbą, taip pat ar naudojosi SD. Kazys Pakalka (1979: 74–75) užsimena, kad į MŽ pateko tie patys K. Sirvydo žodžiai, kurie buvo įtraukti į Pilypo Ruigio žodyną (toliau – RŽ), tačiau konkrečių pavyzdžių nenurodo. Algis Rubinas (1995: 223) kelia hipotezę, kad K. Milkus galėjo pats naudotis SD, nes MŽ yra K. Sirvydo naujadarai *knygininkas* ir *trintuvai*. Tačiau šie daiktavardžiai Mažosios Lietuvos rankraštiniuose žodynuose ir religiniuose raštuose jau buvo fiksuoti anksčiau, todėl nėra patikimi hipotezei įrodyti.

Daiktavardis *knygininkas* (ne *knyginykas*, kaip SD) reikšmėmis 'knygrišys' ir 'knygų laikytojas, bibliotekininkas' pateikiamas XVII amžiaus anoniminiame rankraštiniame žodyne *Clavis Germanico-Lithvana* (toliau – C), plg. Buchbinder. *Knygininkas, ô.* M.; [Buch]

Führer. *Knygininkas, ô.* M. C I 405[1], ir XVIII amžiaus vadinamajame Krauzės žodyne (toliau – Q), plg. Buchbinder. *Knigininks* Q 105; Buchführer *Knygininkas* Q 105[2].

Į MŽ vokiečių–lietuvių kalbų dalį (toliau – MŽvl) daiktavardis *knygininkas* pateko iš RŽ vokiečių–lietuvių kalbų dalies (toliau – RŽvl), o artimumą RŽvl ir SD rodo antrasis žodyno straipsnio *Buchbinder* atitikmuo žodžių junginys *knygų apdarytojis* (SD – *knigu apdaritoias*, pasikartoja 2 kartus).

SD 1677[3]: 63 Introligátor, Librorum compactor, bibliopegus. *Kniginikas, knigu apdaritoias.*

SD 1677: 97 Kśiążnik, ábo kśięgarz, Cōpactor (oris. m.), glutinator, introligator. *Knigu apdaritoias.*

RŽvl 87 Buchbinder, *Knygininkas, ko*, m. *Knygû Apdaritojis, ojo*, m.

MŽvl 114 Buchbinder, *Knygininkas*, ko, m. *Knygû Apdaritojis, ojo*, m.

Tikimybė, kad į RŽvl šis žodis pateko tiesiogiai iš SD 1677 išlieka. Kita vertus, SD šiuo atveju tikrai nėra tiesioginis MŽvl šaltinis. MŽlv žodis *knygininkas* fiksuotas ir reikšme 'knygų prekiautojas', plg. *Knygininkas, ko*, m. ein Buchbinder, Buchhåndler MŽlv 125. Atitikmuo *Buchhåndler* nepateikiamas RŽvl. Tai rodo, kad K. Milkus galėjo remtis dar vienu šaltiniu arba reikšmę pagal vyravusią vartoseną pridėjo savarankiškai.

Reikia pridurti, kad RŽvl vienas iš vokiškos lemos *Buchfůhrer* atitikmenų yra *pardavėjas* (t. y. knygų), kurį taip pat galima būtų

[1] Lietuvių kalbos žodyno elektroniniame variante (toliau – LKŽe) netiksliai nurodyta reikšmė 'knygų, sąskaitų tvarkytojas'.

[2] Plg. Grimmų žodyną: *buchführer, m. librarius, buchhändler, der die bücher im laden führt, sie im lande umführt, vertreibt, schw.* bokförare, *dän.* bogförer, *eine althergebrachte, ehrende benennung* Bd. 2, Sp. 474 *bis* 475.

[3] Tyrimui naudojamasi 1677 metų leidimu, nes jis RŽ pratarmėje paminėtas kaip RŽlv šaltinis.

sieti su SD atitinkamu straipsniu. Iš RŽvl straipsnį nieko nekeisdamas nusirašė ir K. Milkus, plg.:

SD 1677: 97 Kśiążnik, kramarz ksiąg, Bibliopola (æ. m.), librarius. Tawornikas knigu, *pardaweias knigu*.
RŽvl 87 Buchfůhrer, Knygû=Kupćius, Kupczélninkas, *Pardawėjas*.
MŽvl 114 Buchfůhrer, Knygû=Kupczius, Kupczélninkas, *Pardawėjas*.

Lema *trintuvai* yra MŽlv. Iš tiesų daugiskaitinė forma nefiksuota RŽlv, tačiau daiktavardis *trintuvas* 'prietaisas šeivoms trinti' yra RŽvl (iš ten perrašytas ir į MŽvl). Žodis *trintuvai* pateko ir į rankraštinį Jokūbo Brodovskio žodyną (toliau – B). Dabar galima remtis tik vokiečių–lietuvių kalbų dalimi (toliau – Bvl), nors neatmestina tikimybė, kad toks žodis buvo ir lietuvių–vokiečių kalbų dalyje (toliau – Blv), ir būtent šią dalį veikiausiai reikėtų laikyti tiesioginiu žodžio *trintuvai* šaltiniu, plg.:

MŽlv 299 *Trintuwai, jû*, m. der Spuhlwocken.
MŽvl 324 Leinweberwocken, *Trintuwas, wo*, m.
RŽvl 242 Leinweberwocken, *Trintùwas, wo*, m.
Bvl 571 [Spuhl]Bock. Trintuwai <...>

Visiškai neaišku, kodėl A. Rubinas šį žodį vadina K. Sirvydo naujadaru. SD rastas tik daiktavardis *trintuvas* 'smuiko strykas', plg. Ímyczek, Plectrum, pecten, *Trintuwas skripićios*. SD 1677: 292.

Taigi žodis *trintuvas* ar *trintuvai* yra Mažosios Lietuvos tarmėse vartotas daiktavardis, kurio sieti su K. Sirvydo raštais nereikėtų.

§ 2. Kaip žinoma, MŽ pagrindinis šaltinis buvo RŽ (plačiau žr. Zubaitienė 2003: 127–178; Zubaitienė 2010: 535–539). K. Pakalka, tyręs SD ir RŽ santykį, teigia, kad P. Ruigys, naudodamasis SD, darė atranką, vengė naujadarų, dialektizmų, archaizmų, skolinių (Pakalka 1979: 74). Į RŽ patekusius SD pavyzdžius bandyta nustatyti du kartus (Zubaitienė 2010: 160–178; Schiller, Zubaitienė 2011: 29–32). Kadangi į RŽ iš SD galėjo patekti bendra

rytų ir vakarų aukštaičiams leksika, daugiausia dėmesio kreipta į žodį ar frazę, kurių nebuvo kituose Mažosios Lietuvos žodynuose ar raštuose, žodžiai vertinami kaip K. Sirvydo naujadarai, taip pat į retos vartosenos žodžius, dialektizmus. Abiem atvejais susidurta su panašiomis problemomis: pirma, nėra aiškus K. Sirvydo žodžių (naujadarų) paplitimas XVIII amžiaus Mažosios Lietuvos raštuose, antra, galimas netiesioginis SD žodžių patekimas į RŽ, pvz., per kitus rankraštinius išlikusius ar neišlikusius rankraštinius žodynus (plačiau žr. Schiller, Zubaitienė 2011: 11–32). Pirmu atveju reikia išsamesnių tekstologinių tyrimų, antru – nustatyti tiksliai, kiek SD žodžių buvo neišlikusiame šaltinyje, ne visada įmanoma.

Tiriant SD ir RŽvl santykį pastebėta, kad SD pavyzdžiai RŽvl iš dalies pakeisti, pvz., vietoj *krova eldijų* RŽvl pateikiama *akrūtų krova*, vietoj *šaudyklių indėtuvė – dėtuvė vylyčių*. Taigi Mažosios Lietuvos raštams nebūdingi daiktavardžiai *eldija*, *šaudyklė* 'strėlė' pakeisti tarmėse paplitusiais žodžiais *akrūtas* ir *vylyčia*, o vietoj priešdėlinio daiktavardžio *indėtuvė* vartojamas priesagos *-tuvė* vedinys *dėtuvė*. MŽvl jau remiamasi RŽvl, šie straipsniai perrašyti ištisai, kokių nors atitaisymų ar pastabų nėra, plg.:

SD 1677: 104 Ládunek ſzkutny, okrętowy. Saburra (æ). *Krowa eldiju.*
RŽvl 51 Ballaſt, *Krowà ákrutû.*
MŽvl 69 Ballaſt, *Krowà ákrutû*

SD 1677: 280 Saydák do ſtrzał, Pharetra. *ſzaudikliu indetuwe.*
RŽvl 228 Kŏcher, Seidókas, óko, m. *Dėtùwė Wylićiû.*
MŽvl 304 Kŏcher, Seidókas, óko, m. *Dėtuwė Wyliczìû.*

Kaip minėta, pratarmėje P. Ruigys yra nurodęs, jog rėmėsi SD 1677 metų leidimu savo RŽlv sudaryti. Kaip pateko K. Sirvydo pavyzdžių į RŽvl, nepaaiškinama. Todėl V. Zubaitienė iškėlė hipotezę, kad SD pavyzdžių RŽvl galėjo atsirasti ne tiesiogiai, o per rankraštinius šaltinius, kuriuose naudotasi SD anksčiau. Tokią hipotezę pagrindžia ne iš pagrindinio RŽvl šaltinio – Ehrenreicho

Weismanno žodyno *Lexicon bipartitum* aštuntojo leidimo (1724) – patekę žodyno straipsniai, kurių vertime yra K. Sirvydo naujadarų arba retų žodžių, kurių pirmasis šaltinis LKŽe nurodomas SD. Dar vienas pastebėtas dėsningumas – kai kurie sutampantys RŽvl ir Bvl žodyno straipsniai, kurių nebuvo kituose išlikusiuose rankraštiniuose žodynuose arba jie buvo versti kitais atitikmenimis. Vadinasi, spėta, kad RŽvl šaltinis galėjo būti naudojamas ir Bvl sudaryti, o tame šaltinyje buvo atitikmenų, visai tikėtina, patekusių iš SD, plg.:

SD1677: 260 Puſtelniczy, Solitarius, Eremiticus. *Giriſzkas.* Puſtelnik, Eremita, Anachoreta. *Girinikas.*

RŽvl 115 Einſiedler, Wienſėdys, dʒio, m. *Girrinikas, ko,* m. *Ʒmogùs girriſkas.*

MŽvl 151 Einſiedler, Wienſėdys, dʒio, m. *Girrinikas, ko*, m. *Ʒmogus girriſkas.*

Bvl 398 Einſiedler. Wienſedis, *girriſkas Ʒmogus; girrininkas*, Lindikkas

Hipotetiniame šaltinyje galėjo būti remiamasi ne vien SD 1677, bet ir ankstesniu K. Sirvydo žodynu – *Promptuarium dictionum Polonicarum Latinarum et Lituanicarum* (toliau – SPr). Pvz., taip galima būtų paaiškinti vokiškos lemos *ehebrechen* atitikmenį *prierauti* RŽvl, o vėliau perkeltą ir į MŽvl, plg.:

SPr 16 cudʒołoʒę / mæchor. adulteror. ſu ſwetimu nuſidemi / *prierauiu.*

RŽvl 109 ehebrechen, Pérʒengiu Wenćiawonyſtę, Laikaus ſu ſwétima, timu, Moteráuju, Swetimoteráuju, *Priėráuju*, Sugullu ſu Swetima.

MŽvl 143 ehebrechen, Pérʒengiu Wencʒiawonyſtę, Laikaus ſu ſwétima, timu, Moteráuju, Swetimoteráuju, *Prieráuju*, Sugullu ſu Swetima.

Kitų pavyzdžių, galinčių patvirtinti šią hipotezę, nepavyko rasti.

§ 3. Tikėtina, kad SD žodžių į MŽlv galėjo patekti ir iš kito MŽlv šaltinio – Bvl. Toks SD žodžių patekimo į MŽ kelias apskritai netirtas. Nustatyti, ar galėjo SD žodžių būti ir kiek jų buvo J. Brodovskio žodyno lietuvių–vokiečių kalbų dalyje (toliau – Blv), dabar neįmanoma. LKŽe duomenys kai kur tokią tikimybę tik sustiprina, plg. *atšlaĩmas* sm. (4) SD265; 1. B[4], [K], Grl, Ob, Prn, Jnk, Švnč, Dv, Al *kiemas*; *apýkaimė* sf. (1), apìkaimė (1) SD222; B, [K] apylinkė. Į abi J. Brodovskio žodyno dalis pateko ir SD fiksuotas žodžių junginys *raštas ant rakšties*, plg.:

SD 1677: 125 Nágrobek, Epitaphium. Vżraſzas, rakſztinis *raſztas vnt rakſzties*, vnt grabo.
Bvl 599 Grab Schrifft Stulpas. Dûbparaßas, *Raßtas ant Rakßties*.
Blv Raštas ant rakšties B (LKŽe duomenys)

Tačiau šie žodžiai į MŽlv nepateko, o tai galėtų rodyti, kad Blv medžiagą K. Milkus atsirinko. MŽ pratarmėje pabrėžta, kad iš B jis stengėsi sudėti vartosenos pavyzdžius: priežodžius ir patarles. Vadinasi, dažniau K. Milkus galėjo atkreipti dėmesį į B sustabarėjusius junginius nei į atskiras leksemas.

MŽlv pateikiamas būdvardis *darbus* veikiausiai paimtas iš Blv (plg. LKŽe duomenis: *darbùs, -ì* adj. (4) 1. SD288, B, MŽ, [K] *darbštus*), o ne tiesiogiai iš SD. Kita vertus, į Blv jis buvo įrašytas veikiausiai iš kito J. Brodovskio šaltinio – C, o į pastarąjį pateko iš Danieliaus Kleino gramatikos *Grammatica Litvanica* (1653, toliau – KlG) (apie SD žodžius KlG plačiau žr. Schiller 2010: 204–220):

SD 1642: 343, 377 Pracowity / robotny / Operoſus, laborioſus. *Darbus*. Robotny cʒlowiek /v. Pracowity. *Darbus*
KlG 51 *darbus* laborioſus
C I 137 Arbeitſam. *Darbingas, Darbus, aus*, M. Sukkrus. Kruttas.

[4] Taip LKŽe žymima neišlikusi J. Brodovskio žodyno lietuvių–vokiečių kalbų dalis.

Bvl 117 Arbeitſahmer Darbingas, a, *Darbus, bi*, darbui priraſtas, ta, Sukkrus, i, Kruttus, i.

MŽlv 44 *Darbingas, ga. Darbus, i, u*, arbeitſam, nicht ſehr gebräuchlich.

K. Milkaus pastaba *nicht ſehr gebräuchlich* rodo, kad tiek būdvardis *darbingas*, tiek *darbus* nebuvo paplitę ar dažnai vartojami Mažosios Lietuvos tarmėse, tačiau jie veikiausiai buvo žinomi iš D. Kleino gramatikų ir iš norminamųjų šaltinių traukiami į leksikografinius veikalus. Panašiu keliu į MŽlv pateko ir būdvardis *drebus*, nefiksuotas nei RŽlv, nei RŽvl, bet veikiausiai iš C[5], o ne iš KlG patekęs į Blv, plg.:

SD 1677: 38 Drżacy. Tremebundus, tremulus. *Drebus.*

KlG 68 drebus tremebundus

C II 1056 Zitternd. *Drebbus, aus*, M. bi, bos. G. S. p. 22[6]

MŽlv 54 *Drebus, i, ù*, zitternd

§ 4. K. Milkus, sudarydamas savo MŽlv, dalį žodžių straipsnių perkėlė iš RŽvl juos apversdamas, t. y. tai, kad RŽvl buvo kaip atitikmuo, MŽlv yra iškelta į lemos poziciją. Taip kilnojant medžiagą tikėtina, kad dalis SD medžiagos, patekusios tik į RŽvl, atsirado ir MŽlv. Tačiau ir čia nustatyti, kurie žodyno straipsniai sudaryti iš RŽvl atitinkamų straipsnių, o kurie buvo neišlikusioje Blv, ne visada paprasta. Pavyzdžiui, sugretinus RŽvl ir Bvl medžiagą, matyti, kad tikimybė, jog ir Blv būta panašių žodyno straipsnių išlieka. MŽlv, kaip Bvl, pateikiamas ir veiksmažodinis daiktavardis *brinkšterėjimas* rodo artimesnį tarpusavio ryšį, o vieno veiksmažodžio *brinkšteriu* įtraukimas vietoj žodžių junginio *brinkš-*

[5] Įdomu tai, kad į pastarąjį būdvardis *drebus* įrašytas ne iš KlG, bet iš Kristupo Sapūno ir Teofilio Šulco gramatikos.

[6] C būdvardis *Drebbus* nurodytas iš K. Sapūno ir T. Šulco gramatikos.

teriu pirštais artimiau susieja MŽlv ir RŽvl. Kita vertus, visiškai neaišku, kaip šie žodyno straipsniai atrodė Blv, plg.:

SD 1677: 308 Szczudłek, Talitrum. *Brinkſztereimas.*
Szczudłek dáię. Talitro percutio. *Brinkſzteriu pirſztu.*
RŽvl 227 Knippchen ſchlagen, *Brinkßteru.*
Bvl 805 Knipftchen *Brinkßterėjimas*, grieźimmas.
[Knipftchen] ſchlagen *Brinkßterėti Pirßtais*, pikßt pakßt darrÿt'.
MŽlv 33 *Brinkßteru, ėjau, ėfu, ėti*, ich ſchlage ein Knůpfchen.
Brinkßterėjimas, mo, m. das Knůpfchen ſchlagen.

Taigi toliau aiškinantis MŽ ir SD ryšius keliami tokie uždaviniai:

- Ištirti, ar tikrai į MŽlv iš RŽlv pateko visi SD žodžiai.
- Nustatyti, ar pateko SD žodžių iš Bvl (ar Blv).
- Nustatyti, ar SD žodžiai MŽ žymėti kokiomis nors pastabomis;
- Išsiaiškinti, kaip SD žodžiai pasiskirstė abiejose MŽ dalyse (MŽlv ir MŽvl).

§ 5. Tiriant, kokia SD medžiaga paimta iš RŽ, tinkamiausia iš pradžių aptarti šias dalis atskirai.

V. Zubaitienė nustatė, kad K. Milkus RŽlv nurašė beveik ištisai, o RŽlv medžiagos redagavimo atvejų yra nedaug (vieno kito žodžio sukėlimas į lizdą ar atvirkščiai iškėlimas į abėcėlinę vietą, žodžio priskyrimas kitam lizdui, žodžio tvarkos sukeitimas ir pan.; plačiau žr. Zubaitienė 2003: 148–166). Į MŽlv nepateko tik keliolika, dažniausiai retos vartosenos žodžių, pvz.: *Ciggelis* 'čerpė' RŽlv 19, *Garbórus* 'kailiadirbys' RŽlv 36; *Lyfta* 'lentyna' RŽlv 81. Praleisti žodžiai arba nefiksuoti SD, arba pateikiami ne tik SD, bet ir kituose žodynuose, pvz., *Bedievystė* (SD 1677: 8). Taigi matyti, kad K. Milkus nesistengė atsirinkti RŽlv žodžių, o perkėlė beveik visus.

MŽlv nelabai suprantami, rečiau vartojami žodžiai ir žodžių junginiai pateikiami su pastabomis. Tokių pastabų dažnai yra prie

polonizmų ir germanizmų, plg.: Szlûbas, bo, m. die Trauung. Szlubą dûmi, ich traue zuſammen. *Aus dem polniſchen und nicht verſtåndlich*; Tancus, caus, m. der Tanz, *iſt deutſch, und nicht gebråuchlich* MŽlv 287, prie pasenusių ar tik patarlėse vartojamų žodžių, plg.: Gowėdà, dôs, f. eine Menge, *ſonſt nicht ſehr gebråuchlich, als in dieſer Redens=Art: Kas dengs tą Gowėdą Waikû*, wer wird die Menge Kinder decken, bekleiden MŽlv 84. Tris žodžius ir vieną frazę K. Milkus pažymėjo kaip vartojamus LDK. Tai *asaba*, *bromas*, *seimas* ir *jūsų mylista*, *tamista*, plg.:

RŽlv 8 Aſabà, ábôs, f. eine Perſon, è Pol. ſonſten Perſona, in der GOTTheit.

MŽlv 11 Aſaba, bôs, m. eine Perſon, *iſt hier nicht gebråuchlich, wohl aber im Großherzogthum Littauen*. Hier ſagt man, eine Perſon in der Gottheit, Perſona Diewyſtês.

MŽlv 33 Bromas, mo, m. ein Thor, *im Großherzogthum Littauen gebråuchlich.*

RŽlv 32 Seimas, mo, m. ein Reichs=oder Landtag.

MŽlv 65 Seimas, mo, m. der Land=Tag, *im Großherzogthum Littauen gebråuchlich.*

RŽlv 91 Tawo Myliſta: Támiſta, ôs, f. euer Liebden; auch Iuſu Myliſta.

MŽlv 176 Iuſû Myliſta, Tamiſta, euer Lieben, ſind hôfliche Ausdrůcke, *beſonders im Großherzogthum Littauen*[7]

Žodžiai *asaba*, *seimas* ir frazė *jūsų mylista* į MŽlv pateko iš RŽlv. Veikiausiai jie jau buvo paplitę ar žinomi iš raštų. Žodžiai fiksuoti ir kituose Mažosios Lietuvos žodynuose, plg.: *asaba* Bvl 107, 970, *seimas* – Q 316, C II 292. RŽvl yra ir tos pačios šaknies, tik moteriško-

[7] Plg. SD 1677: 334: Wáſzmoſć, Dominatio tua. reuerentia tua. Iuſu tawo miliſta.

sios giminės daiktavardis *broma*, plg.: Pforte, Durrélės, liû, f. pl. Wartai, tû, m. pl. Gen. XXVIII.17. Durrys, rû, f. pl. Jeſ. XXXVIII. 10. *Bróma, môs*, f. è pol. Taigi su SD šie pavyzdžiai nesietini.

Kiti žodžiai, kurie, tikėtina, į RŽlv pateko iš SD, dažniausiai yra ir MŽlv. Juos iš RŽlv K. Milkus paprastai kėlė be jokių pažymų. Vienur kitur pridėtas papildomas sinonimas, pvz., *kalėdas* šalia *kalėda*, arba prirašyta naujų atitikmenų, pvz., daiktavardis *nuovoka* MŽlv turi tris ekvivalentus: *das Verſtåndniß* (kaip RŽlv) ir *Merken, Abnehmen* (nauji), plg.:

SD	RŽlv	MŽlv
SD 1677: 5 Bartnik. Apiarius, mellarius. Bićiu pryweyzdetoias, *Bićius*.	RŽlv 16 *Bicʒus, ćiaus*, m. ein Bienenwårter.	MŽlv 28 *Bicʒius, cʒiaus*, m. ein Bienen=Wårter.
SD 1677: 3–4 Baczenie. Anïadverſio, onis. f. intelligentia. Iſzmonia, numánimas, *nuowoka*. SD 1677: 275 Rozum, Ratio, intelligentia, mens. Izmonia, *nuowoka*.	RŽlv 182 *Nůwoka, kôs*, f. das Verſtåndniß.	MŽlv 333 *Nůwokà, kôs*, f. das Verſtåndniß, Merken, Abnehmen.
SD 1677: 79 Kolędá, Strena (æ. f), *Kaleda*[8] Kolęduię. Strenam peto (is. ere), capto (as), poſco (is. ere), recipio. *Kaledoiu*.	RŽlv 52 *Kallėda, ėdôs*, f. ein (Weyhnachts=) Geſchenk. *Kallėdóju*, ich ſuche eine Gabe, (Weyhnachts) Geſchenk[9].	MŽlv 104 Kallėdas, do, m. *Kallėda, dôs*, f. die Callende, ein Weynachts=Geſchenk. *Kallėdóju, ójau, ófu, óti*, ich ſuche eine Gabe, ein Geſchenk.

[8] Remiantis LKŽe duomenimis, šis žodis vartojamas Dusetose, Liškiavoje, Valkininkuose, Frydrichui Kuršaičiui nebuvo žinomas.

[9] Iš SD veiksmažodis *kalėdoti* pateko ir į KlG 1653: 98.

SD	RŽlv	MŽlv
SD 1677: 103a Łudzę kiem, Vano (as. are). lacto [as. are.] ludifico. (as. are) Wiloiu ku, *wilbinu.*	RŽlv 180 *Wilbinu*, ich ʒerge, vexire, *inau, iſu, iti.*	MŽlv 329 *Wilbinu, nau, iſu, iti*, ich ʒerge, vexire.
SD 1677: 153 Nowość, Novitas. *Nauibe.*	RŽlv 93 *Naujybė, ês*, f. was neues, das neue Weſen.	MŽlv 178 *Naujybė, bês*, f. was neues, das neue Weſen.
SD 1677: 62 Ięzyczny, Lingvax (acis om), futilis (is com). *Lieżuwnikas.* SD 1677: 394 żwawy, zębaty, Dicax, litigioſus. *Lieżuwinikas.*	RŽlv 74 *Lėżuwininkas, ko*, m. ein Langʒung, Kackeler, Läſterer.	MŽlv 150 *Lėżuwninkas, ko*, m. ein Langʒung, Käkler, Läſterer.

Manytina, kad į MŽlv iš RŽlv pateko ir kai kurie jau SD fiksuoti žodžių junginiai. Tokią hipotezę sunku verifikuoti, nes pavyzdžiai nėra kuo nors labai išskirtiniai, kai kurie galėjo ir atsitiktinai sutapti. Vis dėlto atmesti tokios tikimybės taip pat nereikėtų, plg.:

SD	RŽlv	MŽlv
SD 1677: 33 Dogrzewa mi słońce, &c. Uror (eris ri.) calore. *Kaytinámi ſaułe.*	RŽlv 51 *Sáule kaitina*, die Sonne ſticht.	MŽlv 102 *Sàulė kaitina*, die Sonne ſticht.
SD 1677: 265 Roią ſię pſzczoły, Vernant apes, examinant alvei. *Spiećiaſi, bites.*	RŽlv 138 *Spėćia Bittês*, die Bienen ſchwärmen, *ſpėtė, ſpės, ſpėſti.*	MŽlv 253 *Spėczia Bittės*, die Bienen ſchwärmen.

SD	RŽlv	MŽlv
SD 1677: 266 Roſa pada, Rorat, irrorat, ſtillat. *Raſoia raſa krinta.*	RŽlv 118 *Raſſà krinta*, der Thau fållt. *Raſſà raſſoja*, es fållt der Thau.	MŽlv 218 *Raſa krinta*, und *Raſa raſſoja*, der Thau fållt.
SD 1677: 195 Pąkowie puſzcza drzewo, Germinat planta, turgent gemmæ in arbore. *Sprogſta medzias.*	RŽlv 139 *Sprógſta, Iſſprógſta Médis*, der Baum ſchlåget aus, ſprògo, ógs, ógti.	MŽlv 254 *Sprógſta, Iſſprógſta Médis, ógo, ógs, ógti*, der Baum ſchlågt aus.
SD 1677: 345 Wſadzam ná koń, Impono in equũ, ſuſtollo, *Vžſodinu ũt arklo*	RŽlv 137 *Užſodinu ant Arklio*, ich ſetze aufs Pferd. ſ. Sėdmi.	MŽlv 235 *Užſodinnu ant Arklio*, ich ſetze Iemand aufs Pferd.
SD 1677: 354 Wylewa z brzegow rzeká. Stagnat, vndat, accreſcit flumen. *Twiſta vpe.*	RŽlv 166 *Twyſta Uppė*, der Fluß ſchwellet auf, twinno, twys, twyti.	MŽlv 304 *Twyſta, inno, twys, yti, Uppė*, der Fluß ſchwillet auf.
SD 1677: 363 Wzniecam ogień, Ignem ſuſcito. *Sukuriu vgni.*	RŽlv 71 *Sukurru Ugni*, ich mache Feuer.	MŽlv 137 *Sukurru Ugni*, ich mache ein Feuer.
SD 1677: 393 Zrzenicá, Pupilla, *łełe akies.*	RŽlv 76 *Akiês Lėlė*, das Sehen im Augen	MŽlv 147 *Akiês Lėlė*, das Sehen im Auge.

Rasti tik du atvejai, kuriuos K. Milkus veikiausiai išbraukė dėl retos vartosenos, tačiau jie sietini su SD. Nors į MŽlv perkeltas daiktavardis *Pergalė* su pastaba, kad jis nelabai vartotinas, kiek toliau RŽlv pateiktas žodžių junginys *Ženklas=Pérgalis* (sic!) į MŽlv nepateko:

SD 1642: 557, 558 Zwyćieſtwo/ Victoria, palma. Pergałeimas/ pergałe. zwyćieſki znák/ pámiątka zwyćięſtwa. Trophæum, *ženklas pergałes.*

RŽlv 35 Pérgalė, ês, f. der Sieg.
Ʒénklas=Pérgalis (sic!), *ein Sieges=ʒeichen.*
MŽlv 72 *Pergalė*, ês f. der Sieg; nicht ſehr gebräuchlich.

Tiek RŽvl, tiek MŽvl, kaip ir kituose Mažosios Lietuvos raštuose, fiksuojami kiti vokiško žodžio *der Sieg* atitikmenys: *Pérgalėjimas, Laimėjimas, Apgalėjimas*, plg. RŽvl 328, MŽvl 438, tarsi patvirtina, kad daiktavardis *pergalė* nebuvo paplitęs Mažosios Lietuvos tarmėse ar raštuose.

Taip pat į MŽlv nepateko SD naujadaras *aprėžtuvas* 'skriestuvas', kuris yra ir Bvl, plg.:

SD 1677: 27 Cyrkiel. Circinus. *Apreſztuwas.*
RŽlv 122 *Aprėßtùwas, wo*, m. ein Ʒirkel, ʒu meßen.
Bvl 313: Circkel Cirkelis, Skirtulis, Skirtis, Krėſas, apſkritummas, *apreßtuwas.*

Jis galėjo K. Milkui neįprastai skambėti, žodis nebuvo girdėtas. Taip pat neatmestina galimybė, kad žodis paprasčiausiai iškrito pergrupuojant žodyno medžiagą.

§ 6. Keletas SD žodžių į MŽlv veikiausiai pateko ne iš RŽlv, o iš RŽvl arba neišlikusios J. Brodovskio žodyno dalies – Blv, plg.:

SD 1677: 3 Bąbel, bąbol, báńká ná wodźie. Bulla. Kunkálas vnt wundenio, *burboſe.*
RŽvl 393 Waſſerblaſe, Bumbulas, lo, m. *Burbolė, ês*, F.
MŽlv 36 *Burbole, ês*, f. eine Waſſerblaſe.

SD 1677: 152 Nocnica, ćmá, Occurſaculum lamia, empuſa &c. *Naktinicia.*
RŽvl 173 Geſpenſt, Deiwė, ês, f. Tob. VI.9. Dwáſė, ês, f. Matt. XIV.26. Nébuitė, ês, *Naktinyćia, yćiôs*, f.
MŽlv 177 *Naktinyczia, cʒiôs*, f. ein Nachtgeſpenſt, nicht überall gebräuchlich

SD 1677: 263 Rarog, Accipiter leporarius. *Wanagas kiſzkinis*, kiſzkiaimis
RŽvl 133 Falk, Wánagas, go, m. Sákalas, lo, m. *Kißkinnis, nio*, m.[10]
MŽlv 120 *Kißkinnis, nio*, m. ein Falk, nicht überall gebräuchlich.

Šiuo atveju K. Milkus, redaguodamas savo MŽlv, įtraukė trūkstamus žodžius į abėcėlines vietas. Taip jis galėjo derinti ir vienodinti abiejų dalių medžiagą. Tiesa, tai darė nenuosekliai, todėl kai kurie SD žodžiai yra fiksuoti tik MŽvl, į kurią jie pateko iš RŽvl (žr. § 7). Be to, neatmestina galimybė, kad tokių žodžių būta ir neišlikusioje Blv. Bvl yra netiksliai ar su korektūra užrašytas žodis *naktinyczo*, plg. Bvl 568, ir būdvardis (ne daiktavardis) *kißkinnis* (plg. Falck. Sakalas. *Wánagas Kißkinnis*. Peĺlÿs Bvl 447). Daiktavardis *burbuolė* galėjo būti Bvl neišlikusios *W* raidės registre. To dabar patikrinti negalima.

Pavyko rasti tik vieną patikimesnį žodį, kurio nebuvo nei RŽlv, nei RŽvl, bet jis veikiausiai sietinas su SD, o į MŽlv pateko iš Blv ar Bvl. Tai daiktavardis *apsukalas*. LKŽe duomenimis, šis žodis buvo Blv, plg. *apsukalas* sm. SD99, B, MŽ 'prietaisas, ant kurio kas sukasi; durų kablys'. Jis prirašytas ir Bvl prie vokiškos lemos *Angel* atitikmenų, plg.:

SD 1677: 80 Kołowrot, ná ktorym ſię co obraca, Vertibulum, verticulum. *Apſukałas*.
MŽlv 263 *Apſukalas Durrû*, die Thürangel.
Bvl 92 Angel Cardo. 3owėĺtka 1 Reg 6,34. C 7,50. Prov 26,14. + Wanßas, Wartu, [vel] Durru Kablÿs [vel] Krukis [vel] *apſukalas*.

Galima spėti, kad junginys *grandelė auksinė* 'apyrankė', patekęs į MŽlv iš Blv ar Bvl, taip pat sietinas su SD žodyno straipsniu *Nárámiennik, męski*, plg.:

SD 1677: 129 Nárámiennik, męski, Armilla, brachiale (is. n.). *Grundełes aukſinos, ſidabrinos*.

[10] SD *kiškinis* yra būdvardis, ne daiktavardis.

Bvl 120 Arm ~~Gefchmeid~~ Band Rankû Riedas [vel] Spitulas, [vel] aprankes [vel] Sakcʒius, [vel] apierankas, [vel] *grandele aukſinne.*

MŽlv 84 *Grandélė áukſinnė*, ein goldener Armband.

Daiktavardis *grandelė*, kaip vienas iš vokiškos lemos *Armband* atitikmenų, pateikiamas ir RŽvl, plg. Armband, Ranká=ryßis, ßio, m. Grandìs, *Grandélė*, Apy=Rankė, ês, f. Todėl veikiausiai ir į RŽvl jis įtrauktas iš nenustatyto rankraštinio šaltinio, kuriame buvo SD žodžių. Žodis *grandelė* F. Kuršaičiui nebuvo žinomas, savo lietuvių–vokiečių kalbų žodyne (toliau – Klv) jis šį žodį žymėjo laužtiniuose skliaustuose.

Galbūt MŽlv žodį *darbali(u)oti* taip pat reikėtų sieti su SD, bet ir jis vargu ar pateko tiesiai iš SD. Veikiausiai tokios darybos vedinys buvo prirašytas prie veiksmažodžio *darbinėti* Blv (C ir Bvl tėra veiksmažodis *dirbinėti*, plg. C I 134, Bvl 116), galbūt K. Milkui jis buvo žinomas ir iš KlG, nors jame pateikiamas šiek tiek kitoks veiksmažodis *darbuli(u)oti,* taip pat veikiausiai patekęs iš SD (plg. Schiller 2010: 219), plg.:

SD 1677: 6 Báwię ſię tym. Hoc ago, hoc verſo, tracto, in hoc hæreo, in hoc tempus conſumo; impendo, operam do, vaco, inhæreo, inſiſto, incumbo huic rei. Tay weykiu, tay darau, tuo apſieymi, aplink to eſmi, waykśćioiu; to pratinuoſi; tay weykałáiu, *darbałuoiu;* tuo werćioſi; vnt to iżſirundu, iżſiduomi, támi trunku.

SD 1677: 129 Nárabiam czym, Crebrò uſurpo (as. are.) in uſu frequenti habeo. Dażnay darau ku, *darbuluoiu.*

KlG 129 *darbulůju* / freqventer, crebrò aliqvid ago.

MŽlv 44 Darbinėju, ėjau, ėſu, ėti, und *Darbalůju, ójau, ófu, óti,* ich arbeite in eins fort, mache immer Kleinigkeiten.

Atskirai norėtųsi aptarti du žodžius, nefiksuotus nei RŽlv, nei RŽvl, tačiau rastus MŽlv. Tai daiktavardis *gabana* ir veiksmažodis *girauti.* Žodis *gabana* MŽlv įtrauktas į veiksmažodžio *gabenti* lizdą

(taigi su juo ir siejamas etimologiškai), o MŽvl taip pat papildomai prirašytas prie iš RŽvl paimto daiktavardžio *glėbys*, plg.:

SD 1677: 16 Brzemię Onus (eris. n.), ſarcina (æ.). Naſzta, Głebis, *Gabana.*

MŽlv 68 *Gabanà, ôs*, f. ein Arm voll.

MŽvl 42 Armvoll, Glėbis, bjo, m. *Gábana, ôs*, f.

LKŽe duomenimis, daiktavardis *gabana* vartojamas Dusetose (Zarasų r.), Kupiškyje, Joniškėlyje (Pasvalio r.), Surviliškyje (Kėdainių r.), Rudaminoje (Lazdijų r.), Leipalingyje (Druskininkų sav. ter.). Taigi jis gali būti vertinamas kaip aukštaičių žodis. Kituose Mažosios Lietuvos žodynuose tokio daiktavardžio rasti nepavyko.

Veiksmažodis *girauju*, be SD, dar fiksuotas KlG (per gramatiką galėjo ir paplisti), plg.:

SD 1677: 128 Nápijam ſię, Potito, poto (as). *Girauiu.*

KlG 130 *giráuju* modicum bibo

MŽlv 80 *Girrauju, awau, áuſu, áuti*, ich ȝeche.

F. Kuršaičiui šis veiksmažodis buvo žinomas tik iš MŽ, plg.: [girauju, -rawau, -rauſiu, -riauti, bei Mielcke] Klv 124. C ir RŽvl pateikiami kiti veiksmažodžio *zechen* atitikmenys, plg.: ȝechen. Půtauti. Girtůti. Gerti C II 1032, ȝechen, ſ. ſaufen, Potáuju, Pótą geriù, Girtáuju RŽvl 410. Bvl raidės *Z* registras nėra išlikęs, todėl patikrinti, ar veiksmažodis buvo Bvl, dabar neįmanoma.

Vos pora pavyzdžių yra per mažai tiesioginiam rėmimuisi SD įrodyti. Atvirkščiai, labiau tikėtina, kad šie žodžiai į MŽlv pateko per Blv ar Bvl, o gal nusirašyti ir iš kokio neišlikusio šaltinio.

§ 7. Belieka patikrinti, ar yra kokių nors MŽvl papildymų ar pakeitimų, kuriems įtakos galėjo turėti SD. Sulyginus abiejų žodynų pavyzdžius pastebėta, kad K. Milkus RŽvl sekė nuosekliai, beveik nieko nekeisdamas, plg.:

SD	Bvl	RŽvl	MŽvl
SD 1677: 4 Báczny. Prudens, perſpicax, conſideratus, ſagax, ſolers. Numanus, ſupruntus, menuſis, *apżwałgus*, apedayrus, apiwayzdus.	Bvl 511 Fürſichtig. adj. akÿl's Prov 1,4. Syr 28,7. ap-pawaiʒdingas, apſiwaiʒdis. apwaiʒdus. apſiwaiʒdingas, praʒwalgus, apiedairus, apſiʒurejam's. apdabotingas, *apʒwalgus*.	RŽvl 154 Fůrſichtig, Akylas, là, adj. 2. Paſiſáugojęs, enti, partic. 2. Apdairùs, ri, rù, Apweiʒdingas, ga, Apdabotingas, ga, *Apʒwalgùs, gi, gù*, adj. 3.	MŽvl 204 Fůrſichtig, Akylas, là, adj. 2. term. Paſiſaugojęs, enti, partic. 2. term. Apdairus, ri, rù, Apweiʒdingas, ga, Apdabotingas, ga, *Apʒwalgus, gi, gù*, adj. 3.
SD 1677: 6 Bát. Navis oraria. *Eldiia*, łuotas. SD 1677: 132 Náwá, Navis (vis. f.) navigiū, vehiculum. *Eldija*	–	RŽvl 307 Schiff, ákrutas, to, m. *Eldija, jôs*, f. Laiwas, wo, m.	MŽvl 411 Schiff, Akrutas, to, m. *Eldija, jôs*, f. Laiwas, wo, m.
SD 1677: 8 Bezmierny. Immenſus, infinitus, interminatus. Neiżmeſtuotas, *be gało, be kraſzto*, bekraſztis.	–	RŽvl 379 unendlich, Nepaláujemas, ma, adj. Sap. VII.14. Nepaláujas, janti, partic. Hebr. VII. 16. *Be Gálo be Kráβto*.	MŽvl 509 unendlich, Nepaláujemas, ma, adj. Sap. VII, 14. Nepaláująs, janti, partic. Herbr. VII, 16. *Be Gálo, be Kráβto*.
SD 1677: 59 Iármárk, Mercatus (ûs. m), nundinæ (arum. f. plur), *Prekiamete*, prekione.	Bvl 739 Jahrmarckt. Jormark's. *alii* Jomark's.	RŽvl 214 Iahrmarkt, Mét=Turgis, gio, m. *Prekiá Metė, ês*, f. Iórmarkas, ko, m.	MŽvl 285 Iahrmarkt, Mét=Turgis, gio, m. *Prekia Metė, ês*, f. Iórmarkas, ko, m.

SD	Bvl	RŽvl	MŽvl
SD 1677: 99 Kuchnia, Culina (æ. f.), coquina. *Wirtuwe.*	Bvl 825 Küche Kukne, Kukna Ezech 46,24.	RŽvl 233 Kůche, Kuknė, ês, f. *Wirtùwė, ês,* f.	MŽvl 311 Kůche, Kukne, ês, f. *Wirtuvė, ês,* f.
SD 1677: 107 Lekarz, Doktor, Medyk, Medicus, Doctor medicinæ. *Giditoias, wayſtitoias.*	Bvl 122 Artzt. Liekorus. Gen 50,2. Exod 15,26 etc. *Gÿditojias. Waiſtitojas.*	RŽvl 32 Arzt, Lėkorus, oraus, m. *Gydėtojis, jo,* m.	MŽvl 42 Arzt, Lėkorus, raus, m. *Gyditojis, jo,* m.
SD 1677: 121 Muzyk co vczy muzyki, Phonaſcus. *Gieſminikas.*	Bvl 1038 Sänger Dainojas 2 Sam 19,35. graźeÿ giedoti mokas 1 Par 7,33. Giedantieji Neh 7,1. Giedojentieji ψ 68,26. Giedójas 1 Par 20,21. C 29,28. Giedas Eſr 2,65 Eccl 2,8. Gaida Giedótojas *Gieſmeninkas*	RŽvl 299 Sånger, Giėdotojis, jo, m. Dainotojis, jo, m. (Dainąs, I Sam. XIX.35.) Dainojęs, janti, part. 2. *Giėſmininkas, kė,* ſubſt. mob.	MŽvl 400 Sånger, Giėdotojis, jo, m. Dainotojis, jo, (Dainąs, I Sam. XIX, 35.) Dainójęs, janti, partic. 2. term. *Giėſmininkas, kė,* Subſt. mob.
SD 1677: 268 Rotmiſtrz, Centurio, ductor peditum aut equitum, tribunus militum. *Pułkawedis peſtiniku, arba raytiniku.*	Bvl 956 [Oberſter] unter Soldaten Obrißtas, Oberßtas, Wyréſniſis Apicers	RŽvl 270 Oberſter, ſubſt. Oberßtas, to, m. Wyréſnis ant tukſtanćiû, *Pulkáwedis, dźio,* m.	MŽvl 362 Oberſter, Subſt Oberßtas, to, m. Wyréſnis ant tukſtanczių, *Pulkáwedis, dzio,* m.

SD	Bvl	RŽvl	MŽvl
SD 1677: 7 Bełt. Pilum catapultarium, ſpiculum baliſtæ. *Szaudikłe.* SD 1677: 302 Strzałá, Sagitta, ſpiculum. */zaudikłe.*	Bvl 279 Boltʒ Strielos.	RŽvl 80 Bolʒen, Strėlà, lôs, f. Strėlas, lo, m. *Sʒaudyklė*, ės, f.	MŽvl 106 Bolʒen, Strėlà, lôs, f. Strėlas, lo, m. *Sʒaudyklė, ės*, f.
SD 1677: 330 vſzczypliwy, Maledicus. criminoſus. *Gnáybus, krumtus.*	–	RŽvl 409 ʒånkiſch, Waidą kielas, part. 2. 2 Sam. XXII.44. Waidijas, anti, Pſ. XXXI.21. Waidininkas, kė, ſubſt. mob. 2 Tim. II.24. *Gnaibùs, Kramtùs.*	MŽvl 551 ʒånkiſch, Waidą kielą̃s, partic. 2. term. 2 Sam. XXII, 44. Waidijąs, anti, Pſalm. XXXI, 21. Waidininkas, kė, Subſt. mob. 2 Tim. II, 24. *Gnaibùs, Kramtùs.*
SD 1677: 342 Wnuk, wnęk, wnuczek. Nepos, nepotulus. *Anukas.*	Bvl 408 Enckel. *Anukas*, Waikû Waikai.	RŽvl 118 Enkel, I. Kindes Kind, Sunaus, Dukters Kúdikis, *Annunnas, no*, m.	MŽvl 154 Enkel, I. Kindes Kind, Sunaus, Dukters Kúdikis, *Annunnas, no*, m.

Vieną kartą atitaisyta korektūros klaida (*gydėtojis – gydytojis*, tačiau papildomas atitikmuo *vaistytojas* neprirašytas), kitur, atvirkščiai, klaida perkelta iš RŽvl (*anūnas*), o nepatikrinta, pvz., koks atitikmuo pateikiamas Bvl. Daiktavardžiai *virtuvė*, *gydytojis*, *eldija*, *pulkavedis*, *giesmininkas*, *anūnas* (vietoj *anūkas*) ir būdvardžiai *apžvalgus*, *kramtus* į MŽlv nepateko. MŽlv pateikiami tik įprasti

Mažosios Lietuvos tarmėse ir raštuose vartoti žodžiai, pvz., *Akrutas* ir *Ekrutas* 'laivas' MŽlv 3, *Kuknė* 'virtuvė' MŽlv 133, *Lėkorus* 'gydytojas' MŽlv 146. Vienintelis būdvardis *gnaibus* MŽlv iškeltas į lemos poziciją ir turi vartosenos pavyzdį, plg.: *Gnaibus, i, ù*, der immer kneiſt, wehe thut. *Gnaibus Źmogus*, ein ʒankſůchtiger Menſch MŽlv 83. Tačiau į MŽlv jis pateko ne iš RŽvl, bet iš neišlikusios Blv, plg. LKŽe: Gnaibus žmogus *(greitas bartis)* B. Tikėtina, kad į Blv jis įsirašytas iš SD.

Tai pat tik vienas SD naujadaras (taip jį vertina K. Pakalka, žr. Pakalka 1979: 64) MŽvl, skirtingai nei RŽvl, pažymėtas su pastaba *unverſtåndlich*, t. y. kaip nesuprantamas, plg.: Element, Elementas, to, m. Źywylas, lo, m. *Pirmapraddė, ês*, f. unverſtåndlich MŽvl 153. Jis į MŽlv taip pat nepateko.

Galimas daiktas, kad iš RŽvl į MŽvl perrašytas žodis nebuvėlis *rūbasnus* yra ne kas kita, o netiksliai surinktas, ar anksčiau iš kokio nors šaltinio netiksliai nurašytas SD žodis *rūbasiuvis*, plg.:

SD 1677: 91 Kráwieć, Sartor (oris. m.) ſarcinator, veſtitor. Siuweias rubu, *rubaſiuwis*.

RŽvl 314 Schneider, der Kleider, Sʒneideris, rio, m. Bartkus, kaus, m. Kraućius, ćiaus, m. Suwikkas, *Rúbaſnus*

MŽvl 421 Schneider, der Kleider, Sʒneideris, rio, m. Bartkus, kaus, m. Kraucʒius, cʒiaus, m. Suwikkas, Rúbaſnus.

MŽvl yra papildymų, nesusijusių su pagrindiniu šaltiniu – Bvl. Tai įterpti žodyno straipsniai, prirašyti nauji vartosenos pavyzdžiai ar vokiškos lemos atitikmenys. Tačiau jie taip pat nerodo kokios nors SD įtakos. Nepakeisti ir su Bvl sutampantys RŽlv žodyno straipsniai, kuriuose pateikiama SD žodžių, plg.:

SD 1677: 6 Baſztá murowána do obrony. Propugnaculum. *Gintuwe*

Bvl 466 Feſtung. Drutybe, Twirtybe, *Gintuwe*, Pillis, Stippras Mieſtas.

RŽvl 138 Feſtung, Feſtingė, ês, f. Sʒancas, co, m. Pillis, lês, f.

MŽvl 182 Feſtung, Peſtingė, ês, f. Sʒancas, co, m. Pillis, lês, f.

SD 1677: 48 Głupi, Stultus, delirus, fatuus, excors (ordis. om), vecors (ordis. om), ſtupidus, inſipiens, bardus. *Durnas*, padukis, *paſwaygis*.

SD 1677: 143 Nie przy ſobie, Amens (entis), delirus, male ſanus. padukis, *paſwaygis*.

Bvl 995 Raſender Padúkelis 2 Reg: 9,11. Paſuttes, Padúkes, durnas Klejojes, *Paſwaiges*, Klejojesſis, Klejotojas

RŽvl 285 Raſender, dúkſtas, tanti, partic. 2. Padúkiėlis, ėlio, m. Padúkęs, kuſi, partic. 2.

MŽvl 281 Raſender, Dúkſtąs, tanti, partic. 2. Padúkiėlis, ėlio, m. Padúkęs, kuſi, partic. 2. term.

SD 1677: 313 Taczki, Vehiculum truſatile. *Rituley*.

Bvl 771 Karre Karucʒei, Karuttis, *Rittulai*

RŽvl 219 Karre, Karrúcʒei, ùćiû, m. pl.

MŽvl 292 Karre, Karrúcʒei, úcʒiû, m. pl.

SD 1677: 321 Vboſtwo, Paupertas, tenuitas, inopia. Neturte, *grinibe*.

Bvl 120 Armuth [vel] Armſeeligkeit. Ubbagÿſte. Prov 6,11. C 10,15 etc. Pawargÿſte Prov 13,7,18. Tob 5,27. Pawargimmas Prov 24,34. Syr 11,14. Stokójimas Syr 4,2. Wargas, pawargis, *Grinÿbe* Pawargummas.

RŽvl 32 Armuth, Neturtas, to, M. Ubbagyſtė, ês, f.

MŽvl 42 Armuth, Neturtas, to, m. Ubbagyſtė, ês, f.

Daiktavardžių *gintuvė*, *grynybė*, *rituliai* pirmasis šaltinis LKŽe nurodomas SD, plg.: *grynýbė* sf. (1) J, Š; SD376 2. grynumas, nuogybė; neturtas: Davė mums paveikslą grynybės SPI67; *gintùvė* sf. (2) Š; SD7, gintuvẽ (3^b) K tvirtovė; *ritùliai* sm. pl. (2) NdŽ; SD367, Kos51 karutis. Reikia manyti, kad K. Milkus arba netikrino šių RŽvl žodyno straipsnių su atitinkamais Bvl, arba tokius žodžius nusprendė neįtraukti dėl jų retos vartosenos.

Keliolika RŽvl atitikmenų atitinkamuose žodyno straipsniuose nebuvo perkelti į MŽvl, tačiau tik vienas kitas iš jų galėtų būti

siejamas su SD. Pavyzdžiui, MŽvl 'bažnyčios prižiūrėtojo' reikšme pateikiamas tik žodžių junginys *bažnyčios užvaizdas*, o vedinys *bažnyčininkas*, kuris fiksuotas ir SD, veikiausiai kaip neįprastas ar nevartotas neįtrauktas, plg.:

SD 1677: 87 Kośćielny, (Subít:) Ædituus, æditimus. *Baźnićinikas*, baźnićios priweyzdetoias.

RŽvl 389 Kirchenvorſteher, Baźnyćiôs úźwaizdas, *Baźnyczźninkas, ko*, m.

MŽvl 523 Kirchenvorſteher, Baźnyczźiôs Uźwaizdas.

Taip pat į MŽvl neperrašytas antras vokiškos lemos *Wesen* atitikmuo *esybė*.

SD 1677: 18 Bytność rzeczy. Exiſtentia, ſubſiſtentia. Buytis, butibe, *eſśibe*, ſunćius. gen. ćiaus, Bukłe.

RŽvl 399 Weſen, *Butybė, bês*, f. *Eſſybė, bês*, f.

MŽvl 538 Weſen, Butybė, bês, f.

Daiktavardis *esybė* yra ir rankraštiniuose žodynuose C bei Blv (plg. LKŽe), taip pat Q 617 ir XVIII a. rankraštiniame žodyne – *Lexicon Lithuanicum* (toliau – Lex). Tačiau nėra aišku, ar jis tikrai vartotas tarmėse, o nenusirašytas iš SD ar SPr. F. Kuršaitis savo žodyne dėl visų šios šaknies žodžių (*esybė, esyba, esingas, esnis*) vartojimo abejoja ir pateikia pastabą: „scheint Alles gemacht, nicht im Volksmunde entstanden zu sein" Kvl 108. Todėl tikėtina, kad žodis *esybė* į Mažosios Lietuvos raštus pateko iš K. Sirvydo raštų, o K. Milkus jo neįrašė, nes gyvojoje kalboje toks daiktavardis jam nebuvo girdėtas.

IŠVADOS

K. Milkaus žodyne K. Sirvydo *Dictionarium trium linguarum* žodžių galima rasti tik sporadiškai. Beveik visi jie pateko ne tiesiogiai, o per pagrindinį MŽ šaltinį – P. Ruigio *Lexicon* (1747).

Vienas kitas SD žodis veikiausiai perrašytas iš neišlikusios Jokūbo Brodovskio žodyno lietuvių–vokiečių kalbų dalies, tačiau kiek ir kokių SD žodžių joje buvo, dabar galima atsekti tik iš antrinių šaltinių. Neabejotina, kad į Bvl ar Blv kai kurie SD žodžiai taip pat pateko per kitus žodynus (vienas iš jų galėjo būti C).

K. Milkus stengėsi derinti abiejų savo žodyno dalių medžiagą, todėl keletas tik RŽvl buvusių SD žodžių įtraukta ir į MŽlv. Tačiau ir čia jis elgėsi nenuosekliai: tiek MŽlv, tiek MŽvl (daugiau) galima rasti skirtingų SD žodžių. Prie keleto SD žodžių K. Milkus pridėjo pastabų. Taip jis atkreipė dėmesį į retą jų vartoseną arba nesuprantamą darybą. Iki šiol tirti tik galimi SD žodžiai (paprastai naujadarai), tačiau visai tikėtina, kad SD buvo ir vienas iš vartosenos pavyzdžių šaltinių. Sutampančių su SD žodžių junginių lemos pozicijoje galima rasti RŽlv ir MŽlv.

XVIII amžiaus spausdintų žodynų autoriai SD žodžius įtraukė tik tais atvejais, kai jie atrodė tinkami ir galintys sinonimiškai pakeisti tarmėse vartotus. Vis dėlto jiems rūpėjo pateikti kuo daugiau realioje vartosenoje, t. y. Mažosios Lietuvos tarmėse, įsitvirtinusių žodžių. K. Milkus, stengdamasis nenutolti nuo pagrindinio savo šaltinio, paliko ir tokių RŽ žodžių, kurie amžiaus pabaigoje jau buvo pasenę ar vartojami rečiau, tačiau prie jų pridėjo atitinkamų pastabų. Plėsti žodyną rytų aukštaičių žodžiais ir taip sudaryti visos Lietuvos žodyną jis neturėjo tikslo. SD, kaip vienas iš šaltinių, daug plačiau ir sistemiškiau panaudotas moksliniuose Frydricho Kuršaičio (1883) ir ypač Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmanno (1751) žodynuose.

Šaltiniai

B – [Jokūbas Brodovskis.] LEXİCON GERMANİCO=LİTHVANİCVM ET LİTHVANİCO=GERMANİCVM <...> von Iacobo Brodowskÿ Præcentor Trempenſi, [prieš 1744]; LMAVB RS, f. 137–15; rankraštis. Remtasi perspaudu: Jokūbas Brodovskis. *Lexicon Germanico-Lithvanicvm et Lithvanico-Germanicvm. Rankraštinis XVIII amžiaus žody-*

CHRISTIAN MIELCKE'S DICTIONARY AND KONSTANTINAS SIRVYDAS' *DICTIONARIUM TRIUM LINGUARUM*

Summary

The relationship between Konstantinas Sirvydas' *Dictionarium trium linguarum* (SD) and Christian Mielcke's dictionary (MD) published in 1800 has hardly been investigated. So far there have been two opinions expressed. Kazys Pakalka adheres to the opinion that all words found in Pilypas Ruigys dictionary (RD, published in 1747) were transferred to Ch. Mielcke's Dictionary. However, Algis Rubinas is of the view that Ch. Mielcke made direct reference to SD. A. Rubinas' examples, which could have supported this hypothesis, turned out to be inconsistent and unreliable. Therefore, we can only admit that Ch. Mielcke made indirect reference to SD. Almost all words in SD, which had previously been found in RD, were also found in MD. The SD lexicon in both parts of MD (Lithuanian-German and German-Lithuanian) are rather unevenly distributed: one part includes some words which are not found in the other. It thus brings us to a hypothesis that the SD words were transferred not only from RD, which is the main source, but also from the dictionary by Jacob Brodowski; more specifically, from its Lithuanian-German part, which has not survived. Ch. Mielcke found some of SD words rather suspicious; therefore, there are some notes on their usage attached to them. The author of the present paper points out that MD includes new SD coinages (derivatives and compounds) and usage examples, which came from SD via RD and MD. It would be logical to conclude that SD was an additional source for synonyms and word combinations, which help disclose lexical combinatory potential of the words.

Halina Karaś
Instytut Języka Polskiego
Uniwersytet Warszawski

Dobór haseł w części polskiej słownika Konstantego Szyrwida

Słownik trójjęzyczny polsko-łacińsko-litewski (*Dictionarium trium linguarum in usum studiosae iuventutis*) Konstantego Szyrwida odegrał wyjątkowo ważną rolę w Wielkim Księstwie Litewskim jako pierwszy słownik zawierający część litewskojęzyczną. Mniej istotny dla leksykografii polskiej dokumentuje jednak ważny dla obu narodów – polskiego i litewskiego, ważny dla historii kultury i historii społeczno-politycznej okres wspólnego rozwoju w obrębie jednego organizmu państwowego – Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Ogólnie słownikowi K. Szyrwida dotychczas poświęcono w Polsce niewiele uwagi. Doczekał się jedynie jednego poświęconego mu artykułu Józefa Reczka z okazji fototypicznego wydania słownika w Wilnie w 1979 roku (Reczek 1980). Edycja ta jest oparta na egzemplarzu III wydania słownika K. Szyrwida z 1642 roku przechowywanym w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego. Autor dość sceptycznie odniósł się w artykule do niektórych ustaleń Kazysa Pakalki, w tym zwłaszcza do określenia chronologii i podstawy materiałowej (wzoru) wydania pierwszego słownika K. Szyrwida (Reczek 1980: 264–265). W niewielkim stopniu uwzględniono go także w pracach przeglądowych z zakresu historii języka polskiego i dziejów polskiej leksykografii. Wspomina o nim tylko jako o słowniku języka litewskiego Zenon Klemensiewicz w *Historii języka polskiego*, w przypisie podając tytuł dzieła *Dictionarium Trium Linguarum in usum studiosae iuventutis* i daty jego kolejnych

6 wydań: Wilno 1629, 1631, 1642, 1677, 1713, 1718[1] oraz Jadwiga Puzynina – autorka monografii *Thesaurusa* Grzegorza Knapiusza[2]. Wymienia go również Piotr Grzegorczyk w bibliografii słowników polskich (Grzegorczyk 1967). Nie uwzględnia go natomiast w opisie Stanisław Urbańczyk w swojej pracy *Słowniki i encyklopedia. Ich rodzaje i użyteczność* (1964, wyd. IV uzup. 2000), Piotr Żmigrodzki we *Wprowadzeniu do leksykografii polskiej* (2005) w części poświęconej historii polskiej leksykografii, Włodzimierz Gruszczyński (2000) w monografii wokabularzy ryskich (ale wymienia go w bibliografii) ani Bogdan Walczak w *Zarysie dziejów języka polskiego* (1995). Nic dziwnego, skoro słownik ten w części polskiej nie jest oryginalny.

Inaczej rzecz ma się w leksykografii litewskiej, co jest w pełni zrozumiałe. Słownik ten jako pierwszy znany słownik języka litewskiego stał się przedmiotem wnikliwych studiów, głównie nad częścią litewską. Przy okazji jednak poczyniono również pewne ustalenia co do części polskiej, zarówno co do jej wzorów, liczebności, jak i sposobu opracowania leksykograficznego.

W części polskiej *Dictionarium trium linguarum* jest wyraźnie zależny od swych źródeł, w doborze haseł, w ich definiowaniu, w podawaniu informacji gramatycznej, w stosowaniu kwalifikatorów, a pewne różnice wynikają przede wszystkim z pominięcia niektórych wyrazów czy informacji zawartych w jego wzorach. Według badaczy litewskich K. Szyrwid wzorował pierwsze wydanie swojego słownika trójjęzycznego polsko-łacińsko-litewskiego na części polsko-łacińskiej *Polonicalatina* (wydanie III) słownika Mikołaja Volckmara z roku 1613 (Pakalka 1979: 18–19). W kolejnych wydaniach (II–V) słownika K. Szyrwida rejestr wyrazów polskich i łacińskich opierał się na słowniku G. Knapiusza – kon-

[1] Zob. Klemensiewicz 1974: 357 (przypis 542 na s. 457).

[2] Puzynina 1961: 205. Zob. też przypis następny (3).

fratra K. Szyrwida (jw.). W polskiej literaturze leksykograficznej od dawna utrwaliła się teza o G. Knapiuszowym wzorze słownika polsko-łacińsko-litewskiego (wyraziście sformułowała ją m.in. J. Puzynina, która – omawiając słownik G. Knapiusza – stwierdziła, iż stał się on podstawą do opracowania trójjęzycznego dykcjonarza K. Szyrwida[3]), natomiast zależność I wydania od M. Volckmara była rzeczą mało znaną, choć przytoczył tę opinię litewskiego badacza J. Reczek w artykule napisanym z okazji wydania fototypicznego słownika K. Szyrwida, odnosząc sie jednak do niej dość sceptycznie (Reczek 1980: 264). Obecnie dzięki wspólnej konferencji polsko-litewskiej poświęconej pierwszemu litewskiemu leksykografowi informacje o jego słowniku rozszerzyły się w polskim środowisku badaczy dziejów leksykografii.

Część polska *Dictionarium trium linguarum* po stwierdzeniu jej pierwowzoru w zasadzie nie pozostała jednak zbadana, zwłaszcza nie zanalizowano dokładnie stosunku dykcjonarza K. Szyrwida do jego źródeł, w tym do I wydania *Thesaurusa* G. Knapiusza. Dlatego zasadne wydaje się porównanie zasobu haseł polskich słownika K. Szyrwida i G. Knapiusza, próba ustalenia sposobu ich przejmowania i kryteriów, jakimi się kierował słownikarz litewski przy wyborze leksyki z dzieła swojego współbrata, jezuity.

Celem artykułu jest zatem omówienie sposobu doboru haseł w części polskiej III edycji słownika K. Szyrwida, znajdującej się jako pierwsza (przed częścią łacińską i litewską). Podstawą uwag jest wydanie fototypiczne z 1979 r. w opracowaniu K. Pakalki, wykonane na podstawie dobrze zachowanego III wydania *Dictionarium trium linguarum* (Wilno 1642). Ponieważ wydanie to opar-

[3] Por. jej opinię: „Żadnych wątpliwości nie pozostawia całkowita zależność od Knapiusza „Dictionarium trium linguarum" jezuity Konstantego Szyrwida <...>; jest to skrót Thesaurusa z dodaniem wersji litewskiej" (Puzynina 1961: 205). Badaczka podkreśla, że miała do dyspozycji tylko późne wydanie słownika K. Szyrwida z roku 1713.

te zostało na I edycji słownika G. Knapiusza (1621), dlatego też ważne byłoby pełne porównanie haseł K. Szyrwida i G. Knapiusza, by móc się zorientować w kryteriach doboru wyrazów w części polskiej (co K. Szyrwid wybrał, co pominął). W artykule ze względu na objętość z konieczności przedstawiono te zagadnienia na wybranych przykładach.

Należy podkreślić, że słownik G. Knapiusza ma charakter normatywny. Najznakomitszy polski leksykograf XVII wieku starannie dobierał wyrazy, zwracał uwagę na czystość i rodzimość słownictwa, tępił niepotrzebne zapożyczenia łacińskie, pomijał wulgaryzmy, mało dawał wyrazów potocznych i regionalnych, a jeśli je zamieszczał, to opatrywał je odpowiednimi uwagami o charakterze wartościującym – parakwalifikatorami (Puzynina 1961: 29). Istotne będzie zatem porównanie słownika G. Knapiusza i K. Szyrwida także w aspekcie poprawnościowym.

Część polską *Dictionarium trium linguarum* charakteryzuje układ alfabetyczny, którym zostały objęte – jako osobne i równorzędne artykuły hasłowe – także wszystkie wyodrębnione znaczenia, związki frazeologiczne czy nawet połączenia luźne, w wyniku naśladowania Cn. Warto zasygnalizować różnice drobne różnice graficzne (krój pisma, sposoby oddzielania poszczególnych elementów w artykule hasłowym). W I wydaniu Cn synonimy i warianty w części polskiej hasła, także definicje oddzielane są przecinkiem, w wydaniu II – ukośnikiem. W słowniku K. Szyrwida zastosowany został ukośnik, inaczej niż we wzorze, tj. w w edycji I *Thesaurusa* G. Knapiusza. Widać także różnice w kroju pisma, gdyż część polska w *Dictionarium trium linguarum* drukowana jest szwabachą, podobnie jak w II wydaniu G. Knapiusza, a nie jak w wydaniu I (w nim część polska jest podana kursywą).

Budowa artykułu hasłowego jest oczywiście także wzorowana na *Thesaurusie*, choć K. Szyrwid wprowadza pewne innowacje, przede wszystkim pomija niektóre elementy hasła, np. definicje, niektóre synonimy, warianty fonetyczne, gramatyczne, leksykalne i konteks-

ty użycia, w ten sposób wprowadzając drobne modyfikacje w części polskiej. Wyrazem hasłowym jest słowo polskie – pojedynczy wyraz lub połączenie wyrazowe, niekiedy zdanie, a po nim następują nierzadko formy oboczne – warianty fonetyczne[4] (np. **Cadzę / cedzę; Pierzę vel piorę chusty; Korá ábo kurá ná drzewie**), fleksyjne (np. **Beczę / bekam; Oględuię / oglądywam; Wygrzebáć co / wygrześć; Toń / tonia**), słowotwórcze (np. **Dostátni / dostáteczny; Kęs / ukąszenie; Pielgrzymowánie / pielgrzymstwo**) albo synonimy różno- lub współrdzenne (np. **Dostoieństwo / dignitárstwo / godność. Dowiaduię się czego / wywiáduię / przepytywam / bádam. Frásuię kogo / troskam**), albo wyjaśnienia w języku polskim (rodzaj definicji), np. **Wola u człowieka / skora pod gardłem wisząca.** *Gurklis* (u Cn rozbudowane: *Wole u człowieká, skorá pod gárdłem wisząca. <...>* Spuchnienie gárdłá. *Wole* autem est flák, skorá płaska wisząca.; *Wole u bydlęćiá.*; *Wole u ptaká*, v. Gárdło u ptaká). Informacja gramatyczna, często składniowa, występuje głównie przy czasowniku bezpośrednio po wyrazie hasłowym, np. **Poprzestáię czego** vide **przestáię; Poszczwáć kiem kogo** vide **podszczuwam)**, fleksyjna natomiast pojawia się sporadycznie. Bezpośrednio po wyrazie hasłowym polskim występują zazwyczaj oddzielone ukośnikiem (ale nie zawsze) odpowiedniki łacińskie, a następnie zwykle po kropce – litewskie (których brak przy części haseł), por.

Fryszt / wytchnienie zmowne w potyczce. Ite. **Odwłoka w prawie.** Induciae, feriae belli, iuris. *Atilsis nuog kariavimo abieiu šalu / palauba ne ilga nuog kariones.* Item. *atguldimas bilu / tiesu.*

Kień / kłodziny sztuká / kloc. Truncatus caudex, pars caudicis in orbem cocisi. *Rustagalis.*

Kłamcá / łgarz / mátácz. Mendax, expers veritatis, Fadiloquus. *Melagis / sukčius.*

[4] Wyrazy hasłowe ze słownika K. Szyrwida wyróżniam boldem, natomiast z *Thesaurusa* G. Knapiusza przytaczam kursywą, zgodnie z drukiem I wydania.

W stosunku do Cn (poza pominięciem wersji greckiej, a wprowadzeniem litewskiej) brak:

- egzemplifikacji użycia i ich lokalizacji;
- w zasadzie kwalifikatorów stylistycznych;
- informacji o pochodzeniu wyrazów.

Wydanie III *Dictionarium* zawiera łącznie ok. 14 000 haseł (Pakalka 1979: 55), a zatem trzykrotnie mniej w porównaniu z *Thesaurusem* G. Knapiusza, liczącym ok. 40 000 – 50 000 haseł (Żmigrodzki 2005: 131). To znaczne ograniczenie zawartości słownika musiało również znaleźć odzwierciedlenie w doborze haseł. Przegląd części polskiej *Dictionarium* i porównanie wybranych haseł litewskiego i polskiego leksykografa, pokazuje, iż K. Szyrwid dokonał świadomego wyboru spośród polskiej leksyki G. Knapiusza. Niżej zostaną porównane zarówno wybrane hasła w słownikach G. Knapiusza i K. Szyrwida, jak i obecność poszczególnych grup słownictwa, m.in. zapożyczeń, regionalizmów, nazw własnych, co pozwoli na wyciągnięcie wniosków ogólnych dotyczących sposobu doboru haseł przez K. Szyrwida i określeniu kryteriów, którymi się przy tym kierował. Dane te mają charakter orientacyjny, ponieważ dopiero pełne porównanie zawartości części polskiej obu słowników powoliłoby na uzyskanie niepodważalnych wyników. Pomocne były w tym względzie istniejące opracowania dotyczące *Thesaurusa*, zwłaszcza prace J. Puzyniny (Puzynina 1956, 1958a, 1958b, 1961).

1. PORÓWNANIE WYBRANYCH HASEŁ: Cn – K. SZYRWID

1.1. Hasła zawierające wyraz *kamień*. Ogółem w słowniku G. Knapiusza w I wydaniu 27 haseł (w wydaniu II Cn jest aż 52 hasła) dotyczących słowa *kamień*. Tak duża liczba haseł wynika z faktu, iż G. Knapiusz jako odrębne hasła traktował zarówno róż-

ne znaczenia wyrazu, jak i połączenia wyrazowe, nie tylko utarte, ustabilizowane, ale często mające charakter związków luźnych.

W słowniku K. Szyrwida znalazło się natomiast 21 haseł, w większości powtórzonych za Cn, ale widać tu też pewne różnice. Dotyczą one nie tylko liczby haseł, ale też ich zawartości. Wszystkie odnotowane hasła w obu słownikach pokazuje poniższa tabela.

Tabela nr 1. *Porównanie haseł zawierających wyraz* kamień *w słowniku G. Knapiusza i K. Szyrwida*

Hasła z *kamień* w Cn	**Hasła z *kamień* w słowniku K. Szyrwida**
• Kámień pospolity, prosty, głaz.	• Kámień prosty. *Akmuo*
• *Kámień chorobá.* Calculus.... Kámień ćierpię. <...> Kámień ćierpiący. <...> Kámień od tey choroby.	• Kámień choroba. *Zvirdai inkstuose ir kitur sopuli daru didi*
• *Kámień ćiemnoźielony.*	• Kámień cierpiący. *Zvirgzdini ligu turis*
• *Kámień ćiosany.*	• Kámień ciosány. *Akmuo kaltas*
• *Kámień ćiskaniu we grze służący.*	
• *Kámień drogi.* <...> v. Perła.	• Kámień drogi. *Akmuo brungus*
• *Kámień dziarstwisty*	• Kámień dziarstwisty. *Žvirždai*
• *Kámień, ábo kámienie,* grá.	
• *Kámień kapłuni*	• Kámień kapłuni. *Akmuo gaidžio romito*
• *Kámień łamány z gór, niećiosány,* orclami tesz zowią.	• Kámień nieciosány. *Akmuo laužiamas iš kalnu*
• *Kámień miedźny, ábo mośiężny.* <...> vide Tucya.	• Kámień mosiężny. *Akmuo varinis*
• *Kámień młynski*	• Kámień młyński. *Akmuo melničios girnu*

Hasła z *kamień* w Cn	**Hasła z *kamień* w słowniku K. Szyrwida**
• *Kámień młynski spodni*	• Kámień młyński spodni.*Akmuo melničios girnu apatinis*
• Kámień młynski zwierzchni	• Kámień młyński zwierzchni. *Akmuo melničios girnu viršutinis*
• *Kámień moskiewski* v. Skło kamienne vel Kámień przeyrzysty.	• Kamień moskiewski vide Skło kámienne / & kámień przeyrzysty
• *Kámień niezgorzysty*. <...> Len niezgorzysty.	• Kamień niezgorzysty. *Akmuo ne degus*
• *Kámień ognisty*.	
• *Kámień orli*.	
• *Kámień piorunowy*, v. Piorunek.	
• *Kámień probny, złotniczy*, probierz.	• Kámień probny / złotniczy / probierz. *Akmuo meginus / meginimo*
• *Kámień przeyrzysty*, iako Moskiewski.	• Kámień przeyrzysty. *Švaisus / vaiskus akmuo*
• *Kámień przezgłownik*, v. Przezgłownik.	• Kamień skło rzeżący / szmergel. *Akmuo stiklaskielis*
• *Kámień skło rzeżący*, Szmergel.	
• *Kámień trunny, grobowy*.	• Kamień trunny / grobowy. *Akmuo rakštinis* (antkapinis)
• *Kámień*, wagá	• Kámień / wagá. *Pundas*
• *Kámień z piány morskiej, kámień dźiurkowáty, żużel kámienna*.	• Kámień z piány morskiey dziurkowáty. *Akmuo iš putos mariu /kiauras / skiletas*
• *Kámień żywy*, v. Opoká.	• Kámień żywy vide Opoká. *Vuola*

Wyjątkowy jest fakt, iż jednemu hasłu Cn (*kamień* choroba) odpowiadają dwa hasła u K. Szyrwida (**kamień choroba**; **kamień cierpiący**). Najczęściej modyfikacje litewskiego leksykografa polegają na redukcji niektórych haseł (np. brak w słowniku K. Szyrwida: *Kámień ćiemnoźielony*; *Kámień ćiskaniu we grze służący*; *Kámień, ábo kámienie, grá*; *Kámień ognisty*; *Kámień orli*; *Kámień piorunowy*, v. *Piorunek*) oraz na zmianach w obrębie jednego artykułu hasłowego, m.in. na pomijaniu definicji, na wyborze spośród bogatej liczby określeń u Cn, np.

> Cn: *Kámień pospolity, prosty, głaz.* – Szyrw: **Kámień prosty.**;
> Cn: *Kámień łamány z gór, niećiosány*, orclami tesz zowią. <...> – Szyrw: **Kámień nieciosány.** (w układzie alfabetycznym jak u Cn przed *m*);
> Cn: *Kámień z piány morskiej, kámień dźiurkowáty, żużel kámienna* – Szyrw: **Kámień z piány morskiey dziurkowáty.**

1.2. Porównanie haseł *modlę się, modlitwa* **(Cn – K. Szyrwid).** W Cn mamy dwa hasła werbalne **modlę się**, zgodnie z ówczesną praktyką leksykograficzną mające postać 1. os. lp. czasu teraźniejszego w główce hasła, w których ujęto dwa różne znaczenia omawianego czasownika, oraz jedno hasło rzeczownikowe, zawierające w główce hasła – oprócz wyrazu podstawowego – także jego synonim współrdzenny, por.:

> *Modlę śię Bogu / Świętym* <...>, o łáskáwość bogow prośić <...>, po modlitwie / pomodliwszy śię. Suplico <...>
> *Modlę śię człowieku* / proszę kogo bárzo / pokornie / prze Bog. Suplico alicui <...>
> *Modlitwá / modłá* / prośba do Boga/ Precatio <...>.

K. Szyrwid połączył w jednym haśle *modlę się*, pomijając jednocześnie definicje i konteksty ilustrujące zarówno odrębne znaczenia, jak i łączliwość składniową, natomiast w haśle *modlitwa* pominął przestarzały synonim *modłá* i definicję, por.:

> **Modlę śię**. Precor, suplico <...> Meldźiosi.
> **Modlitwá** / Precatio <...> Małda.

1.3. Porównanie innych wybranych haseł (Cn – K. Szyrwid). Przykłady innych haseł wybranych ze słowników G. Knapiusza i K. Szyrwida do porównania zawiera poniższa tabela.

Tabela nr 2. *Porównanie wybranych haseł w słownikach G. Knapiusza i K. Szyrwida*

G. Knapiusz (Cn)	K. Szyrwid
Broda długa. <...>;	**Broda**. Barba. Barzda.
przenośne **Broda** oznaczające brodacza	
Brodę noszę	
Broda kozia. <...>	**Broda kozia**. Aruncus. Ożkos / ożio barzda.
Dom, Domus	**Dom** / Domus, aedes. *Namay.*
Dom pro hominibus, ut latinae ita polonicae. Hospitalis domus	
Dom pro familia, polonicae et latinae	
Flegmá z pierśi, vide Plwoćiny.	**Flegmá**. *Pituita* <...>.
Flegmá z głowy, vide Smárki.	
Flegmá z pierśi, vide Plwoćiny.	
Grubá, pársk, dół, loch, źiemianka do chowánia źiół, win, owoców.	**Grubá / doł / loch.**
Liszka zwierz vide Lis.	Brak hasła odesłanego *liszka*, ale wyraz odnotowano w haśle: **Lis / Liszka.**
Modrak, modrzeniec, chábrek, bláwat.	**modrak / modrzeniec.** Cyanus. Wosiłka.
Náćięćie, nárznienie, ćiosná. Incifus <...>	**Naćięćie / Plaga**, vulnus <...>

G. Knapiusz (Cn)	K. Szyrwid
Pamięć, siła duszna. Memoria	**Pamięć** / *potentia,* memoria, mens, actus, vt recordatio, memoria, **atmintis**
Pamięć (actus), pamiętanie, pamiątka czego	
Pamięć lub raczej *pamiątka*, rzecz pamiętna abo pamięci godna. Memoria	**pamięć pamiątka** / Memoria, monimentum, monumentum. atmintine atmana
Pośladek u człowieka, u zwierząt *zadek*, *zadnica* et honestius *siedzenie* et *stolec* de homine;	**Pośládek** / vide **Tył; Pośládek u zwierząt** / Postica pars, sedes, posteriora orum.
Rozrzutny, nieoszczędny, márnotrawny <...> Ter. Nieoszczędáć.	**Rozrzutny / marnotrawny**.
Rozsądek, rozsądność, baczność. <...> Piękny, bystry, wielki u tego człowieka rozsądek.	**Rozsądek / baczność** (tylko 1 hasło).
Rozsądek o czym uczyniony, zdánie, v. Zdánie.	
Rozsądek surowy, v. Sąd ostry.	
Rozsądek przyiaćielski, iednacki, v. Sąd przyiaćielski.	
Skryty, passive, którego skryto, tajemny, abditus.	**Skryty** / Abditus, remotus a cospectu. Pasłeptas
Skryty aliter, gdzie się może skryć. Latebrosus locus	
Tęgi, krzepki, trudny do rozerwania, v. Mocny vel Napięty.	**Tęgi** (bez synonimu i bez definicji).
Włoczę ábo wlokę kogo zá nogi, za rękę: koń go włoczy, zwlokł. <...>.	**Włoczę ábo włokę kogo.** <...> *Valkioiu.*
Włoczę nogi zá sobą. <...>	
Włoczę rolę, v. Bronuię.	
Włoczę szátę. <...>	

Zmiany K. Szyrwida są zatem świadome. Mają charakter upraszczający wielość haseł i sposób opisu. Widać to w pomijaniu niektórych haseł, modyfikacji główki artykułu hasłowego, gdzie często usuwa niektóre synonimy, zwłaszcza przestarzałe, regionalne, rzadsze, pomija definicje, parakwalifikatory, uznając, że tę funkcję pełnią odpowiedniki innojęzyczne, czy redukuje niektóre rzadsze znaczenia. W *Thesaurusie* G. Knapiusza występują np. cztery hasła zawierające wyraz *rozsądek*, *włoczę*, trzy hasła ze słowem *flegma*, które K. Szyrwid połączył w jednym wspólnym haśle.

2. PORÓWNANIE WYBRANYCH GRUP SŁOWNICTWA (ZAPOŻYCZEŃ, REGIONALIZMÓW, NAZW WŁASNYCH) W SŁOWNIKACH G. KNAPIUSZA I K. SZYRWIDA

2.1. Dobór haseł: zapożyczenia (latynizmy i germanizmy). W *Dictionarium* K. Szyrwida, podobnie jak w *Thesaurusie* G. Knapiusza (por. Puzynina 1961: 19–31), widoczne jest unikanie latynizmów i germanizmów, będące przejawem wyrazistej w tym okresie w wielu krajach europejskich tendencji do oczyszczania języków narodowych z nadmiernej liczby zapożyczeń, głównie łacińskich (Puzynina 1961: 19). Przypomnijmy, iż jest to okres wzmożonej fali latynizmów w polszczyźnie i apogeum zjawiska makaronizowania. Według obliczeń Z. Klemensiewicza w pierwszej połowie XVII wieku co sto piętnasty (a w drugiej już co sześćdziesiąty) wyraz w polszczyźnie był latynizmem (Klemensiewicz 1974: 341). Zjawisku temu od początku towarzyszyła walka z makaronizmami i latynizmami. Wśród krytyków makaronizowania znalazło się wielu ówczesnych ludzi pióra, m.in. leksykograf G. Knapiusz i wielu polskich pisarzy. Wacław Potocki w *Moraliach* (1688) porównywał mowę makaroniczną do słomianej strzechy

łatanej blachą[5]. Podobnie krytycznie o makaronizowaniu wypowiadał się Krzysztof Opaliński w *Satyrach* (1650), podkreślając fakt, iż łacinę należy stosować tylko w razie rzeczywistej potrzeby komunikacyjnej, tj. braku odpowiedniego słowa polskiego. Andrzej Maksymilian Fredro w „Przedmowie" do swego dzieła *Przysłowia mów potocznych albo przestrogi obyczajowe, radne, wojenne. Na fawor polskiego języka ku głębokiej uwadze czytelnika poważnego na widok podane* zwracał się do współczesnych mu z emocjonalnym apelem o *nieczynienie krzywdy polskiej wymowie*[6]. G. Knapiusz, konfrater K. Szyrwida, we „Wstępie" do *Thesaurusa,* tak określał zadania swego słownika: „<...> uchwycić wymykające sie z użycia rodzime wyrazy oraz mowę naszą uwolnić od barbarzyzmów. <...> Trudno zaiste uwierzyć, ile wyrazów łacińskich, włoskich, niemieckich, węgierskich, tureckich <...> na każdym kroku używają Polacy zamiast rodzimych" (cyt. za Puzynina 1961: 22).

G. Knapiusz swoją walkę z latynizmami prowadził na różne sposoby: umieszczał latynizmy w odsyłaczach, opatrywał je odpowiednimi kwalifikatorami wartościującymi, proponując zamiast nich odpowiedniki polskie, często jednak także w ogóle nie notował zaadaptowanych do polszczyzny, zadomowionych latynizmów (por. Puzynina 1961: 29). Z leksykograficznego punktu widzenia ten ostatni sposób walki z zapożyczeniami należy uznać za chybiony, gdyż wypacza obraz ówczesnej leksyki polskiej.

Przegląd polskiej części słownika K. Szyrwida przekonuje, że słownikarz litewski w podobny sposób postępował w swoim dziele.

[5] Por. „Mieszają też łaciny drudzy połowicę: / Nie piszą ci po polsku, lecz *macaronice,* / Jakby w słomianej strzesze blachą łatał dziury." [T 263].

[6] „Nie czyń tedy krzywdy, niemówny Polaku, polskiej wymowie, nie podchlebuj bardzo mniemanej obfitości obcego języka, abyś co uwłaczał twojej polszczyźnie, którać tak bogato do wymowy dostarczy <...> poznasz stąd, że większą ohydę niż ozdobę polska wymowa bierze, gdy ją gęstemi łacińskiej mowy natykają więc słowami, aniżeli kiedyby się swą własną udawała polskich słów wspaniałością." [T 255].

Najczęściej charakter normatywny słownika widać właśnie w unikaniu zapożyczeń, które dokonuje się na dwa sposoby przejęte od G. Knapiusza, a mianowicie przez:

1) odsyłanie od zapożyczenia (latynizmu, germanizmu) do polskiego odpowiednika, por. np.

Fortuná / v. Szczęśćie / powodzenie (tylko jedno hasło, natomiast w Cn są to trzy hasła: *Fortuna* bogini.; *Fortuná, fortunny*, v. Szczęśćie, powodzenie.; *Fortuna*, gra.)

Frymárk / v. zamiáná.

Fundáment / vide grunt.

Knap / vide Sukiennik.

Sztálmách / v. kołodziey.

Turibularz / v. Kadzilnica.

2) nierejestrowanie słowa pochodzenia łacińskiego lub niemieckiego, np. jak i u Cn brak haseł: *egzekwować*, *honor*, *komunija*, *rekolekcyje*, *konfident*, *notować*, *obserwować*, *tentować*. O wymienionych wyżej latynizmach i germanizmach wiadomo, że były one żywymi składnikami ówczesnej polszczyzny[7].

Brak jednak również notowanych przez Cn, np.

Respekt, v. Wzgląd.

Porównanie haseł odesłanych u G. Knapiusza i K. Szyrwida (litera D) w zakresie wyrazów obcych (dane z Cn za: Puzynina 1961: 24) dało interesujące wyniki. Spośród 24 latynizmów, rozpoczynających się na literę D – odesłanych w Cn do odpowiedników rodzimych – w *Dictionarium* znalazł się tylko jeden – **dekret**. Wszystkie pozostałe hasła K. Szyrwid pominął, a zatem brak takich haseł odnotowanych w Cn, jak: *defálkuię*, *defekt*, *deferuię*

[7] Świadczą o tym m.in. zapisy w SPXVI, SJPXVII i innych słownikach polszczyzny historycznej oraz w literaturze przedmiotu poświęconej latynizmom.

komu, deklámuię, deklárować, delikáckie, depozyt, descens, despekt, despekt wyrządzam, despektuię, dyietá, dygnitarstwo, dyktuię, dysputácia, dysputuię śię z kiem, dysputuię o czem, dyszkrecya, dyszkret, dyszkurs, dyszkuruię. Interesujące jest, iż hasło *dekret* (1) w dykcjonarzu K. Szyrwida inaczej niż u G. Knapiusza (Cn ma 3 hasła: **Dekret**, vide Wyrok; **Dekret**, vide Skazanie, Ortel.; **Dekret na pismie**) nie jest hasłem odesłanym.

Podobnie wyrywkowo zbadane germanizmy stanowiące hasła odesłane w *Thesaurusie* G. Knapiusza, w słowniku K. Szyrwida zostały pominięte (np. *achtel, blokaus, cekauz, dank, dorsz, forta*) poza jednym: **fortá** v. drzwi.

Widać zatem, że K. Szyrwid nie tylko nie notuje rozpowszechnionych już w owym czasie latynizmów czy germanizmów, nieuwzględnionych przez swego konfratra, ale i pomija znaczną część leksyki zapożyczonej, która w Cn stanowiła hasła odesłane.

2.2. Dobór haseł: regionalizmy i dialektyzmy: wschodnie (głównie rutenizmy) i inne. Interesująca jest kwestia uwzględnienia lub nieuwzględnienia regionalizmów wschodnich w słowniku K. Szyrwida ze względu na jego pochodzenie i kompetencję językową. Można by się z tych względów spodziewać rejestracji wielu charakterystycznych elementów polszczyzny regionalnej ukształtowanej w Wielkim Księstwie Litewskim. Tymczasem i tu litewski leksykograf nie przejawił zbytniej inwencji. Za *Thesaurusem* G. Knapiusza odnotował – co prawda – szereg regionalizmów nie tylko zresztą wschodnich, ale też dużą część ich pominął. Najbardziej wyraziste jest pominięcie wielu rutenizmów – wyrazów kresowych, które się już upowszechniły wówczas w polszczyźnie ogólnej i zostały odnotowane w słowniku G. Knapiusza (por. Puzynina 1961: 43). Brak jest – przykładowo – zatem takich haseł w słowniku K. Szyrwida, jak: *bałuk, błaho, chwost, chwostam, czereśnia, derewnia, kniaź, mołojec, ojczeńko, popadia, sobaka, szukajło.* Podobnie jak u Cn brak u K. Szyrwida zapożyczonej z języków

ruskich *chaty*, ale odnotowano rodzimy wyraz *chałupa*, inaczej niż u Cn nie ma *czereśni*, podano jedynie staropolską postać *trześnia*, która już w tym okresie została zastąpiona rutenizmem *czereśnia*.

Z innych rutenizmów (część jako hasła odesłane za Cn) K. Szyrwid odnotował za swoim konfratrem m.in. następujące: **Bohatyr. Bohatyrká. Boiárzyn. Koczargá** / vide Pogrzebaczká. **Náhayka** /vide Bicz. *Botegai totoriszkis.* **Pop ruski.** *Sacerdos.*

Spośród innych regionalizmów i dialektyzmów polskich[8] K. Szyrwid za G. Knapiuszem przytacza niektóre regionalizmy małopolskie, mazowieckie czy wielkopolskie, choć większość pomija. I tak spośród regionalizmów mazowieckich obecnych w *Thesaurusie* K. Szyrwid notuje m.in. następujące: **kosior / pociask** (u Cn dwa hasła: *kośior, poćiask* i *pociask* v. Kośior – hasło odesłane), **lis / liszka, podwalina / podeszwa w budowániu**, pomija natomiast np. takie jak: **gryka** (tylko **tatarka**, nie notuje też przytoczonej w Cn nazwy **pohanka** i nierejestrowanej tam **hreczki**), **przywąchrolić się, wiaduk, wywielga** (np. u Cn *wywielga, wilga, boguwola*, a u K. Szyrwida brak tych trzech regionalnie nacechowanych nazw).

Spośród regionalizmów małopolskich zarejestrowanych przez G. Knapiusza K. Szyrwid notuje np.: *międlicá* (pod C: **ćierlicá / międlicá**), **grubá, guniá, tátárka** (kasza), *niecka* (**kopanka** / v. **niecká**), *bierka, gont, łyst, plewię* **(pelę / pielę / plewię)**; pomija natomiast takie jak np. : *chabina, borsuk, ostrężyny, przycieś, skołozrzywy*.

Spośród regionalizmów wielkopolskich Cn (szerzej północnopolskich) K. Szyrwid notuje np.: *modrak* (**modrak / modrzeniec**), *boiewisko, gnoiewisko, ćierlica, kopanka, gręda, pelę*; pomija natomiast np. takie jak: *murłat, nareby*.

[8] Podstawą porównawczą były tu regionalizmy wymienione przez J. Puzyninę w jej monografii poświęconej *Thesaurusowi* (Puzynina 1961: 42–43).

2.3. Dobór haseł: archaizmy i neologizmy. Słownik K. Szyrwida (podobnie jak *Thesaurus* G. Knapiusza) pomyślany został jako słownik języka współczesnego, adresowany do uczącej się młodzieży, stąd unikanie archaizmów i neologizmów. Przykładowo – spośród zarejestrowanych przez G. Knapiusza archaizmów (Puzynina 1961: 46) K. Szyrwid pomija takie jak: *ćma*, *karmia*, *ninie*, *obiata*, *piecza*, *żonę* (u Cn hasła odesłane do *cień*, *pokarm*, *teraz*, *ofiara*, *staranie*, *pędzę*) czy *gospodza*, *mać*, *macierz*; nie notuje dawnych znaczeń (np. *brona* 'brama', *zbór* 'zgromadzenie'), poświadcza natomiast takie, jak np. *głownik* (**głownik** v. mężoboycá), *pienie* (**pienie** v. Spiewánie), *kajam się* (**kaiam śię kiem** vide karzę się kiem).

Dictionarium trium linguarum wyraziście ilustruje stosunek K. Szyrwida do neologizmów. Słownik G. Knapiusza zawiera bowiem znaczną liczbę neologizmów, w tym wiele terminów przyrodniczych (por. Puzynina 1955, 1961: 50–52) utworzonych przez leksykografa, a K. Szyrwid większość ich pomija, np. *błyszczak*, *bodłak*, *bodzieniec*, *całownik*, *czerwonak*, *czułoziół*, *iglica*, *karzyciel*, *mieszkalny*, *mrownik*, *mrowinek*, *ostropysk* (ryba), *paliur*, *pław*, *trzymonaw*, *trzymonawek*, *wielonóg*, *wieszczbiarnia*, *zaświecie*, *ziołozwierz*, *złotostrefa*, *żywocina*. Notuje jednak niektóre, choć jest to stosunkowo niewielki procent neologizmów G. Knapiusza, np.: *drętwik* (**drętwik** ryba. Torpedo, Nutirpintoia żuwełe), *latawiec* (**Latawiec** / Incubus. Aytiwaras), *nosorożec* (**nosorożec** / Rhinoceros, otis. Nosiaragis), *obiecownik*, *ognik* (**ognik** / **owad**/ Pyrausta, pyralis. Petielskie), *ziewacz* (**ziewácz** / źiewáczkę ćierpiący).

2.4. Dobór haseł: nazwy własne. Wyrazy hasłowe to zazwyczaj nazwy pospolite (appellativa), sporadycznie pojawiają się hasła dotyczące nazw własnych. K. Szyrwid za G. Knapiuszem przytacza większość nazw własnych, choć niektóre pominął, np. brak w *Dictionarium* niektórych nazw geograficznych czy etnicznych, obecnych w Cn, takich jak: *Tátry* gory; *Rusnak* (tylko

Rusin), *Turek* (tylko **Turczyn**), *Szwáycár*, *Mazur*, *Ślązak*, *Węgry* (tylko **Węgierska ziemia**) czy brak prawie całkowicie nazw mórz. Oto typy nazw własnych odnotowanych przez K. Szyrwida za G. Knapiuszem.

1. Nazwy geograficzne:
   a. Nazwy krajów (państw), krain historycznych:
   Grecya, Inflanty, Litwa, Malta wysep, Moskwa, Multany / multáńska źiemiá, Niderlańt, Polska, Prusy, Rakusy. Austria vulgo; Ruś kray, Sáská źiemiá, Siedmigrod / Siedmigrodzka źiemiá, Słowieńská źiemiá, Szwabska źiemiá, Tatarska źiemiá, Węgierská źiemiá, Włoska źiemiá;
   b. Nazwy dzielnic (regionów): Mazowsze, Pomorze *(trop: nomen Prouinciae*, obok hasła: **Pomorze / przymorze**), Sląsko, Wołyń, Żmudź;
   c. Nazwy miast: Carogrod, Krakow, Rzym;
   d. Nazwy rzek: Niepr, Wilia rzeka (jest też Wilia 'Wigilia'), Wisła.

K. Szyrwid pominął prawie całkowicie stosunkowo liczne u G. Knapiusza nazwy mórz, por. w I edycji *Thesaurusa*:

Morze Azyáńskie ábo Chwáleńskie, Mare Caspium.
Morze Cárogrockie, Propontis (Hellespontum).
Morze ćiásne, ścińnione. Bosphorus.
Morze czarne, <...>. Pontusingens.
Morze czerwone, Mare rubrum.
Morze Ewropińskie, śrzod nászego świátá leżące. Mare mediterraneum.
Morze, ábo ieźioro Tátárskie. Maetis...
Morze lodowáte, morze połnocne, Oceănus glacialis.
Morze martwe, <...> Asphaltites lacus <...>. Mare mortuum.
Morze Szweckie, Mare Balticum.
Morze wielkie, <...>. Oceănus.

Pozostawił w swoim słowniku tylko hasło ostatnie: **Morze wielkie**. Oceănus.

2. Nazwy osobowe (antroponimy):
   a. Nazwy narodowości (mieszkańców krajów, krain): Czech, Cygan, Greczyn, Kozacy, Kozactwo, Litwin, Ormianin, Polak, Polka, Prusak, Rakuszanin, Ruśin, Rzymianiń, Sas, Słowak, Szot ('Szkot'), Szwab, Szwed, Tatarzyn, Tátárka niewiástá (jest też Tátárka iarzyna), Turczyn, Węgrzyn, Włoch, Włoszka, Żyd;
   b. Nazwy mieszkańców dzielnic (regionów): Inflanczyk, Żmudzin (ale brak np. Mazur, Ślązak, choć są nazwy dzielnic Mazowsze, Śląsko).
3. Inne typy nazw własnych:
   a. Nazwy świąt: Wielkanoc, Wniebowstąpieniepańskie, Wniebowzięćie Pánny Máriey (brak np. Zmartwychwstania, jest w wyd. I);
   b. Nazwy gwiazd (planet): Merkuriusz, Saturnus (pomija np. Cn Wenus).

Z przeglądu nazw własnych umieszczonych w *Dictionarium trium linguarum* K. Szyrwida wynika, że wszystkie zmiany polegały tu na usuwaniu niektórych haseł. Po przejrzeniu znacznej liczby haseł słownika nasuwa się wniosek, iż K. Szyrwid nie wprowadził żadnej nazwy własnej spoza kanonu nazw G. Knapiusza, ale by go uwiarygodnić należałoby dokonać pełnej analizy porównawczej obu słowników. Wszystkie wymienione nazwy własne są obecne w *Thesaurusie* i większość haseł pokrywa się dość dokładnie z odpowiednimi hasłami G. Knapiusza. Niekiedy można zauważyć drobne zmiany, niekoniecznie słuszne, np. pominięcie nowszej formy *Turek*, a odnotowanie tylko starszej *Turczyn*.

Nazwy geograficzne obecne w słowniku K. Szyrwida odnoszą się przede wszystkim do pobliskich krajów czy krain historycznych, z którymi Rzeczpospolita Obojga Narodów, a więc i Wielkie Księstwo Litewskie, miała kontakty czy to handlowe, czy polityczne (stąd np. brak nazw krajów położonych w pewnym oddaleniu, np. *Francji*, *Anglii*, *Hiszpanii*). Zaskakuje brak w zestawie nazw dzielnic *Małopolski* i *Wielkopolski*, choć jest nazwa dalej położonego, już poza obrębem ówczesnej Rzeczypospolitej, *Śląska* (**Śląsko**).

Bardzo ubogo przedstawiają się również nazwy miast, rzek, gdyż jest ich zaledwie kilka. Zrozumiałe jest wymienienie dwóch nazw miast – ośrodków życia religijnego prawosławia i katolicyzmu, por. **Carogrod**, **Rzym**. Poza nimi odnotowano tylko **Krakow**, brak natomiast chociażby nazwy *Wilno*, miasta, z którym K. Szyrwid był związany, czy *Warszawy*, która w tym okresie już zyskała na znaczeniu jako stolica państwa. Brak też nazw rzek, oprócz *Wilii*, *Wisły* i *Dniepru*, choćby takich bliskich, jak *Bug* czy *Niemen*.

Jeszcze bardziej ubogo przedstawiają się nazwy osobowe. Są to głównie nazwy etniczne, określenia także odnoszące się do mieszkańców zróżnicowanej narodowościowo Rzeczypospolitej Obojga Narodów (*Cygan*, *Kozacy*, *Litwin*, *Ormianin*, *Polak*, *Polka*, *Rusin*, *Żyd*) oraz mieszkańców krajów czy krain sąsiadujących z Rzeczypospolitą (por. *Czech*, *Moskwićin*, *Prusak*, *Rakuszanin*, *Sas*, *Słowak*, *Szwab*, *Szwed*, *Tatarzyn*, *Turczyn*, *Węgrzyn*), a spośród innych są nazwy ważne historycznie typu *Rzymianin, Greczyn*. W odniesieniu do nazw niektórych narodowości odnotowano masculina i feminina, por. *Polak*, *Polka*, *Tatarzyn*, *Tatarka*, *Włoch*, *Włoszka*, ale częściej figuruje tylko nazwa męska bez odpowiednika żeńskiego, brak nawet *Litwinki*. Dobór nazw własnych uwarunkowany jest zatem głównie rejestracją w *Thesaurusie*, choć niektóre nazwy tam występujące, zostały pominięte.

3. PODSUMOWANIE: SPOSOBY DOBORU HASEŁ PRZEZ K. SZYRWIDA (W PORÓWNANIU Z Cn)

Przeprowadzona analiza porównawcza wybranych haseł i wybranych grup leksyki w słownikach G. Knapiusza i K. Szyrwida pozwala na wskazanie ogólnych tendencji i kryteriów, którymi kierował się leksykograf litewski przy wyborze haseł z zasobu *Thesaurusa*, oraz na zakres dokonywanych przez niego modyfikacji artykułów hasłowych.

Autor *Dictionarium trium linguarum* pomija przede wszystkim znaczną część leksyki, zwłaszcza wiele haseł odesłanych, słownictwo rzadsze, ograniczone terytorialnie czy zakresowo, nacechowane (por. przykładowe hasła G. Knapiusza, które nie weszły do słownika K. Szyrwida: *fryierz*, *zaletnik*, *nierządny*, *gámrat*, *gách*). Dokonuje zatem wyboru słownictwa ogólnego, podstawowego. Ze względu na normatywne założenia słownika (dla uczącej się młodzieży) i na jego współczesny charakter, widoczne jest – podobnie jak u G. Knapiusza – unikanie:

- zapożyczeń, zwłaszcza latynizmów i germanizmów,
- kolokwializmów i wulgaryzmów (w artykule nie przedstawiono szczegółowo tego zagadnienia, ale przegląd słownika ujawnia ich brak),
- regionalizmów i dialektyzmów (w tym także regionalizmów wschodnich, głównie rutenizmów typu *czereśnia*, *chata*, *kniaź*, *mołojec*, *sobaka*),
- archaizmów,
- neologizmów (zwłaszcza wprowadzonych przez G. Knapiusza).

Często łączy w jednym haśle kilka haseł G. Knapiusza, np. **flegma, włoczę, modlę się, kosior / pociask** (u Cn dwa hasła: *kośior, pociask*, i odesłane *pociask*, v. kośior), **pelę / pielę plewię** (u Cn dwa hasła: *pelę, pielę, plewię* oraz odesłane *pielę*, v. pelę).

Spośród wielu haseł u Cn ilustrujących różne znaczenia tego samego wyrazu, a czasem nawet te same znaczenia reprezentowane przez połączenia luźne (zwłaszcza przy odrębnych odpowiednikach łacińskich), wybiera te najczęstsze, najbardziej ustabilizowane, pomijając większość połączeń luźnych.

W wielu hasłach K. Szyrwid modyfikuje główkę hasła na skutek:

- usuwania definicji, kontekstów (przykładów użyć), które zresztą także w słowniku G. Knapiusza mają charakter minimalny,

– redukcji wariantów (np. fonetycznych, słowotwórczych) i synonimów (zwłaszcza przestarzałych, regionalnych, rzadszych).

Analiza pokazała, że omówione zmiany mają najczęściej świadomy charakter i mimo że niejednokrotnie w ich wyniku traci się wiele cennych informacji dodatkowych (o łączliwości leksykalnej i składniowej, znaczeniu, nacechowaniu), to jednak na ogół opis leksykograficzny zyskuje przy tym na przejrzystości dzięki uporządkowaniu i ujednoliceniu sposobu opracowywania haseł.

Słowniki

Cn – G. Knapiusz. *Thesaurus Polono-Latino-Graecus seu promptuarium linguae latinae et graecae Polonorum usui accomodatum* <...>, Cracoviae 1621.

Dictionarium trium linguarum in usum studiosae iuventutis auctore Constantino Szyrwid. – *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*. Parengė K. Pakalka, Vilnius: Mokslas, 1979, 95–658.

SJPXVII – *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku.* – http://www.xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl/

SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku.* Red. R. Mayenowa, F. Pepłowski (t. 1–34), K. Mrowcewicz, P. Potoniec (od t. 35, do hasła ROWNY), Wrocław: Ossolineum, 1966–1994, IBL PAN, Warszawa, 1995–.

Volckmar M. *Dictionarium trilingue ad discendam linguam latinam polonicam et germanicam accomodatum*, Gedani 1596.

Volckmar M. *Dictionarium quador linguarum* <...>, Gedani 1613.

Literatura

Gruszczyński W. 2000: *Wokabularze ryskie na tle XVII– i XVIII–wiecznej leksykografii polskiej*, Warszawa: Aspra.

Grzegorczyk P. 1967: *Index lexicorum Poloniae. Bibliografia słowników polskich*, Warszawa: PWN.

Klemensiewicz Z. 1974: *Historia języka polskiego*, cz. II. *Doba średniopolska*, Warszawa: PWN.

Pakalka K. 1979: K. Širvydo „Dictionarium trium linguarum". – *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslas, 15–83.

PUZYNINA J. 1955: Neologizmy Grzegorza Knapskiego. – *Poradnik Językowy*, z. 2, 41–51, 91–107.

PUZYNINA J. 1956: O metodzie leksykograficznej w „Thesaurusie" Grzegorza Knapskiego. – *Poradnik Językowy*, z. 4, 121–129; z. 5, 168–175; z. 6, 216–221.

PUZYNINA J. 1958a: Dwa wydania „Thesaurusa" Grzegorza Knapskiego (1621 i 1643). – *Pamiętnik Literacki* 59, z. 4, 433–473.

PUZYNINA J. 1958b: Semantyka w „Thesaurusie" Grzegorza Knapskiego. – *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, z. XVII, 127–145.

PUZYNINA J. 1961: *„Thesaurus" Grzegorza Knapiusza. Siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

RECZEK J. 1980: Słownik Konstantego Szyrwida (z okazji fototypicznego wydania). – *Język Polski* 60, z. 4, 262–267.

URBAŃCZYK S. 2000: *Słowniki i encyklopedie. Ich rodzaje i użyteczność*, wyd. I V zmien. I poszerz., Kraków: Wydawnicwto Katowickie przy Fundacji dla Wspierania Śląskiej humanistyki.

WALCZAK B. 1995: *Zarys dziejów języka polskiego*, Poznań: Kantor Wydawniczy SAWW.

ŻMIGRODZKI P. 2005: *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*, wyd. II uzup., Katowice: Wydawnictwo UŚ.

ENTRY SELECTION IN THE POLISH PART OF KONSTANTY SZYRWID'S DICTIONARY

Summary

Konstanty Szyrwid's trilingual Polish-Latin-Lithuanian dictionary (*Dictionarium trium linguarum in usum studiosae iuventutis*) was the first dictionary which included the Lithuanian component; it played a vital role in the Grand Duchy of Lithuania. Although of lesser importance in the Polish lexicography, the dictionary documents an important period in the socio-political history as well as the history of culture of the two nations: Polish and Lithuanian during the Polish–Lithuanian Commonwealth.

The Polish section of the *Dictionarium trium linguarum* was found to be modelled on earlier reference works and ever since has not been

thoroughly studied. However, it is worth comparing K. Szyrwid's dictionary to its sources (including the first edition of Grzegorz Knapski's *Thesaurus*); in particular, with respect to the number of entries and the criteria of adopting particular entries that the Lithuanian lexicographer must have applied while selecting the material from his Jesuit fellow brother's work.

The paper describes entry selection methods used for compiling the Polish section of the third edition of K. Szyrwid's dictionary; the Polish section is subsequently followed by two other sections: Latin and Lithuanian. The paper focuses on the 1979 edition, which was prepared by Kazys Pakalka on the basis of the well-preserved third edition of the *Dictionarium trium linguarum* (Vilnius 1642). Since the 1642 edition relied strongly on the first edition of G. Knapski's dictionary, it is worth comparing full entry lists in G. Knapski's and K. Szyrwid's dictionaries. The comparison would help to fully describe the criteria of entry selection in the Polish section of K. Szyrwid's work, and to be able to precisely identify the entries which K. Szyrwid chose to include and the entries which were omitted. For the sake of brevity, the paper only deals with selected examples.

A comparative analysis of the chosen entries and lexical fields as presented in G. Knapski's (1621; first edition) and K. Szyrwid's dictionaries allows the author to outline general tendencies and criteria applied by the Lithuanian lexicographer while selecting the entries from the material provided in the *Thesaurus* and to define the scope of alternations introduced by K. Szyrwid.

Firstly, the author of the *Dictionarium trium linguarum* chose to leave out a major part of the lexical material, especially cross-referenced entries, as well as words that were rare, regionally- or stylistically-bound or marked stylistically (cf. G. Knapski's entries not included by K. Szyrwid: *fryierz*, *zaletnik*, *nierządny*, *gámrat*, *gách*). It follows that K. Szyrwid decided to include mostly general, basic vocabulary. As the lexicographer aimed at compiling a contemporary prescriptive reference source (for students), he avoided—in the same way as G. Knapski did–the following material:

- lexical borrowings, mainly of Latin and German origin;
- colloquial and vulgar expressions (the paper does not investigate this matter in detail; the number of such words in the dictionary is rather scarce);
- regional and dialectal expressions (including words of Oriental origin, e.g. *czereśnia*, *chata*, *kniaź*, *mołojec*, *sobaka*);
- archaic expressions;
- neologisms (especially words coined by G. Knapski himself).

K. Szyrwid tended to combine a number of G. Knapski's entries in a single entry, e.g. *flegma, włoczę, modlę się, kosior / pociask* (while G. Knapski had two entries: *kośior, pociask*; and cross-references: *pociask* v. kośior*), pelę / pielę plewię* (G. Knapski again had separate entries: *pelę*, *pielę*, *plewię*; or used cross-references: *pielę* v. *pelę*).

From entries illustrating various meanings of the same lexeme, and sometimes even the same senses represented by loose collocations, especially when the expressions had distinct Latin equivalents), K. Szyrwid tended to select the most common and to leave out the majority of loose collocations.

In many entries K. Szyrwid decided to modify the head word, which had been the result of:

- omitting definitions, contexts (usage examples) that were in fact also minimalized in G. Knapski's dictionary,
- excluding variants (e.g. phonetic or morphological) and synonyms (mainly obsolete, regional and rare words).

The analysis has shown that the listed modifications were predominantly intentional. Despite that they often resulted in losing a considerable amount of valuable additional information (e.g. collocations, meanings, stylistic markedness), the lexicographic description had become much clearer due to implementing a well-ordered and unified method of entry preparation.

LEKSIKOGRAFINIŲ STRAIPSNIŲ ATRANKA LENKIŠKOJOJE KONSTANTINO SIRVYDO ŽODYNO DALYJE

Santrauka

Konstantino Sirvydo trikalbis lenkų–lotynų–lietuvių žodynas (*Dictionarium trium linguarum in usum studiosae iuventutis*), kuriame pirmą kartą atsiranda lietuviškoji dalis, Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje suvaidino ypatingai svarbų vaidmenį. Nors lenkų leksikografijai šis šaltinis yra kiek mažiau reikšmingas, jis liudija svarbų socialinės ir politinės istorijos bei dviejų tautų – lietuvių ir lenkų, kai jos priklausė vienai – Abiejų Tautų Respublikai – kultūrų istorijos laikotarpį.

Lenkiškoji *Dictionarium trium linguarum* dalis parengta pagal ankstesnius darbus; iki šiol ji nėra išsamiau tyrinėta. Tačiau būtų pravartu sugretinti K. Sirvydo žodyną su jo šaltiniais (įskaitant ir pirmąjį Grzegorzo Knapskio *Thesaurus* leidimą), ypač pagal lemų skaičių bei pagal kriterijus, kuriuos lietuvių leksikografas greičiausiai taikė adaptuodamas kai kurias lemas ir tuo tikslu parinkdamas medžiagą iš brolio jėzuito darbo.

Straipsnyje aprašomi leksikografinių straipsnių parinkimo metodai lenkiškojoje trečiojo K. Sirvydo žodyno leidimo dalyje. Po lenkiškosios pateikiama lotyniškoji, o po to ir lietuviškoji žodyno dalis. Straipsnyje pateikiamos pastabos grindžiamos 1979 metų leidimu, kurį remdamasis gerai išsilaikiusiu trečiuoju *Dictionarium trium linguarum* leidimu (Vilnius, 1642) parengė Kazys Pakalka. Kadangi 1642 metų leidime pasikliaujama pirmuoju G. Knapskio žodyno leidimu, vertėtų palyginti visą leksikografinių straipsnių sąrašą tiek G. Knapskio, tiek K. Sirvydo žodyne. Taip būtų galima išsamiai aprašyti lemų parinkimo kriterijus, K. Sirvydo taikytus sudarant lenkiškąją darbo dalį, ir pasakyti, kuriuos tiksliai leksikografinius straipsnius jis nusprendė įtraukti ir kuriuos praleisti. Siekiant pernelyg neišsiplėsti, straipsnyje apsiribojama keletu pavyzdžių.

Lyginamoji pasirinktų leksikografinių straipsnių ir leksinių laukų analizė G. Knapskio (1621, pirmasis leidimas) ir K. Sirvydo žodynuose leido autorei nustatyti bendrąsias tendencijas ir lietuvių leksikografo

taikytus kriterijus leksikografiniams straipsniams atrinkti *Thesaurus* medžiagoje, taip pat apibrėžti K. Sirvydo pateikiamų variantų apimtį.

Pirmiausia *Dictionarium trium linguarum* autorius nusprendė atsisakyti didesniosios leksinės medžiagos dalies, ypač tų leksikografinių straipsnių, kuriuose pateikiamos nuorodos į kitus straipsnius, bei retesnių ar tik tarmėms būdingų, stilistiškai žymėtų žodžių (plg. G. Knapskio leksikografinius straipsnius, kurių atsisakė K. Sirvydas: *fryierz*, *zaletnik*, *nierządny*, *gámrat*, *gách*). Matyti, kad K. Sirvydas nusprendė pateikti daugiausia bendrąją, pagrindinę leksiką. Kadangi leksikografas siekė sudaryti šiuolaikinį preskriptyvų žinyno tipo žodyną (studentams), jis, kaip ir G. Knapskis, vengė:

- leksinių skolinių, daugiausia lotynų ir graikų kilmės;
- išskirtinai šnekamosios ir vulgariosios leksikos (šiame straipsnyje išsamiau ši leksika nenagrinėjama; žodyne jos pateikiama labai ribotai);
- regioninės leksikos ir tarmybių (įskaitant Rytų šalių kilmės žodžių, pavyzdžiui: *czereśnia*, *chata*, *kniaź*, *mołojec*, *sobaka*);
- archaizmų;
- neologizmų (ypač paties G. Knapskio sugalvotų žodžių).

K. Sirvydas buvo linkęs į vieną leksikografinį straipsnį sudėti kelis G. Knapskio šaltinyje pateikiamus straipsnius, pavyzdžiui: *flegma, włoczę, modlę się, kosior / pociask*. Tuo tarpu G. Knapskis tokius žodžius kaip *kośior*, *pociask* pateikdavo dviem atskirais straipsniais bei nevengdavo tokių, kuriuose pateikiamos nuorodos į kitus straipsnius: *pociask* ir *kośior*. K. Sirvydas viename leksikografiniame straipsnyje pateikė ir šiuos žodžius: *pelę / pielę plewię*; G. Knapskis šiuo atveju teikė atskirus straipsnius: *pelę*, *pielę*, *plewię* ir nevengė nuorodų į kitus straipsnius, plg. *pielę* ir *pelę*.

Iš leksikografinių straipsnių, kuriuose pateikiamos skirtingos tos pačios leksemos reikšmės, kai kurios iš jų – laisvais žodžių junginiais (ypač jei pasakymai turėjo lotyniškus atitikmenis), K. Sirvydas buvo linkęs atrinkti tuos straipsnius, kuriuose pateikiamos labiausiai įprastos žodžių reikšmės. Daugumą laisvų žodžių junginių jis buvo linkęs atmesti.

Kai kurių leksikografinių straipsnių antraštinius žodžius K. Sirvydas nusprendė kiek pakeisti dėl to, kad į straipsnį neįtraukė:

- apibrėžimų ir konteksto (vartosenos pavyzdžių); jie, beje, G. Knapskio žodyne irgi buvo minimalūs;
- variantų (pavyzdžiui, fonetinių ir morfologinių) ir sinonimų (daugiausia senesnių, regioninės vartosenos ir retų žodžių).

Tyrimas parodė, kad išvardyti pakeitimai buvo iš anksto planuoti. Nepaisant to, kad dėl jų dažnai prarandama svarbios papildomos informacijos (pavyzdžiui, apie žodžių junglumą, reikšmes, stilistinį žymėjimą), leksikografinis aprašas dėl to tampa tik aiškesnis, ypač dėl nuoseklaus ir vientiso metodo, taikomo rengiant leksikografinį straipsnį.

Zofia Sawaniewska-Mochowa
Instytut Slawistyki Polskiej
Akademii Nauk, Warszawa

O mało znanym słowniku polsko-łacińskim Konstantego Szyrwida z 1641 roku[1]

Słownik polsko-łaciński Konstantego Szyrwida z 1641 r. (*Dictionarium Polonolatinum in usum studiosae iuventutis Polonae, editio nova*, dalej skrót: DPL; ilustr. 1) pozostaje trochę w cieniu na tle całego dorobku leksykograficznego K. Szyrwida, a zwłaszcza różnych edycji *Dictionarium trium linguarum* (dalej skrót: DTL). Powstanie DPL[2], z wyjściowym językiem polskim i przekładami łacińskimi, odpowiadało potrzebom tamtych czasów, słownik miał służyć przede wszystkim młodzieży studiującej w kolegiach jezuickich, ale też mógł być wykorzystywany przez tłumaczy, pisarzy,

[1] Artykuł ten dedykuję śp. Doktorowi Kazysowi Pakalke, któremu zawdzięczam zainteresowanie słownikami przekładowymi polsko-litewskimi i litewsko-polskimi. Spotkania z tym znawcą spuścizny leksykograficznej K. Szyrwida i rzetelnym badaczem dawnych słowników utwierdziły mnie w przekonaniu, że trzeba na dzieła dawnych leksykografów spoglądać z różnych perspektyw badawczych, uwzględniać paralele i związki między różnymi słownikami w danej epoce i wreszcie – co bardzo istotne – że leksykografia przekładowa to obszar, który na równi jest ważny dla historyków języka litewskiego, jak i polskiego.

[2] Przypuszcza się, że to wydanie słownika K. Szyrwida przygotował jezuita litewski Jan Jachnowicz, współpracownik leksykografa (Pakalka 1997: 10), dlatego nazwane zostało *editio nova*. Biografię, działalność literacką i dzieła J. Jachnowicza w sposób niezwykle rzetelny scharakteryzowała Milda Lučinskienė (2005: 11–36) we wstępie do wydania *Ewangelii polskich y litewskich z 1647 r.*, tłumaczenia tekstu na język polski dokonała Krystyna Rutkowska (2005: 37–63).

Ilustracja 1. *K. Szyrwid.* Dictionarium polonolatinum *(1641), strona tytułowa*

DICTIONA-
RIVM
POLONOLATINVM.
In vsum Studiosæ Iuuentutis Polonæ.
AVCTORE
CONSTANTINO SZYRWID
è Societate IESV.
IHS
EDITIO NOVA.
VARSAVIÆ,
Joannem Trelpinski S.R.M. Typogr.
Anno Domini, 1641.

całą ówczesną warstwę oświeconą. Wiadomo, dzięki wnikliwym studiom lituanistów nad dziejami spuścizny leksykograficznej K. Szyrwida, że edycja polsko-łacińska cieszyła się sporą popularnością wśród autorów spoza Litwy, na jej podstawie zbudował trójjęzyczny słownik (polsko-łacińsko-łotewski) z 1683 r. łotewski leksykograf Georg Elger. DPL wykorzystywał również przy układaniu swojego pięciojęzycznego leksykonu polski autor Jan Oszustowski (zm. 1774 r.), później słownikiem K. Szyrwida zainteresowali się wybitni działacze z kręgu elit oświeceniowych, Tadeusz Czacki (1765–1813) i Samuel B. Linde (1771–1847), twórca monumentalnego, filologicznego słownika języka polskiego. Przytaczam te informacje w sposób bardzo zwięzły, bo dane o recepcji słowników K. Szyrwida zostały wyczerpująco przedstawione w pracach K. Pakalki i syntezach historii języka litewskiego (por. Pakalka 1979, 1997; Zinkevičius 1988: 252).

DPL nie przyciągnęło natomiast uwagi badaczy języka polskiego, choć odnotowywali istnienie tego źródła bibliografowie, zwłaszcza Karol Estreicher (1934: 359), później Piotr Grzegorczyk (1967: 94).

Na podstawie kwerendy bibliograficznej i archiwalnej ustaliłam, że w zbiorach polskich zachowały się dwa egzemplarze DPL, przez antykwariuszy kwalifikowane jako druki rzadkie, a w slangu zawodowym określane jako „zaczytane", to znaczy wykazujące ślady bardzo intensywnego użytkowania. Sam druk też nie jest najlepszej jakości, na co zwrócił uwagę już K. Estreicher, polskie wyrazy zapisane są gotykiem, łacińskie antykwą. Słownik w formacie 8° wydała istniejąca od 1624 r. oficyna warszawska, którą od 1635 r. kierował Jan Trelpiński. Jeden z zachowanych egzemplarzy starodruku, zgodnie z informacją podaną przez K. Estreichera, znajduje się w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, jest kompletny, liczy 270 kart nieliczbowanych, sygnatura 34059 I. Drugi natomiast przechowywany jest w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Warszaw-

skiego, sygn. Sd.712.367 (dawna 4.8.9.13 XVII/II), jest nieco zdefektowany (zachowało się 506 stron), brakuje mu strony ostatniej z napisem „Deo gratias", są też ubytki kart środkowych[3]. Na stronie pierwszej nie ma napisu „Synonyma seu dictionarium Polono-Latinum", poprzedzającego właściwy tekst słownika. W egzemplarzu, który miał w ręku K. Pakalka, taki napis był (dowodzi tego fotokopia zaprezentowana we wstępie do fototypicznego wydania *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas* z 1979 r., s. 58, por. też Pakalka 1997: 15). Oba zachowane w Polsce egzemplarze mają też sporządzone wersje cyfrowe.

Ciekawą historię ma właśnie ten egzemplarz, który skrótowo nazwę „warszawskim" (był on przedmiotem mojej szczegółowej ekscerpcji, dysponuję jego fotokopią). Z umieszczonego na odwrocie okładki exlibrisu z łacińskim napisem: *Ex Biblioteca Codnensi Illustrissimi et Excellentissimi Ioanis Comitis Sapieha Supre Cancella M.D.L.* można wywnioskować, że księga należała niegdyś do słynnej biblioteki Jana Fryderyka Sapiehy (1680–1751), kanclerza WKL od 1735 r., prowadzonej w rodowej siedzibie Sapiehów herbu Lis w Kodniu (dziś wieś w woj. lubelskim, w pow. bialskim, gmina Kodeń). Wspomniany herb został nawet w exlibris wkomponowany. Następnie, jak wynika z inskrypcji łacińskiej: *Ex libris Aleksandri Principis Sapieha Donatum Societati Regia Varsoviensi Anno 1810*, umieszczonej na prawym marginesie strony tytułowej słownika, została podarowana przez księcia Aleksandra Antoniego Sapiehę h. Lis w 1810 r. Towarzystwu Królewskiemu Przyjaciół Nauk w Warszawie. Wspomniany ofiarodawca, bardzo ciekawa postać Rzeczypospolitej Obojga Narodów, podróżnik, czynnie zaangażowany w wywiad napoleoński, był jednym z pierwszych członków tego towarzystwa (wprowadzonym

[3] Brakuje kart sygnowanych X1, X8, Gg8, Hh1, Hh8, Ii1, Ii3, Ii8, Kk7, Kk8, karty A7–A8 błędnie oprawiono po A2.

zresztą w to grono przez Staszica) i jego mecenasem, przekazał na rzecz tej instytucji ponad 4000 woluminów. Na stronie tytułowej słownika pojawia się zagadkowe nazwisko *Franciszek Szegelius*, o którym, pomimo kwerendy bibliotecznej, nie potrafię niczego bliższego powiedzieć. Jest zresztą jeszcze jeden zagadkowy zapis, bardzo już wyblakły i trudny do odczytania, umieszczony na odwrocie karty tytułowej, będący czymś w rodzaju krótkiej korespondencji, z salutacją charakterystyczną dla honoryfikatywności szlacheckiej. Na tej stronie widać też niefortunne ślady „zaczytania", ktoś próbował wyćwiczyć swój podpis lub po prostu „rozgrzewał" pióro.

Nie będę oryginalna, ale muszę już na wstępie powtórzyć obserwację K. Pakalki i innych badaczy, że zasób wyrazów polskich i ich ekwiwalentów łacińskich w DPL nie odbiega od zawartości słownika trójjęzycznego, wydanego w Wilnie w 1642 r. W sposób systematyczny porównałam polskie hasła na literę *O* z obu słowników i nie stwierdziłam różnic w zasobie samego materiału, wyrywkowo zestawiałam też hasła z początkowej i końcowej części słowników. Różnice, jakie zarysowują się między badanymi starodrukami są naprawdę drobne, dotyczą układu haseł i pewnych aspektów grafii, a nie samego opisu leksykograficznego, który w obu źródłach jest identyczny. Układ haseł na stronie jest w obu słownikach dwuszpaltowy i alfabetyczny, ale pod względem typograficznym znacznie bardziej przejrzysty i lepiej złożony jest słownik trójjęzyczny, w którym wyraźniejszym akapitem wydzielono zostało każde hasło. W DPL często zdarza się, że wyrazy pokrewne, np. rzeczownik i przymiotnik pochodny od niego (np. *biskup* i *biskupi)* tworzą jeden akapit, a więc jest tu jakby namiastka układu gniazdowego. Zauważone różnice typograficzne to zapewne konsekwencje nieco innego wzorca drukarskiego (dziś powiedzielibyśmy formatowania) stosowanego w oficynie warszawskiej i wileńskiej. Niektóre rozbieżności zapisu wynikają ze stosowania

abrewiatur (por. znak ā zamiast końcowego *am*[4] w DPL), inne są konsekwencją błędów zecerskich, tzw. literówek (por. *rʒ* i *r* w podanych niżej przykładach)[5]:

DPL *oćinā kogo* v. *Siekę kᵒ*
DTL3: 241 *oćmam* kogo v. *Siekę kogo*

DPL *okrʒeſuie drʒewo* v. *odćinam/oſkrobuie*
DTL3: 263 *okreſuie drʒewo* v. *odćinam/oſkrobuie*

DPL *oczu świerb/ʒápalenie*
DTL3: 242 *oczu świerʒb/ʒápalencie*

Zdarzają się też opuszczenia wyrazów (np. pominięcie *ſię* po czasowniku):

DPL *oćieram ſię o kogo*
DTL3: 241 *oćieram o kogo*

DPL *obycʒájow złych ganienie*
DTL3: 239 *obycʒajow ganienie*

Pewne rozbieżności w pisowni między badanymi starodrukami dają do myślenia, bo mogą być refleksami zjawisk z pogranicza grafii (problem diakrytyki) i wymowy:

DPL *oćiec* /v. *oyciec*
DTL3: 241 *ociec* /v. *oyćieć*
DTL3: 279 *oćieć* /*Pater, tewas* (*tėvas* InP)

[4] Taki skrótowy sposób zapisu (przyjęty z tradycji rękopiśmiennej) był również obecny w wydaniu *Ewangelii* J. Jachnowicza z 1647 r. (por. Lučinskienė 2005: 30, 57). Abrewiatura *ā* zamiast końcowego *am* jest stosunkowo częsta w DPL, w DTL3 pojawia się sporadycznie, por. zapis *ʒostáię gdźe/ʒoſtawā* (552).

[5] Przy cytowaniu przykładów ze słowników K. Szyrwida stosuję następujące zasady: nie podaję numerów stron DPL, jako że nie były one liczbowane, materiał DTL1 i DTL3 lokalizuję natomiast, uwzględniając oryginalną paginację wydania pierwszego z około 1620 r. i trzeciego z 1642 r.

DPL *palec digitus, palec wielki u ręki pollex*
DTL3: 282 *paleć digitus/pirſztos* (*pirštas* InP)
paleć wielki u ręki/pollex/nikſztis (*nykštys* InP)
palec wtory u ręki/index, demonſtratorius, ſilentii digitus/ ſmaguris (*smaguris, rodomasis pirštas* InP)

Pierwszy z przywołanych wyżej przykładów pokazuje, że oprócz konkurowania w ówczesnym uzusie dwóch postaci wyrazu *ojciec*, starszej *ociec* i nowszej z jotą, zaznaczają się w porównywanych słownikach wahania co do kreskowania wygłosowego *c*[6]. Warto odnotować, że wprowadzanie zapisów z *-ć* zamiast *-c* w wygłosie rzeczowników ujawnia się (choć niekonsekwentnie) w DTL3 wydanym w Wilnie, na co wskazywał też J. Reczek (1980: 266), por. hasła *obrzezánieć* (236), *palec* || *paleć* (282), *Swiętokupieć* (430) || *kupiec* (142), *ryłeć złotniczy/ ſznicerſki*[7] 'rylec' (393), zjawisko to nie odzwierciedla się natomiast w DPL, wydanym o rok wcześniej w Warszawie. Z ostrożnością (bo kwestia wymaga dokładniejszych studiów porównawczych) można wyciągnąć wniosek, że druk z oficyny warszawskiej został bardziej znormalizowany i podporządkowany praktyce niekreskowania *-c* (dodajmy, że rodzina prowadząca drukarnię przybyła do Warszawy z Wielkopolski). Badacze polszczyzny literackiej XVII wieku (Pihan-Kijasowa 1999: 187) kwalifikują liczniejsze wahania w użyciu wygłosowego *-c* || *-ć* w języku polskim autorów z Wielkiego Księstwa Litewskiego jako regionalizm frekwencyjny, ta cecha pojawia się u nich zdecydowanie częściej niż w dziełach pisarzy z innych regionów. Stanie się zresztą w późniejszych epokach bardzo charakterystycznym rysem zapisów polskich dwujęzycznych leksykografów litewskich, Szymo-

[6] Wahania pisowni *ocieć* || *oyciec* || *ociec* potwierdza z *Punktów kazań* K. Szyrwida R. Sawicka (2005: 47), ale zapis tego konkretnie leksemu z końcowym *ć* użyty został trzykrotnie częściej niż pozostałe.

[7] Por. zapis w DPL: *rylec złotniczy/ sznycernſki.*

na Dowkonta czy Antoniego Juszkiewicza, a nawet Wawrzyńca Iwińskiego (por. Sawaniewska-Mochowa 2002: 78-79).

Za staranniejszą grafią DPL przemawia jeszcze jeden fakt: bardziej konsekwentne kreskowanie, zgodnie z przyjętą normą teoretyczną, *a* jasnego (por. przykłady podane niżej). W DTL3 tej konsekwencji nie ma, a odstępstw w tym zakresie jest bardzo dużo. J. Reczek (1980: 265–266) wskazał nawet tu przykłady redundantnego (hiperpoprawnego) kreskowania *a* pochylonego i odwrotnie, pomijanie znaku á w miejscach oczekiwanych[8].

DPL *obá / obádwá, obalácz, obalánie, obáwiam ſię czego*
DTL3: 227 *oba / obadwa; obalacz, obalanie, obawiam ſię czego*

W starodruku wileńskim ujawniła się zatem tendencja, która w innych źródłach XVII-wiecznych autorstwa autochtonów z terenu Wielkiego Księstwa jest jeszcze silniejsza niż w słowniku trójjęzycznym K. Szyrwida (por. Pihan-Kijasowa 1999: 82), a mianowicie: rezygnacja z kreskowania *a*, będąca rezultatem identyfikacji *a* jasnego i pochylonego w wymowie. Opisywaną cechę można zatem zakwalifikować jako fonetyczny regionalizm dyferencjalny, odróżniający polszczyznę literacką XVII w. z WKL od języka polskiego z innych regionów. Z tego krótkiego i bardzo wybiórczego zestawienia porównawczego dwóch słowników przekładowych K. Szyrwida nasuwa się już jeden ważny wniosek dla badaczy dociekających regionalnego nacechowania polszczyzny litewskiego leksykografa: bogatszym źródłem do tak ukierunkowanych badań jest DTL.

[8] Por. podane przez tego badacza zapisy z DTL3: *rád, nierád* (378), *ráma* (374), *reguła zakonna* (375), *Ścieszka* (399). Niekiedy wahania występują w tym samym wyrazie: *oyczyzná* 'patria' i *oyczyzna/ majętność oyczysta* 'ojcowizna, patrimonium' (279). W DPL w przytoczonych przykładach repartycja a jasnego jest staranniejsza: *rad*, ale też *rád nierád, ramá, regułá zakonna, oyczyzná* (w obu znaczeniach), *Ścieszká*.

Do zainteresowania się warstwą polską w słowniku polsko-łacińskim (określanym jako edycja nowa) w konfrontacji z zasobem haseł w 3. wydaniu DTL sprowokowała mnie właściwie wypowiedź jezuity, ks. Ludwika Piechnika (1993: 258): „Konstanty Szyrwid jezuita litewski przypuszczalnie więcej zrobił dla rozwoju języka [litewskiego] niż współbracia zakonni Piotr Skarga i Jakub Wujek dla języka polskiego". Zrodziło się wówczas w sposób naturalny pytanie: a jakie zasługi ma K. Szyrwid dla polszczyzny XVII w. i czy ta spuścizna polskojęzyczna została zauważona i doceniona przez polskich lingwistów? Okazało się, że dorobek polskiego językoznawstwa jest w tym zakresie naprawdę skromny, jeśli zestawić go z liczebnością i obszernością opracowań lituanistycznych (autorstwa K. Pakalki, Z. Zinkevičiusa, V. Urbutisa, J. Lebedysa, J. Palionisa, P. Rabikauskasa, K. Morkūnasa, I. Lukšaitė i innych), ukazujących K. Szyrwida jako prekursora rodzimej leksykografii. Dotychczasowe wypowiedzi polonistów na temat języka polskiego K. Szyrwida miały charakter przyczynkarski i dotyczyły głównie wybranych zjawisk z pogranicza grafii i wymowy (Safarewicz 1957; Reczek 1980: 265–266) oraz analitycznych form werbalnych z imiesłowem na -ł- (Kowalska 1976). Wypełnieniem tej luki w badaniach nad językiem polskim K. Szyrwida jest niewątpliwie zaliczenie DTL do kanonu źródeł *Słownika polszczyzny XVII w. i I poł. XVIII w.* oraz podjęcie studiów nad polszczyzną *Punktów kazań* jako przykładem XVII-wiecznej postylii katolickiej (por. niepublikowana praca doktorska Reginy Sawickiej (2005), poświęcona zagadnieniom fonetyki i fleksji, oraz aktualnie prowadzone, ciekawie rozwijające się, badania Krystyny Rutkowskiej (Rutkovska 2012). Ważne wypowiedzi na temat kulturotwórczej i edukacyjnej roli słowników K. Szyrwida można z kolei znaleźć w pracach polskich historyków, zajmujących się dziejami społeczeństwa i kultury w Wielkim Księstwie Litewskim (Topolska 1984, 2002), jak i badaczy obyczajowości i postaw mieszkańców dawnej Rzeczpospolitej Obojga Narodów (Kościelny 2003) oraz specjalistów ana-

lizujących dawną kulturę prawną, dostrzegających w materiale DTL wyrażenia, które przynależąc do uniwersum językowego, nabierają cech pojęć prawnych, mimo że same terminami sensu stricte nie są (Lizisowa 2006: 155).

Na dość „wstrzemięźliwym" podejściu językoznawców do warstwy polskiej w słownikach przekładowych K. Szyrwida, zarówno w dwujęzycznej edycji z 1641 r., jak i w wydaniach trójjęzycznych, zaważył sąd, że litewski leksykograf i jego współpracownicy odwzorowywali hasła polskie z wydanego w 1621 r. znakomitego dzieła leksykograficznego Grzegorza Knapiusza *Thesaurus Polono-Latino-Graecus*. W sposób bezpośredni wyraziła tę zależność materiałową Jadwiga Puzynina w bardzo dobrej monografii poświęconej warsztatowi leksykograficznemu G. Knapiusza i recepcji jego słownika przez innych autorów: „Żadnych wątpliwości nie pozostawia całkowita zależność od Knapiusza Dictionarium trium linguarum jezuity Konstantego Szyrwida, jest to skrót Thesaurusa z dodaniem wersji litewskiej" (Puzynina 1961: 205). Na czerpanie materiału polskiego przez K. Szyrwida ze słownika G. Knapiusza zwracał uwagę wspomniany już K. Estreicher (1934: 358), a o DPL przedstawił następującą opinię: „W stosunku do wydań poprzednich są w słownictwie łacińskim i polskim zmiany, nie ma tu podawanych genitiwów przy rzeczownikach oraz konjugacji czasowników". Zastanawiające, co kryje się pod sformułowaniem „wydania poprzednie", z opisów przecież wynika, że bibliograf nie miał dostępu do edycji pierwszej i drugiej słownika trójjęzycznego K. Szyrwida, a informacje o tych wydaniach powtarza za innymi badaczami. Między najstarszym wydaniem słownika z około 1620 r., reprodukowanym w 1997 r. dzięki staraniom K. Pakalki (dalej skrót: DTL1), a DPL z 1641 r. i DPL3 z 1642 r. istotnie zachodzą ważne różnice materiałowe, ale rzecz nie dotyczy „genitiwów" przy rzeczownikach i koniugacji czasowników, bo formy werbalne podawane są zazwyczaj w 1. osobie lp. czasu teraźniejszego. Różnice zaznaczają się w zasobie haseł polskich

oraz w zakresie ekwiwalencji przekładowej, czyli doborze translatów (ekwiwalentów słownikowych) łacińskich i litewskich do translandów (haseł) polskich[9], por. przykładowo:

DTL1: 56v *kmieć/colonus, rufticus, agricola, ruricola, muźikas, artoias*
DPL *kmieć/rolnik/colonus, villę adfcriptus, adfcriptus glebae*
DTL3: 108 *kmieć* (z bardzo słabo zaznaczoną diakrytyką)*/rolnik. Colonus, villae adfcriptus, adfcriptus glebae. Artoias/kiemionis* 'kaimietis' InP

Wracając do stanowiska J. Puzyniny, badaczka miała w ręku późne (piąte) wydanie słownika K. Szyrwida z 1713 r., ale i tu uderzyła ją pełna zbieżność haseł z *Thesaurusem* (porównywała materiał w zakresie litery *M*). Autorka zasygnalizowała jednak, że w pisowni obu leksykografów zachodzą istotne różnice, bo na przykład K. Szyrwid nie oddaje pochyleń *o* i *e*, konsekwentnie zapisuje *fię*. Porównanie zapisów obu autorów uzmysławia i inne rozbieżności natury nie tyle graficznej, co fonetycznej, w *Thesaurusie* pojawia się np. forma *mięfzániéc oboiéy płći* (por. Puzynina 1961: 207), z wtórną perseweracyjną samogłoską nosową, gdy w dykcjonarzach K. Szyrwida figuruje zgodna z etymologią postać z *e*[10].

[9] Posługuję się tu terminologią przyjętą przez Wojciecha Chlebdę (2010).

[10] J. Reczek (1980: 266) sygnalizował potrzebę zbadania samogłosek nosowych w polszczyźnie K. Szyrwida w związku z zauważonymi wahaniami pisowni: „Zasadniczo obie samogłoski nosowe są oznaczane (ą – ę), ale zdarzają się dość liczne przykłady wskazujące na zanik rezonansu nosowego samogłoski przedniej". Trzeba dodać, że w DPL *ę* jest oznaczane często w sposób tak mało wyrazisty, że nie można z powodu złej jakości druku jednoznacznie rozstrzygnąć, czy doszło do zatraty nosowości, czy mamy po prostu do czynienia ze słabo reprodukowaną czcionką. Trudno też w tej sytuacji śledzić użycia hiperpoprawne z *ę* zamiast *e*, ale w przykładzie *podeśće v. ofzukánie* nie dostrzegam wtórnej nosowości, którą zauważył J. Reczek w zapisie DTL3: 307. Nie ma też zatraty rezonansu nosowego w wyrazie *orlę/ Pullus aquilae*, która istotnie odzwierciedla się w zapisie DTL3: 269.

Formy bez wtórnej nosowości: *mieſzam, mieſzánie* znalazły się również w I edycji słownika z 1620 r. (DTL1: 80v). Innowacja, która była zresztą przejściowa w języku literackim, do polszczyzny autorów z obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego wkroczyła dopiero – jak wykazała A. Pihan-Kijasowa (1999: 96) – pod koniec XVII w. W późniejszych stuleciach, o czym mogłam przekonać się, badając socjolekt szlachty litewskiej, postać *(z-)mięszać* będzie w uzusie regionalnym bardzo żywotna (Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2007: 272, 313).

Trudno nie zgodzić się z przedstawioną wcześniej opinią znawczyni warsztatu leksykograficznego G. Knapiusza i XVII-wiecznej leksykografii o naśladownictwie K. Szyrwida wobec dzieła autora cieszącego się dużym autorytetem w środowisku jezuitów. Porównania, choćby wyrywkowe, prowadzą do wniosku, że warstwa polska DPL, jak i DTL3 zbudowana została na wyborze polskiego materiału językowego, a często i ekwiwalentów łacińskich, z *Thesaurusa*. Podkreślmy jednak słowo **wybór**, bo selekcjonowanie form językowych do słownika odbywa się według jakichś kryteriów, wiąże się z hierarchizacją faktów, wiedzą o świecie, oczytaniem autora, wyczuciem normy językowej i wreszcie świadomością, kto będzie użytkownikiem słownika. Najbardziej interesuje mnie stosunek K. Szyrwida do słownictwa nieliterackiego, potocznego, nacechowanego stylistycznie, wreszcie regionalnego i dialektalnego (czy może ogólniej ludowego), które znalazło się, opatrzone odpowiednimi kwalifikatorami łacińskimi i komentarzami, w normatywnym *Thesaurusie* G. Knapiusza. Ciekawi mnie, w jakim zakresie wprowadza K. Szyrwid do swojego *Dictionarium* nazewnictwo z sfery profanum, rozumianej jako rzeczy, zjawiska, rytuały związane z codziennym bytowaniem człowieka, przeciwstawiane sferze rzeczy i zachowań wydzielanych przez określoną społeczność jako święte i z tej racji podlegające czci. Tę podstawową kategoryzację świata, związaną z opozycją tego, co niezwy-

kłe i zwykłe w życiu i działaniu ludzi, antropologowie zamykają w pojęciach sacrum i profanum. Rozpoznanie tej ważnej opozycji semiotycznej przez język zbliża nas do odtworzenia mapy mentalnej ludzi XVII w. Nie odniosłam wrażenia, żeby K. Szyrwid kopiował od G. Knapiusza wyrazy ze sfery profanum w sposób bezrefleksyjny, mechaniczny. Z pewnością zwracał baczną uwagę na rozbudowany system kwalifikatorów u G. Knapiusza, jak wiadomo leksykograf słownictwo niepowszechne opatrywał różnymi komentarzami: *vulgo* 'potocznie', *rusticanum vocabulum* 'wiejska mowa', *apud vulgus* 'bliski ludowi', *voces et phrases triviales, plebeia* 'wyrażenia i zdania trywialne, plebejskie' czy wreszcie *inepte, non probamus, abstinendum* 'wyrazy, których należy się wystrzegać' (Puzynina 1961: 31–36). K. Szyrwid przeprowadzał swoistą cenzurę materiału, ale starał się włączać słownictwo z różnych grup tematycznych, by przekazać w miarę pełny obraz ówczesnego świata i człowieka. W słowniku dwujęzycznym, jak i trójjęzycznym znalazło się sporo wyrazów odnoszących się do fizyczności człowieka (często w związku znaczeniowym z pojęciem *objadania się*), np. *máćiek/kiſzka gruba* posp. 'żołądek' (DPL, DTL3: 163), *káłdun* v. *obżárty* (DPL, DTL3: 92), *obtykā ſię* v. *objadā ſię* (DPL) || *obtykam ſię* v. *obiadam ſię* (DTL3: 237), *gębá* 'usta, jama ustna' (DPL, DTL3: 67), *czeluść w gębie* (DPL, DTL3: 43), *pochwá*, łac. *vagina* (DPL, DTL3: 304), *pośládek v. tył* (DPL, DTL3: 331), *wárgaty* '(człowiek) o wydatnych wargach' (DPL, DTL3: 469, u Kn. wárgáty 'o nierównych wargach, dolna zachodzi na górną'). Zrezygnował natomiast K. Szyrwid z wyrazów ujętych w *Thesaurusie*, które uznał (zresztą za G. Knapiuszem) za zbyt pospolite i trywialne: *powiádaczká* 'gęba', *wąp*' (zarejestrował tylko *wnętrze*, *żołądek* i *żywot*), *żádek*, *żádnicá* (choć uwzględnił przymiotnik *żadni v. tylny*). Liczebnością w rejestrze K. Szyrwida wyróżniają się nazwy chorób i dolegliwości nękających ludzi, chyba jako kapłan i człowiek raczej słabego zdrowia był na tę sferę cierpienia i bólu fizycznego szcze-

gólnie uwrażliwiony: *ſwierzb*, *ſwierzbiączka* (DTL3: 429), *zimnicá febrá/gorączka zimná* (DTL3: 545), *strupy ćiekące w głowie* (DTL3: 523), *biegunka* (DTL3: 15, *biegunká* DPL), *suchoty choroba/suchoty cierpiący/suchoty mam* (DPL, DTL3: 427), *kamień ćierpiący* (DTL3: 93), *odrá choroba* (DTL3: 251), *oſpice białe*, *oſpice czerwone* (DPL, DTL3: 274), *petoćie* 'wysypka w tyfusie' (DPL, DTL3: 289). Uwzględnia nawet nazwę *trąd* (DTL1: 181v, DPL, DTL3: 445) którą G. Knapiusz uważał za ludową: *Trąd* ***prośći*** *zowią twarzy czerwoność zbytnią* (Puzynina 1961: 33). Wszystkie choroby dające odczyn skórny tłumaczy na litewski terminem *raupay* (*raupai* InP).

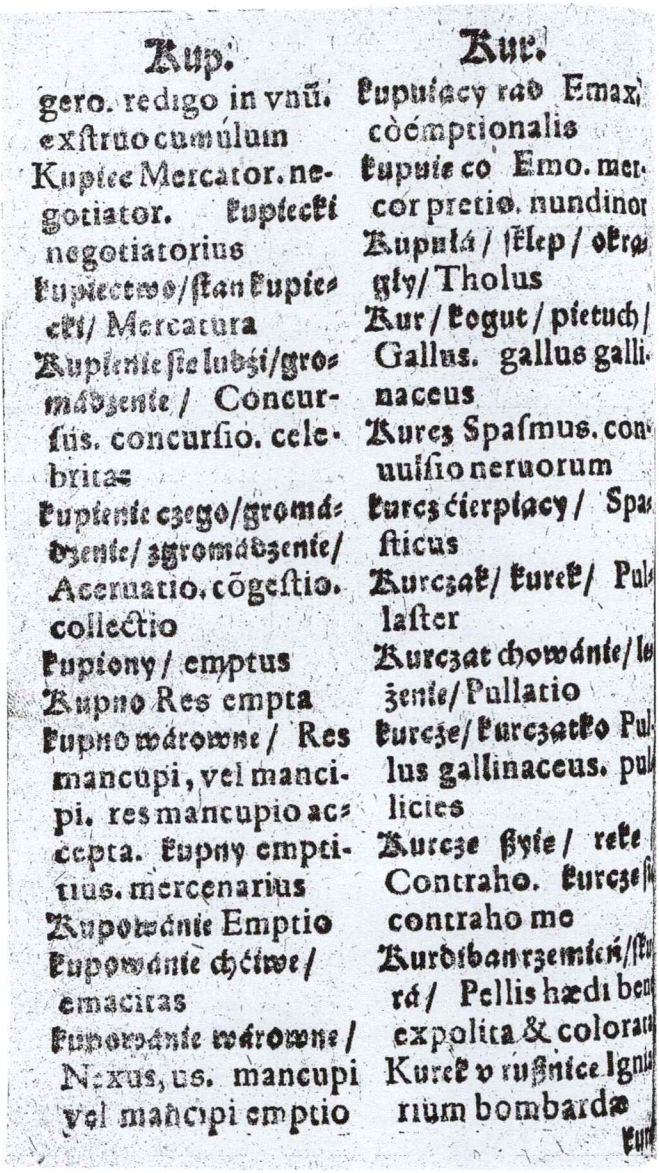
Słownictwo polskie ujęte w dykcjonarzach K. Szyrwida odzwierciedla także postrzeganie człowieka z pespektywy jego przyziemnych słabości, skłonności do uciech, swawoli, gadulstwa, zachowań nieobyczajnych i nieetycznych. Są to wyrazy często dosadne, nacechowane stylistycznie i środowiskowo, np. *łákotnik* 'mający skłonność do łakoci, także człowiek, który je łapczywie' (DPL, DTL3: 148), *páſorzyt/páſobrzuch* (DPL) || *paſorzyt/paſobrzuch* (DTL3: 285) 'darmozjad żyjący cudzym kosztem' (za Kn.), *błazen* (DPL, DTL3: 17, za Kn.), *niecnotá* (DPL, DTL3: 201, Kn. *niécnotá*), *plotká* v. *bálámut* 'pleciuch, plotkarz' (DPL, DTL3: 6, 301), *ſzczekacz* (DTL3: 433) || *ſzczekácz* (DPL) 'obmówca, potwarca', Kn. *ſzczékácz* 'o kłamliwych prawnikach', *złodźiey* (DPL, DTL1: 77, DTL3: 547, Kn. *złodźiéy*), *warchoł* i *warcholę ſię z kiem* v. *swarzę ſię* (DPL, DTL3: 469), *plugawieć* (DTL3: 301) || *plugáwiec* 'paskudnik, obrzydliwiec' (DPL, Kn.), *roſpustnik* 'człowiek nadużywający wolności, rozwiązły' (DPL, DTL3: 381).

Podobnie jak G. Knapiusz, unikał K. Szyrwid wyrazów sprośnych i wulgaryzmów, co w dużej mierze tłumaczy fakt adresowania słownika do ludzi młodych, studiujących, których chciał wychowywać, a nie epatować wulgarnością. Z tego zapewne powodu ograniczył słownictwo związane z fizjologią i seksualnością, zrezygnował np. z całej rodziny obscenicznych wyrazów *kurwá*, *kurwić*, *kurewſki*, *kurwiarz/kurewnik*, *kureſtwo*, które znalazły się w I edycji

słownika trójjęzycznego (DTL1: 68v; ilustr. 2), a za to rozbudował w DPL i DTL3 pole znaczeniowe 'nierząd', wprowadzając takie nazwy, jak: *nierządnicá, nierządnik, nierządny/wſzeteczny, nierządny dom/zamtuz* (DPL, DTL3: 215–216). Takie podejście świadczy też o przyjmowaniu czasami przez leksykografa (i jego współpracowników z kręgu jezuitów wileńskich) postawy moralizatorskiej i oceniającej.

Ciekawą kwestią, godną dłuższej dyskusji, jest stosunek K. Szyrwida do dialektyzmów i regionalizmów. Wydaje się, że podobnie jak G. Knapiusz miał poczucie istnienia ponadialektalnej normy i nie był zwolennikiem wprowadzania zbyt wielu wyrazów gwarowych do języka ogólnego (por. Białoskórska 1993: 127), ale też chyba zauważał istnienie, zwłaszcza w odniesieniu do leksyki bytowej, zróżnicowania terytorialnego ówczesnej polszczyzny. Zapewne trudno mu było wytyczyć granice między dialektyzmem i regionalizmem, dlatego włączył (za G. Knapiuszem) do słownika niektóre wyrazy o proweniencji gwarowej/ludowej, jak np. *pągwica* 'rodzaj zapięcia u kożucha, guzik ze skóry' (DPL, DTL3: 281), *oganká* do powiewánia/powiewáczká 'wachlarz' (DPL, DTL3: 257), *onáczę* (DPL, DTL3: 265), czasownik używany współcześnie w gwarach Śl i Mp pd jako 'czynić coś, robić' (MSGP 172), *oſtaie* 'zostaje' (DPL, DTL3: 274), dziś ogólnogwarowe (MSGP 177), jak i jednostki, które miały wprawdzie podłoże dialektalne, ale przez obecność w języku autorów z różnych dzielnic, stawały się literacko nobilitowane i wkraczały już do zasobu słownictwa ogólnego (Puzynina 1961: 42). Takie wyrazy, które mieściły się już w granicach ówczesnej normy, G. Knapiusz rejestrował bez kwalifikatorów. Sporo przykładów z tego materiału wyselekcjonował K. Szyrwid, opierając się, jak sądzę, też na własnym wyczuciu i doświadczeniu. Trafiły więc do *Dictionarium* przede wszystkim formy rdzenie polskie, których obecność we współczesnych gwarach dokumentują słowniki ogólnogwarowe, jak na przykład: *wnęk, wnęczka/wnuk, wnuczka* (DPL, DTL3: 483), MSGP 321 z Mp pd i wsch; *tatárká*

Ilustracja 2. *K. Szyrwid.* Dictionarium polonolatinum *(1641), strona 68*

Kup. Kur.

gero. redigo in vnũ. exſtruo cumulum

Kupiec Mercator. negotiator. Kupiecki negotiatorius

Kupiectwo/ſtan Kupiecki/ Mercatura

Kupienie ſie lubości/gromádzenie/ Concurſus. concurſio. celebritas

Kupienie czego/gromádzenie/ zgromádzenie/ Acernatio. cõgeſtio. collectio

Kupiony/ emptus

Kupno Res empta

Kupno wárowne/ Res mancupi, vel mancipi. res mancupio accepta. Kupny emptitius. mercenarius

Kupowánie Emptio

Kupowánie chćiwe/ emacitas

Kupowánie wárowne/ Nexus, us. mancupi vel mancipi emptio

Kupuiacy rad Emax/ còèmptionalis

Kupuie co Emo. mercor pretio. nundinor

Kupuká/ ſklep/ okrągły/ Tholus

Kur/ kogut/ pietuch/ Gallus. gallus gallinaceus

Kurcz Spaſmus. conuulſio neruorum

Kurcz cierpiacy/ Spaſticus

Kurczak/ kurek/ Pullaſter

Kurczat chowánie/ leżenie/ Pullatio

Kurcze/ kurczątko Pullus gallinaceus. pullicies

Kurcze ſyie/ reke Contraho. kurcze ſię contraho mo

Kurdiban rzemień/ſkurá/ Pellis hædi bene expolita & colorata

Kurek v rußnice Ignium bombardæ

kur

kurek v dnowoſć/ v bez czek winnych/ Epiſtomium. kurek ná kośćiele/ Triton

Kurfirſt/ Elector. elector Imperatoris. Septemuir Imperij

kurfirſtwo Septemuirum Senatus

Kurnik/ ſzopá ábo ſadz ſzeroki na kury Gallinarium. chors

kurnik/ co kury opátruie/ Gallinarius. curator gallinarum

Kuropátwá Perdix

Kuropey, czás ktorego pieią kury/ Gallicinium

Kurowa ſzklenicá Poculum immane. maximum poculum. heracleum

Kurpie/ łápćie/ Calceamenta ex philyra, vel libro tiliæ, vel alterius arboris

kurpie máiące ná nogách/ ábo bety grube/

peronatus. ſculponeatus

Kurſor/ poſeł liſtowny pieſzy/ Curſor. tabellarius. tabellio publicus

Kurtá/ Veſtis curta, breuis, alicula

Kurwáturá Biſkupia/ Pedum. lituus

Kurzáwá mokra z wody/ Vaporatio. euaporatio. kurzáwá ſucha z ziemie Nebula pulueris. exhalatio terræ. halitus terræ

kurzáwy pełny/ kurzący ſie/ Pulueruléntus. puluereus

Kurze/ kurzáwe czynić Excito, moueo puluerem. kurze co/ puluero aliquid

kurze *aliter* v. dymie/ kopce

kurzenie pulueratio

Kurzy/ Gallinaceus. gallinarius

járzyná (DPL) || *tatárka jarzyna* 'gryka' (DTL3: 442), MSGP 294 z Mp i Maz pd i zach; *grubá* 'dół w ziemi'/*doł/loch* (DPL, DTL3: 174), MSGP 78 z Mp pd; *guniá* 'wierzchnie okrycie męskie z sukna' (DPL, DTL3: 79), MSGP 81 ze Śl pd i Mp pd; małopolskie *krokwy* lm (DPL, DTL3: 131) obok wielkopolskiej nazwy *kozły*[11]; *trześniá* 'czereśnia' (DPL) || *trześnia* (DTL3: 448), MSGP 299 ze Śl i Mp; *gryczak/gryfká* 'chleb z maki gryczanej' (DPL, DTL3: 78), MSGP 79, 80 notuje *gryczak* z Maz i *gryska* z Mp pn-zach; *modrak/modrzeniec* 'kwiat – chaber, bławatek' (DPL, DTL3: 178), MSGP 139 potwierdza postać *modrak* z Wp, Pom pd, Kasz i Mp pn-zach; *kopanká/niecká* 'duże podłużne drewniane naczynie, wydłubane z pnia drzewa, służące do wyrabiania ciasta' (DPL, DTL 3: 119), MSGP 109 notuje nazwę *kopanka* z Maz, Wp i Pom pd; *Báby gwiazdy* 'grupa gwiazd zwana Plejadami' (DPL, DTL3: 5), MSGP 17 z Wp, Mp, Maz, Pom pd i Kasz. Częstą praktyką K. Szyrwida (przyjętą za G. Knapiuszem) jest rejestrowanie nazw używanych w różnych regionach w formie zestawienia szeregowego (ciągu synonimów). Oprócz przykładów przywołanych wyżej można jeszcze wskazać i inne egzemplifikacje: 'przyrząd do tarcia lnu, tj. oczyszczania go z paździerzy' to szeroko znana w gwarach rdzennie polskich (por SGP PAN IV 356), zwłaszcza w centrum, na północy i północnych zachodzie *cierlicá* (DPL, DTL3: 34), podana równolegle z formą *międlicá* (Mp i Maz)[12], trójelementowy szereg tworzą nazwy *koguta*: *kogut/kokot/kur* (DTL3: 110), a w DPL *kur/kogut/pietuch* (por. ilustr. 2), przy czym najpowszechniejszą w gwarach polskich

[11] Różnice regionalne co do używania tych terminów z zakresu budownictwa zaznaczyły się już w końcu XV w. M. Białoskórska (1993: 122) podaje za B. Walczakiem (1991: 105) informację, że w średniowiecznych glosach łacińskiego wyrazu *tignus* znalazło się objaśnienie: „kozieł na domu, co na niem dach, po krakowsku krokwy".

[12] Oprócz tych dwóch nazw rejestruje także K. Szyrwid jako odrębne hasło szerokoterytorialną postać *tarlica* (DTL3: 442), obecną także we współczesnych gwarach polskich na Litwie (SPGL 395–396).

nazwą jest *kogut*, *kur* panuje na północy, głównie na Pom, War i Maz pn-wsch, choć występuje też w Mp pn-wsch (MSGP 119), *kokot* – w Wp, na Śl i Mp zach (MSGP 107), *pietuch* na Maz wsch i dawnych Kresach pn (MSGP 190, SGPL 310). Zarejestrował ponadto K. Szyrwid aż cztery określenia synonimiczne odnoszące się do jednego desygnatu: 'narzędzie służącego do wygarniania popiołu z pieca lub rozgrzebywania żaru' to *kośior* (Maz, Mp pn)/ *poćiask* (Mp, Wp) (DPL, DTL3: 123, MSGP 111), a także znana z Polski pd postać *pogrzebáczká* (DPL) || *pogrzebaczká* (DTL3: 208) zestawiona z pożyczką ruską *kocźárgá*, *koczargá* (DPL, DTL3: 208, 317), obecną w polszczyźnie już od doby staropolskiej[13].

Pominął K. Szyrwid ujęte w zbiorze G. Knapusza, choć, oczywiście, przez leksykografa nieaprobowane, wykrzyknienia potoczne w funkcji przekleństw w rodzaju: *idź do kátá, do złego, zgiń, idź do choroby, ná szubienicę; do kátá* [biesa] *ich* (za: Puzynina 1961: 36). Tego typu leksyka zbyt rażąco naruszała sferę sacrum religijnego.

W sposób bardzo wstrzemięźliwy, by nie powiedzieć purystyczny, odniósł się K. Szyrwid do wyrazów ruskich i regionalizmów wschodnich, które były dość licznie reprezentowane w *Thesaurusie*. Oprócz wspomnianych już wcześniej form *koczarga* i *pietuch*, należących do sfery słownictwa codziennego, bytowego, oraz obecnego w polszczyźnie literackiej od 2. połowy XVI w. leksemu *bohátyr* i poch. 'człowiek odważny, heros' (DPL) || *bohatyr* (DTL3: 20), o genezie rusko-orientalnej (Rytter 1992: 11–12), tylko dwie charakterystyczne nazwy oddają desygnaty związane z realiami życia społecznego w WKL: *boiárzyn*, łac. *nobilis inferioris ordinis*, lit. *baioras* (DPL, DTL3: 20) i *pop Ruſki*, łac. *Sacerdos Graeci ritus*, lit. *papas, Gudu kunigas* (DPL, DTL3: 326).

Udział K. Szyrwida w kształtowaniu polszczyzny ogólnej XVII w., jak i jej regionalnej odmiany, zasługuje na wnikliwe zbadanie.

[13] Pochodzenie, historia i wschodnia geografia tej nazwy zostały szerzej omówione w: Sawaniewska-Mochowa 1990: 163–164; SPGL 225.

Wykorzystując ujęcia porównawcze z istniejącymi już syntezami historycznojęzykowymi (por. Burzywoda, Ostaszewska, Rejter, Siuciak 2002) i opracowaniami języka autorów XVII w. (por. Smolińska 1983; Pihan-Kijasowa 1999; Sokólska 1999), należałoby dokładniej prześledzić zapisy K. Szyrwida pod kątem występowania: 1) procesów i tendencji językowych zgodnych z ówczesną normą ogólną, 2) cech, z punktu widzenia systemu polszczyzny literackiej XVII wieku, wariantywnych i recesywnych, 3) refleksów zjawisk regionalnych, można by rzec, uchwyconych in statu nascendi, jeszcze słabo osadzonych w lokalnej literackiej odmianie języka polskiego, które status regionalizmów (dyferencjalnych bądź frekwencyjnych) ugruntują dopiero w XVIII – XIX wieku, zachowując zresztą do dziś żywotność w różnych wariantach funkcjonalnych polszczyzny z obszaru dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Specjalnych studiów wymaga bogate i zróżnicowane słownictwo polskie K. Szyrwida, co postulował już dawno temu J. Reczek (1980: 266), recenzując fototypiczne wydanie *Dictionarium trium linguarum* z 1642 r. w opracowaniu K. Pakalki.

Skróty określeń geograficznych

Kasz - Kaszuby
Maz – Mazowsze
Mp – Małopolska
pd – południowy
pn – północny
Pom – Pomorze
Śl – Śląsk
War – Warmia
WKL – Wielkie Księstwo Litewskie
Wp – Wielkopolska
wsch – wschodni
zach – zachodni

Literatura

Białoskórska M. 1993: Postrzeganie zróżnicowania regionalnego polszczyzny do końca XVIII wieku. – *Region, regionalizm – pojęcia i rzeczywistość*. Red. K. Handke, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 121–132.

Burzywoda U., Ostaszewska D., Rejter A., Siuciak M. 2002: *Polszczyzna XVII wieku. Stan i prze-*

obrażenia, Katowice: Wydawnictwo Śląsk.

Chlebda W. 2010: *Ekwiwalencja i ekwiwalenty: między słownikiem i tekstami*. – https://docs.google.com viewer?a=v&q=cache:bS75RBp0-kulturalne.nazwa.pl/uo/materialy.../51-ekwiwalencja-slownikowa (2.08.2012).

DPL – *Dictionarium polonolatinum. In usum studiosae iuventutis Polonae*. Auctore Constantino Szyrwid è Societate Iesu. Editio nova, Varsaviae: [Apud] Joannem Trelpinski S.R.M. Typogr. Anno Domini, 1641.

DTL1 – *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*. Fotografuotinis leidimas. Parengė, įvadinį straipsnį parašė ir žodžių rodyklę sudarė K. Pakalka, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų institutas, 1997.

DTL3 – *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. Konstantinas Širvydas. Dictionarium trium linguarum*. Fotografuotinis leidimas. Įvadą parašė ir žodyno rodyklę parengė K. Pakalka, Vilnius: Mokslas, 1979.

Estreicher K. 1934: *Bibliografia polska* . Ogólnego zbioru t. XXX, cz. III (obejmująca druki stuleci XV – XVIII w układzie alfabetycznym), Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności.

Grzegorczyk P. 1967: *Index lexicorum Poloniae. Bibliografia słowników polskich*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

InP – Indeks wyrazów litewskich do *Dictionarium trium linguarum*, sporządzony przez K. Pakalkę. – DTL3, 665–895.

Kościelny R. 2003: *Rzeczpospolita oskarżanych narodów*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.

Kowalska A. 1976: *Ewolucja analitycznych form czasownikowych z imiesłowem na -ł- w języku polskim*, Katowice: Uniwersytet Śląski.

Lizisowa T. 2006: Konfrontacja pojęć prawnych w Słowniku Konstantego Szyrwida i w *Statutach Litewskich*. – *Acta Baltico-Slavica* 30, 145–164.

Lučinskienė M. 2005: Jonas Jaknavičius ir 1647 metų katališkos *Evangelijos* lietuvių kalba. – *Jono Jaknavičiaus 1647 metų* EWANGELIE POLSKIE Y LITEWSKIE (= *Bibliotheca Archivi Lithuanici* 6). Dokumentinis leidimas ir kompaktinė plokštelė su skaitmenine faksimile. Parengė M. Lučinskienė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 9–36; į lenkų kalbą išvertė K. Rutkowska, 37–63.

MSGP – *Mały słownik gwar polskich*. Red. J. Wronicz, Kraków: Wydawnictwo LEXIS, 2009.

Pakalka K. 1979: K. Širvydo žodyno istorijos metmenys. – DTL3, 15–83.

Pakalka K. 1997: Pastabos apie senąjį Konstantino Sirvydo trikalbį žodyną (~ 1620 m.). – DTL1, 6–31.

PIECHNIK L. 1993: Działalność jezuitów polskich na polu szkolnictwa (1565–1773). – *Jezuici a kultura polska*. Red. L. Grzebień i S. Obirek, Kraków: Wydawnictwo WAM, Księża Jezuici, 243–259.

PIHAN-KIJASOWA A. 1999: *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.

PUZYNINA J. 1961: *„Thesaurus" Grzegorza Knapiusza. Siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

RECZEK J. 1980: Słownik Konstantego Szyrwida (z okazji wydania fototypicznego). – *Język Polski* 60, z. 4, 262–267.

RUTKOVSKA K. 2012: Konstantino Sirvydo *Punktai sakymų* (1629, 1644): išsamių tyrinėjimų pradžia. – *Lituanistica* 58, nr. 4, 309–319.

RYTTER G. 1992: *Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku*. Seria *Acta Universitatis Lodzensis*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

SAFAREWICZ J. 1957: [Rec.:] Józef Trypućko, La mouillure de -c final chez Mickiewicz (type ojcieć, więć). Scando-Slavica III, Kopenhaga 1957, 92–111. – *Język Polski* 37, 381–382.

SAWANIEWSKA-MOCHOWA Z. 1990: *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej. Słownictwo*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

SAWANIEWSKA-MOCHOWA Z. 2002: *Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kowieńskiej XIX wieku (na podstawie słowników przekładowych Antoniego Juszkiewicza)*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.

SAWANIEWSKA-MOCHOWA Z., ZIELIŃSKA A. 2007: *Dziedzictwo kultury szlacheckiej na byłych Kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej. Ginąca część kultury europejskiej*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

SAWICKA R. 2005: *„Punkty Kazań od Adwentu aż do Postu..." K. Szyrwida – XVII-wieczna postylla katolicka. Opis systemu fonetycznego oraz fleksyjnego*. Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Teresy Friedel, Toruń: Instytut Języka Polskiego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

SGP PAN – *Słownik gwar polskich*. Opracowany przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Źródła i t. I pod kierunkiem M. Karasia, pod red. M. Karasia i J. Reichana, t. II–V pod kierunkiem J. Reichana, pod red.

J. Reichana i S. Urbańczyka, t. VI–VIII pod kierunkiem J. Okoniowej, pod red. J. Okoniowej i J. Reichana oraz B. Grabki (od t. VII), Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1977–1991, Kraków: Instytut Języka Polskiego, 1992–2011.

SMOLIŃSKA B. 1983: *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w. Na podstawie rękopisów Jana Poczobuta Odlanickiego i Antoniego Kazimierza Sapiehy*, Wrocław: Zakład Narodowym im. Ossolińskich.

SOKÓLSKA U. 1999: *Siedemnastowieczna polszczyzna kresów północnowschodnich. Słowotwórstwo, słownictwo, frazeologia*, Białystok: Trans Humana.

SPGL – J. Rieger, I. Masojć, K. Rutkowska. *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006.

TOPOLSKA B. 1984: *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*, Wrocław: Ossolineum.

TOPOLSKA M. B. 2002: *Społeczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*, Poznań-Zielona Góra: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.

WALCZAK B. 1991: *Słownik wileński na tle dziejów polskiej leksykografii*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.

ZINKEVIČIUS Z. 1988: *Lietuvių kalbos istorija 3. Senųjų raštų kalba*, Vilnius: Mokslas.

ON THE LITTLE KNOWN POLISH-LATIN DICTIONARY BY KONSTANTY SZYRWID FROM 1641

Summary

The lexicographic legacy of Konstanty Szyrwid (Lithuanian: Konstantinas Sirvydas), who used the Polish language as the starting point of his research, can be analyzed from different research perspectives.

The aim of the article is a philological and linguistic analysis of the old print entitled *Dictionarium Polonolatinum in usum studiosae iuventutis Polonae*, published in 1641 in Warsaw, in Jan Trelpiński's typography.

The bilingual Latin-Polish edition of K. Szyrwid's dictionary, intended for educational purposes, has been noticed by bibliographers and

historians of the Lithuanian language. However, it has not been analyzed in the context of the Polish Language and Literature Studies.

The focus of the paper is on the following issues: the appearance of the differentiating features of the regional variation of Polish on the territory of the Grand Duchy of Lithuania in K. Szyrwid's Polish language material and the vocabulary related to the secular world, reflecting the image and vices of the society contemporary with the author of the dictionary.

In the Polish section of the *Dictionarium* there are numerous common words related to the physicality of man (often in conjunction with the meaning of overeating), such as *máćiek/ kiſzka gruba* 'stomach', *gębá* 'trap, mouth', *czeluść w ustach* 'trap, mouth'. The names for diseases and health issues are abundant as well as crude words characterizing the mundane human weaknesses: a tendency to enjoyment, frivolity, chattering, gossip and indecent behavior. The lexicographer, as a Jesuit priest, sometimes takes a moralizing attitude.

APIE MAŽAI ŽINOMĄ 1641 METŲ KONSTANTINO SIRVYDO LENKŲ–LIETUVIŲ KALBŲ ŽODYNĄ

Santrauka

Leksikografinį Konstantino Sirvydo, kuris vartojo lenkų kalbą mokslinės karjeros pradžioje, palikimą galima tirti įvairiais aspektais.

Šio straipsnio tikslas – pateikti seno spaudinio *Dictionarium Polono-latinum in usum studiosae iuventutis Polonae*, išleisto Varšuvoje 1641 metais Jano Trelpińskio tipografijoje, filologinę ir lingvistinę analizę.

K. Sirvydo dvikalbį lotynų–lenkų kalbų žodyno leidimą, skirtą mokymo tikslams, mini lietuvių kalbos istorijos tyrėjai ir bibliografai, tačiau lenkų kalbos ir literatūros kontekste jis nebuvo tyrinėtas.

Straipsnyje daugiausia dėmesio skiriama besiformuojantiems skiriamiesiems lenkų kalbos, kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės regioninio varianto, bruožams, pastebėtiems lenkiškoje K. Sirvydo žodyno

medžiagoje, ir pasaulietinei leksikai, atspindinčiai žodyno autoriaus laikų visuomenės ydas ir polinkius.

Lenkiškoje žodyno dalyje pateikiama labai daug paprastos leksikos, susijusios su žmogaus kūnu (dažniausiai apie persivalgymą), pavyzdžiui, *máćiek/kiſzka gruba* 'pilvas', *gębá* 'burna', *czeluść w ustach* 'burna'. Gausu ligų pavadinimų ir sveikatos problemas nusakančių žodžių bei grubios leksikos, apibūdinančios žmogaus silpnybes: polinkį į pasilinksminimus, tuštybę, plepumą, apkalbas, negarbingą elgesį. Kartais ryškus leksikografo jėzuitų kunigo pamokantis tonas.

Gertrūda Naktinienė
Lietuvių kalbos institutas

Konstantino Sirvydo žodynų leksika didžiajame *Lietuvių kalbos žodyne*

Pirmas spausdintas lietuvių kalbos žodynas – Konstantino Sirvydo *Dictionarium trium linguarum in usum studiosae iuventutis,* skirtas Vilniaus akademijos jaunuomenei ir nelietuviams, norintiems pramokti lietuviškai, dėl naujos, originalios lietuviškos su rytiečių tarmės bruožais žodyno dalies yra labai vertingas didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno* (LKŽ) šaltinis (apie tarmines ir kitas K. Sirvydo kalbos ypatybes žr. Zinkevičius 1988: 246–266; dar plg. Markevičius 2003: 223–228; apie K. Sirvydo pavardę žr. Zinkevičius 1981: 28–41).

K. SIRVYDO ŽODYNAI IR JŲ DUOMENŲ ATRANKA *LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNUI*

***Dictionarium trium linguarum* 5-as leidimas.** Dvidešimties tomų *Lietuvių kalbos žodyne* (LKŽ) gana išsamiai pateikti K. Sirvydo *Dictionarium trium linguarum* 5-o leidimo (1713) duomenys. Šis leksikografinis šaltinis turėjo savo sutrumpinimą jau Kazimiero Būgos *Lietuvių kalbos žodyno* sąsiuviniuose, jis buvo žymimas graikų kalbos raide **Σ** (sigma). Juozo Balčikonio redaguotuose LKŽ I_1 (1941) ir II_1 (1947) šį žodyną pasirinkta žymėti autoriaus pavardės ir pavadinimo pagrindinio žodžio pirmųjų raidžių sutrumpinimu SD ir to laikomasi visame popieriniame LKŽ ir jo elektroniniuose leidimuose, pavyzdžiui:

irtinis, -ė adj. N *laivininkystei priklausantis:* Žinia yrimosi, žinia irtinė SD448. (LKŽ IV 143; LKŽe, $LKŽe_2$)

Seniausias K. Sirvydo žodynas ir *Dictionarium trium linguarum* 3-ias leidimas. Po Kazio Pakalkos atliktų mokslinių tyrimų (1960a: 217–221; 1960b: 227–287), disertacijos (1964) ir kitų publikacijų į LKŽ I_2 (1968), LKŽ II_2 (1969), LKŽ VIII (1970) ir vėlesnius tomus pradėti dėti duomenys iš žodyno, kuris laikomas seniausiu K. Sirvydo žodynu, pavyzdžiui:

élnis sm. **1.** SD77, K, J Cervus: <...> (LKŽ II_1 816)

élnis sm. SD[1]46, SD77, R, K, J, elnỹs (2) Š žr. elnias: <...> (LKŽ II_2 1126)

élnis sm. (1) K, J; SD[1]46, SD77, R, elnỹs (3) Š žr. elnias: <...> (LKŽe)

LKŽ buvo papildytas naujų žodžių straipsniais, naujomis reikšmėmis iš SD[1], pavyzdžiui:

pakaustinė sf. SD[1]126 *pasaga.* (LKŽ V 46)

ausininkas (-inykas SD[1]212), -ė smob. (2) **1.** *ausų ligų gydytojas:* Gydytojas, tas ausininkas, ryžosi įtrėkšti į ausį vienos labai gaižios rūgšties J.Jabl. **2.** B, K *liežuvininkas, šnabždeika.* **3.** SD[1]212 *pataikūnas.* (LKŽ I_2 46)

Remiantis Vinco Urbučio tyrinėjimais (1967: 214–217) ir K. Pakalkos sudaryta K. Sirvydo žodyno lietuviškų žodžių rodykle (1979) į vėlesniuosius *Lietuvių kalbos žodyno* tomus įtraukta retų žodžių (**stuogas, šutinis, traptos**), naujų reikšmių (**stulgus 2**), LKŽ kartotekoje turimi duomenys papildyti K. Sirvydo seniausio žodyno sutrumpinimu (**žvarksoti**) ir kt.:

stuogas sm. SD[1]174 *luomas, padėtis (visuomenėje).* (LKŽ XIII 1055)

šutinis sm. BIII216 *kovo mėnuo:* Šutinis, marčius SD[1]77. (LKŽ XV 414)

traptos (orig. trabtas) sf. pl. SD[1]160 *griuvėsiai, trupėsiai; laisva, neužstatyta vieta:* Pirmojo žodyno *trabtas = traptos (traptas?)* <...> yra veiksmo rezultato reikšmės vedinys su priesaga *-tos* BIII216. (LKŽ XVI 579)

stulgùs, -ì adj. (4) **1.** R, MŽ, N, K, L, Rtr, Š, Ser, BŽ444, LVIII1103 *pailgai apvalainas, ovalus:* Stulgusai langas E. <...> **stulgỹn** adv. K, Kv; N: Stulgyn auga, ne platyn R, MŽ. Stulgyn eiti (augti į aukštį) Šlk. **2.** *išdidus, išpuikęs:* Stulgus, didžiaująs SD[1]42. (LKŽ XIII 1022–1023)

žvarksóti, žvarkso, -ójo intr. BIII217; SD[1]204 *žiūrėti nustebus, spoksoti:* Nu ko tu čia žvarksaĩ lodz ausin gavęs? Grv. (LKŽ XX 1064)

Iki 1972 m. K. Sirvydo pirmojo žodyno leidimo data buvo laikomi 1629 m. Pagal vandenženklius išsiaiškinta ankstyvesnė ir tikslesnė K. Sirvydo pirmojo žodyno spausdinimo data – apie 1620 m. (Pakalka 1973: 131–142; Balašaitis, Pakalka 1976: 171–175). V. Urbutis (1967: 209–213; 1999: 143–150) tvirtai įsitikinęs, kad šį defektinį žodyną reikia pripažinti esant atskiru K. Sirvydo žodynu. Nors vienintelis žinomas žodyno egzempliorius, esantis Maskvos centriniame valstybiniame senųjų aktų archyve, neturi nei pradžios, nei pabaigos, remiantis kitais šaltiniais spėjama, kad pavadinimas galėjęs būti *Promptuarium dictionum Polonicarum Latinarum et Lituanicarum* (Lenkiškų, lotyniškų ir lietuviškų žodžių aruodas) (Lukšaitė 1995: 126–132; Zinkevičius 2011: 169–170). Žodynas parengtas pagal Nikolajaus Folkmaro *Dictionarium quator linguarum* 1613 metų leidimo lenkų–lotynų kalbų dalį. Jame pateikta apie 6000 lietuvių kalbos žodžių, iš kurių 2000 žodžių nėra vėlesniuose K. Sirvydo žodynuose.

Pirmą *Dictionarium trium linguarum* leidimą V. Urbutis (1999: 143–150) siūlo laikyti dingusiu ir apytiksle jo data mano esant 1625–1629 metus. Sprendžiant iš 3–5 leidimo, *Dictionarium trium linguarum* parengtas pagal Grzegorzo Knapskio 1621 metų žodyną *Thesaurus polono latino graecus*. Dėl skirtingų šaltinių ir didelių leksikos skirtumų *Promptuarium dictionum Polonicarum Latinarum et Lituanicarum* ir *Dictionarium trium linguarum* atskirais žodynais vadinami ir *Lietuvių kalbos enciklopedijoje* (Sabaliauskas 1999: 78), taip manyti linkę Jonas Klimavičius (2007: 13), Z. Zin-

kevičius (2011: 169). Šiame rinkinyje išspausdintame Christiane's Schiller straipsnyje taip pat rašoma apie *Promptuarium* (SPr) kaip apie atskirą (p. 12–48). Nepaisant svarių atskirumo įrodymų, seniausias K. Sirvydo žodynas K. Pakalkos (1973: 131–142; 1979: 6–91; 1980: 79–100; 1997: 6–31), Jono Palionio (1981: 200–207) darbuose, *Lietuvių kalbos žodyne* vadinamas pirmuoju K. Sirvydo *Dictionarium trium linguarum* leidimu. Remiantis anksčiau minėtomis mokslo išvadomis, artimiausioje elektroninio LKŽ versijoje ir papildymuose vertėtų pakoreguoti SD^1 aprašą, o sutrumpinimo visame žodyno tekste būtų geriausia nekeisti.

Nuo LKŽ XV tomo (1991) įvestas sutrumpinimas SD^3 = to paties žodyno trečias leidimas (1642). Į LKŽ straipsnius paprastai dėti tie SD^3 duomenys, kurių nėra SD^1.

žibintùvė sf. (2) NdŽ, KŽ; D.Pošk, Sut, N, Kos62, K, LKKXII173 (Ak), Rtr žr. 1 žibintuvas: **1.** SD130, I <...> Žibintuvė mariose $SD^3$149. <...> **3.** Lėjėjas varpų, žibintuvių, bliūdų iž cinos SD104. (LKŽ XX 462)

K. Sirvydo žodynų duomenys elektroniniuose *Lietuvių kalbos žodyno* leidimuose. Rengiant LKŽ elektroninį variantą (LKŽe 2005, atnaujinta versija 2008; interneto svetainė www.lkz.lt) ir antrą leidimą (atmintukas, 2013), buvo tikslinami šaltinių duomenys, taisomos pastebėtos klaidos, tačiau žodynas nebuvo pildomas naujų leksemų straipsniais. Išimtis buvo daroma tais atvejais, kai buvo pastebėta, kad iliustraciniuose pavyzdžiuose pavartotas žodis neturi savo straipsnio žodyne. Taip buvo elgiamasi ir su SD, SD^1, SD^3 duomenimis. Elektroniniuose LKŽ leidimuose buvo taisomi transponavimo ir kiti netikslumai. Pagal vėlesniųjų tomų praktiką nemažoje dalyje LKŽ straipsnių buvo pakoreguota šių sutrumpinimų vieta prie antraštinio žodžio – jie buvo perkelti po kabliataškio prie kitų nekirčiuotų šaltinių sutrumpinimų. Pavyzdžiui, **ìšspirga** (1) SD341, K, L300, Alv pataisyta į: **ìšspirga** (1) K, Alv; SD341, L300.

Kaip *Lietuvių kalbos žodyno* leidimuose kito K. Sirvydo žodynų senųjų rašybos variantų traktavimas, matyti iš **botãgotis** ir **botãgkotis** santykio.

LKŽ pirmo tomo pirmame leidime **botãgotis** laikytas pagrindiniu žodžiu, o **botãgkotis** į jį nurodytas sutrumpinimu *žr.*:

botãgotis (<botag+kotis) (hibr.) sm. (1) SD12 *botkotis:* Botãgotis drožtinis OG192. Kam tu botãgotį paėmei? Ds. (LKŽ I_1 799)

botãgkotis sm. (1) žr. **botagotis:** Jis botagkočiu mušė arklį rš. (LKŽ I_1 799)

Antrame pirmo tomo leidime šie variantai traktuojami priešingai:

botãgotis (<botag+kotis) sm. (1) SD12 žr. botagkotis: Botãgotis drožtinis OG192. (LKŽ I_2 977)

Elektroniniuose LKŽ variantuose **botãgotis** laikomas rašybos variantu, kuriame neatsižvelgta į priebalsių asimiliaciją, ir jis lygybės ženklu nurodomas į **botãgkotis**:

botãgotis sm. (1); SD12 = botagkotis: Botãgotis drožtinis OG192. (LKŽe, plg. Vitkauskas 2006: 66)

botãgkotis sm. (1) Ds; Sut *botkotis:* Kad daviau, net sulūžo botãgkotis Ut. Kad perjuosiu *(sudrošiu)* botãgkočiu! Švnč. (LKŽe)

TRANSPONAVIMO PROBLEMOS

Lietuvių kalbos žodyne senųjų raštų duomenys pateikiami dabartiniais rašmenimis, t. y. transliteruojami. Dėsningi tarmių ir tarminiai senųjų raštų fonetikos faktai perteikiami bendrinės kalbos atitikmenimis, t. y. transponuojami, nedėsningi tarmių ir tarminiai senųjų raštų morfoneminiai reiškiniai išlaikomi. Tai pačios

sunkiausios problemos rašant žodyną. Šie dalykai aktualūs pateikiant ir K. Sirvydo žodynų faktus.

Nors K. Sirvydo ir kitų senųjų raštų duomenys neretai yra sudėtingi, keblūs, kartais jie padeda taisyklingai transponuoti kitų šaltinių leksiką. Pavyzdžiui, remiantis K. Sirvydo duomenimis, LKŽe patikslintas Frydricho Kuršaičio žodis **duotilas** – pasak Vytauto Vitkausko komentaro, „čia atsispindi PrL būdingas *o* ir *uo* maišymas = ***dotilas***“ (2006: 66):

duotilas sm. K žr. dotilas. (LKŽ II_2 895)

duotilas sm. K = dotilas. (LKŽe)

do•tilas sm.; SD39, Sut psn. *dovis, duoklė:* Tasai, nuog kurio niekas negal išeit, tiektai dovana geriausia, o dotilas tobuliausias DP132. Desėtynų, arba donių, ir kitų dotilų, kuriuos esti kalti, mokėt nenor DP315. (LKŽe)

Vis dėlto dirbant su retais žodžiais neišvengiamai kyla transponavimo sunkumų, nors žodynininkai ir labai stengiasi rasti tiksliausią žodžio raišką ir kad neliktų nepastebėtas bei nebūtų pakartotas originalo netikslumas, apie kurį būtų galima teigti, kad tai „korektūros klaida, nuėjusi per žodynus“ (Vitkauskas 2010: 119). Tokie K. Sirvydo žodynų kaip ir kitų senųjų raštų rašybos netikslumai *Lietuvių kalbos žodyne* lygybės ženklu nurodomi į atitinkamą taisyklingai transponuotą žodį, kad žodis su korektūros klaida nebūtų palaikytas originalia leksema, pavyzdžiui:

spintris, -ė smob. SD341, Kos63, N, [K], FrnW = spitris 1. (LKŽ XIII 417)

Priešdėlinių veiksmažodžių pateikimas. Tarmėse ir senesniuose raštuose pasitaiko veiksmažodžių su priešdėliais *anč-* (*ančkelti*), *api-* (ne prieš lūpinius priebalsius, pvz.: *apineša*), *ata-* (*ataneša*), *in-* (*inleisti*), *an-* (*anpulti* „įpulti“), *iž-* (*ižkelti*), *par-* (vietoje *per-*, pvz., *parkelti*), *užu-*, *ažu-*, *až-*, *žu-* (vietoje *už-*,

pvz.: *užukalbėti*, *ažukalbėti*). Šie priešdėliai *Lietuvių kalbos žodyne* prie antraštinių formų nerašomi kaip variantai, o pateikiami tik iliustraciniuose pavyzdžiuose (plg. LKŽi 22–23). Taip elgiamasi ir su K. Sirvydo priešdėlių variantų *ata-*, *ažu-* vediniais, pavyzdžiui:

atžélti, àtželia, atžėlė intr. **1**. Q622, R, R401, MŽ, MŽ540, D.Pošk, Sut, N, K, J, M, L, Rtr, Š, DŽ, NdŽ, KŽ *atsigauti, vėl suželti:* Atželia kaip atvašos CII300, B. Ataželiu SD215. <...> (LKŽ XX 284)

užžélti, ùžželia, užžėlė **1**. intr. MŽ, Sut, S.Dauk, L, Rtr, Š, DŽ, NdŽ, KŽ, ŽŪŽ75 *želiant užaugti, sužaliuoti:* Ažuželiu, stembiuosi, ing stiebą išaugu SD27. <...> **2**. intr., tr. MŽ, Sut, L, Rtr, Š, NdŽ, ŽŪŽ75, KŽ *apaugti, pasidaryti apdengtam augalijos:* Ažuaugu, ažuželiu SD132. <...> (LKŽ XX 288–289)

Priešdėlio ir prielinksnio *iš* : *iž* pateikimo problemos. *Lietuvių kalbos žodyno* interneto svetainės www.lkz.lt skyrelyje *Nuomonės* gaunama klausimų ir apie K. Sirvydo žodynų leksiką, kurią suprasti dabartinės bendrinės kalbos vartotojams ne visada būna paprasta.

Žodyno svetainės lankytojo klausimas:

> **Liuda, 2012–04–22 21:41**
>
> Labas vakarėlis, sklaidydama tinklapėlio puslapius, vedžiau žodį ,,šlavėjas'. Paaiškinime akį patraukė įdomus žodelis – ,,ižbraukytojas'. Iš kur ta ,,ž' ir iš kur atsirado dinozaurai?

Leksikografo paaiškinimas:

> **Išbraukytojas ir ižbraukytojas, 2012–04–23 19:10**
>
> Žmogų, kuris su šluota ar panašiu daiktu ką nors išbrauko, išvalo, bendrine lietuvių kalba galėtume pavadinti „išbraukytoju" (su priešdėliu iš-), tačiau ir pats žodis ir tokia jo reikšmė dabar neįprasta. „Lietuvių kalbos žodyne" kaip iliustracinis pavyzdys yra panaudotas kaminkrėčio apibūdinimas „Kaminų šlavėjas, ižbraukytojas"

iš Konstantino Sirvydo žodyno „Dictionarium trium linguarum" penktojo leidimo (1713). Priešdėlio iš- variantas iž- paliktas kaip senųjų raštų ir kai kurių šnektų duomuo.

„Lietuvių kalbos žodyno" elektroninio varianto vyr. redaktorė Gertrūda Naktinienė

išbraukýtojas, -a smob. (1) *kaminkrėtys:* Kaminų šlavėjas, iždraukytojas SD100. (LKŽ I_2 1012)

šlavė́jas (-is), -a smob. (1) Š, DŽ, NdŽ, -à (3) Š, Krš, šlavẽjas, -à (2) K, Š, Rtr, KŽ, šlavėjỹs, -à (3) OG125, Rdn **1.** SD380, Sut, N, M, L, BŽ244 *kas šluoja, valo:* <...> | Kaminų šlavėjas, iždraukytojas SD100. <...> (LKŽ XIV 1029)

Dėl *ž* transponavimo prieš *b* (*iždraukytojas*), prieš *š* (*ižšlavos*), prieš *ž* (*iššasti*) dar galima būtų ginčytis ir laikyti tai priebalsių asimiliacijos ar rašybos faktu, tačiau *ž* buvimas prieš balses, prieš *v* ir panašiose pozicijose rodo, kad prielinksnis *iž* ir priešdėlis *iž-* tikrai egzistuoja K. Sirvydo žodynuose ir *Punktuose sakymų* (Morkūnas 1980: 109–222) kaip *iš*, *iš-* variantai, todėl *Lietuvių kalbos žodyno* tekstuose juos stengiamasi pateikti pagal originalą – *iš* ar *iž*, pavyzdžiui:

išvė́tyti tr. K **1.** Q64, D.Pošk, Š, Rtr, LVI828, J.Jabl, NdŽ, KŽ, Vgr, Sk, Jž, Dsn, Klt, Lp *beriant išvalyti grūdus nuo pelų:* Ižvėčiu $SD^1$204. <...> (LKŽ XIX 6)

Dvigarsių problemos ir pateikimas. Viena iš rytiečių tarmės ypatybių K. Sirvydo žodynuose - vadinamasis puntininkavimas. Šio reiškinio atspindžių gausu *Lietuvių kalbos žodyne,* pavyzdžiui:

įžumbis, -ė adj. SD379 žr. **įžambis.** (LKŽ IV 288)

įžam̃bis, -ė adj. (2) K; SD379, N žr. įžambus. (LKŽe)

įžumbùs, **-ì** adj. (4) NdŽ = **įžambus. įžum̃biai** adv. NdŽ, SD379. (LKŽ IV 288)

įžambùs, -ì adj. (4) NdŽ *įstrižas, įkypas, kreivas:* Jei šitaip pjausi, bus įžambùs pjovimas Skrd. Prie durų prikaltas įžambus skersinis rš. **įžambiai** adv. K, BŽ55, NdŽ, Kv, Slnt, Ds, Krč, įžambiaĩ DŽ; SD379, MŽ: Kirsk žabus įžambiai, geriau kirvis ima Trs. <...> (LKŽe, plg. „vad. puntininkavimas“, Vitkauskas 2010: 111)

1 **kadángi** conj. SD423, B, R99, MŽ350, K, BPII268 *dėl to, kad; nes* (priežasties šalutiniuose sakiniuose): <...> (LKŽ V 42)

1 **kadángi** conj. K; BPII268, SD423, B, R99, MŽ350 *dėl to, kad; nes* (priežasties šalutiniuose sakiniuose): <...> (LKŽe, plg. „netransponuota forma“, Vitkauskas 2010: 122)

2 **kadangi** adv. SD89 *kada nors.* (LKŽ V 42, LKŽe)
kadungi (dial.) adv. SD423, Ls = kadangi. (LKŽ V 46, LKŽe)

Žodis *grumzdus*, V. Vitkausko (2010: 102) nuomone, yra „netransponuotas un<an = *gramzdus, -i* (4)“:

grumzdùs, -ì adj. (4) **1.** Š *drumzlinas:* Grumzdùs vanduo, t. y. susimaišęs su purvais J. **2.** SD66 *grėsmingas, rūstingas:* <...> **grumzdžiai** adv. SD66. (LKŽ III 669, LKŽe)

Balsių *a* : *o* santykio problemos. K. Sirvydo žodynuose atsispindi senovinis reiškinys, vadinamasis žadininkavimas, pavyzdžiui, *apglastyti*, *kunkarėžis*, *žiavavimas*, *žiavuoti*:

apglostyti: apgłaſtau; apgłaſtitas SD[1]111 (SSŽ 471)
kankorėžis: kunkareʒis SD[3]440 (PLKŽ 740)
žiovavimas: ʒiewaníe / oſcitatio. ʒiawawimas. SD[1]215 (SSŽ 569)
žiovuoti: ʒiewam / oſcito. ʒiawuoiu. SD[1]215 (SSŽ 569)

Lietuvių kalbos žodyne paprastai ši tarminė K. Sirvydo žodynų ypatybė pateikiama lygybės ženklu nurodant žadininkišką variantą į atitinkamą transponuotą žodį, pavyzdžiui:

gamuris sm. SD262 = gomurys. (LKŽ III 95, LKŽe) „rašybos dalykas; **a* dar nebuvo tais laikais apibendrintas pasidaręs dabartinis *o*; plg. gomuriu mano SP I 355 = ***gomurys***". (Vitkauskas 2006: 87).

kunkarėžis (dial.) sm. SD367 = kankorėžis. (LKŽ VI 212, LKŽe) „netransponuotas *un<an*; dar nebuvo baigęsis dėsnis a˙>o˙ , gal tai ir žalininkų ar žadininkų šnektų pasireiškimas skiemenyje *-ka-* =***kankórėžis*** (1)" (Vitkauskas 2010: 151).

GRAMATINĖ FORMA KAIP ILIUSTRACINIS PAVYZDYS

Lietuvių kalbos žodyno straipsniuose antraštinių žodžių vartosena kartais iliustruojama retų ar varijuojančių gramatinių formų pavyzdžiais, pavyzdžiui:

sušáldyti Rtr, Š, NdŽ; M, L caus. sušalti.

1. Sut, N, LL325, NdŽ, KŽ *leisti sušalti, nuo šalčio sustirti:* Sušaldžiu SD451. Būčiau tave iš karto į ragą sušaldęs Mš. | refl. N. (LKŽe)

žerpléti, -éja (žeřplia KBII167, K, žeřpla; Sut), -jo intr. <...> *rusenti:* Liepsnoju, žerpliu, degu SD239. <...> **2.** *žioruoti, būti įkaitintam:* Žerpląs SD439, Sut. <...> (LKŽe)

įsižerplinti *įkaisti:* Įsižerplinu, įkaistu SD[1]159. (LKŽe)

Pateikiant tik sutrumpinimą ir puslapį kartais užtušuojami gramatinių formų ypatumai. Pavyzdžiui, taip pateikus neatskleidžiamas sangrąžinių formų su *-s-* ir *-si-* ar priešdėlių *iš-* ir *iž-* įvairavimas:

supurvinti tr. N *sutepti purvais:* <...> | refl. tr., intr.; SD226, N: <...> (LKŽe)

sus(i)purvinti: ſuſpurwins SD[3]265 (PLKŽ 858)

išverža sf. (1); SD137, CI332, V.Kudir, Vrp1897,25 žr. išvarža 1: Išveržą drauge imti [K]. (LKŽe)

išverža *grobis:* iźverźa SD[3]158 (PLKŽ 734)

K. Sirvydo žodynuose vartojami priesagų *-inti* ir *-yti* variantai *Lietuvių kalbos žodyne* pateikiami pagal originalą. Jei pateikiamas tik šaltinio sutrumpinimas, formos lieka neatskleistos, pavyzdžiui:

suviẽninti; SD451, S.Dauk, N, M <...> (LKŽe)
suvienyti (-inti): ſuvienint; ſuwienitas SD[3]545 (PLKŽ 859)

K. SIRVYDO ŽODYNŲ DUOMENYS *LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNO* PAPILDYMAMS

Rengiant *Lietuvių kalbos žodyno* papildymus naujai peržiūrimi ir K. Sirvydo žodynų duomenys, atrenkami trūkstami žodžiai ar jų reikšmės, pavyzdžiui, LKŽ yra **dabinti 1.** SD64, R, K *puošti, gražinti:* <...> Dabinu, mantumi darau SD120, tačiau nėra su priešdėliu: Apdabinu SD[1]112.

Numatomi šie papildymų atvejai:

- LKŽ nėra tokio žodžio:

  gagstinėtis *bastytis, klajoti:* gagſtineiuoſi SD[1]183; gagſtineiuſis SD[1]183 (SSŽ 490)
  irstinykas: irſtinikas SD[1]214 (SSŽ 496)

- LKŽ straipsnyje nėra K. Sirvydo duomenų:

  gailėjimas: gayleymas SD[1]130; gayleimas SD[1]208 (SSŽ 490)
  gąsti: guſtu SD[3]151 (PLKŽ 713)
  išaugti: iſsaugu SD[1]202; SD[3]32; iſzaugu SD[3]503 (SSŽ 496; PLKŽ 725)

- Jei LKŽ straipsnyje yra K. Sirvydo žodyno 5-o leidimo duomenų, reikėtų dėti į papildymus ankstesnio 3-io leidimo ir seniausio žodyno faktus:

  išdėtuvė sf. SD333, N, Sut *vieta, kurioje kas nors padėta, saugoma; sandėlis.* (LKŽe)
  išdėtuvė *sandėlis:* iſzdetuwe SD[3]399 (PLKŽ 725)

iṁbieras (l. imbier) sm. (1) DŽ; SD78, LBŽ bot. *atogrąžų augalas* (Zingiber); *jo šakniastiebiai* (Rhizoma Zingiberis), *vartojami vaistams ir kaip prieskonis:* <...>

imbieras SD[1]47; SD[3]89 (SSŽ 494; PLKŽ 721)

Šiuo metu, pradėjus rašyti LKŽe papildymus, be kitų dalykų, labai svarbu siekti, kad šaltinių faktai atskirų tomų tekstuose būtų pateikti tolygiai ir tiksliai, todėl gilintis į SD, SD[1] ir SD[3] duomenis yra ypač aktualu.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Dvidešimties tomų *Lietuvių kalbos žodyne* (LKŽ) išsamiai pateikti Konstantino Sirvydo *Dictionarium trium linguarum* 5-o leidimo (SD, 1713) duomenys. Šis leksikografinis šaltinis turėjo savo sutrumpinimą jau Kazimiero Būgos *Lietuvių kalbos žodyno* sąsiuviniuose ir Juozo Balčikonio redaguotuose LKŽ I_1 (1941) ir II_1 (1947) tomuose. Po Kazio Pakalkos atliktų mokslinių tyrimų, disertacijos ir kitų publikacijų į LKŽ I_2 (1968), LKŽ II_2 (1969), LKŽ VIII (1970) ir vėlesnius tomus pradėti dėti duomenys iš seniausio K. Sirvydo žodyno (išspausdinto apie 1620 m.). Atsižvelgiant į mokslo tyrimų išvadas, kad K. Sirvydo seniausias žodynas yra atskiras, SD[1] aprašą artimiausiose *Lietuvių kalbos žodyno* elektroninio varianto versijose ir papildymuose turėtume patikslinti. Nuo LKŽ XV tomo (1991) įvestas sutrumpinimas SD[3] – trečias to paties žodyno leidimas (1642). Į LKŽ straipsnius paprastai dėti tie SD[3] duomenys, kurių nėra SD[1].

Rengiant LKŽ elektroninį variantą (LKŽe 2005, atnaujinta versija 2008; interneto svetainė www.lkz.lt) ir antrą leidimą (atmintukas, 2013), buvo tikslinami šaltinių duomenys, taisomos pastebėtos klaidos, tačiau žodynas nebuvo pildomas naujų leksemų straipsniais, išskyrus tuos atvejus, kai buvo pastebėta, kad iliustraciniuose pavyzdžiuose pavartotas žodis neturi savo straipsnio žodyne. Taip buvo elgiamasi ir su SD, SD[1], SD[3] duomenimis.

Šiuo metu, pradėjus rašyti LKŽe papildymus, be kitų dalykų, siekiama, kad šaltinių faktai atskirų tomų tekstuose būtų pateikti tolygiai ir tiksliai. Todėl svarbu naujai gilintis ir į SD, SD^1, SD^3 duomenis. Viena iš pačių sunkiausių *Lietuvių kalbos žodyno* ir jo papildymų problemų yra tarminių duomenų transponavimas. Tikslinami žodžių formų, priešdėlio ir prielinksnio *iš* : *iž*, garsų bei dvigarsių *um* : *am*, *a* : *o*, *o* : *uo* ir kt. santykio klausimai, kylantys transponuojant K. Sirvydo žodynų leksiką.

Literatūra ir šaltiniai

BALAŠAITIS A., PAKALKA K. 1976: Dar dėl K. Sirvydo defektinio žodyno leidimo datos. – *Baltistica* 12(2), 171–175.

KARACIEJUS J. 1980: Dėl keleto socialinių terminų K. Širvydo raštuose. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 20, 101–107.

KLIMAVIČIUS J. 2007: Ką tikrai parašė Konstantinas Sirvydas. – *Mokslo Lietuva*, spal. 4–17, Nr. 17(373), 13.

LKŽ I_1–II_1, I_2–II_2, III, V, VI, VIII, XIII–XVI, XIX–XX – *Lietuvių kalbos žodynas* 1. 1-asis leid. Red. J. Balčikonis, Kaunas, 1941; 2. 1-asis leid. Vyr. red. prof. J. Balčikonis, Valstybinė enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla, 1947; 1. 2-asis leid. Ats. red. J. Kruopas, Vilnius: Mintis, 1968; 2. 2-asis leid. Ats. red. J. Kruopas, Vilnius: Mintis, 1969; 3–5. Ats. red. K. Ulvydas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956–1959; 6. Ats. red. J. Kruopas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962; 8. Ats. red. J. Kruopas, Vilnius: Mintis, 1970; 13–15. Vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mokslas, 1984–1991; 16. Vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995; 19. Vyr. red. V. Vitkauskas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999; 20. Vyr. red. V. Vitkauskas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2002.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002), elektroninis variantas. Red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. red.), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005; atnaujinta versija 2008. – www.lkz.lt.

$LKŽe_2$ – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002). Antras elektroninis leidimas. Red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. red.), J. Paulauskas, R. Petrokienė, Z. Šimė-

naitė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013. [Atmintukas (USB)]

LKŽi – *„Lietuvių kalbos žodyno" instrukcija*, Vilnius, 1980.

Lukšaitė I. 1995: Pirmojo Konstantino Sirvydo žodyno pavadinimas. – *Knygotyra* 21, 126–132.

Markevičius V. 2003: K. Sirvydo „Punktų sakymų" I dalies tarminės ypatybės ir jų santykis su dabartinėmis rytų aukštaičių tarmėmis. – *Baltistica* 37(2), 223–228.

Morkūnas K. 1980: Konstantino Širvydo „Punktų sakymų" veiksmažodis (indeksas). – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 20, 109–222.

Pakalka K. 1960a: Dėl K. Sirvydo „Dictionarium trium linguarum" lenkiškosios–lotyniškosios dalies šaltinio. – *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai.* A serija 1(8), 217–221.

Pakalka K. 1960b: Iš K. Širvydo „Dictionarium trium linguarum" žodyno istorijos. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 3, 277–287.

Pakalka K. 1964: *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. Konstantino Širvydo „Dictionarium trium linguarum" (1629).* Disertacija. Vilniaus universitetas; VUB RS: F6–460.

Pakalka K. 1973: Apie defektinį trikalbį K. Širvydo žodyną. – *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai.* A serija 4(45), 131–142.

Pakalka K. 1979: K. Širvydo „Dictionarium trium linguarum". – *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslas, 6–91.

Pakalka K. 1980: Apie K. Širvydo žodyno pirmojo leidimo pavadinimą. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 20, 97–100.

Pakalka K. 1997: Pastabos apie senąjį Konstantino Sirvydo trikalbį žodyną (~1620 m.). – *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 6–31.

Palionis J. 1981: [Rec.:] Pirmasis lietuvių kalbos žodynas: Konstantinas Širvydas. Dictionarium trium linguarum, parengė K. Pakalka. – Vilnius: Mokslas, 1979. 900 p. – *Baltistica* 17(2), 200–207.

PLKŽ – *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas.* Įvadą ir žodyno rodyklę parengė K. Pakalka, Vilnius: Mokslas, 1979.

Sabaliauskas A. 1999: Konstantinas Sirvydas. – *Lietuvių kalbos enciklopedija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 577–580.

SD – [Konstantinas Sirvydas.] *Dictionarivm Trivm Lingvarum in usum Studiosae Iuventutis*, Avctore <...> Constantino Szyrwid <...> Qvinta editio <...> Vilnae <...>, M. DCC.XIII. (1713).

SD[1] – [Konstantinas Sirvydas.] [*Dictionarivm Trivm Lingvarum in usum Studiosae Iuventutis*, Avctore <...> Constantino Szyrwid / *Promptua-*

rium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum] [prieš 1620]. Cituojama pagal SSŽ.

SD[3] – [Konstantinas Sirvydas.] *Dictionarivm Trivm Lingvarum in usum Studiosae Iuventutis*, Avctore <...> Constantino Szyrwid <...> Tertia editio <...> Vilnae <...> M. DC.XLII. (1642). Cituojama pagal PLKŽ.

SSŽ – *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*. Parengė K. Pakalka, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.

Vitkauskas V. 2006: *Lietuvių kalbos žodyno* taisymai, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Vitkauskas V. 2010: Papildomi *Lietuvių kalbos žodyno* taisymai. – *Leksikografija ir leksikologija* 2, 114–121.

Urbutis V. 1967: Pirmasis lietuvių kalbos žodynas ir keletas jo retų žodžių. – *Baltistica* 3(2), 209–218.

Urbutis V. 1999: [Rec.:] Senasis Konstantino Sirvydo žodynas, parengė, įvadinį straipsnį parašė ir žodžių rodyklę sudarė K. Pakalka. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997. – *Archivum Lithuanicum* 1, 143–154.

Zinkevičius Z. 1981: Sirvydas ar Širvydas? – *Baltistica* 17, 28–41; perspausdinta: Z. Zinkevičius. *Rinktiniai straipsniai* 3, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2003, 53–66.

Zinkevičius Z. 1988: *Lietuvių kalbos istorija* 3. *Senųjų raštų kalba*, Vilnius: Mokslas, 246–266.

Zinkevičius Z. 2011: Apie Konstantino Sirvydo *Promptuarium* egzempliorių. – *Acta Linguistica Lithuanica* 64–65, 169–170.

THE LEXIS OF THE DICTIONARIES BY KONSTANTINAS SIRVYDAS IN THE GREAT *DICTIONARY OF THE LITHUANIAN LANGUAGE*

Summary

The *Lietuvių kalbos žodynas*, or LKŽ (Dictionary of the Lithuanian Language) in 20 volumes includes materials from the 5th edition of Konstantinas Sirvydas' *Dictionarium trium linguarum* (SD, 1713). The lexicographic source was referred to by its acronym already back in the first half of the 20th century, in Kazimieras Būga's notebooks on the dictionary of the Lithuanian language and several LKŽ volumes edited by Juozas Balčikonis (LKŽ I_1 published in 1941 and LKŽ II_1 in 1947).

After Kazys Pakalka's research, his thesis and other publications, several volumes of LKŽ (vol. I_2 issued in 1968, vol. II_2 in 1969, vol. VIII in 1970 and others, which were published later) included some materials from the oldest dictionary by K. Sirvydas, published in about 1620. Despite marked differences between the oldest edition and later versions of the *Dictionarium trium linguarum*, the old Dictionary by K. Sirvydas in the *Dictionary of the Lithuanian Language* is referred to as his first edition of the dictionary, and the acronym SD_1 is used. Beginning with volume XV of the LKŽ (1991), the former acronym is replaced by SD_3, which marks the third edition of the same Dictionary (1642). The LKŽ entries usually include such SD_3 materials which are not found in the 5th edition of the SD, usually considered as the main edition.

When preparing the electronic version of LKŽ (LKŽe, 2005, updated version in 2008; available at www.lkz.lt) and the second edition (flash, 2013), the data was revised and amended. However, no new entries were added, except for the cases when the word used in the examples did not have its entry in the dictionary. The same procedure applied when working with the data of the SD, SD^1 and SD^3.

Presently, after amending the LKŽe has already been started, an attempt is made, among other things, to present facts in the texts of different volumes accurately and uniformly. Therefore, it is important to closely examine the data of SD, SD^1 and SD^3 again. One of the most problematic issues in the *Dictionary of the Lithuanian Language* and its amendments is concerned with the transposition of dialectal data. The paper discusses issues concerned with the relationship between some word forms, *iš* : *iž* used as prefixes and prepositions, the sounds and diphthongs *um* : *am*, *a* : *o*, *o* : *uo*, etc.; most of these issues arise in relation to the transposition of the lexis from the *Dictionarium trium linguarum*.

Rita Šepetytė
Lietuvių kalbos institutas

Konstantino Sirvydo raštų įtaka Antano Baranausko Šventojo Rašto vertimui

Konstantino Sirvydo *Dictionarium trium linguarum* ilgą laiką buvo „vienintelis spausdintas lietuvių kalbos žodynas, turintis lenkišką registrą“ (Subačius 1993: 39), todėl savaime suprantama, kad juo savo metu naudojosi tie, kurie vertė iš lenkų kalbos ar sudarinėjo lenkų–lietuvių ar lietuvių–lenkų kalbų žodynus. Straipsnyje apie Antano Klemento žemaičių kalbą Giedrius Subačius rašo: „nors Klementui ir nepatiko Sirvydo tarmė, tačiau labai gyrė jo žodyną“ (Subačius 1997: 240). Karolina Praniauskaitė, išvertusi Juozapo Kraševskio *Vytuolio raudos* ištrauką „Žalčio motė“, kaip rašo Regina Mikšytė, „antraštėje įvedusi žemaitišką žmonos įvaizdį, semantinį dialektizmą“ (Mikšytė 1993: 35), tačiau žodis *motė* reikšme ‘žmona’, kaip matyti iš LKŽe, yra iliustruojamas tik raštų kalbos pavyzdžiais ir į K. Praniauskaitės vertimą pateko turbūt iš K. Sirvydo žodyno (SD 458: Зona / małżonka. Uxor, nupta. *Mote, pat[i], wiro mote.*). Nemažą įtekmę K. Sirvydo žodynas padarė ir Simono Daukanto *Didžiajam lenkų–lietuvių kalbų žodynui* (apie tai plačiai žr. Subačius 1993: 39–48) bei Kazimiero Kristupo Daukšos lietuvių–lenkų žodynui (Subačius 1992: 60). Be jokios abejonės, šiuo žodynu, 1713 m. išėjusiu 5-uoju jo leidimu, naudojosi ir Antanas Baranauskas[1], ėmę-

[1] „Siekdamas sukurti lietuvišką biblinį stilių, perėmė nemaža archajinių formų iš M. Daukšos ir K. Sirvydo raštų, kuriais nepaprastai grožėjosi“ (Mikšytė 1993: 263–264). Apie tai, kad A. Baranauskas naudojosi penktuoju K. Sirvydo žodyno leidimu, esu rašiusi (Šepetytė 2008: liv). Šiame straipsnyje tai aprašoma leksikografiškai išsamiau, be to, remiamasi ir 2005 m. paskelbtu *Giesmių giesmės* vertimo tekstu.

sis versti Šventąjį Raštą, juoba kad jo verstas lotyniškas Biblijos tekstas greta turi lenkišką vertimą, Menochijaus komentarai taip pat pateikti išversti į lenkų kalbą.

Vartant popierinį *Lietuvių kalbos žodyną* ar naršant po internetinį jo variantą galima pastebėti, kad prie kai kurių žodžių kaip šaltinis nurodyta SD ir Ba su Biblijos teksto nuorodomis. Pasitaiko ir tokių atvejų, kai žodis ar jo reikšmė paliudyta tik šių dviejų šaltinių (neskaitant vėlesnių), pvz.:

grandà sf. (4) NdŽ; SD249 *gulstinis perdengimas tarp dviejų trobesio aukštų, grindys:* Ir po trejas grandas padaryk joj BalMoz6,16.

1 **raitis** sf. N, [K] col. *raitija:* Raitinykai, raitis, jojimas SD75. Nedaugins sau arklių. Netaisysis sau didžios raities Ba5Moz17,16. Ir vydamies egiptėnai intėjo paskui juos, ir visa raitis faraono, vežimai jo ir raitinykai per vidurį marių Ba2Moz14,23.

sriegúotas, -a adj. (1) **3.** SD84 *padarytas iš plokštelių, panašių į žvynus:* Serdoku geležiniu srieguotu apsivilkęs BalKar17,5.

medžiavišis sm. SD136, medžiavišys žr. medvišius: Po tam siųsiu jiemus daug medžiavišių, ir medžios juos iš kiekvieno kalno BaJer16,16. Teip tad čia medžiavišys ženklina žmogžudį BalMoz10,9.

paankščióti tr.; SD288 *paskolinti:* Paankščiosi giminėmus daugiomus, ir pats nepaankščiosi nuog nieko Ba2Moz15,6.

Iš tiesų, palyginus Biblijos teksto, lenkiško vertimo žodžius ir lietuviško vertimo žodžius[2] matyti, kad jie „paimti" iš K. Sirvydo žodyno:

granda 1 Moz 6, 16: tristega || troie piętra || trejas grandas. // SD 249: Piętro wbudowaniu. <...>. *Grunda.*

[2] Ženklu || atskiriami atitinkami lotyniški, lenkiški ir lietuviški žodžiai ar žodžių junginiai; ženklu // K. Sirvydo žodyno straipsniai.

raitis GG 1, 8: Equitatui || Jeźdźie || Raĩti // SD 75: Iázdá. Eqvitatio (onis. f.), eqvitatus (ûs. m.). *Raytinikay, raytis, joijmas* // SD 77: Ieʒdá. Eqvitatus (ûs). *Raytinikay, rayti.*

srieguotas 1 Kar 17, 5: lorica squamata induebatur || w karacenę łusczastą się ubiérał || (žr. anksčiau cituotą pavyzdį iš LKŽ) // SD 84: Káracena. Lorica ſquamata, plumata. *Serdokas giełażinis frieguotas.*

medžiaviši(u)s 1 Moz 25, 27 (kom.[3]): oddany myślistwu || medżawiszius; 1 Moz 10, 9: venator || Łowiec || medżawiszys // SD 136: Łowiec ladáiaki. Venator, veſtigator (toris.) *Medwišius, medźiotoias, medźaiwišis* (taip išspausdinta – R. Š.).

paankščioti 2 Moz 22, 25: pecuniam mutuam dederis || pieniędzy pożyczysz || pinigus paankszczodamas duosi // SD 288: Pożyczam komu czego. Commodo, do mutuum <...>. *Unkśćiu duomi, paunkśćioju.*

Tolesni pavyzdžiai rodo, kad A. Baranauskas iš K. Sirvydo žodyno perėmė abstrakčiąją Biblijos leksiką, kuri jo gimtojoje anykštėnų tarmėje buvo skoliniai iš lenkų kalbos arba kurios tarmėje iš viso nebuvo, pvz.:

apkalba 5 Moz 5, 20 (kom.): obmowy || apkałba. // SD 200: Obmowa. <...> *Apkalbis.*; SD 206: Ochrona / obmowa. <...>. *Apkałba.*

burta 4 Moz 26, 55: sors || los || burta // SD 135: Los. <...> Sors <...>. *Burta.*

garba 4 Moz 24, 11: honore || czći || garbą // SD 36: Cześć. Honor. *Garba.*

gėda 1 Moz 2, 25 (kom.): wstyd || gėdos // SD 406: Wſtyd. <...> *Gieda* <...>. (Tarmės žodis yra *sarmata*, gal jis A. Baranauskui pasirodė per paprastas.)

gėdėtis 1 Moz 2, 25: non erubescebant || niewstydźili się || negėdėjosi // SD 406: Wſtydzę ſię. Erubeſco, <...>. *Giedźiuoſi.* (Tarmės žodis *sarmatytis*, matyt, netiko.)

[3] Menochijaus komentaro vertimas.

pragaras GG 1, 8 (kom.): bramy piekielne || pragaro wartai // SD 247: Piekło. <...> *Pragaras.* (Tarmėje *pekla.*)

žemybė GG 1, 15 (kom.): pokory || żemybės // SD 269: Pokora. <...> *Ziemibe.* (Tarmės žodis turėtų būti *pakarnumas.*)

tikimas GG 2, 10 (kom.): jest <...> wierną małżonkowi || tikima wyrui // SD 397: Wierny. <...> *Tikimas.*; GG 2, 14 (kom.): wierny wchodzi || tikimasai inskrenda. (Tarmėje *viernas.*)

tikėjimas GG 1, 6 (kom.): wiary || tikejimo // SD 395: Wiára. <...> *Tikieimas, tikibe.* (Tarmėje *viera.*)

mitas 3 Moz 24, 2 (kom.): Koszta || Mitą // SD 108: Koßt. <...> *Mitas, ißmitimas.*

mėgumas 1 Moz 2, 8: voluptatis || roskoszy || mėgumo // SD 317: Roſkoß. Voluptas, <...>. *Gierius, megumas.* (Tarmės žodis *raškažius.*)

lytis 1 Moz 6, 19: masculini sexus et feminini || samca y samicę || wyriszkos lities ir moteriszkos. // SD 253: Płeć. Sexus <...>. *Litis.*

gedėjimas 5 Moz 26, 14: in luctu meo || w żałobie moiéy || giedėjimę (i po g prirašyta – R. Š.) mano // SD 432: Żáłoba. <...> luctus, <...>. *Giedeimas.* (Tarmės žodis *žėlabas.*)

gedėti 5 Moz 34, 8 (kom.): Obchodzili po nim żałobę, i to przez dni trzydzieścia || Giedėjo tris deszimtis dienu // SD 432: Żáłobę nośić. <...> *Giedet.*

garbimas 2 Moz 4, 10 (kom.): uszanowania || garbimo; 2 Moz 13, 10: cultum || ustawy || garbimą. // SD 361: Szanowanie kogo. <...> *Garbimas.* // SD 361: Szanuię kogo. Honorifice tracto aliquem, colo, obſervo. *Gierbiu.*

paduksis 4 Moz 14, 24 (kom.): ufności || paduksies // SD 379: Ufánie / ufnośċ. <...>. *Padukſis.*

priešinystė 1 Moz 26, 21: Inimicitias || Nieprzyiaźnią || prieszinystę // SD 184: Nieprzyiaźń. Inimicitia. <...> *Prieśiniſte.* (A. Baranausko pataisyta iš *neprietelystę*, o 1 Moz 3, 15 palikta „Neprietelystę".)

jutėti 4 Moz 1, 53: excubabunt in custodiis || będą czuć na straży || jutės sargybosę // SD 37: Czuię. Vigilo, excubo (as.) *Girdźiu, nemiegmi, iutu, jaućiu.*

visotimė 2 Moz 18, 14: in populo || z ludem || żmonijoj <...> in plebe || z tym ludem || wisotimėj (pataisyta iš *żmonijoj* – R. Š.) // SD 61: Gminowy/ʒ gminu/ʒ poſpolſtwá.; SD 280: Poſpolſtwo/gmin. Populus, vulgus, plebs. *Wiſotime.*; SD 137: Lud. Populus. *Zmones.*

Rinkosi A. Baranauskas K. Sirvydo žodyno žodžius ir versdamas įvairias biblines realijas įvardijančius žodžius, paukščių ir kitų gyvūnų vardus, pvz.:

galvadengtė 2 Moz 28, 32: capitium || kaplérzyk || gałwadengtė // SD 84: Kaptur. Capitium <...>. *Gałwadinkte, gałwos dungałas.*

gėtra 4 Moz 19, 14: in tabernaculo || w namiećie || gėtroj; 4 Moz 19, 14: tentorium || do namiotu || gėtron // SD 165: Námiot. Tabernaculum, tentorium, papilio. *Gietra.*

indas 2 Moz 38, 3: vasa || naczynia || indus. // SD 161: Náczynie. Vas (plur:) vaſa, orum. *Suday, ruźios, inday.*

erškietis 1 Moz 3, 18: Spinas || Ciernie || Erszkieczus; 1 Moz 22, 13: inter vepres haerentem || uwiązł <...> w ćiérniu || terp erszkieczu inkluwusį // SD 29: Ciernie. Vepres <...> spina, <...>. *Erβkieċiey.*

dūkas 3 Moz 11, 18 onocrotalum || bąka || duko // SD 5: Bąk ptak náſki. <...>. *Dukas, bublis.*

skida 'skyda' 1 Moz 15, 1 (kom.): tarcza <...> tarczy || skida <...> skida // SD 368: Tarcza. <...> *Skida.* (abu kartus A. Baranausko pataisyta iš *ażudengtuwė.*)

kalavijas 1 Moz 3, 24: gladium || miecz || kaławiją. // SD 147: Miecz. Gladius, <...>. *Kaławijas.*

rūda 5 Moz 8, 9: aeris metalla || kruczec miedzi || rudas wario // SD 116: Krußec. Metallum. *Rudos.*

sija GG 1, 16: tigna || balki || sijos // SD 5: Bálká / tram. Trabs (bis, f.) tignum. *Siia, ſienoias.*

sūdarėtis 2 Moz 29, 3: in canistro || w kosz || sudaretin // SD 108: Koß. <...> canistrū. *Sudaretis, retis, pinie.*

peslys 5 Moz 14, 13: milvum || Kanie || peslo // SD 83: Kániá. Milvus, <...>. *Peſlis.*

šikšnosparnis 5 Moz 14, 18: vespertilionem || nietoperza || szikszno-sparnio // SD 188: Nietoperʒ. Veſpertilio, <...>. *Szykßnoſparnis.*

didžiažuvis 'banginis' 1 Moz 1, 21: cete grandia || wieloryby wielkie || didżażuwius didżus // SD 397: Wieloryb, Cetus, <...> *Dide zuwis.* (SD[3] 478: Dide=ʒuwis.)

piepala 4 Moz 11, 31: coturnices || przepiórki || piepałas // SD 298: Prʒepiorka. Coturnix, (icis f.) *Piepała.*

kupranugaris 1 Moz 24, 10: decem camelos || dźieśięć wielbłądów || deszimtį kupranugariu // SD 397: Wielbląd. Camelus, <...>. *Kupranugaris.* 1 Mozės knygos 24 skirsnio vertime įvairios žodžio *werbludas* formos 10 kartų taisytos į atitinkamas žodžio *kupranugaris* formas. Žodis *verbliūdas* galėjo būti A. Baranauskui pažįstamas taip pat iš K. Sirvydo žodyno (SD 23: Capá. Pellis è lateribus cameli callosa. *Oda iz werbludo*).

Įdomus atvejis lotynų kalbos žodžio *draco*, lenkiškai *smok*, vertimas. SD 345: Smok. Draco. *Drieżas didiſis, didalis.* Dėl korektūros klaidos (SD[3] 413 matyti ir apverstas antrasis <d>) žodis *didalis* (galbūt būdvardis *didelis* ar *didasis*) buvo suvoktas kaip daiktavardis ***didalis***. Todėl A. Baranauskas verčia:

> 5 Moz 32, 33: Fel draconum || Żółć smoków || Tulżis didalu; 2 Moz 7, 12: in dracones || w smoki || drieżais didaisiais; GG 1, 5 (kom.): żółć smoczą || tulżį didalu; 2 Moz 7, 12 (kom.):. <...> *w smoki.* Były to rzeczywiste węże. || *Drieżais didaisiais.* Buwo tai tikrieji smakai. A. Baranauskas šiuo atveju pavartoja skolinį *smakai* (SD 391–392: Wąż ʒiemny. <...> *Zaltis, giwate.* Wąż wodny. <...> *Zaltis wundeninis.*), turbūt todėl, kad jam nė vienas iš SD pateiktų variantų netiko.

Kai kuriais atvejais A. Baranauskas modifikavo K. Sirvydo žodžius, keisdamas žodžio giminę ar kamieną, pvz.:

skeras 'skėrys' 2 Moz 10, 13: locustas || szarańczą || skerus; 2 Moz 10, 19: locustam || szarańczą || skerą // SD 361: Szarancza. Locusta. *Skieriey.*

sandaras 1 Moz 9, 15: foederis || przymierze || sandaro // SD 305: Przymierze / mir. Fædus, (eris n.) <...>. *Suderme, sundara.*

kilpinas 1 Moz 9, 13: Arcum || Łuk || Kilpiną // SD 137: Łuk. Arcus <...>. *Kilpinis.*

papauška 4 Moz 17, 8: turgentibus gemmis || gdy napęczniało pąkowie || pabrinkus papauszkomus // SD 239: Pąk na drzewie. Gemma, oculi in arboribus. *Papaußkas medziu.*

sążinia 1 Moz 3, 8 (kom.): sumienia || Sążinios // SD 357: Sumnienie. <...>. *Sużinis.*

Sekdamas K. Sirvydu A. Baranauskas pagal jį užrašydavo ir įprastus anykštėnų tarmei žodžius, pvz.:

kanapa 3 Moz 11, 4: ungulam || kopyto || kanapą // SD 105: Kopyto <...>. Ungula, <...>. *Kanapa, nagas.* Nors lotyniškas ir lenkiškas žodis vienoks, versdamas eilutę apie kiškį, A. Baranauskas pavartoja deminutyvą: 3 Moz 11, 6: Lepus <...> ungulam || Zając <...> kopyto || Kiszkys <...> kanapėlės.

Kai kuriais atvejais, atrodo, A. Baranauskas bus radęs reikiamą žodį ne pagal pagrindinę vokabulą, bet „šalutiniais keliais", pvz.:

puotinykas GG 1, 11 (kom.): biesiadników || puotinįku // SD 62: Godownik. Conviva. *Puotinikas.* SD 13: Bieśiadnik <...>. Convivator, <...>. *Puotadaris*; SD 13: Bieśiádá. Convivium, epulatio. *Puota.* Žodis *puotinykas* galėjo A. Baranauskui būti pažįstamas ir iš *Punktų sakymų* (Serafini Amato 2000: 103).

Dėl įvairių priežasčių (jas galima tik nuspėti) kartais A. Baranauskas „nepriimdavo" K. Sirvydo žodyno žodžių, pvz.:

GG 8, 2: dabo tibi poculum || dam ći pełną || duosiu tau gėrimą // SD 244: Pełna. Poculum ad labra plenum. *Piłna*; GG 8, 2 (kom.): napój || gėrałas // SD 167: Nápoy. <...> *Girkłas, gieris.*

atapjova 2 Moz 4, 25: praeputium || odrzezek || atapiową // SD 216: Odrzezek / Vide. obrzezek. *Atpiaukłas*; SD 203: Obrzezek obrzezowania Zydowſkiego. Praeputium. *Apipiaukłas.*

kopėčios 1 Moz 28, 12: scalam || drabinę || kopeczas // SD 45: Drábiná. Scalae. <...> Scala <...> *Karkłes.*

purpura 2 Moz 39, 8: hyacintho, purpura, coccoque || hiacyntu, szarłatu, karmazynu || hijacinto, purpuros, karmazino // SD 72: Hijácynt kwiat y perłá. Hyacinthus. *Hiacintas žiedas ir žimciugas.*; SD 361: Szárłat. Purpura, <...>. *Raudona materia.*; SD 85: Karmazyn <...>. Coccum. *Krofa raudona.*

pakūta GG 2, 1 (kom.) otwartym w przyjmowaniu pokutujących || atawiras priimdamas pakuton // SD 270: Pokuta. <...> *Gaylista, gayłe.* (Žodžio *gailysta* A. Baranauskas galėjo nepasirinkti dėl to, kad tarmėje jis reiškia „gailestis". Beje, abu šie K. Sirvydo žodyno žodžiai LKŽ nėra užfiksuoti, kaip šaltinis nurodyta tik *Punktai sakymų.*)

krištalas 1 Moz 2, 12 (kom.): rodzaj kryształu <...> perły || toksai kriształas <...> perła. // SD 117: Kryßtał. <...>. *Kryßtołas.*; SD 245: Perła. Margarita <...>. *Zimciugas.*

Mineralų ar paukščių ir kitų gyvūnų pavadinimų, jei jų nėra lenkiškame K. Sirvydo žodyno registre, Baranauskas neverčia, tik aplietuvina (arba ir ne), pvz.:

> 2 Moz 39, 10: sardius, topazius, smaragdus || Sardius, Topasius, Smaragd, || sardius, topazius, smaragdus.
>
> 1 Moz 2, 12: lapis onychinus || kamień Onychin || akmuo Onychin.
>
> 5 Moz 14, 13–18: ixion || ixiona || iksiono; herodium || herodiona || herodiono; porphyrionem || porphyriona || porphiriono; charadrium || Charadriona || chardriono. 12-osios eilutės žodis gryphem || Grypha || gripho yra įtrauktas į K. Sirvydo žodyną (SD 67: Gryf. Gryphs. *Gryfas*), bet A. Baranauskas, gal dėl sistemos (jei neverčiami kiti), juo nepasinaudojo.

Kad A. Baranauskas rėmėsi būtent 5-uoju K. Sirvydo žodyno leidimu, įrodo vertimo tekste pavartotas šio leidimo žodis su korektūros klaida:

parangautojas 1 Moz 40, 1: pincerna || podczaszy || parangautojas gėrimo // SD 260: Podczaßy. <...> pincerna. *Parangautoias gierimo, ir wałgikłos.* (LKŽe pateikiama be korektūros klaidos, bet originali rašyba nenurodyta; SD[3] 307 yra *paragautoias*).

A. Baranausko atliktas Šventojo Rašto vertimas nebuvo sutiktas palankiai (plačiau apie neigiamą jo vertinimą lietuvių kalbos požiūriu žr. Ališauskas 2008: xi). Jam prikišamas ir pažodiškumas, ir svetimybių gausa. Dėl vertimo nepažodiškumo galima pateikti tokį pavyzdį:

> GG 1, 6: post greges || za trzodami || paskui galwijus // SD 374: Trzoda. Grex. *Stodas.*

A. Baranauskui galėjo nepatikti žodis *stodas*, o žodis *kaimenė*, galbūt jo ir žinomas, pasirodė svetimas.

Svetimybių gausa neturėtų būti A. Baranauskui prikišama. Kai kurių svetimybių (greta su K. Sirvydo ar savais dariniais) vartojimas gali būti paaiškinamas tuo, kad ir K. Sirvydo žodyne jų neišvengta. Pavyzdžiui, žodis

mostis GG 1, 2: unguentis || oleykami || mostimis (greta GG 1, 3: unguentorum || oleyków || tepału)

pavartotas todėl, kad jis pasitaiko ir K. Sirvydo žodyne šaknies *olei-* straipsniuose:

> SD 224: Oleiek drogi. Ungventum, oleū, liquidus odor. *Tepiłas kwepius.*
>
> Oleiowany. Oleo imbutus, unctus. *Pateptas alieium.* Oleiowaty. Oleoſus, oleaceus. *Alieijngas.* Oleiowy. Olearis, <...>. *Alieijnis.*
>
> SD 225: Oley. Oleum, olivum. *Alieius.* Oleykowanie. Unctio quæ fit ungvento. V. Namazywanie. *Patepimas aliejumi.* Oleykowany. Ungventoſus, unctus, delibutus ungvētis. *Pateptas moſcimis.* Ołeykowy. Ungventarius, unctorius. *Moſtinis* (orig. *Meſtinis*). Oliwa ſok. Olivum, oleum. *Aliwa ſunka.* Oleykuię. Ungo ungvētis, V. Perfumuię. *Patepu mośćiu.*

A. Baranausko vertimui įtakos darė ne tik K. Sirvydo žodyno leksika, bet ir *Punktų sakymų* morfologija bei sintaksė.

Ilgosios vardažodžių naudininko formos, vartojamos Šventojo Rašto vertime, gali būti perimtos iš *Punktų sakymų*, pvz.: SP I – *aniemus* 40, *iemus* 32, *iomus* 171, *iumus* 1, *kriksćionimus* 360, *metamus* 29, *piktiemus* 133, *ſwieykiemus* 312, *gieydulamus* 266, *nuſideimamus* 240, *žmonemus* 1 ir t. t. Šventojo Rašto vertime matome: *sawiemus* 1 Moz 18, 19, *tiemus* GG 8, 12, *sumanymamus* 1 Moz 27, 8, *awimus* 4 Moz 32, 16, *dantimus* GG 7, 9, *kupranugariamus* 1 Moz 24, 14, *sargamus* GG 8, 11, *septyniemus awinėlamus* 4 Moz 28, 21, *bobomus* 2 Moz 1, 15, *wyramus kaip moterimus*, *mažutėlamus ir atajunamus* 5 Moz 31, 12 ir t. t. Teisybės dėlei reikia pasakyti, kad dėl sistemos A. Baranauskas vartojo ilgąją vienaskaitos naudininko formą, pvz.: *anamui* 1 Moz 26, 1; *paczamui* 1 Moz 31, 21; *jumus* 2 Moz 4, 15, *jamui* 3 Moz 4, 24, GG 2, 16, *kuriamui* 3 Moz 6, 5, 4 Moz 10, 30, *pagarbintamui* 2 Moz 14, 18, *smagiamui* 2 Moz 14, 21, *miełamui* GG 5, 5 ir t. t. (*Punktuose sakymų* vartojamos trumpesniosios formos, pvz., SP I – *iam* 4, *kuriam* 23, *kitam* 12, *gieram* 26, *piktam* 26 ir t. t.)

Šventojo Rašto vertime vartojamos aliatyvo formos taip pat gali būti nusižiūrėtos iš *Punktų sakymų* (SP I – *mokitiniump* 1, *kurioſp* 17, *karalauſp* 45, *tewop* 149, *grudelump* 309, *karalisteſp* 274 ir t. t.), pvz.: *ponop* 1 Moz 24, 54, *wietosp* 1 Moz 22, 3, *Diewop* 2 Moz 2, 23, *manęsp* 1 Moz 27, 26; *wakarump* 4 Moz 3, 23, *durump* 4 Moz 16, 50, *žmonijump sawump* 4 Moz 20, 24, *piktop* 2 Moz 32, 22, *moteriesp* 1 Moz 2, 24, *szaliesp* 2 Moz 26, 27, *žiemiump* 5 Moz 2, 3 ir t. t.

Šventojo Rašto vertimo sintaksę turbūt yra paveikusi ir poetiška, nebūdinga šnekamajai kalbai *Punktų sakymų* žodžių tvarka. Visų pirma, tai pažyminio postpozicija (apie *Punktų sakymų* žodžių tvarką atributinėse frazėse išsamiai žr. Vasiliauskienė 2008: 30 ir tolesni). Nekartodama pavyzdžių iš *Punktų sakymų*, pateiksiu keletą iš Šventojo Rašto vertimo: *tamsybės buwo ant weido gilybės* 1 Moz 1, 2, *pasirodė jamui Wieszpats liepsnoj ugnies* 2 Moz 3, 2,

tegul waldo żuwis mariu, ir skraistus dangaus 1 Moz 1, 26, *priėmė kraują brolo tawo isz rankos tawo* 1 Moz 4, 11, *wardai sunu jo* 1 Moz 25, 13, *patepė szėtrą su wisais daiktais jos* 3 Moz 8, 10, *kurį myli duszia mano* GG 1, 6, *gėriau wyną mano su pienu mano* GG 5, 1, *szeszis szimtus wežimu rinktiniu* 2 Moz 14, 7, *asz iszkasiau szulnį szitą* 1 Moz 21, 30, *per ranką stiprą* 2 Moz 6, 1, [neapsivilks] *wyras rubais moteriszkais* 5 Moz 22, 5 ir t. t. Transformavus šių pavyzdžių žodžių tvarką „pagal įprastą lietuvišką sintaksę" (Ališauskas 2005: 19), stilistiškai jie gerokai nublanktų.

Arkivyskupas Juozapas Skvireckas, atsiliepdamas apie Šventojo Rašto vertimą, rašė: „gražy, senoviška ir grina kalba" (LKMAM 533). Prie šių A. Baranausko vertimo ypatybių prisidėjo ir K. Sirvydas.

Literatūra ir šaltiniai

Ališauskas V. 2005: Ką ir kaip vertė Seinų vyskupas Antanas Baranauskas. – *Giesmių giesmė*. Vertė Antanas Baranauskas. Sudarė B. Speičytė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 9–21.

Ališauskas V. 2008: Įvadas Antano Baranausko Biblijai. – Baranauskas A. *Raštai* 5(1). *Šventojo Rašto vertimas*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, ix–xvii.

Ba – A. Baranausko Biblijos vertimas (su teksto nurodymais).

Baranauskas A. 2008: *Raštai* 5(1). *Šventojo Rašto vertimas*. Sudarė M. Vaicekauskas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Biblia łacińsko-polska, czyli Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Podług textu łacińskiego Wulgaty, i przekładu polskiego X. Jakóba Wujka T. J. z komentarzem Menochiusza T. J. przełożonym na język polski 1–4. Wydanie X. S. Kozłowskiego, Kanonika Kat. Wileń. Rektora Dyecezalnego Seminaryum, Wilno: Nakładem i Drukem Józefa Zawadzkiego, 1861–1864.

GG – Giesmių giesmė.

Giesmių giesmė. Vertė Antanas Baranauskas. Sudarė Brigita Speičytė [tekstus parengė B. Kabašinskaitė ir B. Speičytė; įvadinį straipsnį „Ką ir kaip vertė Seinų vyskupas Antanas Baranauskas" parašė V. Ališauskas]. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005.

Jer – pranašas Jeremijas.
Kar – Karalių knyga.
LKMAM – Arkivyskupo metropolito Juozapo Jono Skvirecko laiškai prelatui Aleksandrui Dambrauskui-Adomui Jakštui. Parengė A. Vasiliauskienė. – *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* 16, 2000.
LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002), elektroninis variantas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005; atnaujinta versija, 2008. – www.lkz.lt.
Mikšytė R. 1993: *Antanas Baranauskas*. Monografija, Vilnius: Vaga.
Moz – Mozės knyga.
SD – *Dictionarium trium lingvarum*, In usum Studiosae Iuventutis, Avctore Constantino Szyrwid <...> Qvinta editio <...> Vilnae <...> M.DCC.XIII.
SD[3] – *Dictionarivm trivm lingvarvm*, In usum Studiosae Iuventutis, Avctore Constantino Szyrwid <...> Tertia editio <...> Vilnae <...> M.DC.XLII.
Serafini Amato L. 2000: *Indice lessicale dei Punktay sakimu K. Sirvydas, Parte I (1629)*. – *Eurasiatica* 63.
SP – *Šyrwids Punktay sakimu (Punkty kazań)*. Teil I: 1629; Teil II: 1644, litauisch und polnisch mit kurzer grammatischer Einleitung herausgegeben von. Dr. F. Specht, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1929.
Subačius G. 1992: Kazimiero Kristupo Daukšos žodynas. – *Baltistica* 27(1), 56–69.
Subačius G. 1993: Simono Daukanto didysis lenkų–lietuvių kalbų žodynas. – *Simono Daukanto raštai. Didysis lenkų–lietuvių kalbų žodynas* 1 (*a – m*). Parengė G. Subačius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 8–54.
Subačius G. 1997: Antano Klemento žemaičių kalba. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 37, 225–246.
Šepetytė R. 2008: Rankraščio kalbinės ypatybės. – Baranauskas A. *Raštai* 5(1). *Šventojo rašto vertimas*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, xliii–lvi.
Vasiliauskienė V. 2008: *Lietuvių kalbos žodžių tvarka XVI–XIX a.: atributinės frazės*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

THE INFLUENCE OF THE WORKS OF KONSTANTINAS SIRVYDAS ON THE HOLY SCRIPTURE TRANSLATION BY ANTANAS BARANAUSKAS

Summary

The first Lithuanian dictionary *Dictionarium trium linguarum* compiled by Konstantinas Sirvydas, for a long time was the only dictionary which included a Polish section; therefore, translators from Polish and compilers of later Polish–Lithuanian and Lithuanian–Polish dictionaries made ample use of it. The text of the Bible, translated by Antanas Baranauskas, contains a parallel translation into Polish; apparently, the Polish–Latin–Lithuanian Dictionary by K. Sirvydas was very useful to the translator. The paper demonstrates that many borrowings adopted by A. Baranauskas from his native Anykštėnai dialect were replaced in his translation by the words from the Dictionary by K. Sirvydas. The syntax and morphology of the translated Holy Scripture have also been influenced by the works of K. Sirvydas.

The language of the Holy Scripture translated by A. Baranauskas was characterised as "archaic and pure". These features are also largely due to K. Sirvydas.

Nijolė Čepienė
Lietuvių kalbos institutas

Konstantino Sirvydo *Dictionarium trium linguarum* leksikos skoliniai

Pirmąjį spausdintą žodyną *Dictionarium trium linguarum* (1620) (toliau SD) Konstantinas Sirvydas parengė pagal lenkų leksikografų Mikalojaus Folkmaro, Baltazaro Fontano (SD^1) ir Gžegožo Knapskio (SD^{2-5}) žodynus: imtas lenkiškų ir lotyniškų žodžių registras. Kazio Pakalkos, tyrusio šį darbą, duomenimis, skolinių kartu su hibridais yra apie 12, 5 % visos žodyno leksikos: dauguma jų yra slavizmai, apie 70 %, lotynų ir graikų kalbų kilmės maždaug 21 %, o germanizmų apie 9 %. K. Pakalkos disertacijoje „Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. Konstantino Širvydo *Dictionarium trium linguarum* (1629)" pateikiami ir konkretūs skaičiai – pirmajame leidime yra apie 570 skolinių ir apie 200 hibridų, trečiajame–penktajame leidimuose apie 680 skolinių ir apie 470 hibridų. Tačiau pamatiniai žodžiai, iš kurių skoliniai yra kilę, jo disertacijoje ir žodyno lietuviškų žodžių rodyklėje nepateikiami. Etimologiniuose darbuose esama nemažai prieštaravimų, nevienodo požiūrio į skolinius. Manyta, kad dauguma lotynų, graikų ir germanų kilmės žodžių pateko į lietuvių kalbą per lenkų kalbą. Tačiau naujesniais duomenimis baltarusybių yra daugiau negu lenkų kilmės skolinių. Vincas Urbutis atidžiai ištyręs dalį senosios lietuvių kalbos skolinių, žodžius, prasidedančius *b* ir *d* raidėmis Prano Skardžiaus knygoje *Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen*, išaiškino didesnę baltarusių, o ne lenkų kalbos įtaką (Urbutis 1992: 4–14). Leksikos slavizmu V. Urbutis laiko žodį, apimantį visus fonetinius ar kitus variantus, nereikalaujančius skir-

tingo kilmės aiškinimo, tiesiogiai atsiradusį iš atsakančio slavų žodžio. Jis neskaičiuoja lietuvių kalbos darinių, t. y. vedinių su slaviškais afiksais, hibridinių dūrinių. Remiantis baltarusių istoriniu žodynu, kuris pradėtas leisti 1982 m., dabar galima patikslinti daugelio slavizmų kilmę. Kai kurie lotynų kilmės žodžiai per raštus galėjo tiesiogiai patekti į lietuvių kalbą.

K. Pakalkos disertacijos tekste pateikiami tik keli tiesioginiai skoliniai iš vokiečių kalbos: *budelis* SD[1] 52, SD[3] 99, *kunigas* SD[1] 51, SD[3] 96, *luosus*, *luosas* 'laisvas' SD[1] 204, SD[3] 430, *pinigas* SD[1] 122, SD[3] 292, *starkus* 'gandras' SD[3] 19. O iš *Dictionariume* esančio jo straipsnio „K. Širvydo žodyno istorijos metmenys" matyti, kad jis germanizmais laikė ir žodžius, galėjusius patekti į lietuvių kalbą per slavų kalbas: *cielis*, *drukavoju*, *grašis*, *kumštas*, *ratušia*, *rakavoju*, *sliesorius*, *varstotas*. P. Skardžius knygoje *Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen* pastaruosius laiko slavizmais. Taigi skolinių skaičių *Dictionarium trium linguarum* reikia tikslinti.

Daugelis SD skolinių randami jau XVI a. autorių darbuose, Martyno Mažvydo, Jono Bretkūno, Mikalojaus Daukšos, pvz.: *izapas* 'vaistinis juozapas', *mira* 'kvapūs sakai', *mūras*, *kunigaikštis*, J. Bretkūno, M. Daukšos – *vertas*, *lampa*, *ola*. Netiesa, kad *viršius* 'eiliuotas kūrinys, strofa, eiliuoto kūrinio eilutė' (SD[3] 478) K. Sirvydas pavartojo, anot K. Pakalkos, pirmasis, jau M. Mažvydo (Mž 500) ir M. Daukšos (DP 56) rašytiniuose šaltiniuose jis užfiksuotas; *rūdelė* sf. 'laivo vairas, irklas' turimas J. Bretkūno Biblijoje, SD yra *rūdelis* sm. 't. p.'. Lietuvių deminutyvas *bikierelis* 'taurelė, kaušelis' SD[3] 134, SD[5] 116 atitikmuo rastas latvių kalboje: *biķeris*. Latvių *bickerre*, bažnyčios leksikos žodis, užfiksuotas 1586 m. *Enchiridione* (Sehwers 1953: 12, 326). Jų pamatas yra senosios vokiečių žemaičių *bikeri*, senosios saksų *bikeri*, plg. lot. *biccarium* iš graikų *βιχος* 'molinis indas'. V. Urbutis išaiškino, kad lietuvių *bikierelis* yra germanizmas, P. Skardžius jį laikė slavizmu.

Ypač daug skolinių užfiksuota J. Bretkūno Biblijoje. Čia pateikiami skolinių, patekusių tiesiogiai į lietuvių kalbą, germanų

kilmės pamatiniai žodžiai, iš kurių jie kilo, duodama kitų kalbų atitikmenų, nurodomi daugiausia ankstyvieji šaltiniai ir paplitimas tarmėse, pvz., ***raĩtas***, *-à* adj. (4) 'jojantis ant arklio ar kito gyvulio' BB Ez 38,15, BP I 343, BP II 497, DP 140, SD[3] 88, SD[5] 103, Rytų Prūsijos žodynuose nuo XVII a., vėlesniuose darbuose, ZŠŽ, KrtnŽ, vartojamas gyvojoje ir bendrinėje kalboje, adv. *raitaĩ* SD[3] 118, SD[5] 103; ***raĩtas*** sm. (4) 'raitelis, raitas karys; riteris' užfiksuotas taip pat pirmiausia J. Bretkūno Biblijoje (BB 1 Moz 49,17, BB 1 Kar 9, 22, BB 2 Krn 1,14, BB Dan 12, 40), SD 77, SD[3] 118, DrskD 53, 56, StnD 24, Krs, Vs, Kp; dar turimas *raitis* sf. col. 'raitija' SD 75, SD[4] 60, Ba 2 Moz 14, 23, N, [K]. Lietuvių *raĩtas* sietinas tikriausiai su s.v.a. *reit* 'joja' (Grimm 2004), plg. v.ž. *reit*, v.v.ž. *reit* adj., adv. 'pasiruošęs išvykti, parengtas, paruoštas iššygiuoti, apsiginklavęs', vėlesnė reikšmė 'paruoštas, pasiruošęs, baigtas; greitai, mikliai, vikriai', v.v.a. *reite*, *reit*, s.v.a. *reiti*, gotų *garaids*, s. skand. *reiðr* (Grimm 2004), v.v.ž. *rit* 'jojimas, (karo) žygis arkliais, raitelių eskadrilė' (MndW III 468, 490)[1]. E. Fraenkelis (FrnW 691) ir Wojciechas Smoszyński (2007: 497) *raĩtas* 'raitelis, jojantis, užsėdęs ant arklio' laiko vediniu iš *raitelis*, kilusio iš vok. *Reiter* 'raitelis, jojikas; kar. raitininkas, kavaleristas', *l* dėl disimiliacijos. Tačiau lietuvių senuosiuose raštuose (BB, DP) *raitas* užfiksuotas XVI a., o *raitelis*[2] vėliau, tik XVII a., todėl *raĩtas* sieju

[1] Plg. dar s.v.a. *reita*, *reiti* 'vežimas', ags. *rād* 'kelionė, žygis', s. galų *rēda* 'vežimas'; lot. *raeda* 'kelioninis vežimas su keturiais ratais, naudojamas šeimoms ir jų bagažui vežti' pasiskolintas iš galų (Kluge 1957: 594; Georges 2004: 2, 2189).

[2] raĩtelis sm. (1) H 109, R, N 432, K 1. 'raitininkas, jojikas' Lex 71, Q 413, C II 299, 300, 756, 875, 967, 1039, B 283, 364, 478, 1012, 1013, K I 35, K II 129, TP 1881,13, LTR (Klvr), Jrk 118, Drg 123, Alm 109, FrnW, KŽ, LTR (Ldvn), Lpl, Jrb, Gs, ZŠŽ, Ms, *raitẽlis* FrnW (Skardžius ŽD 176). 2. 'raitas karys, kavaleristas' R II 292, 337, PVG 63 (1712 m.), 120 (1738 m.), 413 (1794 m.), K, K II 129 (pl. *raĩteliei*), Ms, Mžk, Dgč, ZŠŽ (Grš), 'riteris' NdŽ. Vok. *Reuter* (XV a.) 'ginkluotas raitelis, jojantis ant arklio,

su vokiečių *reit* 'joja', negalimas kildinimas iš *raitelis*. Taip pat latvių kalboje yra *raĩts* 'jojantis, raitelis' (ME III 472; FrnW 691). Plg. dar lenkų *rajtar*, baltarusių *паўтаръ* (XVI a.). Pirmuosiuose senuosiuose raštuose turimas vedinys iš *raitas*: *raitinykas* BB Jdt 2, 7, *raitinikas* SD[3] 118, SP 13, *-ė* adj. 'jojamasis, jotynėms tinkamas (apie arklį)' SD[3] 88 (orig. *raytinikas*), SD 101, 103, SD[3] 116, 118, N 432 ir *raĩtinikas* sm. (1) BB 1 Krn 20,6, SD[3] 374, *raitinykas* BB NT Apr 9,16 'kas raitas joja, raitelis; riteris' BB 2 Moz 14,9, BB 1 Kar 9,22, BB 2 Mak 5,2 (pl.), BB Jdt 7,2 (pl.), BB 2 Krn 1,14, BB Ez 23,6 (pl.), Ch[1] 390, SD 77, 103, 314, SD[1] 47, SD[3] 86 (pl.), 306 (pl.), 374, 386 (pl.), 388, N 132, [K], vėlesniuose darbuose, tarmėse (Ds, Vlkv), reikšme 'kavaleristas' BB Ez 26,10, BB Jer 51,21, Ch[1] Sam 13,5, SD 258, SD[3] 382, SP I 13. Latvių *rait(e)niẽks*, *raĩtiniẽks*, *reit(e)nieks* 'raitelis, jojikas, raitininkas, kavaleristas' yra vediniai iš latvių *raĩts* 'jojantis, raitelis' (FrnW 691); *reitneks*, *reitnieks* užfiksuoti 1683 m. Georgo Elgerio lenkų–lotynų–latvių žodyne, išleistame Vilniuje. J. Sehweris kildina šį žodį iš vok. *Reuter*, *Reiter* su latvių priesaga *–nieks* (Sehwers 1953: 99).

Brantai sm. pl. (1) 'venerinė liga' BP II 367, BP II 476, SD[1] 32, SD[3] 63 (orig. *bruntay*), SD[5] 55, Lex 37, C I 692, B 492, Q 192, R II 146, MŽ II 193, BzF 101, Alm 34, J, Garliavoje, Kauno r., 'išbėrimai odos paviršiuje, niežai' Slnt, *brántas* 'gangrena' LC 1889, 10, keik. 'velnias, nelabasis' KrtnŽ, Ms, Šts, Šll, Jnš, Lc, Grg, dėl kilmės plg. v.v.ž. *brant* (MndW I 414), v.v.a., s.v.a. *brant* 'liga (žmonių ir augalų)' iš vok. *brennen* 'degti' (PaulW 1961: 105), n.v.a. *Brand* med. 'gangrena; karštis', Pr.v. *brant* 'gangreninis pūliavimas;

kelių plėšikas' atėjo iš nyderlandų kalbos, kur v.nl. *rut(t)er*, *ruyter* reiškė 'marodierius, kelių plėšikas, jūrų plėšikas, piratas', tik vėliau vok. žodis priderintas prie *reiten* 'joti', *Reiter* 'raitelis'; o nyderlandų žodis pasiskolintas iš v.lot. (pranc.) *rutarrii*, iš pradžių reiškė priklausomybę, plg. v.lot. *rupta* 'būrys', vėliau ir 'kelių plėšikas' (PaulW 1961: 478–479; Kluge 2002: 762). Plg. lenkų *rajtar* atėjusį iš vok. *Reiter* 'dragūnas, kavaleristas' (Brückner 1974: 453).

ligos požymiai' (Ziesemer I 758–759). Latvių *brants*, kaip ir lietuvių *brantai*, kilo iš vidurinės vokiečių žemaičių tarmės *brant*, o *brancuozes* 'sifilio liga' J. Sehweris kildina iš v.ž. *franzōsen* 't. p.'. Jis užfiksuotas XVII a. (1685 m.) Johanneso Langiuso latvių–vokiečių rankraštiniame žodyne, orig. *Brantzoses* (*Brants*), *die Frantzosen*, siejamas su prancūzais, nes liga paplito per prancūzų kareivius (Sehwers 1953: 14, 356). XVI a. lenkų kalboje turimas skolinys *franca* 'sifilio liga' atėjo taip pat iš vokiečių (Brückner 1974: 127); ***grãšis*** sm. (2) 'skatikas, pusė kapeikos; įvairiais laikais įvairios vertės pinigas, moneta' BB Job 42,11, BP I 229, BP II 274, DP 93, SD[1] 39, 173, SD[3] 76, 320, SD 66, B 47, 507, 1010, H 31, PVG 70 (1722 m.), K. Donel, N 266, K, Prk, ZŠŽ; S. Daukanto raštuose (S. Dauk) užfiksuotas *ilgasis grašis* 'graikų piniginis vienetas, 6000 drachmų', dem. *grašẽlis* KrtnŽ. Dėl skolinio kilmės plg. n.v.a., Pr.v. *Groschen* 'dešimties pfenigų moneta, anksčiau keturių pfenigų moneta' (Riemann II 522–524), v.v.a. *grosch(e)*, vok. dial. *grosch*, bohemų *grosz* (Grimm 2004), n.nl. *groschen*, vėlyv. lot. (*dēnārius*) *grossus* 'storas dinaras' (Kluge 2002: 375). Venecijoje 1194 m. kalami grašiai, o nuo 1266 m. Tūre, Prancūzijoje, keltų genties turonų žemėje, nes reikėjo didesnės vertės sidabrinių monetų (Kluge 2002: 375). P. Skardžius ir E. Fraenkelis kildina šį lietuvių žodį iš baltarusių *грошь* ar lenkų *grosz* 't. p.' (Skardžius 1931: 77; FrnW), o lenkų *grosz* ir vokiečių *Grosch(en)* pasiskolinti iš čekų *grosz* (Brückner 1974: 159). Latvių *grosche* pl. paliudytas 1625 m., atėjo iš vokiečių kalbos XVI a. pabaigoje ar XVII a. pradžioje, o *grasis* – iš vidurinės vokiečių žemaičių *grosse*. Livonijoje pirmieji grašiai buvo kalami 1581 m. Rygoje (Sehwers 1953: 36, 180, 426). Šis žodis į lietuvių ir latvių kalbas pateko tikriausiai iš vokiečių kalbos; ***fũrmonas*** (*furmonas*) (1) 'vežikas, važmininkas' SD[1] 32, R 33, PVG 196 (1748 m.), K I 476 (orig. *furmons*), Rp 89, NG 155, Š, KŽ, Vlkv, Lkš, Rmš, *fùrmonas* Vlkš, *fũrmanas* BB Jer 51,21, ZŠŽ (Lkš), *furmunas* KŽ. Rytų Prūsijos

žodynuose, raštuose nuo XVII a. (C I 725, PVG 607, MŽ II 200, N 298, K, KŽ), gyvojoje kalboje (Krtn, Vlkv, Šts, Ms) yra *pùrmonas*, dėl kilmės plg. vok. *Fuhrmann*, l. *furman* 't. p.'. SD pateikiama ir vedinių, *furmonystė* SD[1] 32 (orig. *furmaniſte*), *furmonyti* 'vežėjauti' SD[1] 32.

Kai kurie vokiečių kalbos skoliniai turi gausybę fonetinių, morfologinių variantų, jie yra vyriškosios ir moteriškosios giminės, pvz., *rū́delis* sm. (1) SD 353, N 448, K, Sut, I, Kos 54, FrnW, KŽ, *rūdelỹs* (3[a]) NdŽ, FrnW, Vlkš, Rmš 'laivo vairas, irklas' SD[3] 423, Bt JokL 3,4, C II 339, B 1025 (orig. *Rudelis*), K, StngŽ 89, J, Alm 113, FrnW, reikšme 'plūgo reguliatorius' Pgr. XVI a. J. Bretkūno Biblijoje (BB JokL 3,4), taip pat BzB 320 ir gyvojoje kalboje (Kintaĩ Šilutės r.) užfiksuota *rūdelė* sf. 'laivo vairas, irklas', *ródelis* N 445, K, Alm 112. Tai skoliniai iš vok. *Rudel*, Pr.v. *rudel* 'vairas, irklas' (Alm (PrW)), *Ruder* (C II 339), plg. v.v.ž. *roder* 'vairas' (MndW III 497). Lenkų *rudel* taip pat gautas iš vokiečių *Ruder*, *Rudel* (XVI a.), plg. dar *klìngė* ir *kliñgis* 'skląstis; grandinė', *lotà* ir *latas* 'kartelė'.

K. Sirvydo žodyne randama skolinių, kurie turimais duomenimis pirmiausia užfiksuoti jame[3], pvz., ***dišlius*** (2) 'vežimo rodiklis, grąžulas' SD[1] 21, J I 382, LzP, Krtn, Vb, Slm, Šv, Krn, dėl kilmės plg. v.v.a. *dihsel*, n.nl. *dissel*, n.v.a. *Deichsel* (Kluge 2002: 185), l. *dyszel*, anksčiau, 1500 m., *dyszla* kilo iš vok. *dis*(*s*)*el*, *disle* (Brückner 1974: 107); ***lošt̃as*** sm. 'biralų matas' SD[3] 149, SD 129, N 373, KŽ, *lõstas* (2) B 847, R II 238, MŽ II 318, N 373, K II 8, Alm 81, KŽ, *liostas* Alm 81, *losta* sf. Q 318, KŽ (A 1883, 259), plg. v.v.ž. *last* 'nešulys, krovinys, tam tikras prekių svoris', turimas 1349 m. šaltinyje (MndW II 631), v.v.a. *last*, s.v.a. (*h*)*last*, n.nl. *last*, n. anglų *last* 'svoris', n.v.a. *Last* 'našta, nešulys, krovinys' (Kluge 2002:

[3] Kol nėra išrinkta leksika iš visų senųjų raštų, neparašytas lietuvių kalbos istorinis žodynas, negalima tiksliai pasakyti.

559), Pr.v. *Last* '60 šėpelių (javų)' (Fr II 11). *Last* yra vakarų germanų žodis, sietinas su *laden* 'krauti'. Latvių *laste* 'našta (javų)' pasiskolintas iš vokiečių *Last* (Sehwers 1953: 69). P. Skardžius kildina lietuvių *loštas* iš lenkų *łaszt* (Skardžius 1931: 124), tačiau lenkų *łaszt* kilo taip pat iš vokiečių kalbos (Grimm 2004). Kadangi vokiečių aukštaičių tarmėse (Čepienė 2006: 288–290) būta gretiminių variantų su priebalsiais s ir š, todėl liet. *lostas* ir *loštas* yra germanizmai, nors pastarasis į K. Sirvydo žodyną galėjo patekti iš lenkų kalbos; ***klisterius*** sm. med. 'klizma, skysčio įvedimas į tiesiąją žarną' SD[3] 107, *klystyr* sm. PVG 317, 318 (1775 m.), dėl kilmės plg. v.v.a. *klister,* n.nl. *kliesteer*, n.v.a. *Klistier* (Kluge 2002: 498), Pr.v. *klestêr* (Alm (PrW)), la. *klistieris*, *klistīrs* iš vok. (Sehwers 1953: 51), l. *klistera*, gr.-lot. *clystērium*; ***kleistras*** 'glaistas' SD[3] 104 (orig. *Klaystras*), I. Taip pat *jacintas*, *zamišius*, *ortas* (*artas*), *šinkius* (apie juos žr. toliau).

Dalis skolinių randami tik raštuose, gyvojoje kalboje nevartojami, todėl jie pateko į lietuvių kalbą turbūt per raštus, vertimus, pvz., ***strùsas***[4] sm. zool. 'didelis bėgiojantis šiltųjų kraštų paukštis (Struthio camelus)' BB 3 Moz 11,16, BB Jer 50,39 (orig. *Strusai* pl.), BB Iz 13,21, BB Mik 1,8, SD[3] 425 (orig. pl. *Struſay*), SD 355, Sut, N, Alm 121, *strũsas* (2) KŽ, plg. v.v.ž. *strûs* 'strutis' (MndW IV 444), v.v.a. *strūz(e)*, s.v.a. *strūz* iš lot. *strūthio*, o šis kilo iš gr. *stroútheios*, n. švedų *struts*, n.v.a. *Strauß* (Kluge 2002: 889), Pr.v. *štrûs* 't. p.' (Alm (PrW)), l. *strus* (Skardžius 1931: 208); turimi vediniai *strusinis*, *-ė* adj. SD[3] 425, SD 355, Sut, N, *strūsìnis* (2) L, KŽ. P. Skardžius žodį *strùsas* laiko skoliniu iš lenkų kalbos, tačiau lenkų *struś* pasiskolintas iš vok. *strus* (Brückner 1974: 521). Kadangi žodis užfiksuotas XVI a. J. Bretkūno Biblijoje, kuri versta iš vokiečių kalbos, todėl liet. *strusas* pamatas galėtų būti v.v.ž.

[4] Plg. dar *strùsis* sm. Ch 3 Moz 11,16, rš, M 113, L, LL 240, Rtr, *strũsis* (2) KŽ, *štrūsas* B 764, N 530, K, Alm 138.

strūs 't. p.' kaip ir latvių *strūsis* (Sehwers 1953: 125); ***grifas***[5] sm. 'didelis plėšrusis paukštis, gyvena kalnuotose vietose' SD[3] 78, B 601 (orig. *Grijpas*), TrpŽ, *gripas* B 601 (orig. *Grijpas*), BsP III 332, BsP IV 246, plg. gr. *gryps*, vėlyv. lotynų *gryps*, s.v.a. *grīf(o)*, v.v.a. *grīf(e)*, n.nl. *grijp*, n.v.a. *Greif* (Kluge 1957: 268; 2002: 371), l. *gryf* iš lotynų *gryphus* (Brückner 1974: 160), lot. *Gryphs* (SD[3] 78); ***kleĩnotas***[6] sm. (1) 'brangakmenis, brangenybė' BB 2 Sam 8,10, (orig. *kleinatas*), DP 40, DP 472 (orig. *kleinatas*), MP 59, SD I 55, SD[1] 55 (orig. *klaynatas*), dėl kilmės plg. v.v.a. *kleinōt*, vok. *klein* 'dailus', v.v.ž. *kleinode* 'gražus, vertingas daiktas', n.v.a. *Kleinod*, v.lot. *clenodium* (Kluge 2002: 495). Latvių *klienuots* 't. p.', užfiksuotas 1683 m. G. Elgerio lenkų–lotynų–latvių žodyne (orig. *klenots*), pasiskolintas iš v.ž. *klēnōde* 'brangenybė, vertybė' (Sehwers 1953: 50). Taip pat l. *klejnot* kilo iš vok. *Kleinot* (Brückner 1974: 233), plg. brus. *кленоть*, užrašytą 1529 m. (IBKŽ XV 111). Šį tik raštuose užfiksuotą lotynų kilmės žodį lietuviai, latviai, lenkai ir baltarusiai pasiskolino iš vokiečių.

SD turimi lotynų ar graikų kilmės žodžių atitikmenys yra daugelyje kalbų; ***balbierius*** sm. (2) 'barzdaskutys, kirpėjas' randamas tik senuosiuose raštuose, žodynuose, daugiausia Rytų Prūsijos: SD[3] 7, SD 6, SP, Lex 12a (orig. *balber*[*us*]), C I 230 (orig. *Balberus*), B 184 (orig. *Balberus*), 185, 631 (orig. *Balbėrus*), R II 51, N 318, Q 66, K, reikšme 'gydytojas, chirurgas; žolininkas' BB Pv Kol 4,14, SD 6, R II 406, MŽ II 547, N 318. Lietuvių kalbos senuosiuose raštuose nuo XVI a. turimas ir *barbierius* 'kirpėjas, barzdaskutys; gydytojas' BB 2 Krn 16,12, BP I 191, *barberus* WP 88a, B 184 (orig. *Barberus*). LKŽe rašoma, kad *barbierius* yra slavizmas, pasiskolintas iš lenkų *barbierz*. Panagrinėkime šio žodžio pirminę kilmę ir atitikmenis kitose kalbose. Palyginkime vokiečių *Barbier*, XVI a. dėl

[5] LKŽe nenurodomas K. Sirvydo žodynas.

[6] LKŽe nepateikiama iš K. Sirvydo žodyno.

disimiliacijos atsirado forma su *l* vietoj *r*, *Balbier*, Pr.v. *balbier*, *balbér*, *barbēr*; barzdaskučiai anksčiau buvo taip pat chirurgais ir žolininkais (Ziesemer I 376, 403, 404), *Balbier* (C I 230), v.v.ž. *barberer*, *balberer* „t.p." (MndW I 151). Vokiečiai pasiskolino šį žodį iš s. pranc. *barbier* 'barzdaskutys, kirpėjas', o šie – iš lotynų *barberius*, vedinio iš lot. *barba* 'barzda' (Kluge 2002: 90). Latvių *balbieris* kilo iš vok. *balbēr*, *balbier* XVI a. ar XVII a. pradžioje (Sehwers 1953: 7, 169). Taip pat lenkų *barbierz*, *barwierz* (1500 m.), *balwierz* gauti iš vokiečių (Brückner 1974: 12), plg. dar *balbierz* (Skardžius 1931: 39), brus. *барбърь*. E. Fraenkelis, remdamasis P. Skardžiumi, lietuvių *balbiẽrius* kildino iš lenkų *balbierz*, o *barbiẽrius* – iš baltarusių *барбърь* ar lenkų *balbierz* (Skardžius 1931: 37, 39). W. Smoczyńskis *balbiẽrius* ir *balbiẽrius* laiko skoliniais iš lenkų *balbierz*, *barbierz* (Smoczyński 2007: 42). Taigi šis lotynų kilmės žodis galėjo patekti į iš vokiečių kalbos verstą J. Bretkūno Bibliją iš vokiečių kalbos. Prūsijos žodynuose turimas dar *barbẽjus* (3) 'barzdaskutys, kirpėjas' C I 230 (orig. *Barbejus*), N 321, K, *barbiejus* Alm 29, plg. Pr.v. *barbēr*, *babīə* (Ziesemer I 404). Plg. dar *jacintas*.

Šie skoliniai pateko į lietuvių kalbą tikriausiai tiesiai iš lotynų kalbos verčiant knygas, skelbiant krikščionybę, nes jau XIII a. Lietuvoje lotynų kalba vartojama tarptautinių santykių srityje, oficialiuose dokumentuose, valdovų susirašinėjimuose su Vakarų Europa (*Gedimino laiškai*, 1323–1324 m., Mykolo Lietuvio traktatas *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*, 1550 m.). Ji buvo ir Katalikų bažnyčios kalba. XIII a. Lietuvos kunigaikščiai Vytenis ir Gediminas statė bažnyčias, kvietė vienuolius ir kunigus iš kitų šalių. XVI a. lotynų kalba paplito visuomenėje, buvo dėstoma universitetuose, jos mokoma mokyklose. Todėl kai kurie lotynų kilmės žodžiai galėjo patekti į lietuvių kalbą tiesiogiai, ne per vokiečių, lenkų ar baltarusių kalbas, pvz., ***mūras*** 'siena, aptvėrimas iš cemento, akmenų ar plytų', plg. lot. *mūrus*, s.v.a. *mūra*, l. *mur*, plg. dar lietuvių kalboje sudarytą dūrinį *mūrogriovis* 'senovėje prie-

taisas sienoms griauti, taranas' SD[3] 144, SD 125; ***lampa*** sf., *lampas* sm. 'šviečiamasis, žibinamasis prietaisas', plg. lot. *lampa* iš gr. *lampas*, pirmiausia lempos buvo naudojamos bažnyčiose. J. Sehwerio duomenimis, namų apšvietimui jos naudojamos tik XIX a.; ***laterna*** 'žibintas' SD[1] 71 (orig. *laternia*), plg. lot. *laterna*, vok. *Laterne*, l. *laterna* iš vok.; ***mira*** 'kvapūs sakai, esantys kai kurių Afrikos ir Arabijos medžių žievėje, vartojami smilkalams, parfumerijoje, medicinoje', plg. lot. *myrrha*, gr. *mýrra*, s.v.a. *mirra*, *myrra*, s.s. *myrra*, l. *mira*, semitų kilmės žodis; ***pálma*** sf. (1), *palmà* (2) bot. 'visą laiką žaliuojantis šiltų kraštų medis su dideliais lapais (Palma)' DP 131, SD[3] 282, SD 240, B 964 (orig. *Palmos Médis*), R II 274, MŽ II 367, N 277, K II 103, BsP IV 204, Alm 95, plg. n.v.a. *Palme*, s.v.a. *palma*, s.s. *palma*, v.v.a. *palme*, lot. *palma* (Kluge 2002: 676), Pr.v. *Palme* 'karklo (Salix caprea L) šaka su kačiukais' (Fr II 117), l. *palma*, plg. dar *palmas* (2) BB Sal GG 7, B 193, 358, 964, R II 274, MŽ II 367, Alm 95, N; ***cedras*** SD[3] 27, SD[5] 23, vedinys *cedrinis* SD[3] 27, SD[5] 13, plg. lot. *cedrus*; ***narcisus*** bot. 'narcizas, amarilinių šeimos augalas kvapiais baltais arba geltonais žiedais (Narcissus)', plg. lot. *narcissus* iš gr., vok. *Narzisse*, vedinį *narcisinis* SD[3] 168, 195; ***nardas*** bot. 'Rytų kraštuose augantis valerijoninių šeimos kvapus augalas', plg. lot. *nardus* iš gr., s.v.a. *narda*, l. *narda*; ***yzapas*** bot. 'vaistinis juozapas (Hyssopus officinalis)' SD[1] 48, SD[3] 91 (orig. *Izapas*), plg. s.v.a. *hysop*, n.v.a *Isop*, Pr.v. *Ifop* 't. p.' (C I 1023), l. *Izop*, lot. *hyssōpus*, 't. p.', vedinys *izapinis* SD[3] 91, SD 79; ***koriandras***[7] bot. 'kalendra, skėtinių šeimos daržuose auginamas augalas, kurio sėklos vartojamos prieskoniui' SD[3] 121, TrpŽ, *koriandra* Ch 2 Moz 16,31, LBŽ, plg. lot. *coriandrum* iš graikų, vok. *Koriander*, l. *koryánder*; ***cinamõmas*** (2) 'prieskoninis šiltų kraštų medis (Cinnamonum); to medžio žievelė kaip prieskonis', plg. lot. *cynnamomum*, v.v.a.

[7] LKŽe šis žodis nepateikiamas.

cinamôm, l. *cynamon* (*m* prieš galūnę rodo artimesnį lotynų ir vokiečių atitikmenį negu lenkų su *n*; šis žodis užfiksuotas jau J. Bretkūno Biblijoje); ***elefantas*** 'dramblys' SD 342, SD[3] 409, 410, SP I 184, Prk, plg. lot. *elephantus* iš graikų *eléphās* (*-phantos*), vok. *Elefant*, l. *elefant*.

Kai kurie SD rasti germanizmai pateikiami ne tik raštuose, žodynuose, bet ir vartojami gyvojoje kalboje, pvz., ***kéngė***[8] sf. (1) SD[1] 212 (orig. *kingies* pl.), K, FrnW, *kengẽ* (4) K I 592, ZŠŽ, *keñgė* Skd 'durų staktoje įkaltas kablys, už kurio, duris uždarant, užsikabina užkaištis' turimas jau J. Bretkūno Biblijoje (BB Teis 16,3), Rytų Prūsijos žodynuose nuo XVII a., vartojamas tarmėse: Škn, KlvrŽ, Kl, ZŠŽ, reikšme 'geležinis kablys, kalamas į staktą durims įkabinti; vyris; kablys' Skd, Krtn, Pln, Klp, Šlu, Rd, Tl apylinkėse, žr. LKA I 56, KrtnŽ, kilo iš v.v.ž. *henge* (*henk*) 'kablys, ant kurio ką nors kabina' (MndW II 239), plg. v.ž. *könke* 'kablys' (Sehwers 1953: 63), Pr.v. *kennig* 'lazda, prie kurios plūge tvirtinami noragas ir kablys' (Alm (PrW)), la. *ķenķis* (Sehwers 1953: 63); ***lotà*** sf. (4, 2) 'kartelė šiaudams prispausti dengiant stogą, klostis' SD[1] 70, Lex 57a, C I 1159, Q 318, B 318 (pl. *Lotas*), B 848 (orig. *Lóta*), 1013, R II 238, MŽ 153, MŽ II 318, plačiai vartojamas tarmėse reikšmėmis 'kartelė skersai stogo gegnių, prie kurios kalami gontai, grebėstas'[9]: Trg, Všn, Skr, Srj, Mžk, Akm, Skd, Pln, Krtn, Tl, Šl, Šlu, Pgg, Klm, Rs, Jrb, Kd, ZŠŽ. Gyvojoje kalboje turima ir vyriškosios giminės forma *lõtas* (2, 4) 'kartelė šiaudams prispausti, dengiant stogą, klostis' KŽ, Sch, Kšd, Ds, 'kartelė skersai stogo gegnių, prie kurios kalami gontai, grebėstas' S. Dauk, J, Kv, Yl, Plt, (2) Mžk, Akm, Skd, Pln, Krtn, Tl, Šlu, Trg, Klm, Rs, Kdn apylinkėse, 'kartis tvorai tverti' S. Dauk. Nuo XVI a. užfiksuota forma *latas* sm. 'kartelė, lota' BB GG I 16, Alm 78, FrnW,

[8] Daugiau šio žodžio reikšmių žr. LKŽe.

[9] Daugiau reikšmių žr. LKŽe.

kalboje yra žodžių *raitas*, *arfa* 'muzikos instrumentas', *lota* 'kartelė', *blėkai* 'viduriai, žarnos; valgis iš jų', *plėška* 'butelis', *sasas* 'saksas', anglosaksų *ola*, *starkus* 'gandras', *skrynė*, senojoje saksų *šilingas*, *arfa*, *ortas* 'senovės pinigas', *lota*, *margas*, *sasas* atitikmenų.

Senosios skandinavų kilmės žodis ***stỹrnykas*** sm. (1) 'vairininkas, irklininkas' SD 423 (orig. *ſtirnikas*), SD 353, SP I 275, Ch[1] Apr 18,17, Lkm, *stiřnykas* Jon, siejami su *styryti*, *styras*, į lietuvių kalbą pateko tikriausiai iš senosios lenkų *styrnik* (FrnW 908), plg. s. skand. *stýri*, n.švedų *styre*, n.v.a. *Steuer* 'vairas', s. skand. *stýra*, n.v.a. *steuern* 'vairuoti' (Kluge 2002: 882). K. Alminauskis *styrininkas*, paliudytą nuo XVII a. Rytų Prūsijos žodynuose, laiko vediniu iš *styryti*, o P. Skardžius – dariniu iš *styrnykas* (Skardžius 1931: 206).

Kai kurių skolinių pirminė žodžių kilmė nėra aiški: ***zamišius*** 'zamša, minkštai išdirbta laukinės ožkos, veršelio, elnio ar briedžio oda' SD[1] 209, *zamšas* (1) NdŽ, FrnW, DŽ, Klk 36, 47, LL 309, Rtr, *zámčius* (1) NdŽ, *zámša* sf. (1) NdŽ, dėl kilmės plg. vok. *Sämischleder*, turimą jau XV a., v.v.ž. *semes*, *semesch* adj. 'zamšinis (apie odą)' (MndW IV 187), olandų *zeem*, *zeemleder*, lenkų *zamesz*, *zamsz*, bohemų *zamiš*, turkų *semiz* 'taukai' (Grimm 2004). Į vokiečių kalbą šis žodis atėjo tikriausiai iš prancūzų *chamoes* 'kalnų ožka, kalnų ožkos oda' (Kluge 2002: 783), o lenkų *zamsz* pasiskolintas iš vok. *sämisch* (*leder*) (Brückner 1974: 644). E. Fraenkelis, remdamasis J. Otrębskiu, liet. *zamšas* kildina iš baltarusių ar lenkų *zamsz* (FrnW). Latvių *ziemišķa*, *ziemiška* 't. p.', estų *sēmis(k)* kilo iš vokiečių žemaičių *semesch* (ME IV 743); ***árfa*** 'senovinis trikampio pavidalo styginis muzikos instrumentas' SD 71, SD[3] 81, RB Ps, DŽ, TrpŽ, KŽ; Mažosios Lietuvos žodynuose nuo XVII a. su *p*: *árpa* 'arfa, kanklės', *arpas* C I 849 (*árpas*), R II 191, RD 209, MŽ 254, N 9, T, KŽ (*árpas*), Smn, Vv, Prn. XVI a. J. Bretkūno Biblijoje užfiksuotas skolinys su *h*, ***harfa***[12] (BB Iz 5,12,

[12] LKŽe *harfa*, *harfis* nepateikiami.

1 Sam 10,5, Dan 3, 5, 1 Krn 14,8, Ps 33,2), taip pat Baltramiejaus Vilento *Enchiridione* (VlnE 147), BzB 286, *harfis* BB Ez 26,13, o *harpa* – Samuelio Boguslavo Chylinskio Biblijoje (Ch[1] III 42), dėl kilmės plg. s.va. *har(p)fa*, *harf*, s. skand. *harpa*, s.s. *harpa*, v.v.a. *harpfe*, lenkų *harfa* (SD[3] 81). VI a. Venantius Fortunatus pamini *harpa* kaip germanų muzikos instrumentą (Kluge 1957: 288–289), v.v.ž. *harpe* (MndW II 209), italų *arpa*. Latvių *arpe*, *arbs* pasiskolinti iš vokiečių, katalikų paminkluose užfiksuota, Georgo Elgerio žodyne *Dictionarium Polono–Latino–Lottavicum*, išleistame Vilniuje 1683 m. (Sehwers 1953: 4, 408). Taip pat lenkų ir rusų kalbų *harfa* yra skoliniai iš vokiečių *Harfe* (Фасмер I 90). *Arfa* (*harfa*) – religinių raštų žodis, lietuvių kalboje randamas pirmiausia XVI a. J. Bretkūno Biblijoje, todėl jis, kaip ir į latvių kalbą, galėjo patekti tiesiai iš vokiečių kalbos. Dėl panašumo savo forma tarmėse vartojamas *árpa* 'mašina grūdams vėtyti, valytĩ' ZŠŽ, Gs, Ms, *árba* ZŠŽ, Lkv, Skr, Grg, Krš, Pln, *arpas* T, Vaižg, Pn, Smn, Ut, Klt, Prn, Vv, Vlkv, Smn, *erpà* sf. (4) KrtnŽ, Kal, plg. n.nl. *harp* 'sietas, rėtis', pietų vokiečių aukštaičių *harpfe* 'stovas grūdams džiovintĩ' (Kluge 1957: 288–289); ***olà*** sf. (4) 'urvas, landa, patalpa' užfiksuotas nuo XVI a. J. Bretkūno Biblijoje (BB 1 Kar 19,9, BB Ps 17,12, BB 2 Mak 6,11, BB Job 39,40), DP 488, MP 284, SD[3] 76, 85, SD 66, 238, 246, B 860, R, ZŠŽ, Ds, Dkš, Km, Sg, Skp, Rš, *ala* BB 1 Sam 24,4, *olẽ* sf. (4) BB 1 Kar 18,4, V. Krėv, FrnW, Ūd, Mrs, Rdš, Grv, *uola* (4) Bb 1 Sam 24,8, H 186, A 1883, 124, BsP I 10 (Rg), KŽ, *olas* sm. DP 514, ***hała*** SD[1] 44, *hola* SP I 42, 6, BzF 116. Šio žodžio pamatas galėtų būti v.v.ž. *hol* n. 'guolis, urvas, skylė' (MndW II 285), plg. s.v.a., v.v.a., ags. *hol* 'urvas, ola, skylė, įduba'; v.a. *Hohle*, bavarų *hôl* (Grimm 2004), n.nl. *hol* (Kluge 2002: 418), gotų *halu-s* 'uola, statinys iš akmens, salė uolose' (Grimm 2004). Latvių *ala* 'guolis, urvas, skylė', turimas XVII a., kilo iš v.v.ž. *hol* (Sehwers 1953: 1; FrnW 516). W. Smoczyńskis (2007: 432) lietuvių *olà* laiko neaiškios kilmės žodžiu.

LIETUVIŲ IR LATVIŲ KALBŲ GERMANIZMAI

Nemažai SD yra germanizmų, bendrų lietuvių ir latvių kalbose, kurių dauguma pasiskolinti iš vokiečių žemaičių tarmės, pvz., ***klìngė*** sf. (1) [K], J, KŽ, *kliñgė* (2) 'grandinė, dedama nusikaltusiam ant kaklo' SD[5] 123, N 219, LsB 268, KŽ. Žodis vartojamas tarmėse reikšme 'senoviška durų rankena' Sdk, Km, Ds, Skp, be to, S. Dauk, J. Bil, KŽ, o 'skląstis, sklendė, sukutis' KzR, LKA I 40–41, Sdb, Dkn, Rd, Rk, Zr, J, KŽ, *kliñgė* Ps; vyriškosios giminės žodžiai *klìngis* sm. (1), *kliñgis* (2), *klingỹs* 'ant kaklo dedama grandinė ar geležinė apykaklė, spąstai' užfiksuoti daugiausia Rytų Prūsijos žodynuose nuo XVII a., be to, RB Sir 6,25, J, reikšme 'senoviškos durų rankenos už kablio užsikabinanti dalis; užmeteklis' taip pat Rytų Prūsijos žodynuose nuo XVII a. Šių žodžių pamatas yra vok. *Klinke* '(durų) rankena', plg. v.v.ž. *klinke* 'durų skląstis' (MndW II 483), v.v.a. *klinke*, v.nl. *klinke* (Kluge 2002: 497), Pr.v. *Klinke* 'senoviškas skląstis, kurį pakelia rankenos kablys <...>' (Fr I 378), latvių *kliņķis* 'Klinke' iš v.v.ž. *klinke* XV ar XVI a. (Sehwers 1953: 187; FrnW 272); ***plãdas*** sm. (4) 'paplotėlis, paliepsnis, bandelė' BB 1 Kar 17,13, BB 1 Kar 17,13 (dem. *pladelis*), SD[3] 311, SD 263, [K], Kos 50, vartojamas Zarasų apylinkėse, Dusetose, Stelmužėje, Salake Zarasų r., sing. reikšme 'stambiai maltų kviečių prastas pyragas' Alm 101, FrnW, KŽ, Dusetose, Obeliuose, Kriaunose Rokiškio r., 'prasta duona, kepta su bulvėmis' Alm 101, KŽ, Jūžintuose Rokiškio r., Kirdeikiuose Utenos r., dėl kilmės plg. v.v.ž. *vlade* 'plonas plokščias pyragas' (MndW V 264), n.v.a. *Fladen*, v.v.a. *vlade* siejamas su vokiečių *flach* 'plokščias' (Kluge 2002: 297), Pr.v. *flǫde* 'plokščias, apvalus pyragas' (Alm (PrW)). Latvių *plāda* 'pyragas' kilo iš vokiečių žemaičių *flade* (Sehwers 1953: 91). Žodis vartojamas daugiausia Latvijos pasienyje, todėl galėtų būti lietuvių ir latvių bendrybė, pasiskolinta iš vokiečių žemaičių. K. Alminauskis neteisingai buvo pažymėjęs šį žodį

žvaigždute, reiškiančia, kad jis vartojamas tik Rytų Prūsijoje; ***šelinga*** sf. 'sidabrinė ir varinė moneta; įvairių šalių pinigas arba pagrindinio piniginio vieneto smulkesnė dalis' SD[1] 178, SD[3] 435 (orig. *šielinga*), *šelingas* sm. SD[4] 309 (orig. *šielingas*), SD 363, *šilingas* sm. (1, 3[b]) DP 539, Rytų Prūsijos žodynuose, raštuose nuo XVII a., KlpD 85, Alm 125, DŽ, TrpŽ, KŽ, Vlk, Sln, Kb, pasiskolinti iš vokiečių *Schilling*, plg. s.v.a. *scilling*, *schilling*, s.s. *skilling*, v.v.a. *schillinc*, v.v.ž. *schillink*, v.nl. *schellingh*, n.nl. *schilling*, *schelling*, švedų, danų *skilling* (Kluge 1957: 649; 2002: 803; Grimm 2004), Pr.v. *Schilling* m. 'Prūsijos moneta nuo 1351 iki XVIII a. pabaigos; vėlesnė pfenigo vertės moneta' (Fr II 272, 100), anglų *shilling*, plg. dar lenkų *fzeląg* (Brückner 1974: 547). Latvių *skillings*, *schkillings*, paliudytas XVII a. rašto paminkluose, kilo iš v.v.ž. *schillink*, Livonijos dokumentuose užfiksuotas 1345 m. (Sehwers 1953: 428). Lietuvių *šelinga*, *šilingas* pamatas yra taip pat vok. *Schilling*. Vietoje vokiečių žodžio šaknies trumpojo *i* dažnai buvo tariamas garsas *e*. Vidurinės vokiečių žemaičių kalbos dialektuose /*i*/ virto /*e*/, taip pat /*u*/ virto /*o*/(Кузьменко 1991: 192). Žodis galėjo ateiti į lietuvių ir latvių kalbas iš Hanzos prekybos sąjungos bendravimo ir susirašinėjimo vokiečių žemaičių tarmės ar nyderlandų kalbos (plačiau apie tai žr. Čepienė 2006a: 246); ***staŕkus*** sm. (2) 'gandras, gužas Ciconia' SD[3] 19, N 498, [K], Š, Rtr, NdŽ, Alm 119, FrnW, DŽ[1], KŽ, Skrb, Alks, Km, Skp, Ukm, Ser pl. *staŕkūs* (2), Ob, Skp, Skdt, Dgl, *starkaĩ* (4) A. Baran, Š, Alm 119, LTR (Užp, Grv), KŽ, Sdk, Krns, An, Pnd, Ds, Pn, Antš, Slk, dem. *starkaitis* SD[3], N 498, *starkẽlis* Slk, *štaŕkus* Alm 119, FrnW, dėl kilmės plg. v.v.ž. *stork* 'gandras' (MndW IV 414). Latvių *stārķis*, *stārks*, *stārka* XVII a. 't. p.' pasiskolintas iš v.v.ž. *stork* (Sehwers 1953: 120, 209), plg. v.v.a. *storc*, *storke*, ags. *storc* (anglų *stork*), olandų *stork*, š. germ. *storkr* (Grimm 2004). W. Smoczyńskis lietuvių *staŕkus* ir kitus variantus kildina iš latvių *stārķis*, tarmių *starks* (Smoczyński 2007: 597). V. Urbutis abejoja dėl kil-

mės (Urbutis 2002: 18). Plg. dar *artas* (žemiau), *arfa*). Lotynų kilmės skolinys, atėjęs iš vokiečių kalbos, ***skiñdelius*** sm. (1) 'malksna, medinės lentelės stogui dengti' SD[3] 72 (orig. *Skindelus*), SD 63, N 478, K, NdŽ, Sut, I, Alm 116, FrnW, KŽ. Nuo XVII a., daugiausia Rytų Prūsijos žodynuose, turimas variantas *skiñdelis* sm. (1), ppr. pl. *skindeliai* vėlesniuose darbuose, vartojamas tarmėse ZŠŽ, Gr, Adm, Grž, Vb, Kdl, Vkš, Pt, LTR (Krč), *skindelỹs* (3[b]) Skp, plg. dar LKŽe variantą *skindulis*. SD pateikiamas ir vedinys *skindelìnis* (*skiñdelinis*), *-ė* adj. (2) 'dengtas skindeliais, malksnomis' SD[3] 72, SD 63, taip pat turimas vėlesniuose darbuose: Sut, N 478, K, NdŽ, L, Alm 116, LTR (Pkr), KŽ, tarmėse (Vkš, Grž). Šių skolinių pamatas yra v.v.ž. *schindele* 'malksna, gontas, medinė čerpė' (MndW IV 96), Pr.v. *Schindel* 'medinės lentelės stogams dengti arba išorinėms sienoms apkalti' (Riemann V 185), plg. s.v.a. *scindala, -ila,-ela, -ele* (Grimm 2004), v.v.a. *schindel*, n.v.a. *Schindel* (Kluge 1957: 650), lot. *scandula*, *scindula* 'lentelė stogui dengti' (Georges 2004: 2, 2517). Lietuvių *šindelis* ir latvių *šindelis*, *šindele* kilo taip pat iš vokiečių kalbos. Vokiečių kalbos garsų junginys *sk* nuo XII–XIII a. virto *š* (Čepienė 2006: 289–290).

Šių skolinių, kaip ir latvių kalbos, pamatas yra tikriausiai vokiečių kalbos atitikmenys, pvz., ***pasternõkas*** sm. bot. 'skėtinių šeimos geltonai žydinti daržovė, kurios šaknys valgomos (Pastinaca)' SD 243, SD[3] 286 (orig. pl. *Paſternokai*), Lex 67, C II 192, B 967 (*pasternokai* pl.), R II 275, N 279, K, KlvD 146, Mt, FrnW, LBŽ, Dt, Lnkv, dėl kilmės plg. v.v.ž. *pasternake* (MndW IV 309), Pr.v. *Pasternack* (Lex 67, C II 192), lenkų *pasternak*, lot. *pastinaca*. Augalas romėnų laikais įvežtas iš Viduržemio jūros srities (Kluge 1957: 534). LKŽe laikomas skoliniu iš lenkų kalbos. W. Smoczyńskis kildina šį lietuvių žodį iš baltarusių *pasternák* (Smoczyński 2007: 442). Latvių *pasternāki* 't. p.' pamatas yra v.v.ž. *pasternāke* (Sehwers 1953: 86). Į latvių ir lietuvių kalbas žodis galėjo patekti iš vidurinės vokiečių žemaičių tarmės; ***jacìntas*** sm. 'daugiametis svogūninis dekoratyvinis augalas hiacintas, paplitęs

Mažojoje Azijoje, Vidužemio jūros šalyse (Hyacinthus orientalis)' SD[3] 164 (orig. *Iacitas ʒiedas*), SD 142, B 272, 696, 735 (orig. *ijacints*), R II 213, NdŽ, Š, P, Mt, Ser, LBŽ, TrpŽ, *jacinthus* acc. pl. SP II 215, 29, plg. Pr.v. *Hiacinth* (B 272), n.v.a. *Hyazinthe*, n.nl. *hyacinth*, n. švedų *hyacinth*, n. pranc. *jacinthe*, lot. *hyacinthus* iš gr. *hyákinthos*, kita gėlė taip buvo vadinama (Kluge 2002: 429), la. *jacints* iš vok. *Hyazinthe* (Sehwers 1953: 315). Lenkų kalboje taip pat turimi *hiacynt*, *jacynkt* (Brückner 1974: 171). P. Skardžius kildina lietuvių *jacintas* iš lenkų *jacynt* (Skardžius 1931: 89). LKŽe rašoma, kad žodis nelietuviškas.

Kadangi K. Sirvydas yra gyvenęs Latvijoje, be to, latvių katalikų knygos buvo spausdinamos Vilniuje, todėl lietuvių *jacintas*, kaip ir latvių *jacints*, galėjo kilti iš vokiečių kalbos.

SLAVIZMAIS LAIKOMI GERMANIZMAI

Nustatyta, kad yra germanų kilmės žodžių, kurie laikomi slavizmais, pvz., ***artas*** (tarminė rytų aukštaičių forma) 'toks senovės pinigas, lygus $^1/_4$ talerio, sidabrinė moneta' SD 270[3], SD[5] 229, Ds, ***ortas*** SD[3] 461, SD[5] 384, MŽ, K, rš, FrnW, plg. v.v.ž. *ort* pirminė reikšmė 'vieta, kur susikerta dvi linijos, kampas; vieta', kadangi dvi susikertančios linijos sudaro keturis kampus, todėl reiškia 'ketvirtoji mato, monetos ir kt. dalis' (MndW III 238–239), s.v.a., v.v.a. *ort*, s.s. *ort*, v.nl. *oort*, danų (*rigs*)*ort* 'monetos ketvirtoji dalis', n.v.a. *Ort* 'smaigalys (ypač ginklų); kampas; galas; ketvirtadalis monetos; ketvirta dalis svorio ar mato', Prūsijos vokiečių *Ort* 'XVII–XVIII a. moneta' (Riemann IV 226). Apvalios monetos buvo skaldomos į keturias dalis ir pavadintos pagal atsirandančius kampus. Latviai *uõrts*, *uõrte* 'ortas, moneta, lygi $^1/_4$ talerio, vėliau 30 sidabrinių kapeikų' pasiskolino XVI a. ar XVII a. pradžioje iš v.v.ž. *ort* (Sehwers 1953: 215). Dusetose, Latvijos pasienyje vartojamo lietuvių *artas* pamatas tikriausiai yra v.v.ž. *ort*, kaip latvių. Nuo XVIII a. užfiksuotas ***uřtas*** daugiausia Rytų Prūsijos žodynuose (B 962, R II 324,

MŽ II 434, Jn, N (Klp, Rg), srš, K, JD 1501, BS 112, FrnW), *urta* sf. S. Dauk, J. Jų pamatas yra Rytų Prūsijos forma *Urt*. Garsas *u* galėjo būti tariamas vokiečių žemaičių tarmėse. Lenkų *ort*, *urt* kilo iš vok. *Örten*, *Ürten* 'svoris; moneta, ketvirtoji talerio dalis' (Brückner 1974: 381–382, 595), plg. brus. *opmъ*, užfiksuotą raštuose XVI a. (IBKŽ XXII 322). E. Fraenkelis, remdamasis P. Skardžiumi, lietuvių *ortas*, *artas* kildino iš lenkų *ort*, o latvių *uõrts*, *uõrte* – iš vidurinės vokiečių žemaičių *ort* (FrnW). Lietuvių *ortas* (*artas*), Rytų Prūsijos šaltiniuose *urtas*, latvių *uõrts*, *uõrte*, lenkų *ort*, *urt* ir baltarusių *opmъ* 'senovės pinigas, lygus $^1/_4$ talerio, sidabrinė moneta' yra germaniški žodžiai, ne slavizmai.

Straipsnio autorė abejoja dėl šių žodžių slaviškos kilmės, pvz., ***skrỹnė*** sf. (2), *skrynẽ* (2, 4) 'dėžė kam nors laikyti' turimas jau XVI a. J. Bretkūno Biblijoje (BB 1 Krn 7,31 (orig. *Skrine*), BB 1 Moz 6,14, BB Joz 4,18, BB Teis 20,27, BB Ez 27,24), SD^3 407 (orig. *fkrinie*), Prūsijos žodynuose, tarmėse (LKA I 261, Žr, Všv, Jdr, Varn, Vkš, ZŠŽ, KrtnŽ, Grd, Tl, Nv, Pt, Bsg, Ms), *skrynia* SD^1 60, 69, 168, 'indas skysčiams, vandens talpykla' SD^3 62 (orig. *fkrinia*), 'laivas (apie biblinio Nojaus įrengtą laivą)' SD^1 60, SD 105, SP I 369, dem. *skrynelė* 'dėžutė' SD^1, 168, SD^3 7, 115, 436, 438, dėl kilmės plg. v.v.ž. *schrîn* 'skrynia, dėžė' (MndW IV 138; Sehwers 1953: 106), s.v.a. *scrīn*(*i*), s. anglų *scrīn*, v.v.a. *schrīn*, v. nl. *scrīne*, s. frizų *skrīn*, ags. *scrīn* 'dėžė, lagaminas, narvas', lot. *scrīnium* 'apvalus indas kam nors laikyti' (Kluge 1957: 679–680; 2002: 826), la. *skrìne*, *skrīnis* 'dėžė (miltams), drabužių spinta', lenkų *skrzynia*, baltarusių *скрыня*. P. Skardžius lietuvių *skrynià*, *skrỹnė* laiko skoliniu iš brus. *скрыня* ar lenkų *skrzynia* (Skardžius 1931: 199), o W. Smoczyńskis kildina iš baltarusių *skrýnja* (Smoczyński 2007: 567). Šio straipsnio autorė mano, kad lietuvių *skrynė* kartu su latvių *skrìne* galėtų būti pasiskolinti iš vidurinės vokiečių žemaičių *schrīn* 'dėžė, skrynia, stalčius'; ***blėkai***[13] sm. pl. (2)

[13] LKŽe šalia žodžio *blėkai* nenurodomi Mažosios Lietuvos žodynai.

'viduriai, žarnos; valgis iš jų' SD 53, užfiksuotas dar Rytų Prūsijos žodynuose nuo XVII a. (Lex, Q, B, R, MŽ), [*blẽkas* K, KŽ], vartojamas gyvojoje kalboje (Grl, Sn, Škn, Dkš, Grš); kituose šaltiniuose ir tarmėse turimas ir ***plẽkai*** 'viduriai, žarnos, žarnokai' C I 668 (*Plekai*), K, K I 442, Fr I 195 (*plekai*), J, Alm 102, FrnW, Sut, Erž, Btg, Skr, Vrd, Kl, Eig, *plẽkas* sm. (4) 'skrandžio griežinėlis' KrtnŽ, reikšme 'dėmė' B 267, K, dėl kilmės plg. vok. *Fleck* 'skuduras, gabalas (odos, mėsos), viduriai, žarnos, dėmė' (PaulW 193–194), pl. *Flecke* 'mėsos gabalai', bohemų *fleky* 'mėsos ir žarnų gabalai' (Grimm 2004), Pr.v. *fläk* (*ä* pusilgis) 't. p.' (Alm (PrW)), *Fleck* (Fr I 195), s.v.a. *flec(ko)*, v.v.a. *vlec(ke)*, v.nl. *vleke*, s. skand. *flekkr* (Kluge 2002: 299), l. *flaki; flak* jau XIV a. užrašytas, skolinys iš vok. (Brückner 1974: 123), la. *plekis*, *blekis* iš vok. *Fleck* (Sehwers 1953: 91). E. Fraenkelis kildina lietuvių *blẽkai* iš lenkų *flaki*, kuris yra skolinys iš vok. *Fleck* (FrnW), o K. Alminauskis – iš vokiečių kalbos; ***márgas*** (1) 'toks žemės ploto vienetas, žemės matas' Ch 1 Sam 14,14, SD[3] 179, SD 155, [K], S. Dauk, FrnW, KŽ, ZŠŽ, Dkš, Vlk, dėl kilmės plg. v.v.a. *morgen*, jau s.v.a. *morgan* 'žemės ploto matas, tiek žemės, kiek vienu kinkiniu per vieną rytą suariama', gotų *maúrgins*, s.s. *morgan*, n.v.a. *Morgen* (Kluge 1957: 487; 2002: 632), Pr.v. *margen* 't. p.' (Alm 89 (PrW)), v.v.ž. *morgen* 'žemės matas, tiek žemės, kiek plūgu suariama priešpiet ar iš ryto (vienas margas lygus maždaug 480 m)', užfiksuotas rašytiniuose šaltiniuose XII a. (MndW III 119), prūsų *moargis* (Mažiulis 1996: 145), lenkų *morg*, *morga*. W. Smoczyńskis lietuvių *márgas* ir *mùrgas* kildina iš lenkų *morg* (Smoczyński 2007: 374). Rytų Prūsijoje nuo XVII a. turimas ***mùrgas*** (3), be to, Pgg, Ktč, skolinys iš Pr.v. *morgen*, *margen* 'žemės ploto matas' (Alm (PrW)), *Morgen* 'ploto matas, 2500 m²' (Riemann III 1314–1346). E. Fraenkelis (FrnW), remdamasis P. Skardžiumi, *margas* kildina iš lenkų, o *murgas*, nurodydamas K. Alminauskį, – iš Prūsijos vokiečių *morgen*, *margen*. *Margas* ir *murgas* galima laikyti vokiečių kalbos sko-

liniais, nes turima daugiau skolinių variantų su garsais *a* ir *u* vietoje vokiečių *o*, plg. jau minėtą *ortas* (*artas*) ir *urtas*. Plg. dar pirmiau pateiktą *lotà* 'kartelė'.

SKOLINIAI IŠ SLAVŲ KALBŲ

Dalis lotynų kilmės žodžių pateko į lietuvių kalbą turbūt iš lenkų kalbos: ***porà*** sf. (3) FrnW, ZŠŽ, *póra* (1) SD 241, Lex 66a (*porai* pl.), B 396, ZŠŽ, Krtn, Kv, Ms 'du artimai susiję, ppr. vienarūšiai daiktai, žmonės ar gyvuliai, dvejetas' BP I 217, Ch 19, SD[3] 285, Q 376, B 396, 555 ir vėlesniuose darbuose, plačiai vartojamas tarmėse ir bendrinėje kalboje; reikšme 'apytikslė dviejų grupė' BP I 217, VlnE 39, PVG 317 (1775 m.), vartojamas gyvojoje kalboje, dėl kilmės plg. Pr.v. *pôr* 'pora' (Alm 103), *pōr* (Riemann IV 251–252), *Brautpǭr* 'jaunavedžiai' (Ziesemer I 786), v.v.a. *pār*, *par*, v.v.ž. *pār*, v. olandų *paer* [*pār*] 'pora', n.nl. *paar*, lot. *pār* (*pāris*) (Kluge 2002: 674). Latvių *pāris* kilo iš v.v.ž. *pār* (Sehwers 1953: 86), o lenkų *para* iš vok. *Paar*. E. Fraenkelis, remdamasis P. Skardžiumi, taip pat W. Smoczyńskis, lietuvių *pora* kildina iš l. *para*, bet mano, kad vakarų aukštaičių ir žemaičių *póra*(*s*) galėtų būti atėję iš vokiečių kalbos (FrnW). Vidurio vokiečių kalboje, taip pat Rytų Prūsijos vokiečių šnekamojoje kalboje garsas *ā* perėjo į *ō* ar į *o* su *a* atspalviu ir Prūsijos lietuvių kalbos garsyne pasirodė kaip *ō* (Čepienė 2006: 240); ***viršius*** sm. 'eiliuotas kūrinys, strofa, eiliuoto kūrinio eilutė' SD 397, SD[3] 478, FrnW (*veršius*), KŽ, *viršùs* (4) Mž 500, DP 56, N, [K], KŽ, *viršas* (2) Mž 500, NdŽ, Klb IV 390, Sut, *virsai* sm. pl. 'eilės' MT 227, dem. *wiršẽlis* SD 397, *wiršielis* SD[3] 478 (*verticulus*, orig. *wiršielis*), N, Sut, RdN, *viršikas* MP 62, KŽ, dėl kilmės plg. v.v.ž. *versch*(*e*) n. 'eilėraščio eilutė, posmas', pl. 'eilėraščiai, eilės' (MndW V 243), Prūsijos vokiečių *verš* 'eilėraščio eilutė, posmas; eilėraščiai, eilės' (Alm (PrW)), *Verſz* 'perskyrimas, skyrius' (C II 702), v.v.a. *vers*, n.v.a. *Vers*, n.

nl. *vers*, n. lot. *versus* 'atvertimas, pasukimas', *vertere* (*versum*) 'apsukti, pasukti', reikšmė 'eilutė' metaforiškai priderinta prie arimo vagos linijos, kuri baigiasi plūgo apsisukimu (Kluge 2002: 956), l. *wiersz*. Latvių *versis*, užfiksuoto 1782 m. nežinomo autoriaus žodyne, pamatas yra vokiečių *Vers* (Sehwers 1953: 154). E. Fraenkelis, remdamasis P. Skardžiumi, kildina liet. skolinį iš lenkų *wiersz* (FrnW). Lietuvių ***féršas*** (1) 'rašto eilutė' K II 304, Alm 50, ***péršas*** (1) 'eilutė (ppr. Biblijos teksto), posmas, skyrius' K, BzF 154, Ns 1858, 2, Alm 99, KŽ, FrnW pamatas yra Pr.v. *verš*, o dėl ***péršmas*** (1) K, prš, Alm 99, FrnW, KŽ, dem. pl. MšK, *pérkšmas* (1) 'eilutė, posmas, skyrius (ppr. Biblijos teksto), skirsnis, perskyrimas' N 285, K, K II 161, 304, Ns 1857, 1, BzF 154, Dor (Klp, *pérkšmos*), prš, Alm 98, FrnW, Plik, Krtn kilmės plg. vok. *Versmaß*; ***sãsas*** sm. (2) 'saksas' SD[3] 398, SD 333, R II 297, MŽ II 398, N, [K], 'krikščionių reformatas, Liuterio šalininkas' DP 246–247, plg. v.v.ž. *Sasse* (MndW IV 27), rusų *cac* iš s.v.a. *sahso* (Фасмер IV 564–565), l. *sas*. Plg. dar vok. *Sachs* 'kalavijas, kardas', v.v.a. *sahs*, s.v.a. *sahs*, s.s. *sahs*, s.skand. *sax*, s. fr. *sax*, lot. *saxum* 'uola' kaip 'pjaunanti, kampuota' (Kluge 2002: 779). P. Skardžius kildina šį skolinį iš lenkų *sas* (Skardžius 1931: 194). Mikalojaus Daukšos Postilėje (DP 460) turimas vedinys *sãskas*, *-à* adj. (4) 'sasų (saksų)', plg. l. *saski*.

K. Sirvydo žodyne yra daugiau germanizmų, atėjusių ar galėjusių ateiti į lietuvių kalbą per slavų kalbas, pvz.: ***cinà*** sf. (2) sing. 'alavo ir švino lydinys' SD 104, SD[1] 15 (orig. *cyna*), SD[3] 38, 119, Ch 4 Moz 30,22, S. Dauk, J, KrtnŽ, Kv, Grg, Tv, dėl kilmės plg. lenkų *cyna*, kuris pasiskolintas XV a. iš vokiečių (Brückner 1974: 70), o ***cinas***[14] sm. (2) yra skolinys iš vokiečių kalbos, pateikiamas daugiausia Rytų Prūsijos žodynuose ir raštuose nuo

[14] LKŽe šaltinis tik Pilypo Ruigio žodynas, nėra kitų Mažosios Lietuvos žodynų.

XVII a., Alm[15] 41) ir vartojamas tarmėse (Pn, Nmn, Krš), dėl kilmės plg. s.v.a. *zin*, v.v.a. *zin*, *cin*, n.v.a. *Zinn* 't. p.' (Kluge 2002: 1013), rytų frankų ir vidurio vokiečių tarmėse yra *zīn* (Grimm 2004). K. Alminauskis *cinas* kildina iš vokiečių, o *cina* – iš lenkų kalbos, taip pat E. Fraenkelis, plg. lenkų *cyna*, užfiksuotą XV a., kilusį iš vokiečių (Brückner 1974: 70). SD[3] turimas vedinys *cinìnis* 'iš cino pagamintas' SD 33, SD[3] 38, R II 413, MŽ II 557, N 160, K, Gs; ***čýžė*** sf. (1) 'duoklė, mokestis, nuoma' BB Joz 17, 13, BP II 212, SD[3] 44 (orig. *Ciʒie*), 303 (orig. *ċiʒie*), SD 38, DP 363, C II 1054, H 20, R II 414, K, J, KlvD 200, Pgg, plg. n.v.a. *Akzise*, Pr.v. *Accise*, *Akzise*; *3inſʒ* (C II 1054), B 1036), nl. *accise* (Kluge 2002: 26). 1600 m. vietoj vokiečių *accise*, *akzise* vartojamas *Ziese*, pirmiausia užfiksuotas šiaurės vakarų Vokietijoje *assise* (Grimm 2004). K. Alminauskis kildina šį skolinį iš s. lenkų *czyża*, o senosios lenkų *ciża*, *ciza* kilo iš vokiečių *Ziese* 'muitas' (Brückner 1974: 65), plg. l. *czyża* (Skardžius 1931: 59), *czyża*, *ciza* (Smoczyński 2007: 89), v. lot. *accisia*. SD[3] 44 turimas vedinys *čyžinis*; ***šiñkius***, -ė smob. (2) 'smuklininkas' SD[3] 439, SD 51, J, BM 189 (Šl), KŽ, A 1884, 187, plg. l. *szynk*, brus. *шинкь* (Skardžius 1931: 215), v.v.ž. *schenke* 't. p.' (MndW IV 71), pietų saksų ir tiuringų *schenke* 'smuklė' (Grimm 2004). Lenkų *szynk* užfiksuotas jau XVI a., pasiskolintas iš vok. *Schenk* 'smuklininkas' (Brückner 1974: 561). P. Skardžius kildina šį skolinį iš l. *szynk* ar brus. *шинкь* (Skardžius 1931: 215), o W. Smoczyńskis iš l. *szynk* (Smoczyński 2007: 638), o dėl ***šiñkius*** sm. (2) BŽ 619, NdŽ 'smuklė' SD 266 (orig. *Sinkius*), VŽ 1905, 5, L 70, Rtr, BsP II 267 (Jž), A 1884, 91, KŽ, 'smuklininkystė' SD 366, plg. vok. *Schenke*; ***rūrà*** sf. (4), *rũra* l. 'vamzdis, vamzdelis' BB Iz 7,3; 36,2 (vandens), DP 473, SD[3] 134, SD 117, Rytų Prūsijos žodynuose, raštuose nuo XVII a.,

[15] *Cinas* turimas ir Lietuvos tarmėse. K. Alminauskio darbe šis žodis pažymėtas žvaigždute, reiškiančia, kad jis vartojamas tik Rytų Prūsijoje.

Ms, reikšme 'lovys, latakas, griovelis' rastas J. Bretkūno Biblijoje (BB 2 Moz 25,31), žodynuose (B 1019, MŽ II 392, 530). Gyvojoje kalboje žodis vartojamas reikšme 'kuliamosios anga, pro kurią išmetami šiaudai' M, Up, Vn, Rs, Sml, '(adatos) skylutė' Slm, dėl kilmės plg. n.v.a. *Rohr*, v.v.ž. *rôr* n. 'vamzdis, vamzdelis; špūlė (audime)' (MndW III 505), lenkų *rura*, brus. *rura* iš vok. *Rohr*, *Röhre* 'vamzdis; nendrė, meldas; vamzdelis'. XVI a. J. Bretkūno Biblijoje dar yra *rūras* sm. 'vamzdis, vamzdelis' (BB Jdt 7,6), skolinys iš vokiečių kalbos. E. Fraenkelis, remdamasis P. Skardžiumi, kildina *rūrà* iš lenkų *rura*, o *rorė* – iš vokiečių kalbos; ***šniūras*** (*šnūras*, *šnuras*) sm. (2, 4) 'iš linų, kanapių pluošto nuvyta virvė' DP 136, SP 15, SD[1] 179, SD[3] 437, Ch 129, Rytų Prūsijos žodynuose, raštuose nuo XVII a., plačiai paplitęs gyvojoje kalboje (KrtnŽ, Trk, Tl, Slnt, Krž, Dv), reikšme 'plona virvutė, raištis' BB 1 Moz 38,18, B 530, Plng, Yl, Krž, Lp, Lbv, Iš, Prn, Akm, Plut, Kl, Šts, 'ratelio ritę su ratu jungianti tvirta virvelė' SD 364, LKA I 126, Slnt, Sdb, Ds, Dgl, Lš, Eiš, Sdk, Lkm, Dglš, Aln, dėl kilmės plg. vok. *Schnur* 'siūlas, virvė, raištis', Pr.v. *Schnur* (C II 476), v.v.ž. *snôr* (*schnor*) 'virvė, matavimo virvė, meškerės virvė' (MndW IV 278), brus. *šnūr*, l. *sznur* < vok. *Schnur* (Brückner 1974: 551), P. Skardžius liet. *šniūras* kildina iš l. *sznur*; ***kleistras*** sm. 'glaistas iš krakmolo ar miltų pagaminti klijai' SD[3] 104 (orig. *Klaystras*), I, plg. lenkų *klajster* iš vokiečių *Kleister* (Brückner 1974: 232). O *kleĩsteris* (1) 't. p.' rš, Alm 67, KŽ, TrpŽ yra skolinys iš vok. *Kleister* 't. p. '; ***taliorius*** sm. SD[1] 180, SD 367, 538, BS 144, *tolerius* DP 322, *toliẽrius* DP 155, KrvD, DrskD, *talorius* N 88, [K], *tãleris* (1) 'Vokietijoje (1518–1907) ir kitose Europos valstybėse vartota sidabrinė 20–30 g moneta' NdŽ, KŽ, DŽ, TrpŽ, rš, FrnW, LTE I 456, Vrnv, plg. vok. *Taler*, pavadinta 1516 m. Bohemijoje įkurtos sidabro kasyklos Joachimstal (gyvojoje kalboje vadinta 's tãl) vardu, kurioje nuo 1519 m. buvo kalamos monetos (Kluge 1957: 768), Pr.v. *tãlər* 'trijų markių sidabrinė

moneta' (Riemann VI 17), l. *taler* (Skardžius 1931: 220). Žygimantas Augustas Vilniuje 1564 m. pradėjo kaldinti iš sidabro Lietuvai ir Lenkijai talerį. E. Fraenkelis, remdamasis A. Brücknerriu ir P. Skardžiumi, kildina šį skolinį iš lenkų *taler* ar *talar*, o *tãleris* – iš vokiečių *Taler* (FrnW).

W. Smoczyńskis šiuos skolinius kildina iš baltarusių kalbos, o P. Skardžius abejojo iš kurios kalbos jie pasiskolinti, baltarusių ar lenkų: ***plėškà*** sf. (4) 'plokščias butelis; į jį telpantis kiekis' SD[3] 24 (orig. *pleʃʒka*), 61, SD 21, 53, 128, R II 284, N 307, [K], S. Dauk, Kč, Al, Lzd, Vn, Skdv, dem. *pleškelė* SD[3] 62 (orig. *plieʃʒkiele*), N 307, vedinys *plėškininkas* (*-inykas* SD 128), *-ė* smob. 'kas gamina plėškas' SD[3] 147 (orig. *pleʃʒkinikas*), N 307 (*Pleszkininkas*). Nuo XVI a. turimas variantas ***plėčkà*** sf. (2), (4) BB 1 Moz 21,14, BB Joz 9,5 (orig. *pleczka*), BB 1 Sam 1,24 (orig. *pletschka*), Rytų Prūsijos darbuose nuo XVII a., vartojamas tarmėse (Skr, Stk, Gršl), dem. *plėčkelė* BB 2 Sam 16,1 (orig. *pleczkele*), N 306, Gr, *plėčkìkė* Šlu, *plėčkùtė* Vv, *plėčkỹtė* ZŠŽ, dėl kilmės plg. v.v.a. *vlasche*, *vlesche*, s.v.a. *flasca*, s. skand. *flaska*, s. anglų *flasce*, n.nl. *flesch*, n.v.a. *Flasche* 'butelis'; pirmiausia reiškė apipintą indą (Kluge 2002: 298); brus. *pliaška*, l. *flaszka* iš vok. *Flasche* (Brückner 1974: 123), liet. *plėškà* atėjo iš brus. *pljáška* (iš l. *flaszka*) (Smoczyński 2007: 473); skrynė, skrynia žr. p. 176; ***stadalà*** sf. (2) NdŽ, (3[b]) Vdn, (4) Vdšk, Kls 'užvažiuojami namai su pastoge arkliams pastatyti' DP 500, 325, SD[1] 38, Sut, BzF 176 (TP 1881, 29), NdŽ, FrnW, KŽ, End, Lz, Brb, 'kluonas, klojimas, daržinė' SD[1] 175, 'pastogė arkliams pastatyti užvažiuojamame kieme prie smuklės' JD 1021, KŽ, Plt, Sml, Kls, Žem, Ad, Vdšk, Mžš, *stadãlas* sm. (2) 'daržinė, tvartas' KrtnŽ, dėl kilmės plg. s.v.a. *stadal*, v.v.a. *stadel*, n.v.a. *Stadel* 'daržinė, ūkinis pastatas' vokiečių pietų aukštaičių žodis, nuo VIII a. užfiksuotas, siejamas su vok. *stehen* 'stovėti' (Kluge 2002: 873), Pr.v. *Stadòll*, *Stodòll*, f. 'įvažiavimas prie kaimo smuklės arkliams ir vežimams pastatyti' (Fr II 359). Plg. dar baltarusių *stadola*, lenkų

stodoła iš s.v.a. *stadal* (Brückner 1974: 516). E. Fraenkelis kildina liet. *stadala* iš brus. *стадóла* ar lenkų *stodoła*, o W. Smoczyńskis – iš brus. *stadóla*, *stodóla* (Smoczyński 2002: 596).

IŠVADOS

Dauguma Konstantino Sirvydo žodynuose vartojamų skolinių užfiksuoti jau XVI a. raštuose. Į lietuvių kalbą jie pateko dėl kalbų kontaktų, diplomatinių, ekonominių, prekybinių ryšių, naujų realijų, taip pat verčiant raštus, religines knygas, skelbiant krikščionybę. Jie priskiriami įvairioms teminėms grupėms. Tai augalų (*palma*, *cedras*, *narcisus*, *nardas*, *yzapas*, *koriandras*, *cinamomas*, *jacintas*, *pasternokas*), gyvūnų (*elefantas*, *grifas*, *starkus*, *strusas*), pinigų, monetų (*ortas* (*artas*), *šelinga*, *grašis*, *taliorius*), matų (*latas*, *loštas*, *margas*, *stuopka*) pavadinimai, statybinių medžiagų, statinių ir kiti su statybomis susiję pavadinimai (*lota*, *skindelius*, *mūras*, *rūra*, *klingė*, *stadala*, *šinkius*), bažnyčios leksika (*lampa*, *bikierelis*), ūkio, namų daiktų (*plėška*, *dišlius*, *šniūras*), asmenų (*sasas*, *balbierius*, *raitas*, *raitinykas*, *styrnikas*, *šinkius*), ligų pavadinimai ir kt.

Dauguma germanizmų kilo iš vokiečių žemaičių tarmės, taip pat iš Hanzos, t. y. Šiaurės Vokietijos, Prūsijos, Livonijos ir kitų šalių miestų prekybos sąjungos (XIII a. – 1669 m.) bendravimo ir susirašinėjimo kalbos. Žlugus Hanzos sąjungai ir prekybą Baltijos kraštuose perėmus olandams, dalis jų galėjo ateiti iš nyderlandų kalbos. Kai kurie skoliniai turi atitikmenų lotynų, graikų, gotų, senojoje skandinavų kalbose. SD yra nemažai bendrų lietuvių ir latvių kalbų germanizmų, paplitusių šiaurės Lietuvoje. Skoliniai, laikyti slavizmais, bet neturintys lenkų ar baltarusių kalbų fonetinių ar morfologinių požymių, galėtų būti laikomi germanizmais, pvz., *ortas* (*artas*), *lotà*, *arfa* (*arpa*), *grašis*, *jacintas*. Tekste pateikti pavyzdžiai rodo, kad lietuvių pasiskolinti žodžiai iš

vokiečių kalbos turi atitikmenų latvių, lenkų, baltarusių ir kitose Europos kalbose.

Kadangi jau nuo XIII a. Lietuvoje vartojama lotynų kalba, ypač dokumentuose, vertimuose, todėl lotynų kilmės žodžiai, laikyti atėjusiais iš germanų ar slavų kalbų, galėtų būti tiesioginiai lotynų kalbos skoliniai.

Patikslinama žodžio *raitas* 'raitelis, raitas karys, riteris' kilmė. Jis buvo laikomas vediniu iš *raitelis*, kilusio iš vok. *Reiter* 'raitelis, jojikas; kar. raitininkas, kavaleristas'. Lietuvių senuosiuose raštuose (BB, DP) *raitas* užfiksuotas XVI a., o *raitelis* vėliau, tik XVII a., todėl *raitas* sietinas su vokiečių *reit*, plg. s.v.a. *reit* 'joja', v.ž., v.v.ž. *reit* adj., adv. 'pasiruošęs, parengtas, paruoštas iššygiuoti, apsiginklavęs'.

Išlieka kalbos tarpininkės problema, nes negalima nustatyti, ar skoliniai atėję iš germanų, daugiausia vokiečių, nyderlandų ar iš slavų kalbų, daugiausia lenkų, baltarusių. Baigiamas leisti baltarusių kalbos istorinis žodynas koreguoja lietuvių kalbos turimus duomenis – lenkų kalbos skoliniai gali būti laikomi baltarusybėmis. Būtina parašyti lietuvių kalbos istorinį žodyną.

Kai kurie skoliniai iš K. Sirvydo žodynų LKŽe nepateikiami, pvz., *grifas* (orig. *gryfas*) 'plėšrusis paukštis, gyvenantis kalnuose', LKŽe šaltinis tik Tadas Ivanauskas; *kleinotas* 'brangakmenis, brangenybė'; *lãtas* 'svorio matas'; *koriandras* 'augalas kalendra', *harfa* yra Jono Bretkūno Biblijoje, Baltramiejaus Vilento *Enchiridione*, *harfis* J. Bretkūno Biblijoje, o *harpa* Samuelio Boguslavo Chylinskio Biblijoje.

Dalis germanizmų užfiksuoti ne tik rašytiniuose šaltiniuose, bet ir paplitę tarmėse, bendrinėje kalboje, pvz., *klingė*, *lota*, *margas*, *šniūras*, *dišlius*, *stadala*, *blėkai*, *skrynė*, *raitas*, *ola*, *pora*, dūrinys *nevertas*. Pateikti pavyzdžiai rodo lietuvių kalboje esančius skolinių gausius fonetinius, kirčiavimo variantus, moteriškosios ir vyriškosios giminės tos pačios reikšmės skolinius.

Sutrumpinimai

ags. – anglosaksų
brus. – baltarusių
fr. – frankų
gr. – graikų
hebr. – hebrajų
hibr. – hibridas
l. – lenkų
la. – latvių
liet. – lietuvių
lot. – lotynų
nl. – nyderlandų
n.nl. – naujoji nyderlandų
n.v.a. – naujoji vokiečių aukštaičių
orig. – originale
pranc. – prancūzų
Pr.v. – Prūsijos vokiečių
s. – senoji
s.fr. – senoji frankų
sk. – skirsnis
s.nl. – senoji nyderlandų
s.s. – senoji saksų
s.skand. – senoji skandinavų
s.v.a. – senoji vokiečių aukštaičių
š. – šiaurės
t. p. – taip pat
v.lot. – vidurinė lotynų
v.nl – vidurinė nyderlandų
vok. – vokiečių
v.v. – vidurio vokiečių
v.v.a. – vidurinė vokiečių aukštaičių
v.v.ž. – vidurinė vokiečių žemaičių
v.ž. – vokiečių žemaičių

Kiti sutrumpinimai tokie pat kaip akademiniame *Lietuvių kalbos žodyne*.

Literatūra ir šaltiniai

Alminauskis K. [1934]: *Die Germanismen des Litauischen*. Teil 1. *Die deutschen Lehnwörter im Litauischen*, Kaunas: Šv. Kazimiero d-jos knygynas.

Alm (PrW) – W. Ziesemerio *Preussisches Wörterbuch* rankraštis, kuriuo pasinaudojo K. Alminauskis.

Brückner A. 1974: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa: Wiedza Powszechna.

Čepienė N. 2006: *Lietuvių kalbos germanizmai ir jų fonetinės ypatybės*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Čepienė N. 2006a: Lietuvių kalbos germanizmų atėjimo keliai. – *Acta Baltico-Slavica* 30, 241–250.

FrnW – E. Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörterbuch* 1–2, Heidelberg: Carl Winter. Universitätsverlag, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1955–1965.

Frischbier H. 1882: *Preussisches Wörterbuch. Ost- und Westpreussische Provinzialismen in alphabeti-*

scher Folge 1– 2, Berlin: Verlag von Th. Chr. Fr. Enslin.

GEORGES K. E. 2004: *Lateinisch-Deutsch. Deutsch–Lateinisch. Ausführliches lateinisch–deutsches Handwörterbuch*, Kleines deutsch–lateinisches Handwörterbuch von Karl Ernst Georges. Faksimile und Volltext. Zweite, erweiterte Ausgabe. Directmedia. Berlin.

GRIMM 2004: *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. Elektronische Ausgabe der Erstbearbeitung, Zweitausendeins.

IBKŽ XV, XVI, XVII, XXII – *Гістарычны слоунік беларускай мовы* 15, 16, 17, 22, Мінск: Беларуская навука, 1996–1998, 2002.

KARULIS K. 1992: *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* 1–2, Rīga: Avots.

KLUGE F. 1957, 2002: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 17 Auflage. Berlin: Walter de Gruyter & Co, 1957; 24 Auflage, Berlin – New York: Walter de Gruyter, 2002.

LKA I – *Lietuvių kalbos atlasas* 1. *Leksika*, Vilnius: Mokslas, 1977.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002), elektroninis variantas. Red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. red.), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas. J. Zabarskaitė, Lietuvių kalbos institutas, 2005. – www.lkz.lt. Naudotasi ir knyginiu LKŽ.

KrtnŽ – J. Aleksandravičius. *Kretingos tarmės žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011.

MAŽIULIS V. 1996: *Prūsų kalbos etimologijos žodynas* 3, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

ME III–IV – K. Mīlenbahs. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. III. sējums 1927–1929, IV. sējums, Rīgā: Kultūras fonda izdevums, 1929–1932.

MITZKA W. 1919: *Ostpreussisches Niederdeutsch nördlich vom Ermland*, Marburg: N. G. Elwert'sche Verlagsvuchhandlung.

MndW I–VI – K. Schiller, A. Lübben. *Mittelniederdeutsches Wörterbuch* 1–6, Bremen, 1875–1881.

PAKALKA K. 1964: *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. Konstantino Širvydo „Dictionarium trium linguarum" (1629)*. Disertacija (mašinraštis), Vilnius.

PAULW 1961: H. Paul. *Deutsches Wörterbuch*, Halle (Saale): Veb Max Niemeyer Verlag.

PVG – *Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams*. Sudarė P. Pakarklis, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.

RIEMANN E. I–VI – *Preussisches Wörterbuch. Deutsche Mundarten Ost- und Westpreußens*, Band 2, herausgegeben von Erhart Riemann, Band 3–4, hrsg. von Ulrich Tolksdorf, Band 5–6, hrsg. von Reinhard Goltz, Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1981–2000.

SD[3] – *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*. Konstantinas Širvydas. *Dictionarium*

trium linguarum. Fotografuotinis leidimas, Vilnius: Mokslas, 1979.

Sehwers J. 1953: *Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen*, Berlin in Kommission bei Otto Harrassowitz Wiesbaden.

Skardžius Pr. 1931: *Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen*, Kaunas: Akc. „Spindulio" b-vės spaustuvė.

Smoczyński W. 2007: *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilna: Uniwersytet Wileński, wydział filologiczny.

Urbutis V. 1992: Senosios lietuvių kalbos slavizmai. – *Baltistica* 27(1), 4–14.

Urbutis V. 2002: Pastabos dėl latvių kalbos atlase aiškinamų žodžių kilmės. – *Baltistica* 36(1), 5–18.

Ziesemer W. I–II – *Preussisches Wörterbuch. Sprache und Volkstum Nordostdeutschlands* 1. *A–C*, 2. *D–Fi*. Hrg. von Ludwig Erich Schmitt, Hildesheim–New York: Georg Olms Verlag, 1975.

ZŠŽ – *Zanavykų šnektos žodynas* 1–3, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2003–2006.

Кузьменко Ю. К. 1991: *Фонологическая эволюция германских языков*, Ленинград: Наука.

Пакалка К. 1964: *Первый литовский словарь („Dictionarium trium linguarum К. Ширвидаса") (1629)*. Автореферат. Вильнюс.

Фасмер М. I–IV – *Этимологический словарь русского языка* 1–4, Москва: Прогресс, 1986–1987.

LEXICAL BORROWINGS IN KONSTANTINAS SIRVYDAS' *DICTIONARIUM TRIUM LINGUARUM*

Summary

Konstantinas Sirvydas' *Dictionarium trium linguarum*, the first dictionary of Lithuanian, has about 12.5% of borrowings and hybrid words; in the total number of borrowings, there are about 70% of Slavic origin, about 21% of Latin and Greek origin, about 9% of Germanic origin. The above data come from Kazys Pakalka's work. However, neither his dissertation nor the index of Lithuanian words in the Dictionary refers to base words from which those words were derived. Etymological works are based on different approaches to borrowings. It has long been held that most words of Latin, Greek and Germanic origin came into Lithua-

nian through Polish. However, recent investigation has shown that borrowings from Byelorussian are more numerous than those from Polish. Some words of Germanic origin are direct borrowings, whereas Latin words could have come into Lithuanian directly from Latin writings.

The paper offers more precise details about the origin of the borrowings found in K. Sirvydas' Dictionary. Some of them are only found in dictionaries, other written works, for example, *arfa*, *jacintas*, *kleinotas*, *balbierius*, *sasas*, *strusas*. They have not been testified in spoken language. The equivalents of some borrowings are found in Latvian (e.g. *bikierelis*, *brantai*, *ola*, *starkus*, *latas*), also in Polish and Byelorussian (e.g. *ota*, *skrynė*, *pasternokas*, *kleinotas*, *balbierius*, *ortas*, *grašis*, *šniūras*, *šinkius*).

The Dictionary has borrowings of Germanic origin which might have come into Lithuanian through Slavic languages. Most borrowings of Germanic origin are derived from the Low German as well as from the language used for correspondence and communication in the Hanseatic League, i.e. a commercial confederation of 13th–17th century, between Northern Germanic, Prussian, Livonian and other towns. Their equivalents are spread in many languages of Europe.

The borrowings found in K. Sirvydas' Dictionary are from different fields: botany (e. g. *palma*, *cedras*, *narcisus*, *nardas*, *yzapas*, *koriandras*, *cinamomas*, *jacintas*, *pasternokas*), animals (e. g. *elefantas*, *grifas*, *starkus*, *strusas*), money and coins (e. g. *ortas* (*artas*), *šelinga*, *grašis*, *taliorius*), units of measurement (e. g. *latas*, *loštas*, *margas*, *stuopka*), building and construction (e. g. *lota*, *skindelius*, *mūras*, *rūra*, *klingė*, *stadala*, *šinkius*), church (e. g. *lampa*, *bikierelis*), household tools and utensils (e. g. *plėška*, *dišlius*, *šniūras*); they refer to persons (e. g. *kunigas*, *sasas*, *budelis*, *balbierius*, *raitas*, *raitinykas*, *styrnykas*, *šinkius*), diseases (*brantas*), etc.

KONSTANTINO SIRVYDO PAMOKSLAI

Virginija Vasiliauskienė
Lietuvių kalbos institutas

Dėl Konstantino Sirvydo *Punktų sakymų* teksto struktūros, turinio ir šaltinių

1. *Punktai sakymų* (toliau – PS), kaip ir Konstantino Sirvydo žodynai, yra trikalbė knyga. Svarbiausia jos dalis – lietuviškos pamokslų santraukos (punktai). Lenkiškas šios knygos tekstas, paties K. Sirvydo žodžiais, išsakytais „Pratarmėje skaitytojui" (PS I), laikomas mažiau svarbiu lietuviško teksto vertimu, o lotyniškos marginalijos skirtos nemokantiems nei lietuviškai, nei lenkiškai. PS yra ne tik pirmoji originali lietuviška knyga, bet pirmoji knyga, kurioje labai ryškiai deklaruojamas lietuvių kalbos pirmumas kitų knygoje vartojamų kalbų atžvilgiu.

1.1. PS buvo labai svarbūs rašybos, rašytinės kalbos normų, morfologinės sistemos, sintaksinių struktūrų, stilistinės raiškos formavimuisi ir nusistovėjimui LDK. K. Sirvydo darbų kalbinis aspektas jau nemažai tyrinėtas. Mokslo tikslais buvo ne kartą perleidžiamas ir jo rašytinis palikimas. Ypač daug dėmesio yra sulaukę jo žodynai, kuriuos tyrė ir parengė spaudai Kazys Pakalka (1979, 1997). *Punktų sakymų* pirmosios dalies lietuvišką tekstą pirmą kartą Simono Daukanto ir Motiejaus Valančiaus iniciatyva pakartotinai 1845 m. išleido kunigas Leonas Montvydas (1845). Pirmoji PS dalis 1884 m. Getingene perleista ir vokiečių kalbininko Richardo Garbės (1884). Fotografuotinį PS abiejų dalių leidimą 1929 m. išleido kitas vokiečių kalbininkas Francas Spechtas (1929). Abu vokiečių kalbininkai pridėjo savo įvadinius straipsnius apie PS kalbą. Ypač vertinga ir iki šiol aktuali yra F. Spechto studija. Tiesa, vienas kitas dalykas čia jau senstelėjęs, nes senųjų raštų, tarmių, leksikos tyrinėjimai beveik per šimtmetį yra gerokai pasistūmėję į

priekį. PS perikopių vertimo autorystės klausimu yra rašęs Jonas Kabelka (1938), Vaclovas Biržiška (1939, 1960), Zigmas Zinkevičius (1988). Išsamiausią K. Sirvydo bibliografiją yra sukaupęs Vaclovas Biržiška (1960). PS genezę, tarminį pagrindą, leksiką ir fonetiką, kultūrinę K. Sirvydo aplinką, jo pavardės kilmę išsamiausiai yra tyręs Z. Zinkevičius savo straipsniuose ir knygose (1968, 1971, 1972, 1977a, 1977b, 1980, 1981a, 1981b, 1988, 1996). Daug dėmesio K. Sirvydo rašybai, tarminiams ypatumams, linksnių ir prielinksnių vartojimui savo darbuose skiria Jonas Palionis (1967, 1995, 1999). Kazys Morkūnas (1967, 1980) yra sudaręs PS veiksmažodžių indeksą, aprašęs dvigarsių vartojimą. Istorinės ir dalyvių sintaksės tyrimuose K. Sirvydo tekstais daug rėmėsi Vytautas Ambrazas (1979, 1990, 2006) ir jo disertantai (Erichsmeier 2005; Judžentis 2004, 2008; Vasiliauskienė 2008).

1.2. Tačiau PS taip pat yra ir pirmosios originalios lietuviškos homilijos – šventosios iškalbos atmaina, aiškinanti Šventojo Rašto skaitinį (Pociūtė-Abukevičienė 2002: 368; Subačius 2010: 17). Šis PS aspektas buvo tirtas gana menkai. Iki šiol buvo daugiau koncentruotasi ne į pamokslų struktūros ir turinio dalykus, bet ieškota K. Sirvydo filosofinės minties ir egzistencinės problematikos ištakų Baroko epochos mąstytojų darbuose, gilintasi į pamokslų stilistiką. K. Sirvydo pamokslus su Mikalojaus Daukšos ir Petro Skargos pamokslais yra lyginusi Viktorija Vaitkevičiūtė (2006, 2008). Baroko stilistiką, retoriką, baroko idėjų epochos atspindžius pamoksluose tyrė Eugenija Ulčinaitė (1978, 1984), Darius Kuolys (1987, 1992). PS reikšmingumą literatūrinės raiškos ir stiliaus formavimuisi yra iškėlęs Jurgis Lebedys (1977: 83-86).

K. Sirvydo gyvenimą ir veiklą, remdamasis jėzuitų archyvais, tyrė Paulius Rabikauskas (1962, 1982).

2008–2011 m. Lietuvių kalbos institute šio straipsnio autorė Virginija Vasiliauskienė ir Kristina Rutkovska rengė kritinį K. Sirvydo *Punktų sakymų* leidimą. PS kritinio leidimo rengimo metu

nuosekliai ir sistemingai ištyrus PS teksto turinį ir jo struktūrą, nustatyta, kad K. Sirvydas savo pamoksluose plačiai citavo Šventąjį Raštą, rėmėsi Bažnyčios Tėvų ir kitų teologų veikalais.

2. PS cituojamos arba kitaip minimos didžioji dauguma Senojo ir Naujojo Testamento knygų. Iš Senojo Testamento PS nebuvo pasinaudota tiktai keturiomis istorinėmis knygomis: Rūtos knyga, Ezros knyga, Nehemijo knyga ir Esteros knyga; ir trimis pranašų knygomis: Amoso knyga, Abdijo knyga ir Michėjo knyga. Iš Naujojo Testamento neaptikta jokių nuorodų ar užuominų į tris laiškus: Laišką Filemonui, Antrąjį Jono laišką, Trečiąjį Jono laišką. Pamokslų tekste paminėta 150 biblinių vardų, iš kurių dažniausi: Dovydas, Mozė, Saliamonas, Izaijas, Jobas, Ezechielis (Senasis Testamentas); ir Jonas Krikštytojas, Jonas, apaštalas ir evangelistas, Paulius, Petras (Naujasis Testamentas). PS cituojami, perfrazuojami ar daromos aliuzijos į šiuos Bažnyčios Tėvų ir mokytojų, žymių teologų ir šventųjų, romėnų autorių ir protestantizmo pradininkų veikalus ar jų gyvenimo epizodus: Atanazijaus Aleksandriečio, Aurelijaus Augustino (10 kartų), Barlaamo ir Juozapato, Bazilijaus Didžiojo, Roberto Belarmino, Berengaro Tūriečio, Bernardo Klerviečio, Cicerono, Liucijaus Anėjaus Floro, Grigaliaus I Didžiojo (3 kartai); Hugono Senviktoriečio, Jeronimo (2 kartai), Jono Auksaburnio, Jono Kalvino, Jono Išmaldininko (lot. *Joannes Eleemosynarius*; *Joannes Misericors*), Kiprijono Kartaginiečio, Kirilo Aleksandriečio, Klemenso VI, šv. Lauryno, Letos (romietė, minima Jeronimo laiške), Martyno Liuterio, Martyno Tūriečio, Mikalojaus iš Miros (2 kartai), Ovidijaus, Pseudo-Dionizijo Areopagito, Sulpicijaus Severo, Teofilakto iš Ochridos, Tertuliano, Tomo Akviniečio (6 kartai), Alfonso de Tostado de Madrigalo, Ulricho Cvinglio. Jų citatos buvo patikrintos pagal *Patrologia Latina*, *Patrologia Graeca* ir *Corpvs Christianorum Series Latina*.

K. Sirvydas savo pamoksluose Šventąjį Raštą dažniausiai ne atpasakoja ar perfrazuoja, o cituoja.

3. Šiame straipsnyje analizuojami dviejų punktų – PS I trečiojo pamokslo VI punkto (p. 98–104) ir PS II penktojo pamokslo II punkto (p. 116–120) – lietuviško teksto šaltiniai ir jo turinys.

PS I trečiojo pamokslo VI punkte (PS I 98–104) esama 11 citatų iš Biblijos, po vieną Aurelijaus Augustino ir Tomo Akviniečio citatą ir 3 aliuzijos. Be to, lotyniškoje marginalijoje dar duota nuoroda į Roberto Belarmino veikalą. Citatos sudaro 23 proc. viso šio punkto teksto (128 žodžiai iš 554).

3.1.1. Iš Senojo Testamento cituojamas Psalmynas (Ps 82, 6), Giesmių giesmė (Gg 4, 7), Izaijo (Iz 53, 5) ir Jeremijo (Jer 1, 18) knygos, o iš Naujojo Testamento – Evangelija pagal Joną (Jn 10, 10), Laiškas romiečiams (Rom 8, 17), Laiškas filipiečiams (Fil 4, 13), Antrasis Petro laiškas (2 Pt 1, 4) ir Pirmasis Jono laiškas (1 Jn 3, 2; 1 Jn 3, 14; 1 Jn 4, 9).

(1) PS I $100_{15\text{-}17}$: Aß tariau Dieway eſte / ir ſunus Aukśćiauſio wiſi.
Ps 81,6: ego dixi dii estis et filii Excelsi omnes

(2) PS I $102_{27\text{-}29}$: Wiſa tieg grażi eſsi / <> a pateptes nera tawimp.
Ct 4,7: tota pulchra es <> et macula non est in te

(3) PS I $102_{3\text{-}5}$: Melinomis tieg io iźgiditi eſme aba paſweykome.
Is 53,5: livore eius sanati sumus

(4) PS I $102_{14\text{-}17}$: Padariau tawi śiu dienu mieſtu apginamu / ir ſtułpu giełażiniu / ir muru iź wario.
Ier 1,18: ego quippe dedi te hodie in civitatem munitam et in columnam ferream et in murum aereum

(5) PS I $100_{24\text{-}25}$: Aß ataiau idant giwenimu turetu.
Io 10,10: ego veni ut vitam habeant

(6) PS I $104_{4\text{-}6}$: Iey ſunus Diewo / buſime ir tewaynieys Diewo.
Rm 8,17: si autem filii et heredes heredes quidem Dei

(7) PS I $102_{11\text{-}13}$: Wiſa galu tumpi / kuris mani padrutina ir paſtiprina.
Phil 4,13: omnia possum in eo qui me confortat

(8) PS I $99_{18\text{-}24}$: Per kuri / tay ira Ieźu Chriſtu didźiauſius ir brungius żadeimus mums dowanoio idant per iuos taptume Diewo prigimimo daliaiemieys aba dalinikays.

II Pt 1,4: per quem maxima et pretiosa nobis promissa donavit ut per haec efficiamini divinae consortes naturae

(9) PS I 103_{12-15}: Mieliauſiey dabar eſme ſunus Diewo / bet dabar ne paſirode / kuo buſime.
I Io 3,2: carissimi nunc filii Dei sumus et nondum apparuit quid erimus

(10) PS I 100_{29-30}: Nuog ſmerties praneßti eſme ing giwenimu.
I Io 3,14: translati sumus de morte ad vitam

(11) PS I 101_{18-23}: Tami paſirode meyłe Diewo muſpi / kad Sunu ſawo wienagimi atſiunte Diewas ſwietan / idant giwi butume per ii.
I Io 4,9: in hoc apparuit caritas Dei in nobis quoniam Filium suum unigenitum misit Deus in mundum ut vivamus per eum

3.1.2. Iš lotyniškose marginalijose pateikiamos lotyniškos ištraukos ir ten esamų santrumpų bei autorių vardų paminėjimo pačiuose pamoksluose nustatyta, kad PS I 99 pažodžiui cituojama Aurelijaus Augustino *Contra Duas Epistolas Pelagianorum ad Bonifacium Romanae Ecclesiae Episcopum*, Liber II, 6.12 ir Tomo Akviniečio *Summa Theologiae*, 1.2 q. 113, a. 9, ad 2:

(1) Miliſta ◊tieg◊ Diewo / ne tiktay ʒwayʒdes wiſas / ir wiſus dungus / bet ir wiſus Aniełus praeyt.
Gratia DEI non ſolùm omnia ſidera, & omnes calos, verùm etiam omnes Angelos ſupergreditur. Aug: lib. 2. ad Bonifacium cap: 6.

(2) Gierumas miliſtos wienos dideſnis ira / neg gierumas prigimimo wiſo ſwieto.
S. Thom: Bonum gratiæ vnius eſt maius, quàm bonum naturæ totius vniuerſi. 1. 2. q. 113. ar. 9. ad 2.

3.1.3. Šiame punkte taip pat randama aliuzijų į Pradžios knygą (Pr 1, 26, artima parafrazei), Evangeliją pagal Morkų (Mk 5, 25–34) ir Giesmių giesmę (Gg 5). K. Sirvydas remiasi ir punkto pačios pradžios marginalijoje nurodytu jėzuito Roberto Belarmino veikalu *Tredecima Controversia Generalis de Gratia Generi Humano in Primo*

Parente Collata. Unica Libro Explicata. Controversiarum de Gratia Primi Hominis. Liber Unicus, Caput II. Marginalijos tekstas:

Difcrimen inter imaginem & ſimilitudinem DEI in homine. Bellar: lib: de gratia primi hominis c 2.

3.2. Citatos yra verstos iš Siksto ir Klemenso Vulgatos (BSIVV 2007). Pažodžiui iš lotynų kalbos išverstos (1), (2), (5) ir (11) citatos. (3) ir (7) citatos taip pat pažodinės, bet jose vertimas dar tikslinamas pasitelkiant dubletus ir sinonimus (lenkiškame tekste šiuo atveju dubletai ir sinonimai nevartojami): (3): *iʒgiditi eſme aba paſweykome*; (7): *padrutina ir paſtiprina*. Dviem žodžiais verčiamas ir *consortes* (8) citatoje: *daliaiemieys aba dalinikays*. Pastarojoje citatoje dukart nesutampa lotyniško ir lietuviško junginių žodžių tvarka, plg.: *pretiosa nobis promissa donavit* ir *brungius ʒadeimus mums dowanoio*; *divinae consortes naturae* ir *Diewo prigimimo daliaiemieys* <...>. Žodžių tvarkos skirtumai (9) ir (10) citatose susiję su sudėtinio tarinio vieta citatoje ir jo dėmenų tvarka: (9) nesutampa tarinio jungties vieta, plg.: *filii Dei sumus* ir *eſme ſunus Diewo*, o (10) pirmojoje sakinio pozicijoje einantis *translati sumus* lietuviškame vertime nukeltas į sakinio vidurį - *praneßti eſme*. Ne toks pažodinis yra (4) ir (6) citatų vertimas: (4) citatoje neišversti žodžiai *ego quippe*, nesutampa vienarūšių junginių, prasidedančių *in*, sintaksiniai modeliai; dar laisvesnis yra (6) citatos vertimas – čia iš tolesnės frazės paimtas ir dukart pridėtas žodis *Diewo*, įterptas *buſime*, o tolesnė frazė neversta.

Dviem atvejais į citatas įterpta *tieg* (lenk. *prawi*), vienu atveju citatoje vartojamas aiškinamasis įterpinys, pradedamas *tay ira*: (8) *tay ira Ieʒu Chriſtu*. Šie įterpiniai dažniausiai vartojami tik citatose, todėl juos galima laikyti papildomais citatų rodikliais.

(6) citatos vertimas į lenkų kalbą ryškiausiai skiriasi nuo lietuviško vertimo ir pažodžiui sutampa su lotynišku šaltiniu. Dar plg.: (4) *murum aereum* ir *murem miedʒiánym*; (10) *translati sumus de morte ad vitam* ir *Prʒenieśieni ieſteſmy ʒ śmierći do ʒywota*. Šiuo

atveju galima daryti išvadą, kad tais atvejais, kai lietuviškas vertimas yra labiau nutolęs nuo lotyniško ir kai tas nutolimas yra palietęs svarbius sakinio struktūros vienetus, Biblijos citatos lenkiškoje PS dalyje yra artimesnės ar sutampa su lotynišku tekstu.

3.3. Punkto turinys. Šiame punkte kalbama apie teisaus (teisingo) žmogaus didybę. Remdamasis Pradžios knyga ir Robertu Belarminu, K. Sirvydas sako, kad kurdamas žmogų Dievas jame įspaudė savo vaizdą (paveikslą) ir tolygybę (panašumą). Vaizdas – tai žmogaus siela, o tolygybė – Dievo malonė. K. Sirvydo žodžiais, filosofai moko, kad forma suteikia kiekvienam daiktui būtį, tobulesnė forma – geresnę ir žymesnę būtį. Dievo malonė esanti pati brangiausia forma, daranti žmogų artimą pačiam Dievui. Ji suteikia žmogui ypatingą būtį, atgaivina mirusį per Kristų, daro žmogaus sielą sveiką, suteikia žmogui stiprybės geriems darbams, o jo sielai ypatingą grožį, teisus žmogus tampa Dievo sūnumi ir paveldėtoju. Visiems šiems teiginiams pagrįsti K. Sirvydas pasitelkia jau aptartas citatas.

4.1. PS II penktojo pamokslo II punkte (PS II 116–120) yra 12 Biblijos citatų. Iš Senojo Testamento cituojama Jobo knyga (Job 27, 6), o iš Naujojo Testamento – Evangelija pagal Joną (Jn 8, 46; Jn 8, 47; Jn 8, 47; Jn 8, 48; Jn 8, 50; Jn 8, 51; Jn 8, 52; Jn 8, 59) ir Pirmasis Jono laiškas (1 Jn 3, 8; 1 Jn 3, 9; 1 Jn 21). Aliuzijų šiame punkte nėra. Citatos sudaro 30 proc. teksto (143 žodžiai iš 333).

(1) PS II 117_{4-8}: Teyſibes máno / kuriu pradeiau turet / nopłeyśiu: nes ne iuda mani śirdis mano wiſami giwenimi mano.
Iob 27,6: iustificationem meam quam coepi tenere non deseram neque enim reprehendit me cor meum in omni vita mea

(2) PS II 118_{31}-119_{1}: <iey> tieg <biłau iumus / kodrin ne tikite mań?
Io 8,46: si <> dico uobis quare non creditis mihi

(3) PS II 118_{20-21}: Kas tieg ira iż Diewo / ʒodʒiu Diewo kłauſo
Io 8,47: qui ex Deo est verba Dei audit

(4) PS II 118_{23-25}: Todrin tieg ius> Diewo ʒodʒiu <ne kłauſote iog iʒ Diewo ne eſte
Io 8,47: propterea vos non auditis quia ex Deo non estis

(5) PS II 119_{13-15}: Negu gieray tieg mes kałbame / iog Sámáritonas eſsi tu / ir welinu turi
Io 8,48: nonne bene dicimus nos quia Samaritanus es tu et daemonium habes

(6) PS II 119_{19-20}: Aß tieg ne ießkau gárbos máno
Io 8,50: Ego autem non quaero gloriam meam

(7) PS II 119_{24-26}: Iey kas ʒodi máno áʒułaykis / ſmerties ne regies vnt vmʒiu
Io 8,51: si quis sermonem meum servaverit mortem non videbit in aeternum

(8) PS II 119_{32}-120_{1-5}: Dabar tieg paʒinome / iog welinu turi / Abrahamas numire ir pranaßay / á tu ſákay: Iey kas ʒodi máno áʒu łaykis / ne ragaus ſmerties vnt vmʒiu.
Io 8,52: nunc cognovimus quia daemonium habes Abraham mortuus est et prophetae et tu dicis si quis sermonem meum servaverit non gustabit mortem in aeternum

(9) PS II 120_{9-11}: Pagawo tieg akmenis / adunt meſtu vnt io
Io 8,59: tulerunt ergo lapides ut iacerent in eum

(10) PS II 118_{17-18} : Kiekwienas kuris dáro grieku / iʒ welino ira.
I Io 3,8: qui facit peccatum ex diabolo est

(11) PS II 118_{6-8}: Kiekwienas tieg / kuris gime iʒ Diewo / grieko ne dáro / (ißmánik numarinunćio duśiu / nes maʒus dáro) nes ſekła io (tay ira Diewo miliſta) iumpi ira
I Io 3,9: omnis qui natus est ex Deo peccatum non facit quoniam semen ipsius in eo manet

(12) PS II 117_{9-15}: Mielauſiey mano / iey ne iudes muſu śirdis muſu / padukſi turime Diewop / ir ko norint praśiſime / imſime nuog io: nes priſakimu io ſaugome / ir tay / kas pokim io megſtá / dárome
I Io 3,21-22: carissimi si cor nostrum non reprehenderit nos fiduciam habemus ad Deum et quicquid petierimus accipiemus ab eo quoniam mandata eius custodimus et ea quae sunt placita coram eo facimus

PS II penktasis punktas yra neįprastas tuo, kad čia remtasi tik trimis Biblijos šaltiniais ir cituojami to paties skyriaus gretimi versetai ar jų dalys: Iš Evangelijos pagal Joną cituojami 8 skyriaus šalimais esantys 46, 47, 48, 50, 51, 52 versetai, o iš Pirmojo Jono laiško – trečiojo skyriaus 8 ir 9 versetas. Paprastai cituojamų šaltinių įvairovė būna didesnė.

4.2. Pažodžiui išverstos (1), (2), (7) citatos. Kitos citatos iš esmės taip pat pažodiniai vertimai, bet jose yra žodžių tvarkos ir tarinių sandaros skirtumų, plg.: (5) *dicimus nos* ir *mes kałbame*; (12) *cor nostrum non reprehenderit nos* ir *ne iudes muſu ſirdis muſu*; (12) *quae sunt placita coram eo* ir *kas pokim io megſtá*; (8) *mortuus est* ir *numire;* (11) *natus est* ir *gime*. Dviem atvejais lietuviškoje citatoje pridedamas įvardis: (10) *qui* ir *Kiekwienas kuris*; (12) *carissimi* ir *Mielauſiey mano*. Neišversti į lietuvių kalbą teksto jungiamieji žodžiai (konektoriai): (6) *autem* ir (9) *ergo*. Beje, jie neverčiami ir į lenkų kalbą. (4) citatos vertime aptinkamas citatai nepriklausantis žodžių junginys *Diewo ʒodʒiu*.

Net į aštuonias šio punkto citatas įterptas antrojoje sakinio pozicijoje einantis žodelis *tieg*. (11) citata įterpiniais, aiškinančiais priešais einančių citatos žodžių prasmę, suskaidyta į tris dalis. K. Sirvydas čia įterpinius iš citatos yra išskyręs dar ir skliausteliais.

Šiame punkte, kaip ir anksčiau aptartame, citatų lenkiškas vertimas artimesnis lotynų kalbai tais atvejais, kai lietuviškas vertimas savarankiškesnis. Lenkiškose citatose nepridedami įvardžiai *kiekvienas* (10) ir *mano* (12). (4) citatoje nėra įterpto citatai nepriklausančio junginio *Diewo ʒodʒiu*. Kita vertus, dažnokai nesutampa lotyniškų ir lenkiškų citatų žodžių tvarka. Lenkiškose citatose labiau laikomasi šios kalbos sistemą atitinkančios žodžių tvarkos (subjektas eina prieš veiksmažodį, daiktavardinis objektas po veiksmažodžio, įvardinis objektas prieš veiksmažodį). Lietuviškuose citatų vertimuose dažniausiai griežtai išlaikoma lotyniškos citatos

žodžių tvarka: plg. (5) *quia Samaritanus es tu, iog Sámáritonas eſsi tu* ir *żeś ty ieſt Sámarytan*; (7) *si quis sermonem meum servaverit, Iey kas żodi máno áżułaykis* ir *Ieśliby kto ſtrzegł mowy moiey*; (2) *quare non creditis mihi, kodrin ne tikite mań* ir *czemuż mi nie wierzyćie*; (8) *si quis sermonem meum servaverit, Iey kas żodi máno áżu łaykis* ir *ieſliby kto ſtrzegł mowy moiey*; (9) *ut iacerent in eum, adunt meſtu vnt io* ir *áby nań ćiſkáli*; (4) *quia ex Deo non estis, iog iż Diewo ne eſte* ir *że nie ieſteśćie z Bogá.*

4.3. Punkto turinys. Šiame PS II dalies punkte kalbama apie ženklus (požymius), rodančius, jog žmogus neturi (nėra padaręs) didžiosios nuodėmės. Svarbiausi ženklai - tai paties savęs niekuo nekaltinanti žmogaus širdis ir nekaltinantys jo aplinkiniai žmonės. Kiti tokio žmogaus požymiai: jis yra Dievo sūnus, klausantis Dievo žodžio ir mylintis tiesą, gerai manantis apie kitus žmones, ieškantis ne savo, o Dievo garbės, kitų pasakytus žodžius nenaudojantis piktam ir nekenkiantis kitiems. Šie teiginiai grindžiami aptartomis citatomis iš Jobo knygos, Evangelijos pagal Joną ir Pirmojo Jono laiško. Marginalijose taip pat duodamos nuorodos į Danieliaus ir Juditos knygas.

IŠVADOS

K. Sirvydo *Punktų sakymų* dviejų pasirinktų punktų (PS I 98–104 ir PS II 116–120) analizė rodo, kad šis tekstas sudarytas iš 2 skirtingų klodų – K. Sirvydo autorinio teksto ir citatų. Be to, čia dar aptinkama aliuzijų. Tirtuose dviejuose punktuose citatos vidutiniškai sudaro apie ketvirtadalį teksto. Cituojama iš Biblijos ir Bažnyčios Tėvų raštų.

Biblijos citatos verstos iš lotyniškos Siksto ir Klemenso Vulgatos. Citatos dažniausiai verstos pažodžiui. Ypač tai akivaizdu sugretinus su lotynišku tekstu PS II antrojo punkto citatas. Abie-

jų tirtų punktų citatose pasitaiko žodžių tvarkos skirtumų: tarinio vietos ir jo dėmenų tvarkos, subjektų ir objektų, reiškiamų įvardžiais, vietos. Gali skirtis tarinių sandara, dėmenų tvarka atributinėse frazėse. K. Sirvydas, ieškodamas tikslesnio žodžio biblinėms sąvokoms perteikti lietuvių kalba, pasitelkdavo dubletus ir sinonimus. Atitinkamose lenkiškų citatų vietose dubletų ir sinonimų nėra. Nei į lietuvių, nei į lenkų kalbą neverčiami teksto konektoriai.

Į 10 citatų įterptas *tieg* (lenk. *prawi*), dviejose citatose vartojami įterpiniai, pradedami *tay ira*, o PS II dalies citatoje įterpti paaiškinimai papildomai dar išskirti skliausteliais.

Lenkiškų Biblijos citatų vertimas yra artimesnis lotyniškam tekstui tais atvejais, kai lietuviškas vertimas laisvesnis. PS II penktojo pamokslo antrajame punkte kai kada nesutampa lenkiškų ir lotyniškų citatų žodžių tvarka. Kadangi tiriamu laikotarpiu lenkų rašytinės kalbos normos jau buvo nusistovėjusios, tai šiuo atveju lenkiškose citatose laikomasi šios kalbos sistemą ir struktūrą labiau atitinkančios žodžių tvarkos. Lietuviškose citatose dažniausiai atkartojama lotyniškų citatų žodžių tvarka.

Paraštėse esančiose marginalijose pateikiami lotyniški punktų ir jų dalių (papunkčių) pavadinimai, Biblijos ir kitų citatų fragmentai su nuorodomis į šaltinį arba tik nuorodos. Bažnyčios Tėvų ir kitų autorių nuorodos labai sutrauktos, konspektyvios, todėl siekiant nustatyti šaltinį jas prireikdavo dar atskirai tirti. Nemaža citatų dalis, aptinkama lietuviškame ir lenkiškame tekstuose, marginalijose nenurodyta. Tirtame PS I punkte nenurodyta citata iš Jeremijo knygos (p. 102) ir aliuzijos į Evangeliją pagal Morkų (p. 101) bei Giesmių giesmę (p. 102–103). PS II dalies punkte nėra nuorodų į Evangelijos pagal Joną citatas (p. 118, 119 ir 120).

PS I tirtame punkte aiškinamas teisaus žmogaus didybės konceptas, o PS II – didžiosios nuodėmės nebuvimo žmoguje ženklai.

Sutrumpinimai

Gg; Ct	Giesmių giesmės knyga
Fil; Phil	Laiškas filipiečiams
Iz; Is	Izaijo knyga
Jer; Ier	Jeremijo knyga
Job; Iob	Jobo knyga
Jn; Io	Evangelija pagal Joną
1 Jn; I Io	Pirmasis Jono laiškas
Mk; Mc	Evangelija pagal Morkų
Pr; Gn	Pradžios knyga
Ps	Psalmynas
2 Pt; II Pt	Antrasis Petro laiškas
Rom; Rm	Laiškas romiečiams

Literatūra ir šaltiniai

Ambrazas V. 1979: *Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė*, Vilnius: Mokslas.

Ambrazas V. 1990: *Baltų kalbų lyginamoji sintaksė*, Vilnius: Mokslas.

Ambrazas V. 2006: *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Augustinus. *Contra Duas Epistolas Pelagianorum ad Bonifacium Romanae Ecclesiae Episcopum.* – Patrologia Latina. The Full Text Database. S. AURELII AUGUSTINI HIPPONENSIS EPISCOPI CONTRA DUAS EPISTOLAS PELAGIANORUM AD BONIFACIUM ROMANAE ECCLESIAE EPISCOPUM Libri quatuor.

BSIVV 2007: *BIBLIA SACRA IUXTA VULGATAM VERSIONEM* adiuvantibus B. Fisher, I. Gribomont, H. F. D. Sparks, W. Thiele recensuit et brevi apparatu critico instruxit ROBERT WEBER Editionem quintam emendatam retractatam praeparavit ROGER GRYSON DEUTSCHE BIBELGESELLSCHAFT, Stuttgart, Gesamtherstellung, Nördlingen: C. H. Beck, Alle Rechte vorbehalten.

Biržiška V. 1939: Dar dėl Jaknavičiaus ir Ewangelie polskie y litewskie. – *Archivum Philologicum* 8, 49–82.

Biržiška V. 1960: *Aleksandrynas. Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos* 1. *XVI–XVII amžiai*, Čikaga: JAV LB Kultūros Fondas.

Erichsmeier J. 2005: Sudėtiniai sąlygos sakiniai Mikalojaus Daukšos ir Konstantino Sirvydo raštuose (lyginamoji analizė). – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 1, 161–187.

Garbe R. 1884: *Szyrwid's punkty kazań*: (punktay sakimu) vom Jahre 1629 : mit einer grammatischen Einleitung. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Judžentis A. 2004: Šalutiniai daiktavardiniai 1647 m. evangelijų sakiniai. – *Baltistica* 39(2), 259–267.

Judžentis A., Lučinskienė M. 2008: Lyginamosios konstrukci-

jos 1647 m. *Ewangelie polskie y litewskie* vertime. – *Baltistica* 43(1), 71–89.

KABELKA J. 1938: 1647 metų evangelijos. – *Archivum Philologicum* 7, 73–87.

KUOLYS D. 1987: „Dvi tikrybi turi tiesa...". J. Bretkūnas ir K. Sirvydas kultūros stilių kaitoje. – *Pergalė* 6, 138–148.

KUOLYS D. 1992: *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje. Renesansas ir barokas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

LEBEDYS J. 1977: *Senoji lietuvių literatūra*, Vilnius: Mokslas.

MONTVYDAS L. 1845: PUNKTAY SAKIMU NU ADWENTA IKI GAWIENES, PAR KUNIGA KASTANTINA SZYRWIDA senowie iszduoti, o dabar darbu ir łobiu Kuniga Leona Montwida, Teologios Magistra, Sedos Klebona, isznauje iszspausti. WILNUI. Spaustuwej' Jozapa Zawadzki.

MORKŪNAS K. 1967: Mišrieji dvigarsiai *am, an, em, en* ir balsiai *ą, ę* K. Širvydo raštuose. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 9, 139–146.

MORKŪNAS K. 1980: Konstantino Širvydo „Punktai sakymų" veiksmažodis (indeksas). – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 20, 109–222.

PAKALKA K. (pareng.) 1979: *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslas.

PAKALKA K. (pareng.) 1997: *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

PALIONIS J. 1967: *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII amžiuje*, Vilnius: Mintis.

PALIONIS J. 1995: *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

PALIONIS J. 1999: Lietuvių rašomosios kalbos ir tarmių santykis XVIII a. LDK. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 39, 101–133.

POCIŪTĖ-ABUKEVIČIENĖ D. 2002: Pamokslas. – *Lietuvių literatūros enciklopedija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 368.

PS I – PVNKTY KAZAN od Adwentu áż do Poſtu / *Litewskim iezykiem, z wytłumáczeniem ná Polskie* PRZEZ Kśiędzá KONSTANTEGO SZYRWIDA / Theologá Societatis IESV / *Z DOZWOLENIEM STARSZICH wydáne.* W WILNIE W Drukárni Akádemiey Societatis IESV Roku M. DC. XXIX.

PS II – PVNKTY KAZAN NA POST WIELKI Ięzykiem Litewſkiem *Przez* W. X. CONSTANTEGO SZYRWIDA Theologá Societatis IESV nápiſáne. á Teraz ná Polſki Ięzyk prȝetłumacȝone / y oboiem do Druku podáne. *Zá pozwoleniem Stárβych.* W Wilnie / *W Drukárni Akademii Societatis IESV. Roku Pańskiego, 1644.*

RABIKAUSKAS P. 1962: Konstantino Sirvydo biografinės datos. – *Aidai* 4, Brooklyn, 147–154.

RABIKAUSKAS P. 1982: Konstantino Sirvydo asmuo ir reikšmė. – *Aidai* 2, Brooklyn, 98–111.

SPECHT F. 1929: Šyrwids Leben und Schriften. – *Šyrwids Punktay sakimu (Punkty kazań)*, Teil I: 1629, Teil II: 1644, litauisch und polnisch mit kurzer grammatischer Einleitung herausgegeben von Dr. Franz Specht, Professor an der Universität Halle-Wittenberg, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

SUBAČIUS P., TAUČIŪTĖ R. (pareng.) 2010: Silvestras Gimžauskas. *Pamokslai*, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija.

THOMAS AQUINAS. *Summa Theologiae*. – SANCTI THOMAE AQUINATIS Doctoris Angelici Ordinis Praedicatorum SUMMA THEOLOGIAE Cura Fratrum eiusdem Ordinis II PRIMA SECUNDAE TERTIO EDITIO BIBLIOTECA DE AUTORES CHRISTIANOS MATRITI MCMLXII.

ULČINAITĖ E. 1978: Stiliaus rūšys ir funkcijos XVII a. retorikoje. – *Literatūra* 30(3), 52–62.

ULČINAITĖ E. 1984: *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwe w XVII wieku*, Wrocław: Zaktad Narodowy im Ossolińskich.

ULČINAITĖ E., JOVAIŠAS A. 2003: *Lietuvių literatūros istorija. XIII–XVIII amžius*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

VAITKEVIČIŪTĖ V. 2006: Pamokslo raiška ir adresatas. – *Senoji lietuvių literatūra* 20, 21–51.

VAITKEVIČIŪTĖ V. 2008: *LDK katalikiškas baroko pamokslas. Tarp ars vivendi ir ars moriendi*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

VASILIAUSKIENĖ V. 2008: *Lietuvių kalbos žodžių tvarka XVI–XIX a.: atributinės frazės*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

ZINKEVIČIUS Z. 1968: Apie 1605 m. katekizmo tarmę. – *Baltistica* 4, 109–116.

ZINKEVIČIUS Z. 1971: Dėl K. Sirvydo „Punktų sakymų" genezės ir kalbos. – *Baltistica* 7(2), 153–167.

ZINKEVIČIUS Z. 1972: Rytietiškoji XVII a. lietuviškų raštų kalba, jos kilmė ir išnykimas. – *Baltistica* 8(1), 79–100.

ZINKEVIČIUS Z. 1977a: *Lietuvių antroponimika*, Vilnius: Mokslas.

ZINKEVIČIUS Z. 1977b: Dėl lietuvių raštų kalbos kilmės. – *Baltistica* 13 (1), 237–244.

ZINKEVIČIUS Z. 1980: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* 1, Vilnius: Mokslas.

ZINKEVIČIUS Z. 1981a: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* 2, Vilnius: Mokslas.

ZINKEVIČIUS Z. 1981b: Sirvydas ar Širvydas? – *Baltistica* 17(1), 28–41.

ZINKEVIČIUS Z. 1988: *Lietuvių kalbos istorija* 3. *Senųjų raštų kalba*, Vilnius: Mokslas.

ZINKEVIČIUS Z. 1996: *The History of the Lithuanian Language*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

ON KONSTANTINAS SIRVYDAS' BOOK OF SERMONS *PUNKTAI SAKYMŲ*: STRUCTURE, CONTENT AND SOURCES

Summary

Konstantinas Sirvydas' book of sermons *Punktai sakymų* (PS), like his dictionaries, is trilingual (Lithuanian, Polish and Latin). The most important part of this book is points of sermons written in Lithuanian. The PS for the first time in history gives priority to the Lithuanian language against other languages. Different scholars have thoroughly explored the linguistic aspect of the book; however, its textological aspect so far has been largely overlooked.

The paper focuses on two selected points from the book: PS I 98–104 and PS II 116–120. The analysis has shown that the text of the points consists of two main layers: K. Sirvydas' original text and quotations. In the points, 25 quotations have been identified. They make up about a quarter of the whole text. In all the cases, K. Sirvydas quotes from the Bible and Fathers of the Church. In the data, biblical allusions have also been found.

The biblical quotations are translated verbatim, mostly from the Sistine and Clementine Vulgate. The word-for-word translation is easily identifiable when comparing Vulgate with the quotations in point II of the PS. Both points manifest several differences in word order in the translated quotations. For example, they differ in the predicate position and the position of its constituents as well as the position of pronominal subjects and objects. The predicate structure and noun phrase patterns also significantly deviate from Latin. To most precisely express biblical concepts, K. Sirvydas attempted to find the most precise term; therefore, he used a number of alternative words (doublets) and synonyms. In the same text in Polish, doublets and synonyms were not found. Latin textual connectors were not translated either into Lithuanian or Polish.

The interpolated word *tieg* 'it says' (Polish *prawi*) is used in 10 quotations. Explanations that start in *tay ira* 'id est' were inserted into two quotations. They are also additionally bracketed.

In cases where biblical quotations are freely translated into Lithuanian, the Polish translations are more similar to the Vulgate version. In point II of the PS, the word order in the Polish quotations differs from Latin. Presumably, when translating into Polish, the original word order of the quotations was only preserved when it coincided with the Polish word order and did not deviate from the Polish grammatical and functional structure. Lithuanian quotations mostly copy the Latin word order found in the Vulgate version.

All information appearing on the margins is in Latin and includes the following: (1) titles of the points and titles of the points' sections; (2) fragments of biblical and other quotations with references; (3) abbreviated references only. In some cases, the abbreviations have been more thoroughly investigated to identify the source of the quotation. A large number of quotations are not even mentioned on the margins.

Point I of the SP discusses and glorifies the magnificence of a trustworthy person; point II refers to signs of not having a mortal sin.

Krystyna Rutkowska
Uniwersytet Wileński
Wilno

O tekście polskim *Punktów Kazań* Konstantego Szyrwida

Postylla Konstantego Szyrwida *Punkty Kazań* (PK) jest zabytkiem dwujęzycznym, napisanym po litewsku i po polsku, zaopatrzonym w przypisy marginalne w języku łacińskim. Język polski występuje tu w trzech odmianach, są to: a) perykopy ewangelickie, poprzedzające kazania; b) cytaty biblijne, umieszczone w tekście kazań; c) tekst kazań autorstwa K. Szyrwida, przetłumaczony na język polski z języka litewskiego[1]. W niniejszym artykule zostanie podjęta próba ustalenia pochodzenia tekstu polskiego, umieszczonego w perykopach i występującego w postaci cytatów biblijnych w samym tekście postylli. W tym celu zostanie dokonana analiza przekładu cytatów biblijnych z języka litewskiego na polski na przykładzie dwóch wybranych punktow z kazań K. Szyrwida.

Struktura tekstu postylli K. Szyrwida jest podobna do struktury innych polskich kazań owej doby, dobrze znanych na Litwie, które mogły zatem służyć wzorem do napisania kazań litewskich: protestanckiej postylli Mikołaja Reja, przetłumaczonej na litewski przez Jokuba Morkūnasa (1600) czy też *Katolickiej postylli mniejszej* Jakuba Wujka, przetłumaczonej przez Mikołaja Daukszę (1599). K. Szyrwid pisze swoje kazania w postaci streszczeń (punktów), bowiem będąc ciężko chory, obawia się, że nie zdąży ich ukończyć. Pierwsza część postylli ukazała się w 1629 roku

[1] Tak podaje sam K. Szyrwid w „Przedmowie do czytelnika", umieszczonej na początku kazań (PK I).

i jej autorstwo przypisuje się w całości K. Szyrwidowi, łącznie z tekstem polskim (PK 1629). Druga część została wydana dopiero 15 lat później, w 1644 roku i tylko część litewska jest pióra K. Szyrwida (PK 1644). Tłumaczenia polskiego dokonał jego uczeń Jan Jachnowicz, przypuszcza się też, że w redagowaniu całości pomagał mu jeszcze jeden nieznany autor (Zinkevičius 1971: 153-167). Znaczenie PK dla kultury litewskiej jest ogromne – są one uważane za pierwsze oryginalne kazania w języku litewskim. Często te kazania uznaje się też za pierwszą oryginalną książkę w języku litewskim (Ulčinaitė, Jovaišas 2003: 258). Wyróżnione w tekście PK cytaty z Pisma Świętego, pochodzące ze Starego i Nowego Testamentu, są unikatowe – są to jedne z pierwszych przekładów Pisma Świętego na język litewski, z których K. Szyrwid korzystał lub których był autorem (Vasiliauskienė 2013). Tekst pisany po polsku jest w takim układzie i pierwszym przekładem z litewskiego na język polski.

K. Szyrwid umieścił w swojej postylli 24 perykopy, są to lekcje ze wszystkich czterech Ewangelii: w I części PK, zawierającej kazania na okres od Adwentu do Zapustów, umieszczonych zostało 6 lekcji z Ewangelii według św Łukasza (Łk 21; 3; 2; 2; 8; 18), 6 lekcji z Ewangelii według św. Mateusza (Mt 11; 8; 8; 13; 13; 20) i 2 lekcje z Ewangelii według św. Jana (J 1; 2); w II części PK, przeznaczonej na okres Zapustów i Wielkanocy układ jest nieco inny: po 3 lekcje z Ewangelii według św. Mateusza (Mt 4; 17; 21), św. Łukasza (Łk 11; 24; 24) i Jana (J 6; 8; 13) oraz jedna z Ewangelii według św. Marka (Mk 16). Jedne kazania, przeznaczone na Wielki Piątek są umieszczone bez perykopy ewangelicznej.

Sam tekst kazań jest nawiązaniem do perykop, ich interpretacją i uzasadnieniem. W swojej argumentacji postyllografowie zazwyczaj odwoływali się do różnych miejsc Starego i Nowego Testamentu (ST, NT), często łącząc wersety biblijne z różnych Ksiąg, w taki sposób wzmacniając i uzasadniając swoje twierdzenie. W postyllach

owej doby zazwyczaj miało miejsce wolne cytowanie, swobodny stosunek do tekstu biblijnego, kontaminacje[2]. W związku z tym przy wyodrębnianiu odniesień do Pisma Swiętego ustala się zarówno dosłowne cytaty, jak też aluzje i parafrazy. Podając liczbę cytowań w tekście postyllicznym należy sie liczyć z względną niedokładnością, związaną z tym, że trudno jest przeprowadzić granicę między tekstem autorskim i biblijnym[3]. Licząc się z wyżej wymienionymi trudnościami w interpretacji cytacji biblijnych, ich ilość w tekście PK można oszacować w przybliżeniu na 20-30 procent od całości tekstu. W PK brak jest fragmentów z postylli, napisanych przez innych autorów[4].

1. O ŹRÓDŁACH PERYKOP W JĘZYKU POLSKIM W *PUNKTACH KAZAŃ* K. SZYRWIDA

Kwestia ustalenia źródła perykop ewangelicznych w polskim tekście PK K. Szywida była już poruszana wcześniej. Zakładano, że polski tekst pochodzi z *Ewangelii i epistoł* wydanych w 1593 roku w Krakowie[5], czy też wydanego w tymże roku przekładu NT Jakuba Wujka[6]. Zakłada się, że Wujek przed tłumaczeniem Pisma Świę-

[2] Taki sposób odwoływania się do Pisma św. w „Postylli" M. Reja opisał K. Górski (1959: 48). Por. też J. Maciuszko (1987: 112).

[3] Tak, obliczając cytaty biblijne w „Postylli" M. Reja K. Górski tworzy cztery przedziały liczbowe: poniżej 300; poniżej 100; poniżej 50, 1–20 (Górski 1959: 54–55). D. Michalecki podaje wykresy, na których analizuje bardziej dokładne zestawienia liczbowe (Michalecki 2000: 47 a, b).

[4] W *Postylli katolickiej mniejszej* [PCMn] zostały umieszczone od razu po kazaniach J. Wujka fragmenty kazań *św. Augustyna Biskupa* (2 razy), *św. Jana Chryzostoma Arcybiskupa Konstantypolskiego* (3 razy), *Św. Jana Złotoustego*, *św. Bernarda*, *św. Cyrylla Arcybiskupa Hierozdińskiego*, *św. Jana Damascena*, *św. Leona Wielkiego Papieża* (ogółem 10 kazań obcych).

[5] Takie dane są zawarte w księdze bibliografii litewskiej (LB 1969: 395).

[6] Takie aluzje czyni Zenonas Ivinskis (Ivinskis 1956: 257–259).

tego miał już duże doświadczenie translatorskie. Sam tłumaczył perykopy ewangeliczne dla potrzeb *Postylli mniejszej* [PMn; Bieńkowska 1998: 28]. Jak podaje Nowy Korbut (1965: 413–421), były to chronologicznie pierwsze tłumaczenia Ewangelii przez J. Wujka. Niektórzy biografowie J. Wujka podają, że przekładem Ewangelii zajmował się on już podczas swojego pobytu w Wilnie i ponoć w Wilnie w 1579 roku ukazało się też pierwsze wydanie *Ewangelii i epistoł*[7]. Najczęściej cytowane jest jednak wydanie późniejsze, z 1593 roku; do wydań wcześniejszych takich odniesień brak, więc do końca niewiadomo, czy ono w ogóle sie ukazało. *Ewangelie i epistoły* widocznie cieszyły się dużą popularnością, bo zaczęły się ukazywać też w kieszonkowych formatach (in 12, 16) w Krakowie (Ewangelie y Epistoły 1593; wydania następne ze zmienionymi tytułami: Kraków 1611, 1616, 1617, 1626, 1636, por. też inne edycje – około 20 do 1880 roku)[8]. W Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego, w Dziale Starodruków zachowało się jedno wydanie z 1620 roku (sygnatura – III 14426)[9]. Porównania perykop ewangelicznych z tego egzemplarza *Ewangelii i epistoł* z perykopami z *Postylli mniejszej* i tekstem NT z 1593 roku z perykopami PK K. Szyrwida wykazały, że różnice dotyczą tylko cech graficznych (zastosowanie grafii nowszej, bez cech archaicznych). Wykazują one również całkowite podobieństwo z *Ewangeliami* J. Jachnowicza,

[7] F. Siarczyński podaje go nawet w szkicu bibliograficznym o K. Szyrwidzie (Siarczyński 1843: XII). Podobne informacje podaje też Joanna Sobczykowa (2001: 10).

[8] Takie informacje podaje *Nowy Korbut* (1965: 421). Wydania z 1620 roku, które zachowało się w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego jednak nie wymienia, brak informacji o tym wydaniu i w bibliografii K. Estreichera (1939: 383–386).

[9] Wydania z 1620 roku, które zachowało się w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, nie wymienia K. Estreicher (1939: 383–386) w swojej bibliografii.

gdzie wystąpią również tylko nieznaczne różnice graficzne[10]. Teksty tych perykop J. Wujka nie były poddane przeróbkom edytorskim jak przekład NT z 1599 r. Można więc sformułować przypuszczenie, że źródłem perykop ewangelicznych w PK K. Szyrwida było któreś z wydań *Ewangelii i epistoł* albo NT J. Wujka z 1593 roku, ale nie NT z 1599, bowiem między tekstami z 1593 i 1599 roku występują znaczne różnice, dotyczące składu leksykalnego, konstrukcji gramatycznych, sposobu budowy zdań[11].

2. CYTATY BIBLIJNE W TEKŚCIE *PUNKTÓW KAZAŃ*

Badając tekst PK i mając za zadanie określenie stopnia jego oryginalności, podjęte były próby ustalenia, jaką część tekstu zajmują cytaty biblijne, a jaki jest pióra K. Szyrwida. Do analizy został wytypowany jeden fragment postylli – Punkt IX z I części PK, na podstawie którego zostały wyodrębnione wszystkie cytaty i aluzje i obliczony procentowy układ tekstu autorskiego do tekstu cytatowego. Z tych obliczeń wynikają następujące dane: Punkt IX zawiera 5 stron tekstu (PK I 114–118), w którym ma miejsce 11 odniesień do Pisma św., w tym 9 citatów i 2 aluzje. Na stronach mieszczą się ogółem 622 wyrazy, w tym 157 wyrazów – to dosłowne citaty, zaś 465 – oryginalne wyrazy K. Szyrwida. Procentowy układ tekstu wypada następująco: 75 proc. stanowi tekst autorski, 25 proc. – cytaty.

Wstępnie można więc sformułować wniosek, że mimo częstego cytowania, mamy do czynienia z utworem dość oryginalnym,

[10] Takie uwagi robi też w swoim opracowaniu *Ewangelii* J. Jachnowicza Milda Lučinskienė (2005: 23).

[11] O stosunku tekstów ewangelicznych z postyll do NT 1599 J. Wujka pisała Danuta Bieńkowska (1993: 5–14).

gdzie większą część stanowią autorskie interpretacje Pisma Świętego dokonane przez kaznodzieję litewskiego[12]. Należy tu zaznaczyć, że wytypowany do eksperymentalnych obliczeń tekst należy do fragmentów, gdzie przypisów marginalnych jest dość dużo. Zwłaszcza w I części PK wystąpią licznie partie tekstu, gdzie takich przypisów będzie znacznie mniej.

Następnym ważnym zagadnieniem w trakcie określenia stopnia oryginalności tekstu było ustalenie, czy te fragmenty cytatowe, umieszczone w PK, zostały wzięte bezpośrednio z jedynego możliwego wówczas przekładu polskiego – Biblii J. Wujka[13], czy też zostały wykonane samodzielnie przez samego K. Szyrwida. Dość dużo podobieństw z łacińską Wulgatą nasuwało przypuszczenie, że tworząc tekst litewski korzystał autor bezpośrednio z wersji łacińskiej, a następnie tłumaczył wersety biblijne z litewskiego na polski.

Dokonując dokładnego porównania tekstów łacińskiego, litewskiego i polskiego, pochodzących z PK K. Szyrwida, oraz tekstu Biblii J. Wujka, wykryliśmy więcej podobieństw w tekście polskim z tekstem łacińskim i litewskim, niż z tekstem J. Wujka. Niniejsze spostrzeżenia ilustruje tabela, gdzie fragmenty biblijne zostały ułożone w wyżej przedstawionej kolejności, różniące się miejsca w tekstach zostały wyodrębnione poprzez pogrubienie:

[12] Nasze analizy dotyczą raczej strony formalnej tekstu. Ustnie sformułowane spotrzeżenia Dariusa Kuolysa na omawianiu przygotowywanego do druku tekstu PK potwierdzają oryginalność i niezależność również wątków literackich, interpretacyjnych. Por. też jego publikacje (Kuolys 1987, 1992).

[13] W trakcie kwerendy fragmentów biblijnych zostały uwzględnione dwa wydania NT J. Wujka (1593 i 1599) oraz ST z 1599 roku. Przytaczając cytaty biblijne korzystałam z opracowania Biblii J. Wujka przez ks. J. Frankowskiego (2013).

Tabela 1.

Miejsce w PK; miejsce w Biblii	Wulgata	Tekst litewski	Tekst polski	Biblia J. Wujka 1599
PK I 114; Ap 3,17	quia dicis quod dives sum et locupletatus et nullius egeo et nescis quia tu es **miser et miserabilis et pauper** et caecus et nudus	Sakay kad turtingas eſsi ne priwałay / a neżinay iog tu eſsi **warguolis ir pawargis / elgieta** / grinas / akłas ir nuogas.	Powiadáß żeś bogaty / y niczego nie potrzebuieß / à nie wieß żeś ty **lichota y nędżnik / żebrak** / vbogi / ślepy y nági.	Iż wówisz, żem jest bogaty, i zbogaciłem, a niczego nie potrzebuję. A nie wiesz, iżeś ty **nędzny, i mizerny**, i ubogi, i ślepy, i nagi.
PK I 115; Iz 5,20	vae **qui dicitis** malum bonum et bonum malum ponentes tenebras lucem et lucem tenebras ponentes amarum in dulce et dulce in amarum	Beda tiemus / **kurie wadina** pikta gieru / à giera piktu / d{e}dami tumſiby ażu świeſiby / a świeſiby ażu tumſiby: dedami kartu ażu ſałdu / a ſałdu ażu kartu.	Biadá tym / **ktorzy żowią** żłe dobrem / á dobre złem / kłádąc świátłość zá ćiemność / á ćiemność zà świátłość / kładąc gorzkie zá słodkie / à słodkie zà gorzkie.	Biada **którzy nazywacie** złe dobrym, a dobre złym: pokładając ciemność za światłość, a światłość za ciemność: pokładając gorzkie za słodkie, a słodkie za gorzkie.
PK I 115; Hi 1,13-19	aluzja; fragment z Księgi Hioba	Teyp Iobuy ßwyntam iż perłeydimo Diewo / duśiu neprietelus wiſa wienu dienu parinko.	Tak Iobowi S. z dopuſczenia Bożego / du+ ßny nieprzyiaciel wßytko iednego dnia pobrał.	aluzja; fragment z Księgi Hioba

Miejsce w PK; miejsce w Biblii	Wulgata	Tekst litewski	Tekst polski	Biblia J. Wujka 1599
PK I 116; Łk 16, 20–22	aluzja; fragment z Ewangelii wg. Łukasza	Teyp Lazorus piłnas woćiu ir kitu ligu iki pabaygay ſawo pagiwenimo buwo.	Tak Lázarz pełen był wrzodow y inßych chorob áż do konca żywota ſwego.	aluzja; fragment z Ewangelii wg. Łukasza
PK I 116; Mt 25, 13	vigilate **itaque** quia nescitis diem neque horam	Iutekite / iog nežinote dienos /ney walundos.	Cżuyćie / bo nie wiećie dniá / áni godźiny.	Czujcież **tedy**: bo nie wiecie dnia ani godziny.
PK I 116–117; Koh 9,1	nescit **homo** utrum amore an odio dignus sit	Nežino iey miliſtos argu nopikuntos Diewo ira wertas.	Niewie ieśli miłości cżyli nienawiśći Bożey ieſt godźien.	<...> nie wie **człowiek** jeśli jest miłości, czyli nienawiści godzien
PK I 117; Ps 19, 13	**errores** quis intelleget ab occultis munda me	**Nuſideimus** kas ißmano? nuog paſłeptuiu mano apćiſtik mani/	**Grzechy** kto rozumie? od ſkrytych moich oczyść mie	**Występki** ktoż rozumie? od skrytych moich oczyść mię:
PK I 117; 1 Kor 4,4	nihil enim mihi conscius sum sed non in hoc iustificatus sum **qui autem iudicat me Dominus est**	Nieko neſiiaućiu / bet ne tami nuteyſintu eſmi / **nes kur{i}s mani ſudiia / Wießpats ira.**	Nic ná śię nie cżuię / lecz nie przeto vſprawiedliwiony ieſtem / **bo ktory mę ſądzi / pan ieſt.**	Abowiem się w niczym nie czuję: wszakoż nic w tym jestem usprawiedliwion: **ale Pan jest który mię sądzi.**
PK I 117; Fil 2,12	cum metu et tremore vestram salute **peramini**	Su baymy ir ſu drebeimu iżganimu ſuwo **darikite.**	Z boiaźnią y że drżeniem zbáwienie ſwoie **ſprawuyćie.**	Z bojaźnią i ze drżeniem zbawienie swoje **sprawujcie.**

Miejsce w PK; miejsce w Biblii	Wulgata	Tekst litewski	Tekst polski	Biblia J. Wujka 1599
PK I 118; Ez 18,24	si **autem** averterit se iustus a iustitia sua et **fecerit iniquitatem**<...>	Iey atſigrįż teyſus nuog teyſibes ſawo / ir **padaris neteyſiby** ec. numirs/	Ieśli śię odwroći ſpráwiedliwy od ſprá wiedliwośći ſwoiey / a **popełni nieſprawiedłiwość** ec:	**A** jeśli się odwróci sprawiedliwy od sprawiedliwości swej, a **czynić będzie nieprawość** <...>
PK I 118; Mt 10,22	qui **autem** perseveraverit **in finem** hic salvus erit	Kas pateks aba iįkis taſay iįganitu bus.	Kto wytrwa ten zbawioń będźie.	**Ale** kto **wytrwa aż do końca**, ten będzie zbawion.

Z wyżej przedstawionych zestawień fragmentów biblijnych wynikają następujące wnioski:

1. W PK ma miejsce dość swobodne tłumaczenie Pisma Świętego, polegające na wprowadzeniu wyrazów ekspresywnych, stylistycznie nacechowanych (PK I 114; Ap 3,17). Wyrazy te występują w tekście litewskim i polskim PK K. Szyrwida, brak natomiast takich leksemów w Wulgacie i Biblii J. Wujka. Tłumaczenie wyrazów **warguolis ir pawargis/elgieta** : **lichota y nędźnik** stanowi rodzaj ekwiwalencji całkowitej.

2. Przekład jednego z cytatów biblijnych ilustruje rozbieżności w strukturze semantycznej wyrazów pochodzących z PK K. Szyrwida a Biblii J. Wujka (PK I 117; Ps 19, 13). Leksemy **nuſideim[ai]** i **grzechy** są sobie bliższe niż polskie **występki.**

3. W tekście polskim i litewskim przekładowym K. Szyrwida występują rozbieżnności charakteru formalnego z porównaniu z tekstem Wulgaty i J. Wujka, polegające na użyciu odmiennych form gramatycznych (PK I 115; Iz 5,20). Użycie form bezosobo-

wych w PK **kurie wadina** i **ktorzy zowią** wobec osobowych **qui dicitis, którzy nazywacie.**

4. W niektórych cytatach mają miejsce rozbieżności dotyczące szyku wyrazów w zdaniu (PK I 117; 1 Kor 4,4). Użycie subiektu w pozycjji finalnej w tekstach łacińskim, polskim i litewskim: **qui autem iudicat me Dominus est : nes kur{i}s mani ſudiia / Wießpats ira : bo ktory mę ſądzi / pan ieſt** wobec użycia w pozycji początkowej w Biblii J. Wujka: **ale Pan jest który mię sądzi.**

5. Identyczne pominięcie niektórych wyrazów w tekstach PK wobec istnienia ich w tekście Wulgaty i przekładzie J. Wujka (PK I 116; Mt 25,13; PK I 116-117; Koh 9,1; PK I 118; Mt 10,22; PK I 118; Ez 18,24).

6. Tylko jeden przypadek całkowitej zbieżności tekstu polskiego K. Szyrwida i Biblii J. Wujka (PK I 117; Fil 2,12). W tekście litewskim został użyty wyraz, należący do stylistycznie niższego rejestru, nacechowany potocznością (**darykite**, dosłownie: „róbcie")

7. Faktycznie dosłowne tłumaczenie fragmentów, stanowiących tylko aluzje do tekstów biblijnych (PK I 115; Hi 1,13–19; PK I 116; Łk 16,20–22).

Z analizy jednego Punktu z drugiej części PK II, wydanych w 1644 roku, gdzie tłumaczenia na polski dokonał uczeń K. Szyrwida – J. Jachnowicz, wynikają całkiem inne wnioski. Tekst polski wykazuje większe podobieństwo z Biblią J. Wujka. Do analizy szczegółowej został wytypowany punkt III, który stanowi 7 stron tekstu (PK II 120–126). W tym punkcie występuje aż 17 odwołań do Pisma Świętego: 15 dosłownych cytatów biblijnych i 2 aluzje; ogółem w tekście punktu jest 937 wyrazów, w tym – 203 wyrazy są cytatmi biblijnymi, a 734 – tekst autorski K. Szyrwida. Cytaty biblijne w tym fragmencie PK stanowią ogółem około 22 procentów całego tekstu. Można więc twierdzić, że struktura tego punktu jest podobna do zanalizowanego wyżej puntu z pierwszej części PK. Cytaty zostały ułożone w Tablicy 2.

Tabela 2.

Miejsce w PK; miejscze w Biblii	Wulgata	Tekst litewski	Tekst polski	Biblia J. Wujka 1599
PK II 121; Mt 4,4	non in **pane solo vivet homo** sed in omni verbo quod procedit de ore Dei	Ne paćiu duonu **kuno żmogus ira giwu** / bet ir wiſokiu {ʒ}odżiu / kuris ißeyt iʒ naſru Diewo	Nie ſámym chlebem **człowiek żyie** /ále y wßelkim ſłowem /ktore pochodżi z vſt / Bożych	Nie samym chlebem **żywie człowiek**, ale wszelkim słowem, które pochodzi z ust Bożych.
PK II 121; Syr 15,3	cibabit illum panem/pane vitae et intellectus et aqua sapientiae salutaris potabit illum	Pripeneio gi duonu {ʒ}iwáto ir ißmo=nios / ir wundenim ißmin=ties iżganunćios prigirde gi	Nákármi go chle=bem żywotá y rozumienia / á woda mądrośći zbáwien=ney nápoi go	Nákármi go chle=bem żywotá y rozumienia / á woda mądrośći zbáwien=ney nápoi go
PK II 122; Ps 106,20	misit verbum suum et sanavit eos	Atſiunte ába nu{ł}eyde żodi ſáwo ir iżgide iuos	Zeſłał ſłowo ſwoie y vzdrowił ie	Zeſłał ſłowo ſwoie y vzdrowił ie
PK II 122; aluzja Ef 6,13–17	aluzja; fragment z Listu do Efezjan	*Nes turi ßár=wus tułus / kureys **ápſidet gal** nuog wirßaus gałwos iki koiu padamus / kuriuos i{ß}ſ{k}ayto Apaßtałas / ir lie=pia ieys ápſiwilkt*	*bo ma oręże rożne / ktoremi **może ſię okryć** od wierzchu głowy / áż do ſtop nożnych / ktore wylicza Apo=ſtoł / y káże ſię w nie przybie=ráć*	aluzja; fragment z Listu do Efezjan

Miejsce w PK; miejscze w Biblii	Wulgata	Tekst litewski	Tekst polski	Biblia J. Wujka 1599
PK II 123; Ps 102,5	enovabitur ut **aquilae** iuventus tua	Atſinau=ins ◊tieg◊ kayp **Arelo** iauniſte táwo	Odnowi ſię / ◊prá=wi◊ / iáko **orłá** młodość two=iá	Odnowi się jako **orłowa** młodość twoja
PK II 123; Kol 3,9–10	9 **nolite mentiri** invicem expoliantes vos veterem hominem cum atcibus eius 10 et induentes novum	Nuwiłkdami ius ſe=nu {ż}mogu ſu darbays io / ir apwiłkdami nauiu **nie mie=łokite wieni kitiemus**	Zwlokßy z ſiebie ſtárego człowieká z vczynká=mi iego / á oblekßy nowego / **nie kłámayćie iedni drugim**	**Nie kłamajcie jedni drugim**, zwlókszy z siebie starego człowieka z uczynkami jego, a oblókszy nowego
PK II 123; J 8,51	amen amen dico vobis si quis **sermonem meum servaverit** mortem non videbit in aeternum	Po{=}teyſey poteyſey bi{ł}au iu=mus / iey kas **ʒodi máno áżu=łaykis** / ſmerties ne regies vnt vmżiu	Záprawdę záprawdę **powiádam** wam / ieſli kto **ſłowo moie záchowa** / śmierći nie ogląda ná wieki	Zaprawdę, zaprawdę **mówię** wam: jeśli kto **zachowa mowę** moję, śmierci nie ogląda na wieki.
PK II 123; Ps 2,7; Hbr 1,5	me filius meus es tu ego hodie genui te Ps 2,7; Filius meus es tu ego hodie genui te et rursum ego Hbr 1,5	Sunus má=no eſsi tu / aß śiu dienu / ◊tay ira / vm{ʒ}iy◊ / **gimdżiu tawi**	Tyś ieſt Synem mo+im / iam ćię dżis **ʒrodżił**	Tyś jest synem moim, jam ciebie dziś zrodził. Ps 2,7; Synem moim jesteś ty, jam ciebie dziś urodził. Hbr 1,5

Miejsce w PK; miejscze w Biblii	Wulgata	Tekst litewski	Tekst polski	Biblia J. Wujka 1599
PK II 124; Ps 2,7; Hbr 1,5	me **filius** meus es tu ego hodie genui te Ps 2,7; **Filius** meus es tu ego hodie genui te et rursum ego Hbr 1,5	**Sunus** máno eſsi tu / áß śiu dienu pagimdźiau tawi	Tyś ieſt **ſyn** moy / iam ćiebie dźiś vrodźił	Tyś jest **synem** moim, jam ciebie dziś zrodził. Ps 2,7; **Synem** moim jesteś ty, jam ciebie dziś urodził. Hbr 1,5
PK II 124; Pnp 3,11	**egredimini et videte filiae** Sion regem Salomonem in diademate quo coronavit eum mater sua in die disponsionis illius **et in die laetitiae cordis eius**	**Ißeykite dukteres Siono / ir weyʒdekite** vnt ka=ralaus Salomono karunoy / kuriu karunowaio gi motina io ◊(tay ira / Panna Máriá)◊ dienoy ſu{ʒ}iedáwimo / **ir die=noy linkſmibes śirdies io**	**wynidźćie á oglądayćie corki** Syonſkie krolá Sálomoná w koronie / ktorą go vkoro=nowáłá mátká iego: ◊(to ieſt /Naświęt: Márya)◊ w dźień ʒrękowin iego	**wynidźćie á oglądayćie corki** Syonſkie krolá Sálomoná w koronie / ktorą go vkoro=nowáłá mátká iego w dźień ʒrękowin iego
PK II 124; Łk 2,11	quia natus est vobis hodie salvator qui est **Christus Dominus** in civitate David	Nu iu=mus vʒgime i{ʒ}ganitoias / ku=ris ira **Chryſtuſas IEʒuſas** mieſty Dowido>/	**Dźiś ſię wam** ná=rodźił ʒbáwiciel / ktory ieſt **Chryſtus IEʒus** w mieśćie Dáwidowym	Iż się **wam dziś** narodził Zbawiciel, który jest **Chrystus Pan**, w mieście Dawidowym

Miejsce w PK; miejscze w Biblii	Wulgata	Tekst litewski	Tekst polski	Biblia J. Wujka 1599
PK II 124; J 9,4	me oportet operari opera eius qui misit me donec dies est	Mań reykia dirb[14] darbu io / kuris atſiunte mani pakołay diena ira>	Mnieć potrzebá ſprawować ſprawy onego / ktory mię posłał, pokąd dźień ieſt	Mnie potrzeba sprawować sprawy onego, ktory mię posłał, pokąd dzień jest
PK II 125; Pnp 3,11	**egredimini et videte** filiae Sion regem Salomonem in diademate quo coronavit eum mater sua in die disponsionis illius et in die laetitiae cordis eius	<**Ißeykite** dukteres Siono> / ec. <dienoy ſu-{ź}iedawimo>	<**Wynidź=ćie á oglądayćie** corki Syon=ſkie> /[et]c. <w dźień zrękowin ie=go> / [et]c.	**wynidźćie á oglądayćie** corki Syonſkie krolá Sálomoná w koronie / ktorą go vkoro=nowáłá mátká iego w dźień zrękowin iego
PK II 125; Hbr 1,5	ego **hodie** genui te	Aß **śiu dienu** pagimd{ź}iau ta=wi>	<Iam ćiebie **dźiś** vro=dźił	Iam ćiebie **dźiś** vro=dźił
PK II 125; 1 Tes 5,2	dies Domini **sicut fur** in nocte ita veniet	Diena Wießpaties teyp ateys **kaypo wagis nakti**	<Dźień Páńſki / ták przyidźie / **iáko złodźiey w nocy**	Dzień pański, **jako złodziej w nocy**, tak przydzie

[14] Err. Powinno być „dirbt(i)".

Miejsce w PK; miejscze w Biblii	Wulgata	Tekst litewski	Tekst polski	Biblia J. Wujka 1599
PK II 125–126; Mt 26,29	dico autem vobis non bibam amodo de hoc genimine vitis usque in diem illum cum illud bibam vobiscum novum in regno Patris mei	Sákau ium[9] ◊tieg◊ / ne ragauſiu nuog to meto iż wayſiaus medżio wino / iki dienay anay / kad gi gierſiu ſu iumis nauiu ka=raliſtey Tewo mano	Powiádam wam / **iż** nie będę pił od tych miaſt z tego owocu winney máci=cy /áż do dniá onego / gdy go bedę pił z wámi nowy w kroleſtwie oycá mego	A powiedam wam / nie będę pił odtychmiaſt z tego owocu winney máci=ce /áż do dniá onego / gdy ji bedę pił z wámi nowy w Kroleſtwie Oycá mego
PK II 126; J 8,56	aluzja; fragment z Ewangelii wg. sw. Jana	*Tas dienas re=giedamas Wießpaties dżiau+gies łabay S. Abrahamas*	*Te dni widżąc Páńſkie we=ſelił ſię wielce Abrábám S.*	aluzja; fragment z Ewangelii wg. sw. Jana

Z porównania wersetów biblijnych wynikają następujące wnioski:

1. W tekście jednego fragmentu z PK II występuje dość dużo cytatów biblijnych, charakteryzujących się całkowitą zbieżnością z odpowiednimi wersetami w Biblii J. Wujka: PK II 121, Syr 15,3; PK II 121, Ps 106,20; PK II 123, Ps 2,7; PK II 125, Pnp 3,11; PK II 124, J 9,4; PK II 125, Hbr 1,5; PK II 125–126, Mt 26,29 (ogółem 7 cytatów).

2. Czasami różnice pomiędzy polskimi i litewskimi cytatami są minimalne, dotyczą tylko nieznacznych różnic związanych z układem poszczególnych wyrazów lub całych fraz w cytowanym tekście. Podobne rozbieżności mogły wyniknąć wskutek dość swobodnego cytowania, często występującego w tekstach postyllicznych owej

doby. Takie przykłady wystąpią w trzech przypadkach: PK II 121, Mt 4,4; PK II 123, Kol 3,9-10; PK II 125, 1 Tes 5,2.

3. W tekście kazań badanego punktu wystąpi jeden sposób cytowania Pisma Świętego, kiedy tekst polski jest bardzo oddalony od tekstu litewskiego (jest natomiast całkowicie zbieżny z odpowiednimi wersetami w Biblii J. Wujka). Cytat w języku litewskim jest dłuższy niż cytat w języku polskim, ma inny układ predykatów niż w tekście polskim (też w łacińskim) i skłania do zrobienia wniosku o niekonsekwentnym powiązaniu tekstu polskiego z litewskim (PK II 124, Pnp 3,11).

4. W badanym punkcie wystąpią takie przykłady, które skłaniają do sformułowania przypuszczenia, że odpowiednie fragmenty z Pisma Świętego były jednak tłumaczone na język polski z litewskiego: są to użyte w jednym cytacie z psalmu (PK I 102,5, PK II 123) rzeczowniki **Arelo** i **orłá** wobec przymiotnika **orłowa** w tekście Biblii J. Wujka; większe zbieżności w tekście polskim i litewskim fraz z postylli K. Szyrwida: **ʒodi máno áʒułaykis** ir **ſłowo moie ʒáchowa** niż w odpowiednim fragmencie z Biblii J. Wujka: **zachowa mowę moję** (PK II 123, J 8,51); wyrażenia: **Chryſtuſas IEʒuſas** i **Chryſtus IEʒus** są sobie bliższe niż odpowiednie fragmenty w Wulgacie i Biblii J. Wujka: **Christus Dominus** i **Chrystus Pan** (PK II 124, Łk 2,11).

5. W tekście postylli zostały umieszczone powtarzające się cytaty z tych samych miejsc Pisma Świętego, różniące się między sobą sposobem tłumaczenia na język litewski: Ps 2,7, Hbr 1,5 (PK II 123, PK II 124, PK II 125); w tym cytacie zostały użyte różne odniesienia czasowe: aß śiu dienu **gimdʒiu tawi** vs áß śiu dienu **pagimdʒiau tawi** (wobec jednakowych form polskich: Iam ćiebie **dʒiś** vro=dʒił).

6. Duże podobieństwo pomiędzy tekstem polskim i litewskim postylli przy tłumaczeniu aluzji do Pisma św. (PK II 126, aluzja do J 8,56; PK II 122, aluzja do Ef 6,13-17).

7. Pomimo określonych niekonsekwencji w procesie przekładu z litewskiego, w tekście wystąpi jeden przypadek, kiedy w zdaniu polskim został wprowadzony wyraz, czyniący go bardziej zrozumiałym, służący do wewnętrznego spajania tekstu (pomimo że takiego spójnika brak w przekładzie J. Wujka): Powiádam wam / **iż** nie będę pił (PK II 125–126, Mt 26,29). Nieco niezręcznie dodane wyrazy wyjaśniające, uściślające treść cytatów biblijnych można obserwować i w tekście litewskim: Ne paciu **duonu kuno** ʒmogus ira giwu vs Nie ſámym chlebem **człowiek żyie** vs non in pane **solo** vivet homo (PK II 121, Mt 4,4).

8. Z porównania cytatów biblijnych, umieszczonych w postylli, z Wulgatą i przekładem J. Wujka oraz analizy samego przekładu z litewskiego na polski, dokonanego przez J. Jachnowicza, można zrobić wniosek o mniej dokładnym i konsekwentnym tłumaczeniu (bądź redagowaniu przez osobę trzecią) drugiej części PK.

PODSUMOWANIE

Tekst polski jest obecny w postylli K. Szyrwida w kilku postaciach – dosłownych przytoczeniach perykop polskich J. Wujka oraz przekładach autorskich z języka litewskiego na polski K. Szyrwida zarówno cytatów biblijnych, jak też tekstu samych kazań. Z porównania perykop ewangelicznych umieszczonych w PK K. Szyrwida z istniejącymi przekładami ewangelii J. Wujka zawartymi w podręcznym wydaniu lekcji z *Ewangelii i epistoł* z 1620 roku, perykop ewangelicznych w *Postylli mniejszej* oraz NT z 1593 roku, wynika, że jest to ten sam tekst – różnice dotyczą tylko niektórych właściwości graficznych. Można więc twierdzić, że w PK zostały wykorzystane perykopy ewangeliczne, pochodzące z wczesnej praktyki translatorskiej J. Wujka, które nie zostały poddane przeróbkom redakcyjnym.

Analiza dwóch wybranych punktów z obu części postylli (PK I i PK II) nie pretenduje na analizę wyczerpującą, na podstawie

której można robić wnioski o charakterze ogólnym. Jednak widoczne są różnice w sposobie tłumaczenia tekstu litewskiego na polski w obu częściach. Tekst postylli z założenia samego K. Szyrwida miał służyć nie tylko do celów duszpasterskich, ale też być pomocą księżom Litwinom w głoszeniu kazań po litewsku. Tłumaczenie polskie miało pełnić funkcję pomocniczą, podobnie jak uwagi na marginesie, napisane po łacinie. Szczegółowa analiza tekstu pochodzącego z pierwszej części PK pozwala na sformułowanie wniosku, że tekst polski jest tłumaczeniem z litewskiego[15]. Natomiast dość chaotyczne tłumaczenie z litewskiego na polski w analizowanym fragmencie z części drugiej pozwala na twierdzenie, że tłumacz często posługiwał się już istniejącym przekładem Biblii na polski autorstwa J. Wujka.

Trudności i pewne niekonsekwencje w sposobie tłumaczenia cytatów biblijnych z łaciny na litewski i z litewskiego na polski, które ujawniły się w większym stopniu w części drugiej, świadczą o dopiero kształtującej się metodologii przekładu na litewski. PK powstały w wyniku podjętej przez K. Szyrwida i jego współbraci jezuitów Litwinów próby głoszenia Słowa Bożego po litewsku wspomagając się dwoma językami, bardzo dobrze przez nich opanowanymi, mającymi dawną tradycję piśmienniczą – łaciną i polskim. W jakim stopniu przekład litewski był udany, czy był on autorski, czy też posługiwał się K. Szyrwid innym już w owym czasie istniejącym przekładem, należy do pilnych zadań badaczy lituanistów. Natomiast kwestia, w jakim stopniu język polski był pomocny w tym przekładzie z łaciny zasługuje na uwagę badaczy polonistów.

Analizując tekst PK, zwłaszcza jego dosłowne odniesienia do Pisma Świętego, wynikają dodatkowe trudności związane z gatun-

[15] O oryginalności tekstu litewskiego i pomocniczej funkcji tekstu polskiego pisałam już wcześniej, przytaczając też inne argumenty o tym świadczące (Rutkovska 2012).

kiem analizowanego tekstu – postylli, w której cytaty nie zawsze były przytaczane dosłownie. Jak wynika z analizy cytatów biblijnych, były to miejsca znane duchownym prawie dosłownie, nie wykluczona więc jest możliwość, że przytaczając je nie posługiwali się konsekwentnie żadnym źródłem pisanym i cytowali Pismo Święte po prostu z pamięci.

Różnice w przekładzie z różnych języków są związane też z właściwościami każdego z nich. Jednak stosując określoną metodologię badawczą, opartą na ustaleniu różnic związanych ze strukturą formalną tekstu, dającą się ująć w rozbieżnościach dotyczących klas wyrazów, użytych kategorii gramatycznych oraz sposobów uporządkowania wyrazów (Nida 1981: 331) może świadczyć o doskonałości warsztatu przekładowego autora. Ogromną wartość w badaniu tych zagadnień ma też opis składu leksykalnego tekstu, analiza zaś frazeologini biblijnej i onomastyki może świadczyć jego dojrzałości i samodzielności.

Źródła

BWuj 1593: NOWY TESTAMENT PANA NASZEGO JEZUSA CHRISTUSA, znowu z łacińskiego i greckiego na polskie wiernie a szczyrze przełożony <...>. Tłum. Jakub Wujek. Kraków 1593.

BWuj 1599: BIBLIA TO JEST KSIĘGI STAREGO I NOWEGO TESTAMENTV, WEDŁUG ŁACINSKIEGO przekładu ſtárégo, w kośćiele powſzechnym przyiętégo, ná Polſki ięzyk z nowu z DOKŁADANIEM TEXTV ZYDOWSKIEGO y Gréckiégo, y z wykładem Kátholickim trudnieyszych mieyſc, do obrony Wiáry świętéy powſzechnéy przećiw kácérztwóm tych cźáſów należących <...>. Tłum Jakub Wujek. Kraków 1599.

EWANGELIE I EPISTOŁY 1620: Ewangelie y Epistoły, ták niedźielne iáko y Swiąt wszytkich, które w Kośćiele Kátholickim według Rzymskiego porządku przez cáły rok czytáią. Przez D. Jakuba Wuyka Societatis Jesu przełożone. Przydáne są y Modlitwy kośćelne ná każdą Niedźielę y ná każde Święto. W Krakowie, Anno M.DC.XX.

Frankowski J. 2013: Biblia w przekładzie księdza Jakuba Wujka z 1599 r., Transkrypcja typu „B"

oryginalnego tekstu z XVI w. i wstępy ks. Janusza Frankowskiego, wydanie ósme, Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio".

JAKNAVIČIUS J. 1647: *Jono Jaknavičiaus 1647 metų* Ewangelie polskie i litewskie. Dokumentinis leidimas ir kompaktinė plokštelė su skaitmenine faksimile, parengė M. Lučinskienė (= *Biblioteca Archivi Lithuanici* 6), Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005, 68–495.

PCMn – Postilla Catholiczna Mnieysza To jest Krotkie Kazánia, ábo Wykłády świętych Ewángeliy <...> Ná dwie Częśći rozdźieloná <...> Przez O. Jákubá Wuyká <...> W POznániu, Roku Pánskiego. MDLXXXII.

PK 1629: PVNKTY KAZAN od Adwentu áż do Poſtu / *Litewskim ięzykiem, z wytłumáczeniem ná Polskie* PRZEZ Kśiędzá KONSTANTEGO SZYRWIDA / Theologá Societatis IESV / *Z DOZWOLENIEM STARSZYCH wydáne.* W WILNIE W Drukárni Akádemiey Societatis IESV ROKU M. DC. XXIX.

PK 1644: PUNKTY KAZAN NA POST WIELKI Ięzykiem Litewſkiem *Przez* W. X. CONSTANTEGO SZYRWIDA Theologá Societatis IESV nápiſáne, á Teraz ná Polſki Ięzyk przetłumaczone / y oboiem do Druku podáne. *Zá pozwoleniem Stárßych.* W Wilnie / *W Drukárni Akademii Societatis IESV. Roku Pańskiego, 1644.*

PMn – Postille Mnieyszey, Część Pirwsza Oźima. To jest Krotkie Kazánia ábo Wykłády Swiętych Ewángeliey <...>; Część Wtora LEtnia <...> Przes Jákuba Wuyká <...> Posnaniae Ex Officina Joannis Wolrabi <...> 1579.

WULGATA – BIBLIA SACRA IUXTA VULGATAM VERSIONEM. Vierte, verbesserte Auflage 1994 Deutsche Bibelgesellschaft Stuttgart. Gesamtherstellung Biblia-Druck. Stuttgart Alle Rechte vorbehalten.

Literatura

BIEŃKOWSKA D. 1993: O kształtowaniu się języka tekstów ewangelicznych w przekładzie Jakuba Wujka (różnice między Postylla a Nowym Testamentem). – *Rozprawy Komisji Językowej* 38, 5–14.

BIEŃKOWSKA D. 1998: Jak Jakub Wujek *Pismo święte* na język polski przekładał (o warsztacie tłumacza i technice przez niego stosowanej). – *Bobolanum*, 27–52.

DAUKŠA M. 1599: Poſtilla CATHOLICKA. Tái eſt: Iżguldimas Ewangeliu kiekwienos Nedelos ir ſwętes per wiſſús metús. Per Kúniga MIKALOIV DAVKSZA Kanoníka

Médniku / iż łękiſzko pergûldita. Su walá ir dałáidimu wîreuſiuių. W Wilniui / Drukârnioi Akadêmios SOCIETATIS IESV. A. D. 1599.

ESTREICHER K. 1939: *Bibliografia Polska* 22, ogólnego zbioru t. 33, Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.

IVINSKIS Z. 1956: Jaknavičius Jonas. – *Lietuvių enciklopedija* 9, South Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 257–259.

GÓRSKI K. 1959: Bibla a sprawy biblijne w Postylli M. Reja. - *Z historii i teorii literatury*, Wrocław.

KUOLYS D. 1987: „Dvi tikrybi turi tiesa...". J. Bretkūnas ir K. Sirvydas kultūros stilių kaitoje. - *Pergalė* 6, 138–148.

KUOLYS D. 1992: *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje. Renesansas ir barokas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

LB 1969: *Lietuvos TSR bibliografija* 1. *Knygos lietuvių kalba 1547–1861*, Vilnius: Mintis.

LUČINSKIENĖ M. 2005: Jonas Jaknavičius ir 1647 metų katalikiškos *Evangelijos* lietuvių kalba. – *Jono Jaknavičiaus 1647 metų* Ewangelie polskie i litewskie. Dokumentinis leidimas ir kompaktinė plokštelė su skaitmenine faksimile, parengė M. Lučinskienė (= *Biblioteca Archivi Lithuanici* 6), Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 9–36.

MACIUSZKO J. 1987: *Ewangelicka postyllografia polska XVI-XVIII wieku*, Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.

MICHALECKI D. 2000: *Polemika religijna w „Postylli" Mikołaja Reja*. Praca magisterska pod kierunkiem J. T. Maciuszki, Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.

MORKŪNAS J. 1600: Postilla lietvwiszka, tátáy est Iżguldimás prástás ewángeliu ant kožnos nedelios ir szwentes per wisus metus, kurios págal buda sená bážničžioy Diewá est skáitomos, Wilnivy: per Jokubą Morkuną tárną kunigáykszczia <...> Krysztáfa Rádiwiła wáiwádos Wilniaus [S. Mitkevičiūtės-Vnučkienės lėšomis].

NIDA E. A. 1981: Zasady przekładu na przykładzie tłumaczenia „Biblii". - *Pamiętnik literacki* 72(1), 323–342.

Nowy Korbut 1965: *Bibliografia literatury polskiej: Nowy Korbut. Piśmiennictwo staropolskie* 3. Redaktor naczelny K. Budzyk, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

RUTKOVSKA K. 2012: Konstantino Sirvydo *Punktai sakymų* (1629, 1644): išsamių tyrinėjimų pradžia. – *Lituanistica* 58, 4(90), 309–319.

SIARCZYŃSKI F. 1843: Żywot ks. Jakuba Wujka (Przedmowa do Postylli mniejszej). – *Postylla Katolicka mniejsza <...> na nowo według wydania krakowskiego z 1617 roku*

przedrukowana, w Wrocławiu: Nakładem i czcionkami S. Schlettera, s. XII.

Sobczykowa J. 2001: *Myśl o języku w komentarzu biblijnym ks. Jakuba Wujka*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Ulčinaitė E., Jovaišas A. 2003: *Lietuvių literatūros istorija. XIII–XVIII amžius*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Vasiliauskienė V. 2013: O tekście i źródłach „Punktów Kazań" Konstantego Szyrwida. – *Acta Baltico-Slavica* 37 (w druku).

Zinkevičius Z. 1971: Dėl K. Sirvydo „Punktų sakymų" genezės ir kalbos. – *Baltistica* 7(2), 153–167.

THE POLISH LANGUAGE IN KONSTANTINAS SIRVYDAS' BOOK OF SERMONS *PUNKTAI SAKYMŲ*

Summary

Konstantinas Sirvydas' *Punktai sakymų* (PS) is a bilingual book of sermons written in Lithuanian and Polish with Latin commentaries on the margins. Polish appears in the book on three levels: a) excerpts from Gospels (pericopes), given before the text of the sermons; b) biblical quotations in the text of the sermons; c) the text of the sermons translated from Lithuanian into Polish. To identify the source of the biblical text, the paper attempts to more thoroughly analyse the Polish pericopes and biblical quotations.

The comparison of the excerpts from the Gospels as given in K. Sirvydas' PS with Jakub Wujek's translation of the New Testament (NT) as given in the excerpts available in two small books *Ewangelie i epistoły* (1620) and *Postylla mniejsza* and the 1593 edition of the NT has helped identify that the texts are identical, with minor differences in spelling. Presumably, K. Sirvydas used in his postil excerpts from the NT as they appeared in J. Wujek's early translations. The texts were not amended or otherwise modified; they are J. Wujek's original texts.

The analysis of two selected points of sermons—PS I and PS II—has demonstrated obvious differences in their translation. The text of the postil, as intended by K. Sirvydas, had to serve spiritual needs as well

as assist the priests when preparing for their sermons in Lithuanian. The Polish translation was of secondary importance, like the commentaries in Latin given on the margins. The analysis of the first part of SP has shown that the Polish text had been translated from Lithuanian. A rather chaotic and inconsistent translation given in the following analysed point from SP II has testified to the fact that the translator had on more than one occasion relied on J. Wujek's translation of the Bible.

Problems and inconsistencies when translating biblical quotations from Latin to Lithuanian and from Lithuanian to Polish are more obvious in the second part of the SP; the analysis has also shown that the methodology of translation at that time had not yet been firmly established in Lithuania. The PS was intended for Lithuanian priests who aimed at spreading the word of God in Lithuanian. K. Sirvydas and his assistant J. Jaknavičius, when writing the above sermons, made use of Latin and Polish, the two languages, in which they were proficient. It is the scholars of Lithuanian who will decide about the quality of the translation of the Holy Script into Lithuanian and about K. Sirvydas' contribution in it. Questions referring to the role of the Polish language in the above translation and its functions in the PS text are the responsibility of researchers of Polish.

LENKŲ KALBA KONSTANTINO SIRVYDO *PUNKTUOSE SAKYMŲ*

Santrauka

Konstantino Sirvydo pamokslai *Punktai sakymų* (PS) yra dvikalbis kūrinys, parašytas lietuvių ir lenkų kalbomis su lotyniškais komentarais paraštėse. Lenkų kalba sudaro čia tris sluoksnius, tai yra: a) ištraukos iš evangelijų (perikopės), esančios prieš pamokslų tekstą; b) Biblijos citatos pačių pamokslų tekste; c) pamokslų tekstas, iš lietuvių kalbos išverstas į lenkų kalbą. Straipsnyje bandoma išsamiau nagrinėti lenkiškas perikopes ir Biblijos citatas, siekiant nustatyti biblinio teksto kilmę.

Palyginus evangelijų ištraukas, esančias K. Sirvydo PS, su Jakubo Vujeko Naujojo testamento (NT) vertimais, evangelijų ištraukomis ma-

žojo formato knygutėse *Ewangelie i epistoły* (1620), *Postylla mniejsza* (1579) perikopėmis ir 1593 metų NT leidimu paaiškėjo, kad tai yra tas pats tekstas – skirtumai aptinkami tik rašybos srityje. Galima daryti prielaidą, kad K. Sirvydo postilėje buvo panaudotos NT ištraukos iš J. Vujeko ankstyvųjų vertimų. Šie tekstai nebuvo tikslinti ir taisyti Vyresniųjų – tai originalūs J. Vujeko kūriniai.

Dviejų pasirinktų PS I ir PS II dalių punktų analizė parodė akivaizdžius skirtumus jų vertime. Postilės tekstas, pagal paties K. Sirvydo sumanymą, turėjo tarnauti ne tik sielovados tikslams, bet ir teikti pagalbą kunigams, rengiantiems pamokslus lietuvių kalba. Lenkiškas vertimas turėjo atlikti pagalbinę funkciją, panašiai kaip ir komentarai paraštėse, parašyti lotyniškai. Pirmos dalies pamokslų punkto analizė leidžia daryti prielaidą, kad lenkiškas tekstas yra verstas iš lietuvių kalbos. Tuo tarpu gana chaotiškas ir nenuoseklus vertimas, pateiktas išnagrinėtame punkte iš antros PS dalies parodė, kad vertėjas dažnai rėmėsi J. Vujeko Biblijos vertimu.

Daugiau būta sunkumų ir nenuoseklumų verčiant Biblijos citatas iš lotynų į lietuvių kalbą ir iš lietuvių į lenkų kalbą antroje PS dalyje. Tai rodo, kad biblinių tekstų vertimo metodologija nebuvo dar susiformavusi Lietuvoje. PS buvo skirti kunigams lietuviams siekiant skelbti Dievo žodį lietuviškai; rašydami šiuos pamokslus K. Sirvydas ir jo pagalbininkas J. Jaknavičius panaudojo dvi kalbas, kurias buvo gerai įvaldę – lotynų ir lenkų. Kiek šis bandymas išversti Šventąjį Raštą į lietuvių kalbą buvo sėkmingas, kiek prie jo prisidėjo K. Sirvydas, privalo išnagrinėti lituanistai. O klausimus dėl lenkų kalbos vaidmens nagrinėjamame vertime ir jos funkcijos PS tekste belieka spręsti polonistams.

Jūratė Pajėdienė
Lietuvių kalbos institutas

Konstantino Sirvydo *Punktai sakymų*: sugretinus lietuviškąją ir lenkiškąją teksto versijas

Konstantino Sirvydo (1579–1631) *Punktai sakymų*[1] yra gana išskirtinis pamokslų rinkinys senųjų lietuviškų raštų kontekste. Ypatinga pati šio dvitomio leidinio (I dalis – 1629 m., II dalis – 1644 m.) struktūra – gretiminius lietuvišką ir lenkiškus tekstus lydi lotyniškos punktų santraukos, trumpai perteikiančios dėstomo paragrafo esmę ir nurodančios atpasakojamų ar cituojamų idėjų šaltinį. Ši beveik ištisai dvikalbė-trikalbė PS sankloda rodo K. Sirvydą buvus rimtu teologu ir puikiai išmanius keletą kalbų. Tokia skaitytojui paslaugi tekstų sankloda ir pačiam autoriui leido sklandžiau išsakyti norimus dalykus. Teksto aiškumo K. Sirvydas siekė būdamas atidus kiekvienam žodžiui: ir lietuviškoje, ir lenkiškoje PS versijose dažna ne tik natūrali sinonimija, bet ir specialiai vartojami leksiniai dubletai su jungtukais *a(r)ba*, *ir*[2].

[1] Toliau tekste *Punktai sakymų* trumpinami PS. Lenkiško teksto *Punkty kazań* nuoroda žymima PK. Rašant straipsnį naudotasi elektronine lietuviškosios PS teksto dalies versija ir konkordancijomis, kurios buvo sukurtos Lietuvių kalbos institute 1996–2005 m. vykdant projektą „Lietuvių senųjų raštų ir tarmių kompiuterinių bazių sudarymas“ (projekto vadovas Saulius Ambrazas, rėmėjas – Valstybinė lietuvių kalbos komisija prie LR Seimo).

[2] Pvz.: *ne paſweykſta aba ſweykatos daugieſn ne igiia* PS I 115_{29}–116_{2} *nie ozdrawia / ábo do zdrowia wiecey nie przychodzi* PK I 115_{31}–116_{2}; *kuris ſtułpu aba ſtiebu <...> ſutrupinys ir ſudulkinys tapo didžiu kałnu* PS I 133_{2} *który ſłup <...> ſkrußywßy y w proch rozſypawßy / zſtał śie wiélka gora* PK I $133_{2\text{-}4}$.

Kartais sinonimų dubletą jungtukas *a(r)ba* skiria su kitą diskursinį lygmenį aiškiau nurodančiu intarpu *geriaus (kaip) / kaip būtų*[3]. Sinonimiški žodžių variantai dažnai pasakomi ir sakiniais su *ira, tay ira, vadinasi, algojasi*[4] ir pan. Santykinai dažną sinonimų vartoseną PS galima sieti ne vien su to meto raštų tradicija[5], bet ir su K. Sirvydo – žodynų autoriaus[6] – patirtimi. PS I tomo prakalboje *Przedmowa do czytelnika* lietuviško teksto vertimo į lenkų kalbą pobūdį K. Sirvydas yra apibūdinęs kaip pastangas *žodis žodin, kiek tik dalykas leidžia, išversti* (*słowo w słowo, ile rzecz dopuβczáłá wyłożyć*)[7]. Paralelinis lietuviško PS ir lenkiško PK teksto versijų skaitymas rodo, kad tokios nuostatos stengtasi laikytis. Bet kartais lietuviškai ir lenkiškai pateikiami tekstai kiek skiriasi. Šie skirtumai dvejopi. Dalį jų galima apibūdinti kaip kiekybinio pobūdžio skirtumus, o dalį – kaip nu-

[3] Plg.: *żmones tureio kitus tułus kárálus ába giariaus tyránnus łabay ſunkius ir ſmárkius* PS II $145_{20\text{-}21}$ *mieli ludżie rożnych innych krolow / álbo rácżey Tyránnow bárżo ćieżkich / y okrutnych* PK II $145_{19\text{-}21}$; *nuſideimay <...> pridżiuwi ir priſeki aba kayp butu iſigieri prieg duſiay atliekti* PS I 257_{10} *grżechy <...> prżyſchnawβy y prżywrżawβy abo iakoby wpoiwβy śie prży duβy żaſtaia* PK I 257_{11}.

[4] Plg.: *teyſibe ir pakaius paſibućiawo / tay ira ſudereio* PS I 61_{19} *ſprawiedliwość y pokoy poćałowały ſie / to ieſt pogodżiły ſię* PK I 61_{19}; *łażda karaliβkie / ſceptrum / wadinaſi łatiniβka / nindre* PS II $163_{20\text{-}21}$ *Rożgá krołewſka / ſceptrum po lácinie nażwana / trżcina* PK II 163_{21}; *Kas ne βino iog karaliſtes ira weiey <...> Toſgi ałgoiaſi żirgays kietwerieys pakinkitays* PS II 15_1 *kto nie wie że krołewſtwá ſa wiátry <...> Też nażywáia ſie poczwornemi záprżeżonemi* PK II $15_{1\text{-}2}$.

[5] Apie dubletų vartojimą M. Daukšos *Postilėje* žr. Hock 2012.

[6] Apie K. Sirvydo *Dictionarium trium linguarum* žr. Pakalka 1979.

[7] Visą prakalbos vertimą žr. Koženiauskienė (1990: 295–297). Tas pats sakoma ir PS dedikacijoje vyskupui Eustachijui Valavičiui: *greta žodis į žodį viską išverčiau iš lietuvių į lenkų kalbą* (*<...> Polonicum adiunxsi, qui vbią idiomatis Lithuanici e verbo ad verbum interpres eſt*), žr. Koženiauskienė (1990: 296; 283t).

lemtus kitokios kalbinės tradicijos[8] ar pasaulėvaizdžio raiškos lietuvių ir lenkų kalbose.

1. KIEKYBINIAI *PUNKTŲ SAKYMŲ* IR *PUNKTY KAZAŃ* TEKSTŲ SKIRTUMAI

1.1. Gausesnis lietuviško teksto klodas

1.1.1. Kai kurie PS sinonimų dubletai lenkiškame tekste turi tik po vieną atitikmenį. Šie sinonimai vienas nuo kito skiriami:

- jungtuku *aba / arba* (pvz.: *Padeſt dażńay apelacia aba atſiliepimas aukßtesniop ſudop aprayśitam.* PS I 11_{2} *Pomaga cżeſto apelacia wyżßego ſadu obżałowanemu.* PK I 11_{1-2}; *tardami didżiaturiu tu ſeſkis ćia gieray a grinam aba pawarguſiam / tu ſtowek tinay* PS I 56_{21} *mowiac bogatemu ty śiedż tu dobrże á ubogiemu ty ſtoy tam* PK I 56_{22-23}; *Iog pats wienas / ába wieniomis ſuſitiko ſu pułkays* PS II 229_{16} *Że poiedynkem ßedł ná ták wielkie kupy* PK II 229_{14-15}. Kartais į tokius dubletus įterpiamas palyginimas *kaip būtų*, pvz.: *atleydimo iżmełdżia / aba kayp butu nupełna ne iż teyſibes / bet iż pridereimo* PS I 239_{22-23} *łaſke żaſługuią nie z ſprawiedliwośći / ale z przyſtoynośći* PK I 239_{22});
- jungtuku *ir* (pvz.: *Nekałtu iżłaydżia ir luoſu daro / kałtu paſkundina.* PS I 6_{21-22} *Niewinnego wolnym cżyni á winnego potepia.* PK I 6_{25}; *daug dàro vnt kielu ir vlićiu del gárbos Karalous* PS II 164_{28} *wiele cżynią ná vlicách ku chwale kroliewſkiey* PK II 164_{25}; *muſtit ſaw Wießpati ſáwo IEżu Chryſtu vnt križiaus ißpełotu / ir ißtieſtu* PS II 58_{11} *myślić ſobie o Pánie*

[8] K. Sirvydui mirus PS II tomą spaudai rengė Jonas Jaknavičius ir dar kiti neįvardinti redaktoriai (Palionis 1967: 86tt; Zinkevičius 1988: 259–265). Redaktorių įtaka PS sietina ne su pamokslų esmės ir stiliaus pakeitimais, bet su kitokiomis tarminėmis, gramatinėmis/sintaksinėmis ir prozodinėmis (punktuacinio pobūdžio) teksto korekcijomis, kurias galėjo įtakoti skirtinga redaktorių kalbinė patirtis.

IEZVSIE ná krzyżu rozpietym PK II 58_{9}; *ſubtelnibe / ne ſopulingiſte ir nemiribe* PS II $244_{19\text{-}20}$ *ſubtelność / nie śmiertelność* PK II $244_{18\text{-}19}$; *3mogus vżgimis iż żmonos piłnu tumpa wargu ir ſunkibiu daugio.* PS I $107_{8\text{-}9}$ *Człowiek vrodżony z niewiáſty / pełnion bywa wieła nedz.* PK I 107_{10});

- specifikavimo nuoroda *tai yra* (pvz.: *Swietas ſu iuo / tay ira ſu Diewu / prieß durnus tay ira prieß nuſideieius / kariaus.* PS I $110_{9\text{-}10}$ *Swiat z nim / to ieſt z Bogiem/ przećiwko ßalonym walczyć bedżie* PK I $110_{9\text{-}10}$); kartais viename sakinyje aptinkami dvejopi (su specialiąja specifikavimo nuoroda ar be jos) lietuviško sakinio papildymai, neturintys lenkiško atitikmens (pvz.: *3iamey apłeyſtoy / żiamey kurioy ney kielo ney wundenio ne buwo / tay ira girioy / puſtinioy / teyp kaip ßwyntiney taw ſtaćiauſi / teyp meldżiauſi ir tawi garbinau.* PS I $41_{25\text{-}26,\ 28\text{-}29}$ *W żiemi puſtey y niedrożney y bezwodney / iáko w świątnicy ſtawiłem śie przed toba.* PK I $41_{24,\ 26}$);
- punktuacijos ženklu (pvz.: *Iey tieg bediewis / piktas żmogus gayłeſis ażu wiſus ſawo nuſideimus* <...> PS I $237_{25\text{-}26}$ *Jeśli práwi niezbożny bedżie pokutował zá wßyſtkie grzechy* <...> PK I 237_{23}; *Teyp ir mes turime akis duśios tay ira ißmoniu łabay łetu / mażu / siłpnu* <...> PS I 211_{23} *Ták y my mamy oczy dußne / to ieſt rozum bárzo tepy / mały* <...> PK I $211_{23\text{-}24}$; *vnt kuriu vżpuoły eldiios / ſuſikula / ſuira / ſuſidaużo* PS I $270_{3\text{-}4}$ *na ktore wpadßy okrety rozbiiaia śie y rozſypuia* PK I $270_{3\text{-}4}$).

1.1.2. Tik lietuviškoje PS versijoje į deontinį sakinį įterptas žmogaus egzistencijos trukmę nurodantis šalutinis laiko sakinys[9],

[9] Plg. prieš einantį laiko sakinį (abiejų kalbų teksto versijose), primenantį egzistencijos ribas žemėje: *Teyp ir mes* <...> *kaip pełedas kaip ßikſniosparniey / pakołay vnt to ſwieto eſme / ne galim weyzdet vnt Wießpaties Diewo / tay ira negalim io tobułay pażint / truputi ku ir łabay maża pażiſtame gi.* PS I $211_{25\text{-}26}$ *Tak y my* <...> *iáko ſowy / iako niedoperze pokiśmy ná tym świećie / nie możemy go doſkonale poznać troche co y barzo mało poznawamy go.* PK I $211_{25\text{-}26}$.

plg.: *Todrin rupinkimes kołay giwi eſme łabiaus pomażam paźint Wießpati ſawo* <...> PS I 212_2 *Prʒeto ſtaraymy śię bárʒiey á bárʒiey poznáwać p. Bogá ſwego* <...> PK I 211_{31}–212_2. Skirtinga lietuviško ir lenkiško sakinio struktūra ir pateikimo būdas primena Mikalojaus Daukšos *Postilėje*[10] aptinkamus panašaus modelio žemiškos egzistencijos ribas nusakančius šalutinius laiko sakinius, kuriuos M. Daukša vertė nesilaikydamas Jakubo Wujeko postilėje esančio gramatinio sakinių modelio[11].

1.1.3. Kartais lietuviškame tekste pilniau (nei lenkiškame ir lotyniškame tekste) cituojamos NT eilutės (plg. iš Apaštalų darbų (Apd 17, 28)[12] cituojamo verseto pateikimą lietuviškame ir len-

[10] Toliau – DP.

[11] Plg. DP laiko sakinius *Kôłéi gîwas nuſidêieſis teſákaiś ka padâres / neś ne naudigas yra paſiſâkimas prâgare* <...> *Nû mêtas atłaidimo pakutawôiatiemus: beť numîruś bus metas átakiu anť nodboiecʒiú ape paſſiſâkima piktîbiu ſawú.* DP $122_{9,\ 13}$ su J. Wujeko postilės originale pateiktomis daiktavardinėmis konstrukcijomis *Zá ʒywotá niech ſie grʒeßnik ſpowiáda co vcʒynił / bo niepożytecʒna ieſt ſpowiedʒ* <...> ^{3}W 128_{51} *Teraʒ cʒás ieſt odpußcʒenia pokutuiacym; ále po śmierći cʒás bedʒie pomſty nád niedbałymi o ſpowiedʒ złość ſwoich.* ^{3}W 129_3. J. Wujeko postilės prielinksninę daiktavardinę konstrukciją *ʒá ʒywotá* M. Daukša kartais verčia veiksmažodiniais laiko sakiniais su IK (plg.: *Ik giwas eſſi darik paſsiſākima* DP 122_{3m} *Zá ʒywotá trʒebá ſie ſpowiedác* ^{3}W 129_{1m}, o konstrukciją *do śmierći* – dalyviniais sakiniais su IK (daugiau žr. Pajėdienė 2012: 73-74). Egzistencijos ribas nusakančių laiko sakinių vartosena būdinga ir J. Bretkūnui (pvz.: *ſchos teiſibes tikokem kolei giwi eſme* BP II 287_{24}; *mumus numirus / muſu waikai bus* BP II 409_7). DP laiko sakiniai, išversti nesilaikant J. Wujeko postilės siūlyto gramatinio modelio, leidžia manyti, kad įvairiai nusakydamas egzistencines situacijas vertėjas siekė išryškinti skirtingus jų aspektus arba tiesiog laikėsi jo aplinkoje vyravusios kalbėjimo praktikos – pasakymai *ik/kol gyvas*, *ik mirštąs*, *numirus* ir pan. galėjo būti vartojami kaip populiarūs priežodžiai.

[12] Plg. pilną Act 17, 28 versetą Vulgatoje: *in ipso enim vivimus et movemur et sumus sicut et quidam vestrum poetarum dixerunt ipsius enim et genus sumus.*

kiškame tekste: *Iumpi tieg giwi eſme / krutinames ir buyti turime. Iumpi wiſa ſtowi.* PS I 95_{18} *W nim żyiemy y ruβamy śię / y ieſteſmy.* PK I 95_{18} *in ipso vivimus et movemur et sumus* PS I $95_{7\text{-}9m}$).

1.1.4. Kai kur PS aptinkamos kiek ilgesnės už lenkiškąsias lietuviškųjų punktų pastraipos, pvz.:

- *Tu ażułayko kas / kad pradeis βwyntu giwenimu / ir ażuſimiłeis gieru darbu / ne pameta iu / notſimayno pigay ne del iokiu weiu pagundimu tułu / ſunkibiu / prieſpaudu / ſtowi ſtipray prieg gieribey / kurios wienu kartu nuſitwere nuośirdżiey pagal mokſło Apaβtało.* PS I $44_{6\text{-}18}$ *Ten zachowuie gdy kto zaczawβy światobliwy żywot / nie odſtepuie go / nie dáiąc śię lada wiatrom pokus y vciſkow rozmaitych vnośić / według nauki Apoſtolſkiey.* PK I $44_{6\text{-}12}$;
- *Grayćiaus priłeydżia ſawiſp łapiniuotus / apdriſkuſius ir nuogus / negi śiłkays / aukſu / sidabru / brungieys akmenims apreditus ir ſkayſtus. Weykiaus priima ałkſtunćius / trokβtunćins / paſnikays iżſekuſius / kuriu kaułus iżdżiuwuſius tiktay ada apſega / negi puotinikus nutukuſius / piłwapenius / prabungu walgikłos ir tuło gierimo małkays ſotus ir prigirditus.* PS I $45_{11\text{-}26}$ *Rychley przyimuie łaknące / pragnące / poſtami wyſuβone / ktorych kośći wyſchłe sama ſkura tyłko opina / niżeli bánkietuiące / zbytki wiedzy y w trunkach czyniące.* PK I $45_{12\text{-}27}$;
- *Kayp per Adomu wiſsi mirβta / teyp ir per Chriſtu wiſsi bus atgieywinti / ir prikielti iβ numirušiu.* PS II 228_6 *Jáko przez Adáma wβyſcy wmieramy / ták przez Chryſtuſá wβyſcy bedżiem ożywieńi.* PK II 228_6;
- *Koriu medaus. Kayp ſaldżios ira kałbos tawo gamuriu mano / łabiaus negi medaus koris.* PS I 355_{25} *Pláſtrem miodowym. Jáko w dzieczne podniebieniu memu ſłowá twoie: nad miod vſtom moim.* PK I 355_{28} (plg. lotynišką nuorodą paraštėje – *favus mellis Pſalm: 118*).

1.2. Gausesnis lenkiško teksto klodas

1.2.1. Kai kurie *Punkty kazań* sinonimų dubletai lietuviškame tekste turi tik po vieną atitikmenį. Šie sinonimai vienas nuo kito skiriami:

- jungtuku *abo* (pvz.: *Teypagi turi noru* PS I 92_{11-12} *Także ma wola abo chęć* PK I 92_{12-13}; *Iog anas pats wienas turi eſsiby wiſotiny* PS I 79_{6} *Iż on ſam ieden ma iſtność ábo ieſteſtwo powßechne ábo uniuerſalne* PK I 79_{5-6}; *Teyſibes tieſios / adunt ne iż nopikuntos / bet iż meyłes prieß teyſiby ſuditu.* PS I 22_{6} *Sprawiedliwośći proſtey ábo ſczerey aby nie znienawiśći / ale z miłośći ku ſprawiedliwośći ſadził* PK I 22_{7}; <...> *turi formu ſawimp gierefny* PS I 100_{7-8} <...> *maią formę abo kßtalt w ſobie lepßy* PK I 100_{6-7}; *Dwilika pażeidimu* PS I 104_{18-19} *Dwanaśćie ran abo plag* PK I 104_{23});
- jungtuku *y* (pvz.: *raßty* <...> */ kuriami raſi paminetus wiſokius ginkłus kariones* PS I 13_{8} *w piſmie* <...> */ w ktorym naydźieß wzmianke wßełakego oręża y broni woienney* PK I 13_{10}; *buwo tobułay padarita* PS I 143_{28}–144_{1} *był doſkonalé vczynióny y dokończony* PK I 143_{31}–143_{1}; *Del padrutinimo wilties / kuriu wilames nuog Diewo vmżinos karaliliſtes.* PS I 66_{12} *Dla potwierdzeniá y vmocnenia w nádziei / ktorą śie ſpodźiewamy od Bogá wiekuiſtey chwały.* PK I 66_{12}; *prieśingiſte prieß ißmoniu* PS I 105_{28} *niepoſłußenſtwo y przećiwieńſtwo rozumowi* PK I 105_{27-28});
- specifikavimo nuoroda *to eſt* (plg. tik lenkiškame tekste beveik greta esančius panašius paaiškinimus su *to iest*: *Bażnićia kuriu Chriſtus paieme / buwo łeta / płaka* PS I 230_{9-10} *Oblubienica / to ieſt kościoł / ktorą Chryſt' poiął / była proſta y podła* PK I 230_{9-10}; *Iog tadu Bážnićia liepſnawo tułomis vgnimis biauru gieydulu* <.../ *degie wiſa* <...> PS I 232_{11-12} *Iż tedy kośćioł / to ieſt oblubienicę ogarnął płomien wielorákich ogniow ſproſnych żadz* <...> */ gorzała wßytka* <...> PK I 232_{11}).

1.2.2. PS vieninį *ney* atitinka sudėtinis *ni ... ani* PK, pvz.: *Iog pats wienas / ába wieniomis ſuſitiko <...> / ne turedamas prieg ſau kárieywiu / ney padetoiu kokiu.* PS II 229_{19} *Że poiedynkem ßedł <...> / nie máiąc przy ſobie woyſká ni iákiego / áni pomocnikow żadnych.* PK II 229_{18-19}.

1.2.3. Kartais lietuviško ir lenkiško sakinių atitikmenys kiekybiškai (ir struktūriškai) skiriasi dėl skirtingų samprotavimo būdų pasirinkimo, pvz.: *Teyſiby wadina Chriſtu iog ażu mus teyſingay ſkołas muſu nuſideimu ażumokieio.* PS I 60_{19-22} *Stał śię práwi nam od Bogá ſprawiedliwośćią dla tego iż Chryſtus ſprawiedliwie długi naßych grzechow zniosł.* PK I 60_{18-23} (panašiu pavyzdžiu gali būti ir sakinys PS I 239_{21-31} bei jo lenkiškas atitikmuo, papildytas šalutiniu daiktavardiniu sakiniu su *aby*[13], pvz.: *idant Diewas <...> duotu prieyt Sakramentop gayliſtos /aba duotu tobułu meyły ſawo* PS I 239_{25-31} *żeby Bog <...> dał przyſtapić do Sakrámentu pokuty / aby dał doſkonała ſkruche*[14] */ ábo doſkonała miłość ſwoie* PK I 239_{22-31}). Kiekybinius teksto skirtumus kartais nulemia detalesnio apibūdinimo parinkimas tik vienoje teksto versijoje, plg.: *Nes regiedami kiełuſis Chriſtu / kuris ira gałwu muſu / wilames ir patis kaypo io ſunariay kieltis* PS II 228_1 *Abowiem widząc zmartwych wſtálego Chryſtuſá / ktory ieſt głową nášá / ſpodziewamy ſię y ſámi powſtáć / iáko członki ie°.* PK II 228_1.

1.2.4. Cituojant NT eilutes kartais tik lenkiškame tekste nuosekliai laikomasi originalo, pvz., lietuviškame PS tekste pateikiama sutrumpinta Jn 9, 4 eilutė[15], plg.: *Man reykia dirbt kołay dienà*

[13] Apie senosios lenkų kalbos sakinius su *aby*, *żeby* žr. Klemensiewicz et al. (1955: 454t).

[14] Plg. K. Sirvydo žodyne pateikiamus *Skrucha/ ſkrußenie ſercá* vertimus: *Compunctio contritio, ſutrinimas širdies* PLKŽ (1979: 407).

[15] Plg. šios eilutės atitikmenis Vulgatoje ir sen. gr. NT: *me oportet operari opera eius qui misit me donec dies est;* ἡμᾶς δεῖ ἐργάζεσθαι τὰ ἔργα τοῦ πέμψαντός με ἕως ἡμέρα ἐστίν.

ira. PS I 332_{17-18} *Mnie potrzeba ſprawować ſprawy onego ktory mie poſłał / poki dzień ieſt.* PK I 332_{17-19}. Taip pat tik lenkiškame tekste palyginimu parafrazuojamoje Mt 8, 8 eilutėje išlaikoma subjekto nuoroda (*ſługa moy*), kurios nėra lietuviškame tekste, plg.: *SImtinikas pripażiſta Chriſtu turinti po ſawim karius / anays żodźieys; Wießpatie ne eſmi wertas ec. bet tiktay tarit żodżiu / o paſweyks tarnas mano. <...> Tas paliżius ira tawo karieywis / kuris prieß mano tarnu kariauia / liepk palaut muśio / o tuoiaus paſweyks.* PS I 258_{19}-259_{8} *SEtnik pryznawa / że Chryſtus ma pod ſoba woyſka / onemi ſłowy Panie nie ieſtem godżien rc. ale tylko rzekni ſłowem / a ozdrowieie ſługá moy. <...> Ten paraliż ieſt twoy żołnierz / ktory przećiwko memu ſłudze woiuie / każ mu przeſtoć boiu / á zaraz ſługa moy ozdorowieie.* PK I 258_{18}–259_{9}.

Kartais lenkiškame tekste nuosekliau nei lietuviškame pateikiama NT citata, plg. lietuviškuose punktuose praleistą dalį iš Evangelijos pagal Matą (Mt 7, 25) verseto: *Kiekwienas kuris kłauſo tu żodżiu mano / bus priligintas wiruy ißmintingam / kuris paſtate namus ſawo vnt uołas / ec. a ne pagriuwo. Nes buwo vnt vołas ſubudawoti.* PS I 50_{21} *Wßelki ktory ſłucha tych ſłow moich bedźie przypodobány mężowy madremu ktory zbudował dom ſwoy na opoce y ſpádł deſcz y przyßły rzeki /y wiały wiátry y vderzyły ná on dom á nie vpadł / bo był na opoce vgruntowany.* PK I 50_{21}.

1.2.5. Kartais tik lenkiškame tekste pateikiami kai kurie tikriniai vardai (pvz.: *Swietoſokiey wel ießka ßłowes ir giriaus iż niekaniekiu / ir didżiauia iż łuſto żiames pramaniaudami ſaw wardus / Cieſarius Aſios / kunigaykßtis tos ir tos ßalies.* PS I 84_{21-27} *Swiatowi żaś ludżie ßukaia ſłáwy y pochwały z marności / y wynoßa śie z kawalca żiemie /wymyſłaiac ſobie nazwyſka / Ceſarz Aziaticki / Gocki/ Afrikanski / Xiąże tey y tey prowinciey.* PK I 84_{21-30}).

1.2.6. Cituojamų Šventojo Rašto vietų nuorodos dažniausiai pateikiamos lotyniško teksto paraštėse, bet kartais jos atskirai įvar-

dijamos ir lenkiškame tekste, pvz.: *Gali tuos ſeptinis budus nupraufimo nuog raupu dufios priliginti ſeptiniemus imerkimamus Naamano / raupuoto vpey Iordany.* PS I 240_{14} *Możeß te ſiedm ſpoſobow oczyśćieniá od tradu dußnego przyrownać ſiedmorakiemu maczániu Naamaná tredowátego w rzece Jordanie / iako ieſt w kśięgach krolewskich.* PK I 240_{12-14}; <...> *ir kitur / giria nufideieii gieyduluoſe dufios io / ir ne teyſingu garbina. Takio patufimo nopkisdamas Chriſtus* <...> PS I 48_{9} <...> *a nieſprawiedliwy bywa błogoſławion. W pſalmie dżieśiatym według żydowſkiego. Takiem pochłewſtwem / brzydać śie Chryſtus* <...> PK I 48_{10-13}. Spausdintam tekstui tokios nuorodos nėra aktualios (aptariamu atveju visiškai pakaktų paraštėje pateiktos lotyniškos nuorodos: 4. *reg.* 5). Akivaizdu, kad pamokslininkas rūpinosi klausytoju, bet kodėl tai ryšku tik lenkiškoje pamokslo dalyje? Cituojant NT sakinį *Żinome tieg iog tiefus eſsi tu / nes ne weyżdi vnt perſunos żmoniu* PS I 11_{20-23} – Evangelijos nuoroda lenkiškame tekste (*Wiemy práwi / że ieſt ſprawiedliwy / y nie ogladaß śie na oſoby ludzkie Matth. 22 Rom. Ephef. 6* PK I 11_{20-25}) pateikiama panašiai kaip ir sutrumpintai cituojant Vulgatą (*Scimus quia verax es ꝯc. non enim respicis personam hominum* Mt 22, 17). Kita vertus, kartais Šventojo Rašto nuorodos pateikiamos tik lietuviškame tekste ir lotyniškose paraštėse (pvz.: *phil 1* PS I 39_{2} ir *Philip 1:29* PS I 38_{9m}). PS I tomo pradžioje matomi įvairūs bandymai pateikti Šventojo Rašto versetų adresus[16].

1.2.7. Kartais lotyniška citata PK verčiama ilgesne atkarpa, o PS pateikiamas trumpesnis vertimas į lietuvių; plg. citatos *Si amare pigebat, ſaltem redamare non pigeat* PS I 65 pateiktis: *Ataio ir todryn Chriſtus ſwietan idant iż neiżſakitos meyłes ſtois żmogum kars-*

[16] Pirmuose PS I puslapiuose Šventojo Rašto eilučių indeksai dažniau pateikiami tik lenkiškame tekste (pvz.: 3x PS I 4; 1x PS I 5; 2x PS I 6; 1x PS I 7; 2x PS I 8; 4x PS I 10). Maždaug nuo 9 p. nuorodos pateikiamos ir lotyniškose paraštėse, ir lenkiškame tekste. Nuo PS I 18 p. pradeda dažnėti citavimo nuorodų pateikimas tik lotyniškose paraštėse.

ćiaus nuog żmoniu butu miłetas / kuriosp meyłesp S. Auguſtinas tays żodżieys ragina. Iey miłet wingiey / ben atmiłet ne wingiek. PS I $65_{26\text{-}28}$ *Przyßedł y dla tego Chryſtus ná świát aby z niewypowiedżianey miłośći / ſtáwßy śie podobnym ludżiom w człowieczeńſtwie / był gorecey od nich miłowany: do ktorey miłłośći y Auguſtyn S. temi ſłowy pobudzá: Jeżeli śie leniß miłować / przynamniey y miłość zá miłość niechći niebedzie ćießko oddawać.* PK I 65_{30}–66_{2}. Dar plg. kitą ilgesnį lenkiško teksto sakinį su paaiškinimu: *Wienok Chriſtuy ipaćiey pridera ſudit ir pagal diewiſtes ir pagal żmogiſtes. Pagal diewiſtes per pritikrinimu.* PS I 21_{21} *Jednak Chriſtuſowi oſobliwie należy ſadżić y według człowieczeńſtwá. Według Boſtwa* per apropriationẽ, *to ieſt przez przyſtoſowanie iáko mowia Theołogowie.* PK I 21_{21}

1.3. Tik lenkiško teksto klodas. *Punktų sakymų* II tomo skyriuje *Punkta na wielki Czwartek Poſtu* 192_{1}–196_{12} puslapiuose esantis tekstas *Ku vtwierdzieniu tey prawdy kátholickey / y ku oświeceniu niewernych / weźmi ten dowod z słow Páńſkich* neturi lietuviško atitikmens. Ši tik lenkų kalba pateikama teksto dalis[17] leidžia daryti prielaidą, kad gretiminės dvikalbio *Punktų sakymų* teksto versijos taip pat galėjo varijuoti kaip vertimas ir originalas (kalbinė kompetencija K. Sirvydui leido originaliam tekstų kūrimui rinktis bet kurią – lietuvių ar lenkų – kalbą).

2. KOKYBINIAI *PUNKTŲ SAKYMŲ* IR *PUNKTY KAZAŃ* TEKSTO SKIRTUMAI

Kai kurie PS lietuviško ir lenkiško PK teksto versijų nesutapimai ne visada susiję su akivaizdžiai kiekybiškai išmatuojamais parametrais. Jų buvimą labiau tinka sieti su tekstų (originalo ir ver-

[17] Šioje teksto atkarpoje (PS II 195_{13}) senąja graikų kalba pateikiama ir komentuojama Lk 22, 20 eilutė: τοῦτο τὸ ποτήριον ἐντῷ αἵματί μου, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυννόμενον.

timo, o galbūt ir jų redagavimo) kūrimo procesu. Akivaizdu, kad viena ar kita kalba kuriant PS tekstus ieškota tinkamiausiai skirtingas kalbines, kultūrines, pasaulėvaizdžio galimybes išreiškiančių lietuviškų ir lenkiškų atitikmenų. K. Sirvydo pastangos skirtingomis kalbomis rašomiems tekstams rasti kuo artimesnius atitikmenis ir kuo natūraliau perteikti kiekvienai kalbai būdingą stilistiką sietinos su jo kalbine erudicija. Ją nulėmusiais veiksniais galima laikyti prigimtinį ir nuolat ugdytą rašytojo talentą, specialių kalbinių įgūdžių reikalavusias teologijos studijas ir mokslinę veiklą, pamokslininko praktiką bei ilgametę leksikografinę veiklą. Kai kuriuos kokybinio pobūdžio lietuviško ir lenkiško tekstų skirtumus nulemti galėjo ir redaktorių, padėjusių pamokslų rinkinį (ypač II PS tomą) rengti spaudai, kalbiniai įpročiai.

2.1. Sinonimija. PS esama ne tik pagrečiui pateikiamų aiškinamojo pobūdžio leksinių dubletų, bet ir įprastos sinonimijos[18]. Sinonimijos PS ir PK pavyzdžiu gali būti aprangos įvardijimai ir apibūdinimai, plg.: *Kiti paſipućia iż rubu ir redikłu / neſidabodami iż kur tuos dungałus turi.* PS I 84_{29-31} *Drudzy nadymaią śie z ßát y ſtroiow / nieprzypatruiąc śie zkąd te odżienia maią.* PK I 85_{1-4}. Gana dažnai PS apranga ir jos detalės nusakomos kiek įvairiau nei PK, pvz.: *drapanos, dangalas, rūbai – ßaty, odżiennie* (*Raupuoti tureio drapanas neśiot vnt ſawis ſu praierkays aba dungału ne ſuſiutu.* PS I 255_{7-10} *Tredowaći mieli ßaty nośić ná ſobie rożdarte.* PK I 255_{9-10}; *Iżtieſiau dungału mano vnt tawis.* PS I 223_{18} *Rożćiągnałem ßate moię nád toba.* PK I 223_{17-18}; *żmones / tuos kuriuos regi rubuoſe iżdabintuoſe ir brungiuoſe / garbina / ir duoſti iiemus pirmas wietas / tuos weł / kurie łetu dungału neśioio / ażu*

[18] „Sinonimija yra kalbos sistemos vienetų semantinių santykių tipas panašiai kaip antonimija, homonimija, polisemija. Sinonimijos pagrindą sudaro skirtingos raiškos (formos) kalbinių vienetų semantinis bendrumas, o kitos semantinės kategorijos remiasi pirmiausia kalbinių vienetų reikšmės skirtybėmis“ (Valiulytė 1998: 9).

nieku turi PS I $56_{7\text{-}13}$ *ludźie tych / ktore widza w ßatach dregich y ßumnych cżcza y daia pierwße mieyſcá / temi zaś ktorzy podłe noßa odżienie gardza* PK I $56_{9\text{-}15}$).

Įvairi leksika PS parenkama valgymo (ar jo ribojimo) situacijoms nusakyti, pvz.: *Turi mokitis meſtibes aba mieros gierimy ir walgimy / idant ne paiunktu ir ipraſtu apſiriimop / idant ne butu łepunays / ſmalſcieys / ir ſmagurauiunćieys* PS I $212_{21\text{-}28}$ *Maia śie vczyć miernośći w pićiu y w iedzy / áby śie nie przyzwyczáli do obżárſtwá / żeby nie byli pießczonemi / ná łakoći vdawáiac* PK I $212_{21\text{-}26}$. Neretai valgymo veiksmažodžiai įvairesni lenkiškame tekste (plg. veiksmažodžių (*pa*)*penėtis*, *duoti peną*, *valgyti* atitikmenis *jest*, *karmic*, *užywać*, *pożywać*, *zażywać*: *nupełno duonu / kuriu peniſi* PS II $87_{18\text{-}19}$ *dobywaia chłebá /ktorym ſie karmia* PK II 87_{20}; *wienu duonu penimes* PS II $89_{30\text{-}31}$ *z iednego chłebu używami* PK II 89_{30}; *Peneiey żmones tawo penukßlu Anyelu* PS II 90_7 *Kármileś lud ſwoy pokarmem Anyelſkim* PK II 90_7; *noreio papenėt* PS II $94_{2\text{-}3}$ *chciał kármic* PK II 94_3; *papenetis* PS II 87_{22} *pożywic* PK II 87_{24}; *tu duoſi penu* PS II 87_{24} *ty daß pokarm* PK II 87_{26}; *kas wałgo* PS II 89_{17} *kto pożywa* PK II 89_{15}; *Kas wálgo ir giaria / niewertay* PS II 92_{14} *Kto ie y piie nie godnie* PK II 92_{14}; *Figura buwo áwinelis welikos / kuri 3yday walgidáwo apſiwilki kayp kielautoiey.* PS II $93_{22\text{-}23}$ *Figurá byłá baranek / ktorego 3ydowie záżywáli vbráwßy ſie iáko podrożni ludzie.* PK II 93_{22}.

Kalbėdamas apie susilaikymą ir skirtingas dvasinio ir kūniško maitinimo(si) ribojimo galimybes K. Sirvydas nesiriboja veiksmažodžiu *pasnikauti*, ir lietuviškame PS tekste yra ypač išradingas, plg.: *Dweiopas paſnikas Dušios ir Kuno.* PS II 3_3 *Dwoiaki Post Duſze y Ciáłá* PK II 3_3; *Iż tu żodżiu rodżias / iog lautis piktybes ir ſunkiu nuſideimu ira paſnikas dušios / kuri tadu aßułayko / kadu wiſas galibes ſawo / nuog wiſokiu tußtibiu draudżia.* PS II $3_{12,\ 14,\ 15,\ 17}$ *poprzeſtac złośći <...> ieſt post dußy / ktory tedy człowiek chowa / kiedy wßytkie śiły ſwoie / od wßełákiey prożnośći hámuie.* PK II $3_{12,\ 14,\ 15,\ 17}$; *Paſnikauia atmintis* PS II 3_{18} *Pośći Pámieć* PK II 3_{18};

Ałkanu łayko iżmoniu PS II 3_{27} *Pośći rozum* PK II 3_{27}; *Alkina noru* PS II 4_3 *Morzy woła* PK II 4_3; *Ne duoſt penukßło imaginacyey* PS II 4_6 *Morzy iákoby poſtem imáginacya* PK II 4_7; *Gawi gieydulinga galibe / kad ne perłeydżia iey duśiá ſmalśćiaut ir ſmaguriaut ażudrauſtoſe kunuy gardibeſe* PS II 4_{16-20} *Pośći pożadliwa śiłá / gdy nie dopußcżá iey dußa roſkować / y ſmákować w ſobie w niepozwolonych ćiáła ſmákách* PK II 4_{16-20}; *Atima edeſi ruſtibey* PS II 4_{25} *Morzy poſtem* PK II 4_{25}; *Baduoia wiſos paiautos / kad ne wienay iż iu neduoſt śiauſti.* PS II 4_{30} *Poßcża wßytkie zmyſły / gdy żadnemu z nich nie dáie ſwey woli* PK II 4_{30}; *Ape paſniku kuno dauug ſenami ir nauiami Teſtámēti ſkaytome / kuris tami vżguli / idant Krikśćionis walgikłus nuog baßnićios perłeyſtus <...> walgitu / o ſmarſos ir áżudrauſtu ne litetu.* PS II 5_{23-24} *<...> áby potraw od Kośćioła pozwolonych <...> záżywáli / á zákazánych nie tykáli ſie.* PK II 5_{23-24}.

Dažniausiai pamokslų rinkinyje vienos kalbos sinonimams stengiamasi surasti skirtingų atitikmenų kitoje kalboje (plg. pramaišiui vartojamus būdvardžius *łetas, płakas* ir *proſty, podły*: *Bażnićia kuriu Chriſtus paieme / buwo łeta / płaka* (*<...> była prosta y podła*) *Tećiau Chriſtus <...> iż łetos padare łabay didżiu karalieny* (*<...> z podłeyućynił barżo wielka krolowa*) PS I 230_{9-15}), o kartais stipresnio stilistinio efekto pasiekiama tik lietuviškame PS (pvz.: *Nes kita ira nuſidet wagiſty daykto praſto* (*<...> rzeczy proſtey*) / *o kita nuſidet wagiſty daykto Diewuy paßwiſto. Nes terp tu dwieiu wagiśćiu ne mażas ira ſkirius / kadung wagiſte daykto ßwinto dweiokiu ſawimp turi piktyby / kurios ne turi wagiſte daykto kokio łeto* (*<...>rzeczy iákiey proſtey*) PS I 147_{11-17}). PS sinonimiškai vartojamus *bedievis, piktas, nesibijantis Dievo* atitinka *niezbożny* PK (plg.: *bediewis / piktas żmogus* PS I 237_{24-25} *niezbożny* PK I 237_{22}; *paſkundina neſibiiunćiu Diewo wiſokiu neteyśiby* PS I 111_{26} *potepiaia niezbożnych wßełaka nieprāwość* PK I 111_{28}).

Cituojant ir komentuojant Eccl 23, 28 eilutę *Oculi Domini multò plus lucidiores ſuper ſolem* PS lietuviškame tekste daiktavardžiui

akys apibūdinti parenkami trys būdvardžiai (*skaistesnės, labiaus žibančios ir tvaskančios*), o lenkiškame – tik vienas (plg.: *Ʒwakie ira ʒinia Diewo ir akis io aʒu ſauły tol ſkayſteſnes. Akis wießpaties tol łabiaus ʒibunćios ira ir twaſkunćios negi ſaułe.* PS I $19_{23,25-26}$ *Swiecá ieſt wiádomość Boſka / y Oczy iego daleko iáśnieyße nad ſłońce. Oczy Pańſkie daleko ſa iáſnieyße nad ſłonce* PK I $19_{22,24}$). Lietuviškame tekste matymo negalia taip pat apibūdinama dvejopai (plg.: *Akli ʒmones ſawuoſe, á daugakiey ſwetimuoſe daznay rundaſi weykałuoſe.* PS I 81_{15} *Slepi ludźie w ſwoich, á wielooczni czeſto w cudzych ſpráwach ſa.* PK I 81_{14}; *kunigay Ʒidu ʒabałays budami* PS I 81_{24} *Kapłani Ʒydowscy ślepemi będąc* PK I 81_{24}).

Ir, atvirkščiai, vienos lietuviškos leksemos vedinius lenkiškame tekste gali atitikti keli sinonimai: pvz., PS *mitu* vadinamos 'išlaidos', su jų paskyrimu susijęs veiksmas nusakomas veiksmažodžiu *išmisti*, o šiuos žodžius PK atitinka *sumpt, kośt, nákład, sumpt ważić* (plg.: *Vnt gáło ißmito / ába ißdawevnt tos karunocios triſdeśimtis graśiu* PS II 163_{9} *Nakoniec sumpt ważyli ná te koronacya trzydźieści großy srebnych* PK II 163_{9}; *Taſay mitas buwo tos karunocios* PS II 163_{27} *Ten koßt był tey koronácyi* PK II 163_{24}; *Gali ćia ir kitus mitus ißmanit iźduotus* PS II 163_{25} *Może ſie tu / y drugi nákład rozumieć náße grzechy* PK II 163_{26}).

2.2. Skirtingų gramatinių konstrukcijų parinkimas PS ir PK vienodo turinio raiškai. Neretai PS lietuviško ir lenkiško teksto versijų sakiniams būdinga skirtinga struktūra, plg. kelių tipų pavyzdžius:

- vietoj predikatyvinio junginio parenkamas veiksmažodis (*Iey kas mań ira tarnu / tegul paſkuy mani eyt.* PS I 112_{24-25} *Jeśli mi kto ſłuʒy / niech ʒá mna idźie.* PK I 112_{25-26});
- dalyvių atitikmenimis tampa šalutiniai sakiniai (pvz.: *vnt apturеimo garbos buſiunćios / aba ataiunćios* PS II 36_{7-8} *na otrzymanie chwały / ktora ſie w nas obiáwi* PK II 36_{6}; *Tuo rodźia Diewu wiſadu nuog pradźios ſutwerimo ſwieto weykiun-*

ti / ir nuog weykału ſawo ne palauiunti. PS I 93_{14} *Tym wyraża iż Bog zawße od początku ſtworzenia świátá nie prożnuie ále zawße dżiała.* PK I 93_{14}; *Zmogus budamas garboy ne ißmane <...>* PS I $105_{10\text{-}11}$ *Człowiek gdy we czći był nierozumiał <...>* PK I 105_{11}; *Grudas garſtićios ira karßtas ir degina gamuri krimtamas.* PS I $302_{19\text{-}21}$ *Ziarno gorczyczne ieſt gorace /y pali podniebienie gdy go rozgryzuia.* PK I $302_{20\text{-}22}$; *<...> bet nuog Diewo liepiamas nupłaudżia ir dušiu* PS I 265_{8} *<...> ále gdy iey Bog każe / obmywa y duße.* PK I $265_{6\text{-}8}$);

- dalyvius atitinka prielinksninės daiktavardinės konstrukcijos (pvz.: *Meldżiamas łabay / kartays iżłeydżia ſudżia kałtu* PS I 8_{23} *Zá prożba vśilna podczas ſędżia wypußcza winnego* PK I 8_{26});
- daiktavardis keičiamas šalutiniu sakiniu (*Cia iżſimanit turi padeieiey / kurſtitoiey aba siunditoiey vnt pikto.* PS I 28_{30}–29_{1} *Tu śię rozumieć máia pomocnicy / y ći /ktorzy podżegáia do złego.* PK I 28_{31}–29_{1});
- skirtinga lietuviško ir lenkiško teksto veiksmažodžių gramatinio laiko (ir/ ar veikslo) raiška (pvz.: *Pażino Wießpats / kurie io ira.* PS I 116_{27} *Zna Pan / ktorzy iego ſa*[19]. PK I 116_{27}; *iźmokie pażint tikro Diewo* PS I 133_{14} *nauczył znać prawdziwiego Boga* PK I 133_{14});
- parenkami skirtingi lyginimo konstrukcijų modeliai, pvz.: *tadu io kunas buwo łabay gražus aba gražiauſias ażu wiſus kunus żmoniu.* PS I $175_{6\text{-}8}$ *tedyć iego ćiało było barzo piekne ábo napieknieyße miedzy wßytkiemi ćiały ludzkiemi* PK I $175_{5\text{-}8}$[20]. Kartais parenkama gana neįprasta lyginimo konstrukcijos kal-

[19] Lenkiškas sakinys artimesnis lotyniškam originalo sakiniui, pateikiamam PS paraštėje, plg. *Cognouit Dominus qui ſunt eius.* 2 Tim 2, 19. Taip pat paminėtina, kad PS vartojamos veiksmažodžio *pažinti* esamojo laiko formos, pvz.: *łabay maża pażiſtame gi* PS I 211_{31} *barzo mało poznawamy go* PK I $211_{30\text{-}31}$.

[20] PS vartojamos ir lyginimo konstrukcijos su TARP + GEN: *ſtebuklingieſnis terp wiſu ſutwerimu* PS I $177_{1\text{-}2}$ *dziwnieyßy miedzy wßytkiemi ſtworzeñmi* PK I 176_{29}–177_{1}.

kė (plg.: *Ne kiełes dideſnis vnt Iana.* PS I 35_{20} *Nie powſtał wieβy nad Iana.* PK I 35_{20}; *Ne kayp Pharizeus / kuris vnt kitu giereſniu dares. Ne eſmi kayp kiti ec.* PS I 47_{13} *Nie iáko Pharizeuβ ktory śię nad inne prżekładał / nie ieſtem iáko inni ec.* PK I 47_{13}) ar skirtingos sandaros laipsnio konstrukcijos (plg.: *Kuo ta forma ira giereſne ir dideſnes tobulibes / tuo dayktuy kiekwienam duoſti buyti giereſny ir żimeſny.* PS I 99_{30-31} *Im ten kβtałt ieſt lepβy y doſkonalβy / tym rzeczy każdey dáie byt lepβy y zácnieβy.* PK I 99_{30});

- skiriasi PS ir PK neiginio konstrukcijų raiška, pvz.:
  1) PK gali būti praleidžiamas prieveiksmio *niekada* (pvz.: *Ira ta grażibe notſimaynunti niekadu ir negal but nuteriota / wiſadu ira per iu grażus* PS I 171_{6} *Jest ta pękność nie odmienaiaca śie / y nie może być vtracona / zawβe ieſt przez nie piękny* PK I 171_{7}) ar *nieku budu* atitikmuo (pvz.: *ios ne duoſti iż wietos pakrutint. nieku budu.* PS I 50_{10} iey *rußyć z mieśća nie dopuſczá.* PK I 50_{9});
  2) sudarant neiginio konstrukcijas PK po *nic* pramaišiui vartojamas tai teigiamas, tai neigiamas veiksmažodis, plg.: *Tu ażu nieku ſa[w]turi* PS I 154_{19} – *Tego zá nic ſobie nie waży* PK I 154_{21-22}; *Diewu ſutwertoi wiſu dayktu / <...> nuſidedamas ażu nieku turi.* PS I 155_{21-22} *Bogá tworce wβech rzeczy / <...> grzeβac zá nić nie ma.* PK I 155_{21-22}; *Paniekina ii kayp atpirkieiu <...> ażu nieku turedamas* PS I 156_{2} *Zniewazá go iáko odkupiciela <...> zá nic maiąc* PK I 156_{2};
  3) PS esama atvejų, kai neigimo dalelytė pateikiama tik prieš pirmąjį iš dviejų sinonimiškų veiksmažodžių (pvz.: *idant ne paiunktu ir ipraſtu apſiriimo* PS I 212_{22-23} *áby śie nie przyzwyczáli do obżárſtwá* PK I 212_{22-23});
- parenkami skirtingi emfatinio įvardžio raiškos modeliai: kartais tik lietuviškoje PS teksto versijoje emfatinis įvardis *pats* sustiprinamas skaitvardžiu *vienas*, lenkiškame tekste paliekant emfa-

tinį *ſam* be pastiprinimo[21] (pvz.: *Tu Wießpatie pats wienas eſsi / tu pats wienas gieras / tu pats wienas ißmintingas / ſtipras ec.* PS I 114_{4-6} *Tyś Panie ſam ieſt / Tyś ſam dobry / tyś ſam madry / mocny rc.* PK I 114_{4-6}), o kartais emfatinio įvardžio atitikmuo randamas tik lenkiškame sakinyje (pvz.: *Iż dungaus átaio żiemen / iż karáliſtes ſáwo linkſmiauſios kłoniń aßaru / ßálin piłnon wiſokiu wárgu / bado / ſunkibiu / ſłogu / kraßtan ſmerties* PS I 114_{20} *Z niebá przyßedł ná żiemie / z kroleſtwá ſwego naywelßego / do pádołu płáczu / do krny pełney wßełákich kłopotow / niedoſtáwkow / utrapienia / y vćiſkow / w ſam kray śmierći.* PK I 114_{20});

- kartais PK subjektui apibūdinti pakanka vieno įprasto būdvardžio, o PS ieškoma įvairių sintaksinių galimybių (plg. *wunduo materiiu turis* PS I 265_{2-3} *wodá máteryálna* PK I 265_{2-3}; *dayktus iż moterios padaritus* PS I 265_{11} *rzeczy máteryalne* PK I 265_{9-10}; *dayktus / kurie dwaſays ira be materios* PS I 265_{15-16} *rzeczy duchowne* PK I 265_{13}).

Iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad PS ir PK teksto versijose vienodo turinio raiškai ne kartą buvo surastos skirtingos gramatinės ir sintaksinės galimybės, dažniausiai rodančios puikų abiejų kalbų gramatikos ir stiliaus išmanymą.

2.3. Laiko sakinių su *neg*[22] jungiamųjų žodžių įvairovė PS ir PK. M. Daukšos bei K. Sirvydo pamokslų rinkiniuose var-

[21] Veiksmo atlikėjo savarankiškumą pabrėžiantis *pats vienas* neretai turi analogišką atitikmenį PK, pvz.: *kuris pats wienas wießpatawo vnt ſwieto* PS I 132_{8} *ktory ſam ieden pánowal ná świećie* PK I 132_{9}, dar pan. *anas pats wienas* (*ſam ieden*) PS I 78_{8}; PS I 79_{5} *pats wienas* (*on ſam*) PS I 78_{28}. Apie panašią emfatinių įvardžių vartoseną DP žr. Rosinas (2001: 85tt.).

[22] Tiriant senųjų raštų sintaksę įprasta panašius jungiamųjų žodžių grafinius, morfologinius ir darybinius variantus laikyti to paties jungiamojo žodžio atmainomis. Todėl čia apibendrinant žodžio *neg* variantais vadinami DP ir PS vartojami įvairūs *neg(i)* / *neig(i)* užrašymai su atskaitos taška išryškinančiu modifikatoriumi *pirm(a/iau)* ar be jo.

tojamų prijungiamųjų laiko sakinių sistemų sugretinimas atskleidė dar vieną išskirtinę K. Sirvydo pamokslų rinkinio ypatybę. K. Sirvydo pamokslų rinkinyje gana įvairiai modeliuojami laiko sakiniai su jungiamuoju žodžiu (*pirm*) *neg* lietuviškoje, o ypatingai įvairiai – lenkiškoje teksto versijose. Šio potipio laiko sakiniams būdingos įvairios jungiamojo žodžio parinktys: PS sakinius su *neg* (*negi* (9x), *neygi* (2x), *neg* (1x), *nieig* (1x) ir dažniausiai jį lydinčiu *pirm* (*pirm* (5x), *pirma* (5x), *pirmay* (1x) lenkiškame PK tekste atitinka laiko sakiniai su jungiamaisiais žodžiais *niż*[23] (8x), *niżli* (2x), *nim*[24] (2x), *aż* (1x)[25] su *pierwey* (4x), *wprzod*[26] (5x), *przed tym* (1x).

Laiko sakinių su (*pirm*) *neg* PS pavartota 13, o DP – 57. Įdomu tai, kad lenkiškoje PK teksto versijoje šio laiko sakinių potipio jungiamieji žodžiai žymiai įvairesni nei J. Wujeko tekste: M. Daukša laiko sakiniais su (*pirm*[27]) *neg*[28] vertė J. Wujeko postilės laiko sakinius su *niż* (*niż* (24x), *niżli* (29x), *niżeli* (3x), *niżem* (1x)[29]) ir dažniausiai jį lydinčiu *pi(e)rwey*[30]. Sakinius sudėliojus pagal pateikimo knygoje tvarką galima pastebėti polinkį tą patį jungiamąjį žodį gan nuosekliai vartoti tam tikrose teksto atkarpose[31] (pavyzdžiui, *wprzod* kaip lietuviško *pirm(a)* atitikmuo vartojamas 5b,

[23] PK II 164_{23} sakinyje prieš jungiamąjį žodį *niż* (1x) eina prepozicinis *a*.

[24] Apie senosios lenkų kalbos prijungiamuosiuose laiko sakiniuose vartojamą jungiamąjį žodį *nim* žr. Klemensiewicz et al. (1955: 469).

[25] PS I 143_{27} sakinyje *aż* eina su prepoziciniu *nie pierwey*. Apie *aż* polinkį jungtis su kitais jungtukais ar prieveiksmiais žr. Klemensiewicz et al. (1955: 468).

[26] Apie senosios lenkų kalbos laiko sakiniuose su *niż* vartojamą *wprzod* žr. Klemensiewicz et al. (1955: 469).

[27] *Pirm* (48x) užrašymai šiuose sakiniuose: *pirm'* (33x); *pirm̀* (11x); *pirm* (3x); *pírm̀* (1x).

[28] Jungiamojo žodžio užrašymas DP dvejopas: *neg̀* (54x), *neg* (3x).

[29] Plg. DP 523_{45} sakinį.

[30] *Pierwey* (49x) užrašymai šiuose sakiniuose: *pierwey* (41x), *pirwey* (8x).

[31] Išimtis darytina perikopės sakiniui PS II 109_{23} (10a ir 10b), kuris užrašytas laikantis evangelinių tekstų pateikimo tradicijos.

6b, 7b, 8b, 9b sakiniuose, vieninis *niʒ* – 11b, 12b, 13b sakiniuose; jungiamieji žodžiai *aʒ* (3b), *nim* (1b; 5b), *niʒli* (2b, 4b) vartojami tik I PS tome (žr. 1b ir 5b sakinius). Taip pat atkreiptinas dėmesys, kad senoviškesnio laiko sakinių modelio sakiniai su vieniniu[32] *neygi* lietuviškame PS tekste buvo pavartoti 2 kartus (sakiniuose 12a ir 13a), o lenkiškame PK – net 3 kartus (sakiniuose 11b, 12b, 13b). Plg. žemiau pateikiamus PS laiko sakinius su *neg* ir jų atitikmenis PK:

(1a) *kiekwienas dayktas ſutwertas / pirm negi buwo ſutwertas / tureio vmʒinu nebuyti* PS I 80_{5}

(1b) *każdá rʒecʒ ſtworʒona prʒed tym nim by ſtworʒoną / miała wieczny nie byt.* PK I 80_{5-6}

(2a) *kuris negi ʒmogu karalum ir wießpatim paſtate / pirma namus iam gražus ir iʒdabintus / tay ira tu ſwietu padare* PS I 143_{17}

(2b) *który niʒli człowieká królem y panem poſtánowił / pierwey mu dóm piekny y ozdobny / to ieſt ten ſwiat vczynił* PK I 143_{20}

(3a) *ir pats Diewas ne pirma paſirode bažnićioi Salamano / negi buwo tobułay padarita* PS I 143_{27}

(3b) *I ſam Bóg nié pierwey śie pokazał w kośćiélé Sałómónowym / aʒ był doſkonalé vczyniony y dokończony.* PK I 143_{31}

(4a) *ir giwena iump / kaip pirmay giweno / negi buwo pameſtas per daſileidimus didžio nuſideimo* PS I 207_{11}

(4b) <...> *y mießka w nim / iáko pierwey mießkał / niʒli go był ʒgubił / prʒeʒ dopußczenie ſie wielkiego grʒechu* PK I 207_{14}

[32] Vieninio jungiamojo žodžio pavartojimas be pirmumą nurodančio modifikatoriaus rodo senoviškesnį laiko sakinių modelį. DP taip esama laiko sakinių su vieniniu *neg* (9x). Analogiško modelio sakiniai su vieniniu jungiamuoju žodžiu vartojami ir to meto slavų kalbose: nuo 14 a. II pusės laiko sakiniai su vieniniu jungiamuoju žodžiu *než* buvo vartojami senosios čekų kalbos raštuose (Bauer 1972: 445–446).

(5a) *Kad koroio rikβtely płaka kayp waykus mažus / ir tu negi ažukirs / pirma rodžia iu ir graſſofi* PS I 243_{18}

(5b) *Gdy karże rożczka biie iaka dżiatki małe / y to nim żatnie wprżod ia vkażuie y prżedraża śie* PK I 243_{19-20}

(6a) *DAug Wieβpats muſu pirma prałeyde figuru Sakramento gayliſtos / negi ii iſtate / idant żmones iop priſirinktu.* PS I 244_{25}-244_{2}

(6b) *Wiele Pan náβ wprżod prżeſtał figur Sákrámentu pokuty / niż go poſtanowił / aby śie ludżie do niego gotowáli.* PK I 244_{29}-244_{2}

(7a) *ſweria pirm żodžius negi ku iſztaria* PS II 5_{13}

(7b) *waży słowá wprżod / niż co wymowi* PK II 5_{13}

(8a) *iog pirma nieig dawe monnu Diewas Żydamus / łaydo weiu* PS II 91_{32}

(8b) *że niż mánne dał Bog Żydóm / wprżod wiátr poſtáł* PK II 91_{32}-92_{1}

(9a) *kuris pirm negi kas io mełde / pats <...> prałỹkie iu małdas* PS II 103_{1-2}

(9b) *ktory wprżod niż go kto prośił śam <...> vprżedżil ich modły* PK II 103_{1-2}

(10a) *pirm neg Abrahamas buwo, aβ eſmi* PS II 109_{23}

(10b) *pierwiey niż Abráhám był, iam ieśt.* PK II 111_{12}

(11a) *PIrm negi Chryſtus Wieβpats tikras Karalus muſu átáio świetan / żmones tureio kitus tułus kárálus* PS II 145_{16}

(11b) *Niż Pan Chryſtus prawdżiwy krol náβ przyβedł nà świát / mieli ludżie rożnych innych krolow* PK II 145_{16}

(12a) *Neygi atayt wieton karũocios daug dàro vnt kielu ir vlićiu del gárbos Karalous.* PS II 164_{26}

(12b) *A niż przyida ná mieyſce koronácyi / wiele czynia ná vlicách ku chwale kroliewſkiey.* PK 2 164_{23}

(13a) *Teyp ir Żiday / neygi ataio βiamen / pienu ir medumi tekunćion <...>: daug wárgo tureio eydami per giras <...>* PS II 258_{28}

(13b) *Ták y żydowie niż przyβli do żiemi / miodẽ y młekiẽ płynaiacey <...> mieli idac prżez puſtynie <...>* PK II 258_{28}

Vertinant K. Sirvydo lingvistinės raiškos galimybes dera nepamiršti apie talkininkus, padėjusius parengti spaudai PS II tomą. Bet net ir pirmajame PS tome, kurį įprasta vertinti kaip savarankišką K. Sirvydo darbą, aptariamo laiko ribos sakinių modelio jungiamojo žodžio atitikmenys lenkiškame tekste yra įvairesni nei lietuviškame, plg.: *pirm(a/ay) negi* atitinka *prȝed tym nim, wprȝod ... / niȝ, pierwey <...> / niźli; negi / pirma* atitinka *niźli <...>/ pierwey, nim <...> wprȝod; ne pirma <...> / negi (nié pierwey <...> / aȝ)*. Tokia lietuviško PS teksto laiko sakinių su *neg* jungiamojo žodžio atitikmenų įvairovė lenkiškame tekste gali būti aiškinama puikiu lenkų kalbos išmanymu[33] ar būti savotišku ženklu apie tam tikrų nagrinėjamo pamokslų rinkinio atkarpų lenkiško teksto pirmumą.

APIBENDRINIMAS

K. Sirvydo *Punktų sakymų* lietuviško ir lenkiško teksto versijų gretiminis skaitymas rodo gana nuoseklias pastangas laikytis prakalboje deklaruoto *žodis žodin* vertimo principo. Retkarčiais vis dėlto pasitaikantys lietuviško ir lenkiško teksto versijų neatitikimai yra dvejopi: kiekybinio ir kokybinio pobūdžio.

Kiekybiniai nesutapimai rodo vienur esant gausesnę lietuviško, kitur – lenkiško teksto atkarpą. Kiekybiniu požiūriu besiskiriančių PS lietuviško ir lenkiško teksto vietų atsiradimą galėjo nulemti tam tikros Autoriaus (ar jam talkinusių asmenų) kalbinės intencijos bei skirtingas dėmesio sutelkimas į tam tikrus viena ar kita kalba išreiškiamus dalykus (cituojamų Šventojo Rašto vietų nurodymas, tik vienoje kalboje populiarių idiomų ar priežodžių įterpimas, sinonimija, komentaruose cituojamų lotyniškų sakinių įtaka ir pan.).

Gretinant lietuvišką ir lenkišką *Punktų sakymų* tekstus iškyla šių tekstų sukūrimo eiliškumo (arba teksto originalo ir jo vertimo)

[33] Apie šių laiko ribos jungiamųjų žodžių vartoseną senojoje lenkų kalboje žr. Klemensiewicz et al. (1955: 468–469).

klausimas. PK II 192_1–196_{12} lenkiškas tekstas, neturintis lietuviško atitikmens bei kai kurie PS ir PK teksto versijų skirtumai (pvz., lenkiškame tekste gausiau užfiksuoti tikriniai vardai, tik lenkiško teksto versijoje žodiniu intarpu nurodoma Šventojo Rašto citavimo vieta, labai įvairūs laiko sakinių su (*pirm*) *neg* jungiamųjų žodžių atitikmenys lenkiškame tekste ir pan.) leidžia manyti, kad kai kurios pamokslų rinkinio teksto dalys ar atkarpos buvo pirmiausia parašytos lenkiškai.

Dažna sinonimija, skirtingų gramatinių konstrukcijų parinkimas vienodo turinio raiškai lietuviškoje ir lenkiškoje PS teksto versijose rodo puikų K. Sirvydo literatūrinį stilių ir plačias kalbinės kompetencijos galimybes. Platesnes galimybes sistemiškai palyginti ir įvairiais aspektais ištirti PS pamokslų lietuvišką ir lenkišką tekstus suteiks skaitmeninės ne tik lietuviško, bet ir lenkiško *Punktų sakymų* teksto versijos[34] paskelbimas.

Šaltiniai

BP – [J. Bretkūnas 1591] *Postilla Tatai eſti Trumpas ir Praſtas Iſchguldimas Euangeliu <...> Per Iana Bretkuna <...> Karaliaucʒiuie*. Faksimilinis leidimas: *Jono Bretkūno Postilė*. Studija, faksimilė ir kompaktinė plokštelė. Parengė O. Aleknavičienė, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2005.

DP – *Poſtilla CATHOLICKA. Tái eſt: Iʃʒguldimas Ewangeliu kiekwienos Nedelos ir ßwetes per wiſſús metús. Per Kúniga MIKALOIV DAVKSZ{A} Kanonîka Médniku / iʒ łékißko pergûldita. Su walá ir dałâidimu wîreuſiuiu. W Wilniui / Drukârnioi Akadêmios SOCIETATIS IESV, A. D.* 1599. Cituojama iš VU bibliotekoje esančio originalo (signatūra: LR 1618), J. Palionio parengto fotografuotinio leidimo: *Mikalojaus Daukšos 1599 metų POSTILĖ ir jos šaltiniai*, Vilnius: Baltos lankos, 2000. *Elektroninis* DP *tekstas*, O. Aleknavičienė, V. Adamonytė, M. Lučinskienė, J. Pajėdienė, M. Šinkūnas, E. Žilinskaitė (par.), Vilnius, 2008.

[34] Apie K. Sirvydo PS ir PK tekstų skaitmeninimą ir su jais susijusius naujus tyrimus žr. Rutkovska 2012.

Gr NT – Nestle–Aland, *Novum Testamentum Graece et Latine*, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, ^{3}1999.

PLKŽ – Pakalka K. (par.), 1979: *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslas.

PS I – *Pvnkty Kazan od adventu aż do Postu, Litewskim Iezykiem, z wytłumáczieniem ná Polskie przez Ksiedzá Konstantego Szyrwida <...> W Wilnie <...> Roku* M.DC.XXIX. Cit. iš: *Šyrwids Punktay sakimu* (*Punkty kazań*) <...> litauisch und polnisch mit kurzer grammatisher Einleitung herausgegeben von Dr. Franz Specht, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1929.

PS II – *Pvnkty Kazan na Post wielki Iezykiem Litewskim Przez W. X. Constantego Szyrwida <...> W Wilnie <...> Roku* 1644. Cit. iš: *Šyrwids Punktay sakimu* (*Punkty kazań*) <...> litauisch und polnisch mit kurzer grammatisher Einleitung herausgegeben von Dr. Franz Specht, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1929.

Vulgata – Cit. iš: Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece et Latine*, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, ^{3}1999.

^{3}W, ^{2}W – *Postilla Catholicka Mnieyſza. Przez D. Iakuba Wvyka <...> W Krakowie*, 1590. – *Mikalojaus Daukšos 1599 metų Postilė ir jos šaltiniai*. Parengė J. Palionis, Vilnius: Baltos lankos, 2000.

Literatūra

Bauer J. 1972: *Syntactica slavica*, Brno: Universita J. E. Purkyně.

Hock W. 2012: Untersuchungen zu Daukšas Postille – I. *Doppelungen*. – *Archivum Lithuanicum* 14, 9–98.

Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk St. 1955: *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Koženiauskienė R. 1990: *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius: Mokslas.

Pajėdienė J. 2012: *Senosios lietuvių kalbos sudėtiniai prijungiamieji laiko sakiniai*. Humanitarinių mokslų daktaro disertacija, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Palionis J. 1967: *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius: Mintis.

Pakalka K. 1979: K. Širvydo žodyno istorijos metmenys. – *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*, pareng. K. Pakalka, Vilnius: Mokslas, 15–92.

Rosinas A. 2001: *Mikalojaus Daukšos tekstų įvardžių semantinė ir morfologinė struktūra*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

RUTKOVSKA K. 2012: Konstantino Sirvydo *Punktai sakymų* (1629, 1644): išsamių tyrinėjimų pradžia. – *Lituanistica* 58, 4(90), 309–319.

VALIULYTĖ E. 1998: *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksiniai sinonimai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

ZINKEVIČIUS Z. 1988: *Lietuvių kalbos istorija 3. Senųjų raštų kalba*, Vilnius: Mokslas.

KONSTANTINAS SIRVYDAS' BOOK OF SERMONS *PUNKTAI SAKYMŲ*: LITHUANIAN VS. POLISH VERSION OF THE TEXT

Summary

A contrastive analysis of the Lithuanian and Polish texts in K. Sirvydas' book of sermons *Punktai sakymų* (part I was published in 1629, part II – in 1644) has revealed sustained effort on the part of the author to follow the principle of translating *word-for-word*, as declared by the author in the preface to the book. Some inconsistencies that occur between the Lithuanian and Polish versions are of two types: quantitative and qualitative. The quantitative mismatches are mostly concerned with the length of the same texts – they are longer in Lithuanian and shorted in Polish or vice versa. The differences might have been determined by the intentions of the author or his assistants, more or less importance attached to the same things and manifested in, for example, references to the Holy Script, popular idiomatic expressions only inserted in one of the languages, synonyms, the impact of the Latin sentences quoted in the commentaries and the like.

The contrastive analysis of *Punktai sakymų* foregrounds the question of timing and sequence of the Lithuanian and Polish texts, or the question of sequence of the original and the translated text. The Polish text in PS II 192_1–196_{12} has no equivalent text in Lithuanian; however, some differences between *Punktai sakymų* and *Punkty kazań*, such as proper names more numerously represented in the Polish version, an insert referring to the source of a quotation from the Holy Script also only

appearing in the Polish version, varied equivalents of connectors introducing temporal clauses with *(pirm) neg* in Polish, etc., lead to a conclusion that at least some texts of the collection of sermons were originally written in Polish. Both versions, Lithuanian and Polish, manifest abundant synonymy, which, together with varied grammatical constructions in Lithuanian and Polish to express the same content, manifest K. Sirvydas' (in case of volume II, also of his assistants) language proficiency. Further opportunities to more systemically compare and investigate different aspects of the Lithuanian and Polish versions of the sermons will be provided by the electronic version of the text of *Punktai sakymų* in both languages.

Viktorija Vaitkevičiūtė
Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka

Konstantino Sirvydo *Punktai sakymų*: Baroko pamokslo ypatumai

Baroko epochoje ypač suklestėjo pamokslo žanras. Jį aktualizavo Bažnyčios Tridento susirinkimas (1545–1563) kaip priemonę kovoti su reformacija bei stiprinti katalikų religiją[1]. Pamokslo žanro vystymasis bei populiarėjimas XVI a. pabaigoje – XVII a. Lietuvoje susijęs ir su retorikos vaidmens augimu (Vaišvilaitė 1995: 22). Retorikos vadovėliuose atsiranda atskirų skyrių, skirtų pamokslininkystei (tai būdinga ir katalikams, ir protestantams).

Straipsnio tikslas – analizuoti jėzuito Konstantino Sirvydo *Punktus sakymų* (Vilnius, I d. 1629, II d. 1644) – pirmąją originalią postilę lietuvių kalba. Nors ji nėra pilnas tekstas, o tik trumpai išplėtoti teminiai punktai, joje galima atpažinti Baroko epochai būdingus pamokslo bruožus. Siekiant akivaizdžiau atskleisti Baroko pamokslui būdingas temas, naudojamas retorikos priemones, pasitelkiamus šaltinius, K. Sirvydo *Punktai sakymų* lyginami su tuo pačiu metu kūrusio garsaus lenkų pamokslininko dominikono Fabiano Birkowskio (1566–1636) postile „Sekmadienio ir visų metų švenčių pamokslai“ (*Kazania na niedziele y swięta doroczne*, Kraków, 1623, I leid. 1620). K. Sirvydo ir F. Birkowskio pamokslai buvo populiarūs ir kartu su jėzuito pamokslininko Petro Skar-

[1] Penktosios Susirinkimo sesijos, įvykusios 1546 m. birželio 17 d., metu buvo paskelbtas reikšmingas dekretas *Super lectione et praedicatione* („Apie mokymą ir skelbimą“), po kurio pasirodė IV kanonas *Decretum de reformatione* („Dekretas apie reformą“), aprobuotas XXIV sesijoje (1563). Žr. Baron (sud.) 2005: 240–249, 732–775.

gos (Piotr Skarga, 1536–1612), lenkų pamokslininko Jakóbo Wujeko (1541–1597), italų jėzuito teologo Roberto Bellarmino (1542–1621), anglų teologo Thomo Stapletono (1535–1598) pamokslais buvo traktuoti kaip pavyzdžiai.

K. Sirvydo *Punktai sakymų* nėra nuosekliai tyrinėti. Minėtini Dariaus Kuolio straipsniai, kuriuose šis lietuviškų pamokslų rinkinys analizuojamas Baroko epochos kontekste (Kuolys 1987a, 1987b) bei kai kurie autorės straipsniai (Vaitkevičiūtė 2004, 2005, 2011) ir monografija *LDK katalikiškas Baroko pamokslas: tarp ars vivendi ir ars moriendi* (Vilnius, 2008), kuriuose K. Sirvydo pamokslai analizuojami kartu su kitais Baroko įvairių rūšių pamokslais. Paminėtinas vienas naujausių tyrimų – tai kalbininkės Kristinos Rutkovskos straipsnis „Konstantino Sirvydo *Punktai sakymų* (1629, 1644): išsamių tyrinėjimų pradžia" (Rutkovska 2012). Jame atliekant lyginamąją Šv. Rašto citatų lietuvių ir lenkų kalbomis analizę atskleidžiamas K. Sirvydo postilės originalumas.

F. Birkowskio postilė taip pat nėra išsamiau analizuota – ir lenkų, ir lietuvių tyrėjai daugiau dėmesio skiria proginiams šio autoriaus pamokslams (Hernas 2008; Szlagowski 1901; Račiūnaitė (sud.) 2009).

XVII amžiuje pamokslininkai griauna tradicinę tekstų kompoziciją ir kuria individualius kalbos modelius. F. Birkowskio postilės pamokslai dar yra išsaugoję dvi pirmąsias dalis iš trijų struktūrinių retorikos dalių *exordium* (pradžia), *narratio* (dėstymas), *conclusio* (pabaiga) (Drob 1998: 36). K. Sirvydas, kaip buvo teigta anksčiau, pateikia tik tam tikras temas – punktus, tačiau kiekvienas jų yra išbaigtas, turi pradžią ir pabaigą. Savo pamokslų struktūros kitoniškumą K. Sirvydas argumentuotai nusako lenkiškoje „Prakalboje į skaitytoją" (*Przedmowa do czytelnika*):

> Turi čia, maloningas Skaitytojau, iš tikrųjų ne pačius pamokslus, kaip kitose Postilėse įprasta, bet pamokslų punktus, kurių manau,

visiškai pakanka. Man ypač rūpėjo tai, kad tą mano darbą galėtų lengvai paskaityti ir labai užsiėmę asmenys, ir kad jis pagelbėtų pamokslininkams, kuriems reikia ne tiek žodžių, kiek pačios dalyko esmės. Taigi perdėm išsiplėsti šioje knygoje man neleido ne tik gerokai susilpnėjusios mano jėgos, bet ir dabartiniam amžiui pasitenkinimą teikiantis dalyko glaustumas (PS [6])[2].

Pamokslininkas tikslingai pateikia tik tam tikras trumpai išplėtotas problemas bei temas, nes, jo nuomone, skaitytojams jų visiškai pakanka, tuo labiau pamokslininkams, kam pirmiausia šis veikalas ir yra skiriamas.

PAMOKSLŲ VAIZDIŠKUMO AKCENTAI

Baroko retorikos *delectare* ir *movere* funkcijų sureikšminimas turėjo įtakos pamokslo žanrui. Kaip ir kituose pamoksluose adresato apeliacija į jausmus („pamaldiems jausmams paskatinti“, *ku pobudzeniu w sobie afektow nabożnych* (PS [8]) K. Sirvydo postilėje lėmė teksto vaizdiškumą[3]. Pamokslininkas kuria savotiškus paveikslus, padedančius tikinčiajam geriau suprasti tikėjimo tiesas: „Nes ne tiktay ʒodʒieys / bet ir paćieys paweykſłays mus mokia (Bo nie tylko ſłowem / ale y ſamym prʒykładem nas nauczа)“ (PS I 18). Pamokslų vaizdiškumą kūrė pamokslininkų gausiai nau-

[2] „Maſz tu Czytelniku łaskawy punkty do kazań doſyć, iako mnimam, dostateczne, a nie same kazania iſtotne, iako w innych Poſtillach ieſt obyczay. Miałem to dobrze na oku, aby y nazabawnieyſzy łacno tę pracą moię czytać mogli, y żeby ſię wygodźiło kaznodźieiom, ktorzy nie tak słow, iako rzeczy samey potrzebuia. Więc nie tylko ſiły moie znacznie nawątlone rozſzerzać mi ſię z kśięgą nie dopuśćiły, ale y ſama przyiemność krotkośći w wieku teraźnieyſzym“. Pasiremta Reginos Koženiauskienės vertimu (žr. Koženiauskienė 1990: 295).

[3] Pamokslų vaizdiškumas tyrinėtas autorės straipsnyje (žr. Vaitkevičiūtė 2010: 188–209).

doti pavyzdžiai (*exempla*), pasitelkti daugiausia iš Šv. Rašto, Antikos autorių veikalų bei Bažnyčios Tėvų[4].

Retorikai vis daugiau dėmesio skiriant stiliui ir sakymui, silpnėjo glaudi jungtis tarp *verbum* (žodis) ir *res* (daiktas). Šv. Augustinas (Augustinus, 354–430), prieš aiškindamas Šv. Rašto interpretavimo principus, savo veikale „Apie krikščionišką mokslą" (*De doctrina christiana*) svarsto *signum* (ženklas) ir *res* (daiktas) reikšmes bei jų santykį. Jis teigia:

> Visas mokymas remiasi arba daiktais, arba ženklais, nes daiktus pažįstame per ženklus. Tad pavadinimu „daiktas" tiksliai apibūdiname tai, ko nepritaikome išreikšti ką nors kita <...>. Tie daiktai yra pakeisti dėl to, kad būtų ženklais ko nors kita. Kita vertus, yra kiti ženklai, t. y. žodžiai, kurių nauda yra ta, kad jie turi reikšmę. Kadangi žodžiai nenaudojami niekam kitam, tik kad ką nors išreikštų. Iš to matyti, kad ženklais bus vadinami tie daiktai, kurie naudojami kam nors išreikšti (Augustyn Ś. 1989: 10–13)[5].

Augustinas taip pat išskiria ženklus, išreikštus žodžiais, kuriais žmonės išsako savo mintis, ir kartu pabrėžia, kad žodžių šiais ženklais neįmanoma išreikšti (Augustyn Ś. 1989: 52–53)[6]. Augustino išplėtotoje semiotinėje situacijoje (daiktai – ženklai – ženklus

[4] Apie *exemlum* sąsajas su vaizdu kalba Marekas Skwara. Pasak jo, jau Viduramžiais *exemplum* pradėtas labiau sieti su viena iš antikinių jo reikšmių, siejamų su „vaizdu" (gr. εικών) (žr. Skwara 1999: 104–106).

[5] „Omnis doctrina vel rerum est vel signorum, sed res per signa discuntur. Proprie autem nunc res appellavi, quae non ad significandum aliquid adhibentur <...>. Hae namque ita res sunt, ut aliarum etiam signa sint rerum. Sunt autem alia signa, quorum omnis usu in significando est, sicuti, sunt verba. Nemo enim utitur verbis, nisi aliquid significandi gratia. Ex quo intellegitur, quid appellem signa, res eas videlicet, quae ad siginificandum aliquid adhibentur." Verčiant pasiremta Jano Sulowskio vertimu į lenkų k.

[6] „Sed innumerabilis multitudo signorum, quibus suas cogitationes homines exerunt, in verbis constituta est." „Verba vero illis signis nullo modo possem."

vartojantys asmenys) dalyvauja interpretatorius, ženklams suteikiantis reikšmę (Plečkaitis 2004: 347). Baroko retorikos moksle nemažai remtasi šv. Augustino veikalais, o K. Sirvydo *Punktuose sakymų* jis yra vienas dažniausiai cituojamų autorių.

Žodžio ir daikto santykį, jų tarpusavio atitikimą svarstė ir Tomas Akvinietis (Thomas Aquīnus, apie 1225–1274). Jėzuitų akademijoje filosofijos kursą tuo metu sudarė Tomo Akviniečio komentarais pagrįstas Aristotelio aiškinimas. „Tomas Rašto egzegezei perima augustiniškąją ženklo hermeneutiką, tačiau išplečia *signum* sąvoką, įjungdamas į ją ne tik žodžius, bet ir žodžiais žymimus daiktus“ (Jacopozzi 1998: 21). Baroko epochoje žodis atlaisvinamas nuo savo reikšmės, ir jam gali būti suteikiamos naujos reikšmės siekiant įspūdžio, įtaigos (Korolko 1971: 42–44).

Poetas, pamokslininkas jėzuitas Motiejus Kazimieras Sarbievijus (Matthias Casimirus Sarbievius, Maciej Kazimierz Sarbiewski, 1595–1640) savo poetikoje *Apie tobulą poeziją* (*De perfecta poesi*) taip pat skyrė dėmesio žodžio, vaizdo temoms, teigdamas, jog pavadinti daiktą – tai iš karto jį sukurti[7], o poeziją lygino su paveikslu (Sarbievijus 2009: 254–257). Baroko stilistikoje buvo itin mėgtas Horacijaus posakis *ut pictura poesis erit* („te poezija bus kaip paveikslas“) (Daukšienė 2006: 58; Bolewski 1995: 90). Dėmesys elokucijai, žodžio aktualizacija paskatino koncepto teorijos formavimąsi. Jos kūrėju yra laikomas Sarbievijus (pripažintas ne tik Lietuvoje, bet ir Europoje), parašęs retorikos veikalą *Apie aštrų ir šmaikštų stilių* (*De acuto et arguto*). Pasak literatūrologės Onos

[7] Sarbievijus, pasiremdamas Aristoteliu, teigia: „sako, „vien tik poetas suteikia vardus“, tad šia prasme poetas taip pat yra panašus į Dievą, kuris kai ką nors kuria, pasak šv. Pauliaus, *pavadina tai, ko nėra, tarsi tai, kas yra* (žr. Rom 4, 17), sukurdamas būtent tai, ko prieš tai nebuvo („solius“, inquit, „poetae est dare nomina“, ut sit certa quadam ratione in hoc quoque sifilis Deo poeta, qui cum res creat, ut d. Paulus docet: *vocat ea, quae non sunt, tamquam ea, quae sunt*, creando nimirum ea, quae non erant“ (Sarbievijus 2009: 255). Pasiremta Stanisławo Skiminos vertimu į lenkų kalbą (žr. Sarbiewski 1954: 8–9).

Daukšienės, būtent ši teorija tiktų apibūdinti barokinei žodžio ir vaizdo sintezei (Daukšienė 2006: 57).

Dievo sukurtą pasaulį ir žmogų K. Sirvydas aiškina per „daiktus", naujai juos pervadindamas ar atrasdamas juose naujų reikšmių bei ieškodamas pačios tiksliausios. *Punktai sakymų* pradedami ir baigiami knygos alegorija. Žodžio, rašto, knygų tema kompoziciškai įrėmina K. Sirvydo tekstą. „Wieſzpats Jeſus Chriſtus Diewas ir żmogus ira mumus knigomis giwomis (Pan naſz Jeſus Chriſtus Bog y człowiek ieſt nam kśięgą żywą) (PS I 18) ir „Wienas raſztas ira knigoſe paraśitas / a untras unt runku / ſzono ir koiu Wieſzpaties muſu (Jedno piſmo ieſt w Xięgach napiſane / a drugie na rękach / nogach / y boku Pańſkim)" (PS II 250). Taigi ir kryžius, ir nukryžiuotasis yra knyga, kurią „skaitydami" tikintieji mokosi „neišpasakytos išminties" (PS I 19). „Punktai sakymų" yra priemonė padėti suprasti Dievo žodį, nes pasak pamokslininko, „Retas io [t. y. Kristaus] kałbu tuo metu iſzmane / ir dabar maża ira terp Krikśćioniu / kurie permano io żodżius (Rzadki kto na ten czas mowę iego rozumiał / y teraz ieſzcze mało ieſt miedzy Chrześćianami / ktorzyby rozumieli doſtatecznie)" (PS II 246).

Svarbu paminėti, kad F. Birkowskis taip pat iškelia žodžio svarbą: savo postilės prakalboje „Prakalba į mielą skaitytoją. Apie Dievo žodžio skaitymo naudą" (*Do łaſkawego czytelnika przedmowa. O pożytkach czytania ſłowa Bożego*) įsikūnijusiam Dievo žodžiui jis suteikia įvairias funkcijas (BP [6–8]). Menotyrininkė Tojana Račiūnaitė, analizuodama F. Birkowskio pamokslą „Apie šventuosius atvaizdus" (*O świętych obrazach, iako maią bydź szanowne*, 1629), atskleidžia K. Sirvydo ir F. Birkowskio panašiai išsakytas mintis apie vaizdų kalbą: ir Dievas, ir pasaulis, ir žmonės yra kaip knygos, kurias galima skaityti ir iš jų pasimokyti (Račiūnaitė (sud.) 2009: 167–168). „'Žmogaus plunksna'[8] ir K. Sirvydas, ir F. Bir-

[8] Abu pamokslininkai pasiremia pranašo Izaijo knyga: „Imk į rankas didelę rašymo lentą ir parašyk ant jos aiškiomis raidėmis" (Iz 8, 1).

kowskis įvardija kūnišką, aiškią ir visiems suprantamą vaizdų kalbą, kurią laiduoja pats Įsikūnijimas. Žmogaus plunksna parašytos raidės – tarsi tie daiktai ir detalės – tai „literos“, kurios kaip hieroglifai per regimas konkretybes išreiškia neregimas prasmes“ (Račiūnaitė (sud.) 2009: 169). K. Sirvydas priduria, kad „tie rayśitoiey / bus paties żmogaus tikra io śirdis ir żinia (Ci inſtygatorowie będa: własne cżłowiecże ſumnienie / y wiadomość“)[9] (PS I 5).

K. Sirvydas savo postilėje iškelia ir prasmės suvokimo problemą svarstydamas, kodėl šv. Jonas save praminė šaukiančiu balsu (Lk 3, 4; Jn 1, 23): „Bałſas prałynkia żodi śirdies / kuri kas kłauſidamas ſawimp pradeſt tureti (Głos uprzedża ſłowo ſerdecżne / które kto ſłuchaiąc w ſobie pocżyna mieć)“ (PS I 138). Tad „širdies žodis“, t. y. prasmė, suvokiama ne iš karto: „Nes taſay kuris kałba bałſu kitam / iau iſżmanidamas ir turedamas żodi śirdiy ſawo kałba / o taſay kuris kłauſo / ne tuoiaus iſżmano wiſa / ku girdi / ir todryn ne tuoiaus żodis śirdiy to praſdeſt (Bo ten ktory mówi głoſem innemu / iuż rożumieiąc y maiąc ſłowiem mowi / a ten ktory ſłucha nie żaraż rożumie wſżytko co ſłyſży / y dla tego nie żaraż śię w ſercu iego ſłowo pocżyna)“ (PS I 138). Net ir balso, kaip teigia K. Sirvydas, „ne iſżmano żmones iki gału ir wiſo (nie rożumieią ludżie do kónca y wſżytkiego)“ (PS I 139). Šiam teiginiui paaiškinti jis atranda gražų palyginimą su sugrįžtančiu pas šaukiantįjį aidu (K. Sirvydas vartoja graikišką žodį „echo“). Panašiai, kaip Umberto Eco aptaria per visus amžius, epochas nenutrūkstančias tobulos kalbos paieškas („Daugelis tobulų kalbų siekia atitikimo tarp ženklų ir tikrovės (arba tarp ženklų ir atitinkamų idėjų)“, žr. Eco 2001: 32), taip ir K. Sirvydas „ieško“ savo kalbos išreikšti pasaulį ir laikyseną jame.

[9] Lenkiškame vertime K. Sirvydas vietoj „širdis“ verčia „sążinė“. Savo žodyne žodį „sumnienie“ į lietuvių kalbą jis verčia „iautimasis“, „prieauta“, kas siejasi su širdies kaip žmogaus jausmų, vidinių išgyvenimų reikšme. Žr. K. Sirvydas 1997: 376 (lap. 176 verso).

PAMOKSLŲ „ŽENKLAI“

Suvokdamas žodžio galią, į svarbiausius klausimus, kas yra pasaulis ir kas yra žmogus, K. Sirvydas ieško tokių žodžių, kurie pasiektų tikinčiojo širdį ir paveiktų ją. *Punktus sakymų* galima pavadinti savotiška ženklų knyga. Pamokslininkas, aiškindamas reiškinį, labai dažnai vartoja žodžius „žinklina“, „žinklas“, pvz., „Chriſtus žinklas kuriam žmones prieſztarauia (Chryſtus znak, ktoremu się ludzie ſprzećiwiaią)“ (PS I 190), „Moteriſte žmoniu ira žinkłu moteriſtes W. Chriſtaus ſu Bažnićiu (Małżeństwo ludzkie ieſt znakiem małżeństwa Pana Chryſtuſowego z kościołem)“ (PS I 216); „Ku toi duona žynklina, kuriuy Wieſzpats Chryſtuſas piani? (Co ten Chleb znaczy, ktorym Chryſtus karmi)“ (PS II 80). Kaip ir kiti Baroko pamokslininkai K. Sirvydas, siekdamas išreikšti žmogaus silpnumą, nuodėmingumą, „atranda“ daugiau vaizdinių, metaforų negu svarstydamas žmogaus galią ar dorybingumą. Vaizdinius, alegorijas jis dažniausiai pasitelkia iš gamtos ar kasdienės aplinkos – tad „Swaras aba naſzta ſunki ira nuſideimu (Cieżar ieſt grzechow)“ (PS I 50). Visgi kaip įprasta Baroko epochoje, pamokslininkas pasitelkia kontrastą ir pateikia priešingą reikšmę: „Naſzta ira gieradeiſćiu ir tułu dowanu Diewo (Cieżar ieſt dobrodżieyſtw y rozmaitych darow Bożych)“ (PS I 51).

Senuosiuose tekstuose nuodėmė dažnai pasireiškia fizine yda arba liga. Tą puikiai atskleidžia K. Sirvydo pasitelkta raupsų alegorija: „Ku żinklina tie raupay? (Co znaczy ten trąd?)“ (PS I 251); „Kuriuos raupuoti żinklina (Ktorych trędowaći znaczą)“ (PS I 254). Raupsai buvo viena populiariausių „ligų“: „Raupsai, simbolinė ir ideologinė viduramžių liga, užimanti išskirtinę vietą, – tai pirmiausia sielos raupsai“ (Le Goff 2003: 157). Pamokslininkas išskiria trejopus raupsus – kūno, rūbų ir namų, ir daugiau dėmesio skiriama kūno raupsams, žymintiems „tūlus nusidėjimus“. Kiekvienos kūno dalies raupsai taip pat „ženklina“ skirtingą nuodėmę.

Verbų sekmadienio pamoksle žmogaus nuodėmingumą K. Sirvydas išreiškia ir virvių vaizdiniu (PS II 157–161): „A ne tiktay asiłu ira / bet ir pririſʒtu wirwemis: Tos wirwes iſimano piktibes ir nuſideimay kayp raſʒtas śwentas iżguldżia. Bediewi ne teyſibes io ſugauna ir nutweria / ir wirwemis nuſideimu ſawo ſuſiriſʒa. Nuſideimay ir piktibes wadinaſi wirwemis“ (A nie tylko oſłem ieſt / ale prʒywiąʒanym powroʒami. Prʒeʒ te powroʒy roʒumieią ſię grʒechy / iako piſmo ś. mowi: Nieprawośći iego poimaią niezbożnika / a powroʒami grʒechow ſwych ʒwiąʒan bywa: Prʒeſtępſtwa y grʒechy naʒywaią ſię powroʒami)“ (PS II 157). K. Sirvydas laisvai cituoja Šv. Raštą, nepateikdamas tikslios nuorodos. Šis faktas liudija, kad pamokslininkas Šv. Raštą pasitelkia kūrybiškai, o ne vien tik iliustruoti teiginiams.

Ketvirtame sekmadienio po Trijų Karalių pamoksle mariose gyvenantys keturi žvėrys, „bestijos“ (liūtas, meška, lūšis ir bevardis) taip pat atitinka tam tikras nuodėmes (PS I 273–274). K. Sirvydas pasiremia Šv. Rašto Danieliaus pranašyste (Dan 7, 3–7), tačiau sukuria skirtingas reikšmes negu Šv. Rašte. Žmonių nuodėmei išreikšti pamokslininkas pasitelkia ir mėnulio vaizdinį: „Tas menuo żinklina żmoniu netwirtiby ir nerimaſti (Ten kśiężyc znaczy ludzka nie ſtateczność)“[10] (PS I 274). Pasak lenkų tyrėjo Januszo Pelco, neramus, dažnų karų laikas skatino pamokslininkus ieškoti įtaigesnių įrodinėjimo priemonių, siekiant sujaudinti nuodėmingojo sąžinę. Pamokslininkai mąstė emblemomis arba pasitelkdavo embleminius simbolius kaip argumentus, turėjusius pamokyti, įtikinti klausytojus (Pelc 2002: 205).

F. Birkowskis, siekdamas išaiškinti nuodėmės esmę (nuodėmės temai jis skiria antrą pamokslą, skirtą ketvirtam advento sekma-

[10] K. Sirvydas į lenkų kalbą neišverčia žodžio „nerimastis“. Pasiremiant jo žodyne pateiktais lenkiškais žodžiais „tęskność“, „tęsknica“ ir lotyniškais žodžiais „taedium“, „fastidium“, žodis „nerimastis“ gali reikšti ne tik ilgesį, liūdesį, bet ir bodėjimąsi, net puikybę. Žr. Sirvydas 1997: 384 (lap. 180 verso).

dieniui), teigia, kad ji yra blogiau už skausmą, nelaisvę, nešlovę, ligą ir net mirtį (žr. BP 52–56). Pamokslininkas pateikia įspūdingą nuodėmingo žmogaus paveikslą:

> Tad įsivaizduokime tokį žmogų, kurio galva apačioje, kojos viršuje, kur turėtų būti galva, kurio nė vieno [kūno] nario nėra savo vietoje, [jis] taip pat bus aklas, kurčias, bežadis, užkrėstas paralyžiumi, nevaldo rankų, kojų, nevaikšto kaip žmogus, bet šliaužia žeme kaip žaltys (BP 57)[11].

Vaizduodamas nuodėmingą žmogų, „apsėstą nuog velnio ant dūšios", K. Sirvydas taip pat akcentuoja aklumą, kurtumą, nebylumą (PS II 50–52).

Net ir miegui K. Sirvydas pateikia penkias skirtingas reikšmes – miegas yra paprastas miegas, mirtis, mąstymas apie šventus ir amžinus dalykus, sunki nuodėmė bei pavaldinių neprižiūrėjimas (PS I 283–286). K. Sirvydas, pasitelkęs bet kurį daiktą, reiškinį (dirvą – PS I 291–293; „grašį" – PS I 323–326; garstyčios grūdą – PS I 298–312), atranda įvairiausių ženklų ir jais nusako tikintiesiems krikščioniško gyvenimo principus.

Vienas įdomesnių *Punktų sakymų* vaizdinių, alegorijų yra marios (PS I 269–273): „Marios žinklina mumus zmoniu giwenimu unt žiames (Morze znaczy nam ludzkie żyćie na żiemi)" (PS I 269). Vandens motyvai, ypač dažni Baroko autorių veikaluose, buvo susiję su dvasine sfera, naudojami egzistencinėms ir filosofinėms tiesoms išsakyti (Kotarska 1998: 208). Marių vaizdinys yra savotiškas konceptas. K. Sirvydas pateikia net vienuolika reikšmių, parodydamas ne tik gyvenimo vargingumą bei nepatvarumą, bet

[11] „Stawmy iednak prȝed oczymi naſȝymi takiego cȝłowieka / ktorego głowa na dole / nogi wȝgorę tam kędy głowa być ma / ktorego cȝłonki żaden nie na ſwym mieyſcu; tenże niechay będżie ślepy / głuchy / niemy / paraliżem ȝarażony / władȝe żadney nie ma w rękach / w nogach / nie chodȝi iako cȝłowiek / ale ſię cȝołga po żiemi iako wąż."

ir atskleisdamas pasaulio sandarą, tvarką, gyvenimo esmę. Visas reikšmes gražiai į vieną susisieja paskutinė pozicija apie mirtį – kaip marios turi savo ribas, „teyp ſwietas / aba żmones turi ſawo gału <...> / tasay kraſztas ira / żwirżday / żiame / kapay / grabas / kurian impuoły nutiła ir lauiaus wiſo / ku dare (tak świat / abo ludżie maią ſwoy koniec <...> / ten kres ieſt dżiarſtwo / żiemia / mogiła / grob / w ktory wpadſzy umilkaią / y poprzeſtaią wſzytkiego / co czynili)“ (PS I 271).

Kitame punkte K. Sirvydas žmogaus gyvenimą nusako ypač populiariu Baroko poezijoje plaukiojimo vaizdiniu: „Ku darit idant eldiioy irdamies per marias to ſwieto, ne nuſkiſtume, bet umżinoſp karaliſteſp nuplauktume (Co czynić, żebyśmy, w łodżi żegluiąc po morzu tego świata, nie utonęli, ale do wieczнego Kroleſtwa przypłynęli)“ (PS I 278). „Žmogaus gyvenimo lyginimas su laivo kelione audringa jūra, o mirties – su palaimingu ramybės uostu yra bene vienas populiariausių visais laikais ir visų menų vartotų antikinių topų“ (Jurgelėnaitė 1998: 94). Jį galima sieti ir su italų poeto bei emblemų kūrėjo Andrea Alciati (1492–1550) rinkinio emblema *Spes proxima* („Artima viltis“) (Alciati 1577: nr. 43, 196), vaizduojančią plaukiantį audringoje jūroje laivelį.

F. Birkowskis pasitelkia posakius *Non plus ultra* („Toliau nebėra kur“) – populiarios to meto emblemos inskripciją[12], ir *Plus ultra* („Dar toliau“) – imperatoriaus Karolio V (1500–1558) emblemos lemą[13], ir jais nusako Dievo teismo ištartis – išganymą ir

[12] Šis posakis yra kilęs iš graikų mito apie Heraklį. Dvi kolonos, vadinamieji Heraklio stulpai, žymi sąsiaurį tarp Europos ir Afrikos (Gibraltarą), Antikos laikais žinomą pasaulio kraštą, už kurio „nieko daugiau nėra“. Žr. Liškevičienė 2005: 161.

[13] Pasak lenkų tyrėjos Annos Nowickos-Struskos, „*Plus ultra*, XVII amžiuje žinomas kaip Karolio V moto, buvo vaizduojamas embleminiuose rinkiniuose kaip Heraklio kolonos“. Kaip kontekstą palyginimui tyrėja nurodo prancūzų autoriaus Claude Paradino (m. 1573) emblemų veikalą *Devises* (1551). Žr. Nowicka-Struska 2010: 137.

pasmerkimą: „Tad tarsi matau tame tribunole pastatytas dvi naujas kolonas su šiuo senu užrašu: *Non plus ultra. Plus ultra.* Visi teismai, priėmę mirties nuosprendį, kūno nužudymą, neina toliau; toliau niekas. O dangaus karalius, skyręs nuosprendį kūnui, parodo savo nesibaigiančią galią toliau, atgaivina jį [t. y. kūną] iš naujo ir sujungtą su siela įstumia į pragarą“ (BP 7–8)[14]. Čia galima kalbėti apie emblеminį mąstymą, kai vaizdas suvokiamas kaip ženklas (Vaišvilaitė 1995: 21).

ŽMOGAUS PRIGIMTIES NUSAKYMAS

Pradėjęs nuo žodžio, kuriame įsikūnija Dievas, tikėjimas ir visa krikščioniško gyvenimo esmė, K. Sirvydas pereina prie žmogaus esmės. „XVII amžiaus literatūra ir menas jau nestudijuoja gamtos, bet žmogaus sielą“ (Brzozowski 1975: 394). Baroko epochoje ypač svarbus tampa žmogus, jo prigimties pažinimas. Įvardydamas žmogų „mažuoju pasauliu“ – „Wiſas ſwietas didis ira ſtebuklingas / bet ir mażas ſwietas / tay ira żmogus / kuriami ſurakino aba ſukrowe Diewas didi ſwietu / ir padare ii ſubmariomis didżio ſwieto / tol ſtebuklingieſnis ira (Wſzytek świat wielki / ieſt dżiwny / ale y mały świat / to ieſt człowiek / w ktorym zawarł abo zgromadżił Bog wielki ſwiat / y uczynił go ſkładem wielkiego świata / daleko dżiwnieyſzy ieſt)“ (PS I 176) – K. Sirvydas pritampa prie bendro tuometinio konteksto. F. Birkowskis minėtoje postilės prakalboje žmogų taip pat įvardija mažuoju pasauliu arba, kaip graikai pavadino, mikrokosmosu (BP lap. ? recto). Dažnas

[14] „Tak mi ſię widzi / iakoby przy trybunale onym położone były nowe dwie kolumny / z ſtarym onym napiſem: *Non plus ultra*: *Plus ultra*. Wſzytkie ſądy iako przydą do ſentencyey śmierci / do zamordowania ciała / nie idą daley; nic daley. A Krol niebieſki / wydawſzy dekret na ciało / rościąga ſwoię nieſkonczoną potęgę daley / ożywi go znowu / złączonego z duſzą wepchnie do piekła.“

Baroko laidotuvių pamokslininkas pasitelkia šį vaizdinį (Wituński 1649: lap. A verso; Olszewski 1645: 325). XVIII a. pirmoje pusėje dar taip pat plėtojamas šis vaizdinys: bernardinas Mykolas Paškevičius (Michał Paszkiewicz, 1695–1767) 1736 m. laidotuvių pamokslą, skirtą Vilniaus vaivadijos pakamariui Mykolui Tyzenhauzui, pavadina „Pamokslas apie mažojo pasaulio arba mikrokosmoso potvynį“ (Paszkiewicz 1736).

LDK laidotuvių pamoksluose labai dažnai žmogaus prigimtis nusakoma pasitelkiant ne tik pagrindinius gamtos elementus – ugnį, vandenį, orą ir žemę, bet ir alchemijos elementus – druską, gyvsidabrį, sierą. Žmogaus kilmės iš įvairių elementų svarstymai siejosi su tuo metu mokyklose dėstoma scholastine filosofija (Plečkaitis 2004: 389–390). Scholastinių svarstymų, siejamų su žmogaus prigimtimi bei būtimi, pateikia ir K. Sirvydas: „Mokia Philoʒaphay kad forma duoſti kiekwienam dayktuy buyti tikru / kurri iſtata ii ſawimp / ir nuog kitu atſkiria (Naucʒaią Philoſophowie iʒ forma abo kſʒtałt daie kaʒdey rʒecʒy byt właſny / ktory ią ſtanowi w ſobie y od innych oddʒiela)“ (PS I 99). Kitoje postilės vietoje pamokslininkas tarsi pratęsia šią mintį, ją praplečia aiškindamas elementų atsiradimo ir nykimo procesus:

> Nes regime kiekwienu dayktu darunti kitu ſaw toligu / ne pirma darunt / net io priepuolibes ſaw prieśingas pagadins / ir ſaw priderunćias inderins. Kayp tay rayſʒku ugniy / kuri ne pirmiaus aʒudega medʒiu / net iʒdʒiowins iump ſʒłapiby / ʒeliby / ir ſʒalti / ir kitas priepuolebes / kurios prieśinaſi ios prigimimuy / tay padarius / tuoiaus iʒ medʒio daro ugni (Abowiem widʒimy kaʒda rʒecʒ cʒyniąca inſʒa ſobie podobną / ʒe nie pierwey cʒyni / aʒ iey prʒypadłośći ſobie prʒećiwne ʒepſuii / y ſobie prʒyʒwoite wprowadʒi. Jako to iawno w ogniu / który nie pierwey ʒapala drewno / aʒ w nim wyſuſʒy mokrość / ſurowość / y ʒimno / y inſʒe prʒypadłości / które śię ſprʒećiwiaia iego prʒyrodʒeniu / to ucʒyniwʒʒy / natychmiaſt ʒ drewna cʒyni ogien) (PS I 142).

Aiškindamas gamtos kūnų esmę, K. Sirvydas vėl remiasi scholastine teologija. Šiuo pavyzdžiu jis atskleidžia, kaip viena forma gali virsti kita[15]. Šie jo svarstymai apie formų pasikeitimą siejami su atgailos sakramentu.

Daugelyje punktų K. Sirvydas aiškina, kas yra žmogus: penkto gavėnios sekmadienio pamokslo punkte II „Iż kur pażint, iey kas neturi ſawimp didżio nuſideimo? (Skąd poznać ieśli kto nie ma w ſobie grzechu wielkiego?)“ (PS II 116), Verbos sekmadienio punkte V „Per aſlićiu pririſztu ir atriſztu nuog Apaſztału, iſimano żmogus nuſideimu wirwemis pririſztas (Przez oślice przywiązaną, y przez Apoſt. odwiązaną, rozumie ſię człowiek powrozami grzechow uwiązany)“ (PS II 156–157), o trečio advento sekmadienio pamoksle beveik visi punktai yra skirti nusakyti žmogaus esybei:

> punktas II „Wardas Diewo Aſz eſmi, a ſutwerimo Aſz ne eſmi (Imie Boże Ia ieſtem, ſtworzenia lepak Ia nie ieſtem)“; punktas IV „Tu kas eſſi? zmogus ira żimus Diewo ſutwerimas pagal dušios, del ios tobulibiu dewiniu (Ty ktos ieſt? człowiek zacne ieſt Boże ſtworżenie według duſze dla iey dźiewiąći doſkonałośći)“; punktas V „Tu kas eſſi? Kami żmogus Diewu kayp wayzdas io, zimina ir rodżia? (Ty ktos ieſt? W czym człowiek Boga wyraża, iako obraz iego?)“; punktas VI „Kayp didżiu ir żimu ira zmogus teysus (Iako wielkim y zacnym ieſt człowiek ſprawiedliwy)“; punktas VII „Tu kas eſſi? Dwilika pażieydimu żmogaus po impuolimu nuſideiman (Ty ktoś ieſt? Dwanaśćie ran abo plag, ktoremi człowiek po upadku w grzech Zraniony ieſt)“; punktas VIII „Pinki zerkołay[16], kuriuoſe żmogus

[15] Statiškai paimtą gamtos kūną sudaro materija ir forma, ir „materija iš vienos formos gali pereiti į kitą“ (žr. Plečkaitis 2004: 359).

[16] Veidrodžio vaizdinys dažnas K. Sirvydo *Punktuose sakymų*. Pasak Tojanos Račiūnaitės, „Veidrodis yra svarbi spekuliatyvaus netiesioginio pažinimo, neregimų dalykų suvokimo per regimybę metafora“ (žr. Račiūnaitė (sud.) 2009: 181).

gal ſawi pati pažint (Ty ktoś ieſt? Pięć zwierćiadł, w ktorych człowiek może ſamego śiebie poznać)“ (PS I 110–114); punktas IX „Kuriu dayktu żmogus ne żino ape ſawe (Ktorych rzeczy człowiek ne wie o ſobie)“ (PS I 114–118); punktas X „Kieturi niekay żmogaus, kuriuos ſawimp turi (Czworakie Nic człowiecze, ktore w ſobie ma)“ (PS I 118–121).

Žmogaus paveikslas kuriamas barokišku kontrasto principu, vienu metu parodant jo gerą prigimtį ir įgimtą kaltę, didybę ir menkumą. Nors žmogus išaukštinamas: „żmogus turi weydu Diewo unt duśios iżſpaustu (człowiek ma na duſzy twarz Boſką wyrażoną)“ (PS I 62); „Iz tu trumpay paminetu / gałes kiekwienas ſupraſt / kayp brungus ir didis ira żmogus teyſus aba Diewo toligiby / tay ira Diewo miliſtu ſawimp turis (Z tych krotko namienionych może każdy zrozumieć iako zacny y wielki ieſt człowiek ſprawiedliwy / abo podobieńſtwo Boże to ieſt łaſkę Boża w ſobie maiący)“ (PS I 104), bet iškart sumenkinamas, akcentuojant jo nenuovokumą, įgimtą kaltybę: „żmogus ira baylus ir neturis tokio padukſio [t. y. vilties] unt igiimo teyp didżio daykto ſaw nuo Diewo żadeto (człowiek boiaźliwy ieſt / y nie maiący takiey ufności do ośięgnienia tak wielkiey rzeczy ſobie od Boga obiecaney)“ (PS I 66); „muſu iſzmonia ira kaip wiedrelis / aba kaip ſzaukſztelis / ne gal iſzſemt mariu wiſu (naſz rozum iako wiaderko / abo iako łyżeczka / nie może wyczerpać wſzyſtkiego morza)“ (PS I 209); „Teyp ir mes turime akis duśios tay ira iſzmoniu łabay łetu / mażu / ſiłpnu / ir teyp kaip peledas kaip ſzikſniosparniey / pakołay unt to ſwieto eſme / ne galim weyzdet unt Wieſzpaties Diewo / tay ira negalim io tobułay pażint / truputi ku ir łabay maża pażiſtame gi (Tak y my mamy oczy duſzne / to ieſt rozum barzo tępy / mały / y tak iako ſowy / iako niedoperze pokiśmy na tym świećie / nie możemy patrzyć na Pana Boga ſwego / to ieſt / nie możemy go doſkonale poznać troche co y barzo mało poznawamy go)“ (PS I 211).

F. Birkowskis taip pat akcentuoja žmogaus prigimtį, pažeistą nuodėmės: „Stenkimės apie save visada mąstyti kaip apie menkus ir nusižeminusius, išpažindami mūsų nuodėmių sunkumus“ (BP 21)[17]. Pamokslininkas pasitelkia ir varno vaizdinį atskleisti žmogaus nuodėmingumą: „Dėl daugelio aspektų buvo juodi kap varnai“, „Bet iš prigimties buvo juodi ir į varnus panašūs, nes nešiojo ant savęs žemiškojo Adomo atvaizdą, kuris dėl nuodėmės [kaip] tas varnas išperėjo ne kitus vaikus kaip tik varniukus“ (BP 20, 21)[18]. Kaip įprasta Baroko epochoje, kalbant apie žmogų pasitelkiami psalmių, Jobo knygos vaizdiniai: „Žmogus yra ne kas kita kaip tik blaškomas lapelis, lengvas šiaudelis, kurį išrauna ne kokia nors didelė vėtra, o bet koks vėjelis, ir nuneša, kur nori“ (BP 129)[19], taip teigia F. Birkowskis, pasiremdamas Jobo knyga (Job 13, 25[20]).

K. Sirvydo *Punktus sakymų* galima laikyti pirmuoju lietuvišku filosofiniu tekstu, nes žmogaus esmė atskleidžiama pasitelkiant sąvokas. Vienas įdomiausių yra trečiasis advento sekmadienio pamokslas, kuriame K. Sirvydas, nusakydamas žmogaus prigimtį ir esmę, kuria sąvokas: „aš esmi“ „aš ne esmi“, „niekas“, „buitis“, „nebuitis“. Pasirėmęs Jono atsakymu „Aš nesu Mesijas“ (Jn 1, 20) į žydų klausimą, kas jis esąs, K. Sirvydas pateikia visą filosofinę sistemą, kas yra žmogus. Remdamasis šiuo teiginiu, jis teigia, jog Dievui pridera vardas „Aš esmi“, o žmogui ir kiekvienam sutvėrimui „Aš ne esmi“ (PS I 76); „Kas eſsi? Kayp tawi algoia? Atſakit turi mano wardas ira

17 „Staraymy ſię abyſmy ʒawſʒe o ſobie niſko y pokornie roʒumieli / wyʒnawaymy ciężkoſci grʒechow naſʒych.“

18 „Ci ʒ wielu miar byli cʒarni iako kruk.“ „Ale ʒ prʒyrodʒenia cʒarni byli / y krukowi podobni / bo noſili na ſobie obraʒ Adama ʒiemſkiego / ktory dla grʒechu właſny kruk nie wylągł inakſʒych dʒieci iedno krucʒęta.“

19 „Cʒłowiek nic inſʒego nie ieſt / iedno nieſtatecʒny liſtek / lekka ſłomka / ktorą nie wicher iaki wielki / ale lada wietrʒyk porywa / y kędy chce ʒanieśie.“

20 Job 13, 25: „Nejau nori gąsdinti vėjo blaškomą lapą ir pulti vieną sausą šiaudą.“

ne but wadina mani ne eſmi (Coś ieſt? Iako ćię zowią? Odpowieżieć ma moie nazwiſko ieſt nie być)" (PS I 79–80).

Savęs pažinimo tema išplečiama „nieko" vaizdiniu. Žodis „niekas" K. Sirvydo tekste tampa sąvoka – ja paaiškinama žmogaus prigimtis, esmė: „Kieturi niekay żmogaus, kuriuos ſawimp turi (Czworakie Nic człowiecze, ktore w ſobie ma)" (PS I 118). Pirmas niekas yra „niekas nebuyties". K. Sirvydas žmogaus egzistenciją išreiškia žodžiu: „eſſus" kartu su tariamąja nuosaka „būtų" (PS I 119), perfrazuodamas teiginį iš Laiško galatams (Gal 6, 3: „O kas, būdamas niekas, tariasi esąs kažin kas, tas save apgaudinėja"): „Kas numano ape ſawe kayp butu eſſus kuo / budamas nieku (iſzmanik iż ſawis paties) ſawi pati apwila (Kto rozumie o ſobie iakoby był czym / będac niczym (rozumiey z śiebie samego) ſam śiebie oſzukywa)" (PS I 119). Antras niekas yra „żmogump iſz ſzalies miliſtos Diewo / be kurios nieku ira (w człowieku z ſtrony łaſki Bożey / bez ktorey niczym ieſt)" (PS I 119). K. Sirvydas pasiremia Pirmuoju laišku korintiečiams (1 Kor 13, 2): „jei turėčiau visą tikėjimą, kad galėčiau net kalnus kilnoti, tačiau neturėčiau meilės, aš būčiau niekas." Trečias niekas yra „niekas iſz ſzalies darbu iżganimop amżinop patogiu (Nic ſtrony uczynkow do zbawienia duſznego ſpoſobnych)" (PS I 120). Be Dievo pagalbos žmogus taip pat yra niekas. K. Sirvydas šiuo teiginiu paaiškina jo paties nurodytą Evangelijos pagal Joną frazę (Jn 15, 5): „Kas pasilieka manyje ir aš jame, tas duoda daug vaisių; nuo manęs atsiskyrę, jūs negalite nieko nuveikti." Ketvirtas niekas yra nuodėmė. Čia pasitelktas šv. Augustinas (nuoroda nepateikta) ir Evangelija pagal Joną (Jn 1, 3): „Visa per jį atsirado, ir be jo neatsirado nieko" (PS I 121).

„Niekas" praranda savo tikrąją reikšmę, jis tampa tuo, kas aiškiai nusako žmogaus egzistencijos esmę, ką galima ir privalu pažinti. Šiuo savo svarstymu K. Sirvydas ne tik įrodinėja laikiną žmogaus būtį žemėje, bet ir siekia emocinio poveikio, siekia stebinti, o gal net šokiruoti.

Šiuo atveju konceptas gali tapti teksto perskaitymo raktu. K. Sirvydo pamoksluose darna ir nedarna gražiai susilieja į vienybę: iš vienos pusės dramatiškas žmogaus gyvenimas, o iš kitos – harmoniją grąžinantis, teikiantis Dievas – ne veltui paskutinis punktas yra „Ku żinklina koris medaus kuri Wieſzpats kiełys iż numirusiu walgie? (Co znaczy Plaſtr miodu, ktory iadł Pan wſtawſzy zmartwych?)“ (PS II 255).

F. Birkowskis, svarstydamas šią citatą pirmame trečio advento sekmadienio pamoksle, pateikia įdomų žmogaus palyginimą su stikliniu indu: „Žmogus stiklinis indas. *Homo bulla* („vandens burbulas“)“ (BP 33). Antrame trečio advento sekmadienio pamoksle jis teigia, kad žmonės klausia angelų, gamtos reiškinių, gyvūnų „kas jie yra?“, filosofų, gramatikų, retorių, „kas yra žodžiai *motus*, *locus*, *tempus*“, bet neklausia apie save, apie sielą, apie kūną, nes „esame kaip akys, kurios viską mato, bet savęs ne“ (BP 39)[21]. Jis taip pat žmogų prilygina niekui: „taigi tu *non esse*, neegzistuoji, nes pats iš savęs niekas nesi; pats Dievas iš savęs [yra] būtis, visų tobulybių pilnuma per amžių amžius“ (BP 39)[22], „Kas yra Niekas? Ir suprasti jį sunku, nes mūsų protas supranta taip, kad turi kažkokią būtį. Kas buvo žmogus prieš atsirandant žemei? *Non sum, non* („nesu“), kaip šiandien sako šv. Jonas; *Nihil* („Niekas“), kaip aš dabar išaiškinau (BP 43)[23]. Pasiremdamas šv. Augustinu, F. Birkowskis žmogaus gyvenimą pavadina nuolatine liga (BP 44), o baigdamas pamokslą, taip pat akcentuoja būtinybę save pažinti.

[21] „Jeſteſmy iako oczy ktore wſzytko widzą / ſiebie nic.“

[22] „tyś właſne non eſſe, nie bycie / boś ſam z ſiebie nic nie ieſt; Bog ſam z ſiebie ieſteſtwem / pełnością doſkonałośći wſzytkich / od wiekow na wieki.“

[23] „Coż to ieſt / Nic? y rozumieć go trudno: bo rozum naſz na to więc przypada / co ma ieſteſtwo iakie. Czymżeś był człowiecze pierwey niż żiemia była? Non ſum, non. Iako dżiś Jan ś. mowi: Nihil; iako ia teraz wywodzę.“

K. Sirvydas žmogaus nuodėmingumą, polinkį į blogį išreiškia taip pat ir medžio vaizdiniu. Baroko pamoksluose tikintysis pamokslininkų dažnai prilyginamas medžiui (žr. Dan 4, Ps 1). Vienas LDK pamokslininkų bernardinas Andrius Gronckis (Andrzej Grądzki (Grącki), m. 1626), pasiremdamas Platonu, žmogų pavadina „*Arbor inversa* – apverstu medžiu“ ir gražiai išplėtoja šią alegoriją (Grącki 1614: lap. A^4 verso). „Pačia bendriausia prasme medis simbolizuoja neišsenkančią gyvybinę energiją, kartu ir gyvybę, prilygsta gyvybės be mirties idėjai. <...> Nudžiūvęs medis, pavaizduotas žmogaus nuopuolio, Jėzaus gimimo, kančios ciklo ar prisikėlimo paveiksluose, simbolizuoja pirmųjų žmonių nuodėmę ir žmonijos išganymą per Kristų“ (Ramonienė (sud.) 1997: 200–201). K. Sirvydas taip teigia: „Nes żmog' nuſideis ira kayp medżias żalas ir ſżłapias &c. Kuris negal but ażudegtas / net dregnumu nuſideimu ſawo per karſżtu gayliſtu iżſekins ir iżdegins &c. (Abowiem człowiek grżeſżny ieſt iako drżewo ſurowe y mokre &c., które nie może być żapalone / aż wilgocność grżechów ſwoich prżeż gorącą pokutę wyſuſży y wypali &c.)“ (PS I 144). Ši mintis pasikartoja ir antroje *Punktų sakymų* dalyje akcentuojant, jog žmogus savo prigimtimi lieka nuodėmingas:

> Ira nuſideieias kaypo medżias ſżakuotas / turis ſżakni giley żiemen iremtu / kad gayliſtoia ir paſiſako kuniguy / tadu kayp kirwiu kokiu Sakramentu gayliſtos / pakierta medżiu ir pagriauia / bet ne iżkierta ſżaknies ſu kiełmu ſáwo / ir todrin iey daugieſn áplink io ne dáro / tadu daug iż ſżaknies ir iż kiełmo atażalu iżauga / ir tumpa krumas tunkus ir płatus / ir potam wieton wieno medżio daug użauga (Jeſt grżeſżnik / iako drżewo gałężiſte / maiące korżeń głęboko w żiemie puſżcżony / gdy żałuie / y wypowiada grżechy ſwoie kapłanowi / tedy iako śiekirą iaką Sakramentem pokuty wyćina drżewo / y wali; ale nie wyćina korżenia / żepniem ſwoim / y prżeto ieſli nic więcey około niego nie czyni / tedy ż korżenia y że pnia latorośle wypuſżczaią ſię / y ſítaie śię krżak gęſty / y ſżyroki / y potym miaſto iednego drżewa wiele narośćie) (PS II 65).

Ne tik medžio šaknys, bet ir šakos simbolizuoja nuodėmes. K. Sirvydas, pasiremdamas pirma Dovydo psalme (Ps 1, 3), dar sykį lygina žmogų su medžiu: „iog bus kayp miadʒias / kuris ſodintas ſtow unt tekmiu wundenio; o ſʒakiales ira darbay / nuog io eiūćiey gieri ir pikti. Piktos ſʒákiałes / ałgoiaſi wiłkays / kuriu reykia nugenet / ir atmeſt, o tos ira pikti weykałay (ʒe będʒie iako drʒewo / ktore w ſadʒone ieſt nad śćiekaniem wod / a gałąʒki ſą ſprawy pochodʒące od niego / dobre y złe. Złe wiłkami naʒywaią ſię / ktore trʒeba odciąc / y odrʒućić / á te ſą złe ſprawy)“ (PS II 171).

F. Birkowskiui taip pat svarbus medžio vaizdinys – juo aiškina pasaulio sandarą ir jo tvarką: medžio šaknys yra žemė, kelmas – jūra, šakos – gaivalai, viršūnė – padangė, gėlės – žvaigždės, vaisiai – žmonės, žvėrys, paukščiai, žuvys (BP 2).

MIRTIES TEMA

K. Sirvydo *Punktus sakymų* iš kitų Baroko tekstų išskiria mirties, kaip dominuojančios Baroko epochos temos, neakcentavimas. Postilėje pateikiami gana įprasti, visiems religiniams tekstams būdingi teiginiai. Pasiremdamas Šv. Raštu (Rom 6, 23), pamokslininkas teigia, kad mirtis yra „algu nuſideimo (ʒapłatą grʒechu)“ (PS I 107). Šios mirties bijoma, nes žmogus „neʒino ape wałundu ſmerties ſawo / ney ape wietu ir budu ios (Nie wie o godʒinie śmierći ſwoiey / ani o mieyſcu y ſpoſobie iey)“ (PS I 116). Nakties, žiemos, tamsos įvaizdžiai simbolizuoja blogąją mirtį: „tas wakaras ir naktis ira ſmertis: ta mus turi pabudint ant darbo toy winićioy (Ten wieczor y noc ieſt śmierć: ta nas ma pobudʒić na robotę w tey winnicy)“ (PS I 331).

Kartu pamokslininkas apibūdina ir nugalėtąją mirtį – ji nebaugina, nes Kristus „pergaleio <...> kunu ʒmogaus / kuris oboli ſukrimtis umʒinay pakłupo <...>. Smerti / kuri teypagi wiſus buwo paminus gałunus ir didʒiauſius to ſwieto / ir todrin wadinaſi ſtipra:

Nes niekas iey ne gałeio atſiſpirt / ney iż ios gniuſztes iżſiwerżt (pokonał <...> ćiałem ludzkim / ktore iabłko zgryzſzy wieczsnie było upadło <...>. Smierć też ktora także wſzytkich była podeptała / Xiążęta y naprzednieyſze świata tego / y dla tego nazywa ſię mocną. Bo żaden nie mogł ſię oprzeć mocy iey / ani ſię z garśći iey wydrzeć)" (PS II 231).

Įprastai K. Sirvydas aiškina ir apie kūno mirtį. Penkto gavėnios sekmadienio pamokslo punkte III „Kayp gali kas ne numirt unt dušios, ażułaykidamas żodżius Chriſtaus? (Iako kto może nie umierać na duſzy, zachowuiąc ſłowa Iezuſowe?)" (PS II 120–123) nurodomos šios mirties priežastys: dėl bado, ligų, sužeidimų bei senatvės, bet pabaigoje, siekiant pamokyti, akcentuojama dvasios mirtis.

Natūralistiškai K. Sirvydas nupasakoja pragaro kančias. Pamokslininko teigimu, nusidėjėliams Dievas „peklą" paskyrė „unt amžių":

> adunt be palaubos butu płakti linćiugays giełażinieys per umżius nuog anu ſtipriauſiu ir ſmarkiauſiu kotu welinu. Ażudawe paſniku umżinu / nieko kito ney ragaut / ney giert tiktay ugni ir liepſnas. Apwiłko iuos aſzutinemis numegſtomis iż ugnies. Paſtate wietu unt giwenimo umżino / kaliny tumſiu. Niekas ne gal iſzſakit kayp ſunkiu tie daro gayliu ażu ſawo nuodemes (aby bez przeſtanku byli biczowani łancuchami zelaznymi przez wieki / od onych namocnieyſzych y na okrutnieyſzych katow. Zadała im poſt wieczny / nić inſzego ani ſkušić / ani pić / tylko ogień y płomienie. Obłókła ie we włośienice utkane z ognia. Poſtano wiła mieſce na mięſzkanie wieczne / więżienie ćiemne. Nikt nie może wypowiedżieć / iak ćieſzką ći czynią pokutę za grzechy ſwe (PS I 161).

F. Birkowskis taip pat mirtį sieja su nuodėme, akcentuodamas, kad gyvendamas žmogus savyje nešiojasi mirtį (BP 545), bet kartu mirtis yra vartai į gyvenimą (BP 562). Skirtingai nuo K. Sirvydo, šis pamokslininkas savo teiginius ypač išsamiai išplėtoja

pasitelkdamas ir pasauliečius, ir religinius autorius. Svarbu paminėti, kad F. Birkowskis, aiškindamas Kristaus prisikėlimo iš mirusiųjų temą, pasitelkia ypač dažnai laidotuvių pamokslininkų plėtotus fenikso ir palmės vaizdinius, taip siekdamas sudominti savo adresatą bei aiškiau iliustruoti Kristaus nemirtingumą (BP 331).

Visgi mirties tema labiau dominuoja proginiuose Baroko pamoksluose, ypač laidotuvių – juose autoriai nebuvo apriboti griežtų žanro reikalavimų, turėjo daugiau laisvės kūrybinei išmonei.

IŠVADOS

Nors ir tebūdami tik „punktai", K. Sirvydo pamokslai pritampa prie bendro Baroko pamokslininkystės konteksto. Baroko retorikos tendencija – *movere* – ypač akivaizdi K. Sirvydo postilėje. Abstrakčių minčių įdaiktinimas, įvilkimas į vaizdą lengviau paveikia adresatą ir jį įtikina. Pastanga atrasti žodį, kuo įdomiau pavadinti daiktą ar reiškinį K. Sirvydo *Punktus* sieja su grožiniu tekstu ir suteikia originalumo. Nors scholastinės teologijos sąvokomis rėmėsi dažnas Baroko pamokslininkas, tačiau K. Sirvydas vienintelis pateikia filosofines kategorijas lietuvių kalba. Nepaisant įvairių pavyzdžių gausos, kas būdinga visiems Baroko pamokslams, *Punktuose sakymų* dar išlieka minties skaidrumas.

K. Sirvydo postilėje, kaip ir kituose Baroko pamoksluose, telktis į žmogaus nuodėmingumą, silpnumą atskleidžia pakitusią asmens pasaulėvoką – savimi pasitikinčio žmogaus būsena užleidžia vietą neramaus, neužtikrinto savimi asmens, meldžiančio Dievą malonės, būsenai. Į egzistencinius svarstymus įtrauktų socialinės tikrovės reiškinių, kasdienio gyvenimo problemų analizė padeda skaitytojui suprasti teisingo gyvenimo principus. K. Sirvydas *Punktuose sakymų* įprastais, visiems žinomais „ženklais" įtikinamai skleidžia tam tikrą pedagogiką, siekiančią auklėti žmogų, pateikiančią praktinio gyvenimo nuorodas, bendras elgesio normas.

Literatūra ir šaltiniai

ALCIATI A. 1577: *Omnia emblemata*, Antverpiae: ex officina Christophori Platini.

AUGUSTYN Ś. 1989: *De doctrina christiana = O nauce chrześcijańskiej: Tekst łacińsko-polski*. Przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył J. Sulowski (Patres Ecclesiae 1), Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.

BARON A. (sud.) 2005: *Dokumenty soborów powszechnych: Tekst łaciński i polski* 4 (1511–1870). *Lateran V, Trydent, Watykan I.* Układ i opracowanie, ks. A. Baron, ks. H. Pietras SJ, Kraków: Wydawnictwo WAM, 183–867.

BOLEWSKI SJ, J. 1995: *Nascitur una... discors concordia*: Aspekty teologiczne twórczości Sarbiewskiego. – *Nauka z poezji Macieja Kazimiera Sarbiewskiego*, Warszawa: Bobolanum, 87–111.

BP – [F. Birkowski.] *Kazania na niedziele y swięta doroczne* / przez X. D. Fabiana Birkowskiego, zakonu świętego Dominika kaznodzieyskiego napisane, na każdą niedźielę podwoygu kazań, y na swięta przednieysze, teraz powtore wydany, z przydatkiem niektorych kazań y regestru dostatecznego, w Krakowie: w drukarni Andrzeia Piotrkowczyka, 1623, t. 1.

BRZOZOWSKI M. 1975: Teoria kaznodziejstwa. – *Dzieje teologii katolickiej w Polsce* 2, cz. 1, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 361–428.

DAUKŠIENĖ O. 2006: „Discors concordia" XVII a. jėzuitų kūryboje: teorinės prielaidos ir raiška. – *Literatūra* 48(7), 52–66.

DROB J. A. 1998: *Trzy zegary: Obraz czasu i przestrzeni w polskich kazaniach barokowych*, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

ECO U. 2001: *Tobulos kalbos paieškos Europos kultūroje*, iš italų kalbos vertė I. Tuliševskaitė, Vilnius: Baltos lankos.

GRĄCKI A. 1614: *Kazanie na pogrzebie sławney pamięći młodźieniaszka Je° Mśći Pana Hieronyma Chryzostoma Chodkiewicza hrabie ze Szkłowa, Myszy, na Bychowie 2c. 2c. miane* / przez X. A. Grąckiego, zakonu Franciszka S. Oycow Bernardynow, kaznodzieie Wileńskiego, w kośćiele tegosz zakonu w Kretindze 18. Marca roku 1614, W Wilnie: W drukarni Leona Mamonicza.

HERNAS C. 2008: *Barok*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 381–386.

JACOPOZZI A. 1998: *Religijos filosofija*, Vilnius: Aidai.

JURGELĖNAITĖ R. 1998: *Lotyniškoji laidotuvių poezija*, Vilnius: Lietu-

vių literatūros ir tautosakos institutas.

Korolko M. 1971: *O prozie Kazań sejmowych Piotra Skargi*, Warszawa: Instytut wydawniczy 'Pax'.

Kotarska J. 1998: *Theatrum mundi: Ze studiów nad poezją staropolską*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.

Koženiauskienė R. 1990: *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius: Mokslas.

Kuolys D. 1987a: Asmenybės laisvės problema K. Sirvydo „Punktuose sakymų". – *Literatūra* 29(1), 20–27.

Kuolys D. 1987b: „Dvi tikrybi turi tiesa...": J. Bretkūnas ir K. Sirvydas kultūros stilių kaitoje. – *Pergalė* 6, 138–148.

Le Goff J. 2003: *Viduramžių vaizduotė*. Esė, iš prancūzų k. vertė D. Bučiūtė, Vilnius: Alma littera.

Liškevičienė J. 2005: *Mundus emblematum: XVII a. Vilniaus spaudinių iliustracijos*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.

Nowicka-Struska A. 2010: Emblematyczne epitalamia wileńskie z drugiej połowy XVII wieku. – *Socialinių tapatumų reprezentacijos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje*, Vilnius: Lietuvių kultūros tyrimų institutas, 122–149.

Olszewski J. 1645: Gronno winne pod zodyakiem Sapieżyńszkim w młodem wieku dozryałey cnoty na pogrzebie Wielmoż. Pana Ie. M. P. Krzysztofa Sapiehi woiewodźica Wileńskiego, pisarza W. Kś. L. Markowskiego, Zdźitowskiego starosty w kościele S. Michała Panien Zakonnych S. Klary fundowanem od Jaśnie Wielm. Jeg. Mość. P. Leona Sapiehi woiewody Wileńskiego, hetmana Wielkiego Litewskiego / wystawione 27 Nowebr. R.P. 1631 <...>. – *Kazania albo tytuły* [Wilno: Druk Akad. Soc. Iesu].

Paszkiewicz M. 1736: *Kazanie o potopie swiata małego albo Microcosmi. Taką denominacyą każdego człowieka nazwanego miane na pogrzebie Wielmoznego Jegomosci Pana Michała Tyzenhauza, pokomorzego Woiewodztwa Wileńskiego w kościele Xięży Bernardynow Wileńskich dnia 7. lutego w dzień Wtorkowy po niedźieli przedmięsopustney* <...> ofiarowane od xiędza Michała Paszkiewicza, bernardyna, swiętey theol. lektora y professora, prowincyi Litt., definitora aktualnego, W Wilnie: w Drukarni Akademickiey Soc. Jesu.

Pelc J. 2002: *Słowo i obraz. Na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

Plečkaitis R. 2004: *Lietuvos filosofijos istorija* 1. *Viduramžiai – Re-*

nesansas – Naujieji amžiai, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas.

PS – *Šyrwids Punktay sakimu (Punkty kazań)*, Teil I: 1629, Teil II: 1644, litauisch und polnisch mit kurzen grammatischer Einleitung, hrsg. von Dr. Franz Specht, Professor an der Universität Halle-Wittenberg, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1929.

Račiūnaitė T. (sud.) 2009: *Gyvas žodis, gyvas vaizdas: Fabijono Birkowskio pamokslas apie šventuosius atvaizdus*. Pamokslo faksimilė, vertimas ir studija. Sudarė T. Račiūnaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.

Ramonienė D. (sud.) 1997: *Krikščioniškosios ikonografijos žodynas*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.

Rutkovska K. 2012: Konstantino Sirvydo *Punktai sakymų* (1629, 1644): išsamių tyrinėjimų pradžia. – *Lituanistica* 58, 4(90), 309–319.

Sarbievijus M. K. 2009: *Poetica* 1. *Praecepta poetica. De perfecta poesi=Poetika* 1. *Poezijos mokslas. Apie tobulą poeziją*. Parengė, papildė, pratarmę parašė ir rodykles sudarė O. Daukšienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Sarbiewski M. K. 1954: *O poezji doskonalej, czyli Wergiliusz i Homer (= De perfecta poesi, sive Vergilius et Homerus)*. Przełożył M. Plezia, opracował S. Skimina, Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Sirvydas K. 1997: *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*. Pareng. K. Pakalka, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Skwara M. 1999: *O dowodzeniu retorycznym w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych XVII wieku*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.

Szlagowski A. 1901: Żywot, charakterystyka i dzieła ks. Fabiana Birkowskiego. – F. Birkowski. *Mowy pogrzebowe i przygodne Ks. Fabiana Birkowskiego: z krytyczną oceną mówcy*, Warszawa: Skład Główny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1–73.

Vaišvilaitė I. 1995: *Baroko pradžia Lietuvoje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademija.

Vaitkevičiūtė V. 2004: Lietuviškasis filosofijos modelis K. Sirvydo „Punktuose sakymų". – *Gimtasis žodis* 8, 7–12.

Vaitkevičiūtė V. 2005: Pamokslo raiška ir adresatas. – *Senosios raštijos profiliai* (= *Senoji Lietuvos literatūra* 20), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 21–51.

Vaitkevičiūtė V. 2010: „Įvaizdinti" pavyzdžiai LDK Baroko katalikų

pamoksluose. – *Socialinių tapatumų reprezentacijos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje* (= *Dailės istorijos studijos* 4), Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 188–209.

VAITKEVIČIŪTĖ V. 2011: „Kto ma oczy jasne, może obaczyć piekło na tym świecie". Świat barokowy w postyllach Konstantego Szyrwida i Piotra Skargi. – *Proza staropolska*, pod redakcją K. Płachcińskiej i M. Bauera, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 367–379.

WITUŃSKI A. 1649: *Przywilei niesmiertelnosci Jaśnie Wielmożnego y Przewielebnego Jego Mośći X. Abrahama Woyny biskupa Wileńskiego w kośćiele Kathedralnym Wileńskim w dźień pogrzebu ćiała iego* / tłumaczony przez x. Augustyna Witunskiego <...> dnia czternastiego maia roku 1649, [Wilno]: W drukarni Swiętey Troycy u Oycow Bazilianow.

KONSTANTINAS SIRVYDAS' BOOK OF SERMONS *PUNKTAI SAKYMŲ*: BAROQUE FEATURES OF A SERMON

Summary

The paper sets out to examine the postil *Punktai sakymų* written in Lithuanian by a Jesuit priest Konstantinas Sirvydas (Vilnius, part I published in 1629, part II—in 1644). To more thoroughly analyse the topics relevant for the baroque sermon, its rhetoric and sources, the postil by K. Sirvydas is compared to another postil of the time written by a famous Dominican priest in Poland Fabian Birkowski (1566–1636)— *Kazania na niedziele y swięta doroczne* (Sermons for Sunday and all holidays of the year, Kraków, 1623). The paper focuses on the imagery of K. Sirvydas' sermons, to his attempt to give more meaning to each item or phenomenon, to persuade, to surprise the addressee. *Movere,* the tendency of the Baroque rhetoric, is particularly distinct in K. Sirvydas' postil. Despite numerous examples, characteristic of all sermons of the Baroque, the book of sermons *Punktai sakymų* preserves the clarity of thought.

Human nature is one of the key topics of sermons of the Baroque. K. Sirvydas' postil, like many other sermons of the time, discloses the sin-

ful nature and weaknesses of humans, a changing understanding of the world. Existential considerations include social reality, whereas the analysis of everyday life problems gives a clue to the reader about the principles of true life. K. Sirvydas employs in his *Punktai sakymų* well-known "signs", persuasive techniques attempting to teach people, giving them guidance in their practical life and in general norms of behaviour.

Artūras Judžentis
Lietuvių kalbos institutas

„Wiſos vpes inteka marioſna, à tečiau marios nepatwiſta.“ Žodžio *tečiau* vartojimas Konstantino Sirvydo *Punktuose sakymų*

Dabartinėje bendrinėje kalboje žodis *tačiau* yra sujungiamasis sudėtinio sakinio jungtukas, kuriuo siejami neatitikimo, priešinamuoju, nuolaidos (rečiau – išskiriamuoju ir gretinamuoju) santykiu susiję dėmenys; tos pačios reikšmės sudėtinio jungtuko *o tačiau* dalis. Taip pat antroji porinio jungtuko *nors... tačiau* dalis, rodanti ryšį su nuolaidos šalutiniu sakiniu (LKŽ XV 641; DLKG 455–457, 714–715).

Žodžio *tačiau* ar jo variantų veltui ieškotume Konstantino Sirvydo žodynuose: juose atitinkamas ar panašias reikšmes turi žodis *vienok*. Tačiau *Punktų sakymų*, kaip rodo Lietuvių kalbos institute parengtos, bet dar nepaskelbtos žodžių formų konkordancijos, žodžio *tačiau* tarminis variantas *tečiau*[1] pavartotas 22 kartus, iš jų 18 kartų pirmojoje ir tik keturiskart – antrojoje dalyje. Iškart pasakytina, kad jis visai nevartojamas pamokslų perikopėse, nei Šventojo Rašto citatose, o tik autoriniame pamokslų tekste.

VARTOJIMO BŪDAI

Atidžiau panagrinėkime šio žodžio vartojimą *Punktuose sakymų*[2]. Siūlyčiau skirti keturis pagrindinius jo būdus.

[1] Jis būdingas vakarų aukštaičiams kauniškiams, žr. Zinkevičius 1966: 441.

[2] Jungtuko *tačiau* istorija beveik netirta. Žymiausiame ir iki šiol nepralenktame šios srities darbe – E. Hermanno studijoje apie lietuvių kalbos jungtukinių sakinių raidą (1912) – nagrinėjami tik prijungiamieji sakiniai (taip

1. Dauguma atvejų žodis *tečiau* antrajame sujungiamojo sakinio dėmenyje eina po jungtuko *o* arba jo varianto *a* ir sudaro su juo glaudžią samplaiką.

Lietuvių kalbotyroje atitinkamą funkciją turinti samplaika *o tačiau* paprastai laikoma sudėtiniu jungtuku[3]. Tačiau net ir paviršutiniška jungtuko *o* ir jo varianto *a* vartojimo *Punktuose sakymų* apžvalga rodo, kad jis vienas pats gali sieti sujungiamųjų priešinamųjų sakinių dėmenis, pvz.:

(1) *Ira Diewas* || *kaip marias didʒiauſias* / || *á muſu iſsmonia ira kaip* || *wiedrelis* / *aba kaip ſſauk=* || *ſtelis* / PS I 209,8[4]

(2) *Biios ki=*|| *birkſteles vgnies* / *á neſibiio* || *eʒeru piłnu vgnies?* PS II 52,12

Kaip matysime toliau, *Punktuose sakymų* žodis *tečiau* vartojamas ir be jungtuko *o*/*a*. Vadinasi, abu nagrinėjamą samplaiką sudaran-

pat ir *Punktų sakymų* pradžios, žr. p. 43–45). Apžvalginėje Jono Palionio knygoje apie senųjų lietuviškų raštų kalbą nagrinėjami ir kai kurie sudėtinių sakinių jungtukai bei jų funkcijas atliekantys žodžiai (1967: 201–208), bet jungtukas *tačiau* tenai neminimas. Atskirai sudėtiniai sujungiamieji senųjų raštų sakiniai aptarti kitoje šio autoriaus knygoje (1979: 66–67); kaip priešpriešinio sujungimo sakinių jungtukas joje paminėtas ir *tačiau*. Sujungiamųjų sakinių ir jų jungiamųjų žodžių raida nenagrinėjama ir išsamiausiame lietuvių kalbos istorinės sintaksės darbe – Vytauto Ambrazo monografijoje (2006). Vienas iš nedaugelio šios srities tyrimų – Artūro Judženčio ir Jūratės Pajėdienės straipsnis apie Mikalojaus Daukšos katekizmo sujungiamuosius sakinius (2001).

[3] Šį sudėtinį jungtuką, Elenos Valiulytės ir Alberto Ružės nuomone, sudarą du vieninial artimos reikšmės jungtukai (DLKG 455, 568). Adelė Valeckienė panašią samplaiką *o vis dėlto* laiko sudarytą iš jungtuko ir dalelytės (DLKG 711).

[4] Pavyzdžiai cituojami remiantis Lietuvių kalbos institute parengto *Punktų sakymų* teksto juodraščiu ir konkordancijomis. Jie sutikrinti su Franzo Spechto paskelbtomis faksimilėmis (1929). Nurodoma tik nagrinėjamojo žodžio vieta tekste.

tys žodžiai gali būti vartojami atskirai ir turi joje savarankišką reikšmę.

Šiame straipsnyje laikomasi kitur išdėstytos ir pagrįstos nuomonės (plg. samplaikos *ir todėl* interpretaciją knygoje Holvoet, Judžentis 2003: 174–175), kad sintaksinę jungtuko funkciją atlieka tik pirmasis tokių samplaikų žodis, o antrasis tik semantiškai jį modifikuoja ir laikytinas dalelyte[5].

Šis žodžio *tečiau* vartojimo būdas K. Sirvydo *Punktuose sakymų* ne tik dažniausias (15 atvejų), bet ir pagrindinis. Tik tokio vartojimo pavyzdžių rasta abiejose pamokslų dalyse (11 pirmoje ir 4 antroje). Samplaika *a / o tečiau* paprastai siejamas iš pirmojo dėmens turinio kilusių lūkesčių (angl. *expectations*) neatitinkantis antrasis sudėtinio sakinio dėmuo.

Skirtinos kelios šios grupės pavyzdžių atmainos.

A. Vienuose sudėtiniuose sakiniuose pirmojo dėmens keliami lūkesčiai grindžiami įprastu (iš patirties žinomu) priežastiniu šiuose sakiniuose minimų reiškinių (paprastai gamtos ir žmogų supančios aplinkos reiškinių) ryšiu. Jie nuleidžiami niekais antrajame dėmenyje. Tokie sudėtiniai sakiniai artimi prijungiamiesiems nuolaidos sakiniams su jungtuku *nors* ir su juo sudarytais poriniais jungtukais. Jų predikatai reiškiami esamojo laiko veiksmažodžiais. Galima skirti dvi tokių pavyzdžių atmainas.

α) Gamtos dėsnis, neatitinkantis kitais atvejais įprastų priežastiniu ryšiu grindžiamų lūkesčių:

(3) *Wiſos vpes inteka ma= ‖ rioſna / à* ***tećiau*** *marios ne ‖ patwiſta / aba ne kielaſi:* PS I 270,28

Dar plg. I 265,13.

[5] Kad žodis *tečiau* šio tipo pavyzdžiuose yra ne jungtukas, o dalelytė, rodytų ir nedidelis semantinis jungtuko *o/a* siejamų sakinių be *tečiau* (žr. (1), (2)) ir su juo (žr. toliau) skirtumas: žodžiui *tečiau* galėtumėm priskirti tik dalelytėms būdingą stiprinamąją reikšmę.

β) Būdinga, prigimtinė ir nuolatinė subjekto ypatybė ir su ja siejamų lūkesčių esant tam tikroms sąlygoms galintis neatitikti veiksmo rezultatas:

(4) *Mażos* || *bites / wapſos / uoday /* || *kamanes: à* ***tećiau*** *gal żmo=* || *gu ażueſt / iey ii daug iu* || *apipuls /* PS I 316,13

Dar plg. I 93,29; I 267,28; I 299,30; I 313,24.

Galbūt čia priskirtinas ir (5) sakinys su būtojo laiko dalyviais abiejuose dėmenyse: jų gretinimas valdančiojo esamojo laiko veiksmažodžio (*rodżia*) perkeliamas į dabartį, t. y. sutapdinamas su pasakojimo laiku (plg. kitokios sintaksinės sandaros lenkišką vertimą):

(5) *Wil=* || *ties mokia mus* [Bažnyčia] */ kad rodżia* || *Wieβpati ne ka{ł} tu buwuſi /* || ***o tećiau*** *kinteiuſi ażu mus.* PS II 128,27
<...> Gdy pokázuie że Pan naβ niewinnỹ bedac / ***iednák*** *ćierpiał zá nas.*

B. Kitų sakinių pirmajame dėmenyje įvardijamos nepalankios aplinkybės, kurios įveikiamos antrajame dėmenyje pasakomo veiksmo rezultato. Jis neatitinka iš pirmojo dėmens turinio kilusių lūkesčių, todėl dažnai reiškiamas neigiamomis veiksmažodžių formomis. Tokie sudėtiniai sakiniai paprastai vartojami pasakojimo situacijose, todėl nenuostabu, kad jų predikatai esti būtojo laiko. Šiuose sakiniuose paprastai kalbama apie abstrakčius žmogaus gyvenimo reiškinius:

(6) *Sunkibe darbo wargino* || *mus / karβtis ſaułes de=* || *{g}ino aba kaytino /* ***a tećiau*** || *darbo ne pametem.* PS I 329,20

Dar plg. I 25,4; I 377,11.

C. Dar kitoks yra sudėtinis sakinys, kurio dėmenyse pasakomos prieštaringos, nesuderinamos agento aktyvaus praeities veiksmo rezultatinės būsenos (reiškiamos būtojo laiko veiksmažodžiais):

(7) *Dun=* || *gun eio / o iau dunguy buwo /* || *iż dungaus ataio* ***o tećiau*** || *dungaus nopłeyde / {ż}iemey* || *waykśćiodamas.* PS II 247,25

Galbūt su šiuo pavyzdžiu galėtume palyginti kitą, kuriame pasakojama apie kalbėjimo turinio neatitikusį agento poelgį (sakyta viena, o pasielgta kitaip):

(8) *Juobu gire / ir ſa=‖ kie pats Diewas tuo metu ‖ ne wieno kito gieręſnio ne ſū= ‖ ti vnt swieto /* ***o tećiau*** *per= ‖ łeyde vnt io bayſias ir ſunkias ‖ prieſpaudas.* PS II 9,5

D. Keliuose kituose sakiniuose etinis asmens vertinimas, pateikiamas kaip jo būdinga ypatybė, arba praeities veiksmo rezultatas ir su jais siejamų lūkesčių neatitinkanti dabarties kalbinė veikla (kaip asmuo vadinasi, kas apie jį sakoma). Šių sakinių pirmasis predikatas reiškiamas būtojo laiko, o antrasis – esamojo laiko veiksmažodžiais[6]:

(9) *S. ‖ Dawidas buwo łabày ‖ ßwyntu / à* ***tećiau*** *ałgo= ‖ iasi ßunim numiruſiu ir ‖ błuſiu.* PS I 84,17

(10) *Nu= ‖ ʒingie / tieg / iʒ dungaus* ***o te= ‖ćiau*** *ſ{á}ko / kuris ira dunguy.* PS II 248,1

2. Samplaika *a tečiau* gali sudaryti porinį jungtuką su jungtuku *norint*. Rasti du tokios vartosenos pavyzdžiai; abu – pirmojoje pamokslų dalyje. Viename jų (11) agentas įveikia (*neduostis pergalėt*) antecedentiniame dėmenyje nurodytas kliūtis (*neturi saldybės...*) ir taip paneigia kilusius lūkesčius:

(11) *pigay pa= ‖ {ʒ}int / kas tikray Diewu mi= ‖ li iʒ to kad nopłaydʒia po= ‖ teriu / małdu / gieru darbu / ‖* ***norint*** *śirdiy ne turi ſal= ‖ dibes / bet gieriaus karti= ‖ by / nuludimu / kietiby ir ‖ tingieimu vnt maldibes ‖ à* ***tećiau*** *ne duoſtis tomus ‖ ſunkibemus pergałet: bet ‖ wiſa daro / ku / pirma pa= ‖ prati buwo darit /* PS I 201,7

Šis pavyzdys semantiškai ir sintaksiškai labai artimas (6) sakiniui.

[6] Kaip rodo lenkiškas vertimas (*się názywał*), forma *ałgoiasi* (9) pavyzdyje gali būti ir būtojo laiko.

Kitame pavyzdyje (12) patiento būdingoji ypatybė ir tikroji vertė (*turi algą be mieros*) priešinama pirmajame dėmenyje pasakytam klaidingam subjektyviam jo vertinimui (*regisi maži ir pigi*):

(12) *Gieri wel dayktay / || kurie prigimimu pra= || linkia / **norint** regiſi mażi || ir pigi vnt padarimo / à **te**= || **ćiau** turi ſawo algu be || mieros.* PS I 314,2

Šio pavyzdžio sintaksinė sandara artima kitiems pavyzdžiams su į pradžią iškeltu veiksniu (plg. (5) ir (13) sakinius), o semantiniai santykiai panašūs kaip pavyzdžiuose su kalbėjimo predikatais (plg. (9) ir (10) sakinius).

Porinio jungtuko pirmasis narys – jungtukas *norint* abiejuose pavyzdžiuose kaip specialusis žymeklis sustiprina iš nepalankių aplinkybių įveikimo kylantį semantinį nuolaidos santykį.

3. Panašus į ankstesnįjį yra triskart pirmojoje pamokslų dalyje pavartotas porinis jungtukas *norint... tečiau*, kurio antrąją dalį sudaro vienas *tečiau*. Šis porinis jungtukas pavartotas tais atvejais, kai sakinyje ryškus iš pirmojo dėmens turinio kylančių lūkesčių neatitikimas antrajame dėmenyje, taigi ir nuolaidos reikšmė.

Vienu sakiniu su šiuo jungtuku reiškiama neigiama reiškinio ypatybė ir iš jos kylančių prastų lūkesčių neatitinkantis geras reiškinio vertinimas (13):

(13) *KAraliſtes to ſwieto **no**= || **rint** łabay łetos ir ma= || ȝos ira: **tećiau** ȝmones li= || gina ias didȝiump day= || ktump.* PS I 298,6

Kaip minėta, (13) pavyzdys artimas (5) ir (12).

Kitu sakiniu reiškiama įprastų normų neatitinkanti agento elgsena – jo prieštaringi veiksmai (14). Abiejų dėmenų veiksmažodžiai reiškiami tiesioginės nuosakos esamojo laiko formomis:

(14) ***Norint** Diewas vnt || ȝiames piktos ſedamas || ne ima wayſiaus to / || kurio gieydȝia / tay ira || ne regi iȝganimo ȝmo= || gaus / iȝ kurio iȝganito tu= || retu karaliſtey garbu || vmȝinu: **tećiau** ima kitu || way-*

siu / tay ira parodẓia || wiſam ſwietuy ir tam || ẓmoguy bayſiu ſawo tey= || ſiby / PS I 348,8

Sintaksiškai ir semantiškai šis sakinys atrodo artimesnis (7) ir ypač (8) sakiniui.

Nuo aptartųjų skiriasi sakinys (15), kurio pirmuoju dėmeniu nusakoma nereali sąlyga – tariamai neribotos žmogaus pažinimo galimybės (veiksmažodis tariamosios nuosakos), o antrajame – siekiamas, bet neįmanomas pasiekti jos rezultatas (nubrėžiamos aiškios žmogaus pažinimo ribos) (veiksmažodis tiesioginės nuosakos esamojo laiko):

(15) ***norint*** [žmogus] || *wiſadu daugieſn ir dau= || gieſn kas diena numanitu || ſwieſiaus ir tobulaus Die+|| wu:* ***tećiau*** *negali iki ga= || łu wiſo / iſſmoniu ſawo ap= || imt ir permanit.* PS I 209,18

Pastarasis sakinys sinonimiškas dabartinės kalbos sudėtiniams sakiniams su poriniu jungtuku *net jeigu* (*ir*)... *vis tiek / vis vien.*

4. Vienas pats sudėtinio sakinio dėmenis *tečiau* sieja tik dviem atvejais ir tik viename pirmosios pamokslų dalies puslapyje. Abiem atvejais juo pradedamas savarankiškas šalutinis sakinys. Ar šiais atvejais *tečiau* atlieka jungtuko vaidmenį? Ar jį galima laikyti vieniniu jungtuku? Į šiuos klausimus atsakyti galima tik atidžiai išnagrinėjus ankstesnį abiejų sakinių kontekstą, todėl skaitytojui pateikiamos didesnės atitinkamų teksto vietų ištraukos:

(16) *Paima kas moteri del || baiariſtes aba aukſtibes || didẓiu namu / ẓimios ka= || kios gimines / norint gra= || ẓibes ne turetu / iey kara= || lića / iey kunigie / rungiaſi || tokiump daug / kad prima+ || no. Bażnića kuriu Chri= || ſtus paieme / buwo łeta / || płaka / newalnikie welino / || dukte artoio Adomo / ne= || turinti ne iokios aukſti= || bes aba ẓimibes iẓ gimines. ||* ***Tećiau*** *Chriſtus iu ſaw || paſawino ir aprinko aẓu || ſuẓieduotiny ir iẓ łetos pa= || dare łabay didẓiu karalie= || ny.* PS I 230,14

(17) *Del turto / ir didẓiu pi= || nigu / weda kas kuriu / no= || r{i}nt ney graẓibes / ney namu / || ir gimines didẓios ne bu= || tu. Bażnića bu-*

wo grina / || *nieko giero ne tureio* / *be* || *łobio* / *be turto* / *pawar=* || *gełe.* ***Tećiau*** *Chriſtus iu* || *ſaw aprinko* / *nes ne del* || *turto noreio ios paimt* / PS I 230,27

Pacituotuose pavyzdžiuose matome pirmajame sudėtiniame sakinyje suformuluotą bendrąja patirtimi paremtą teiginį. Antrajame sakinyje kalbama apie Bažnyčią, kuri galėtų būti šio teiginio atskiras atvejis, pavyzdys (angl. *instantiation*) (Bažnyčia šiame pamoksle taip pat yra nuotaka), tačiau neatitinka jame nurodytų sąlygų (ji buvo ne tik negraži, bet ir nekilminga bei neturtinga). Toliau einantis žodžiu *tečiau* pradedamas sakinys paneigia kilusius lūkesčius – Kristus vis vien pasirenka sužieduotinę Bažnyčią tokią, kokia ji yra. Dėl glaudaus semantinio vienas po kito einančių sakinių ryšio, tam tikros rėminės semantinės ir sintaksinės sandaros žodis *tečiau* nėra visai tikras vieninis jungtukas. Jis artimas diskurso jungtukams arba žymekliams (angl. *discourse markers*), kuriais pagal relevancijos teoriją žymima pragmatinė funkcija – nepatenkinama propozicijos sąlyga, arba prielaidos (lūkesčių) neatitikimas (Bielinskienė 2009).

SAKINIŲ SANDARA

Išnagrinėjus visus keturis žodžio *tečiau* vartojimo *Punktuose sakymų* būdus dar atkreiptinas dėmesys į kai kuriuos atitinkamų sudėtinių sakinių turinio ir sandaros ypatumus.

Lūkesčių neatitikimo santykį juose suvokti dažnai padeda skirtingos reikšmės, o kartais net tos pačios šaknies, bet skirtingo poliariškumo (teigiamas ir neigiamas) žodžiai (leksiniai antonimai) pirmajame ir antrajame sakinio dėmenyse (*lėtas* 'prastas', *mažas* : *didis*; *neimti* : *imti* ir kt.).

Kai kuriuose pavyzdžiuose bendrą predikatų agentą arba percipientą (patyrėją) reiškiantys žodžiai iškeliami į viso sudėtinio sakinio (10) arba į jo pirmojo dėmens (11) pradžią: tokiu būdu gretinami (ir vienas kito neatitinkantys) dalykai atsiduria arčiau vienas kito.

VERTIMO ATITIKMENYS

Lenkiško nagrinėjamų sakinių vertimo atitikmenys neįvairūs: žodį *tečiau* juose dauguma atvejų atitinka priešpriešą išryškinantis *przećię* (antrojoje pamokslų dalyje kartą parašytas etimologiškai *przed się*). Tik antrojoje pamokslų dalyje jis porą kartų išverstas žodžiu *jednak*.

Beveik visais atvejais sutinka originalo ir vertimo jungiamųjų žodžių sandara: samplaikos *a / o tečiau* verčiamos samplaikomis *a przećię*, o porinius jungtukus atitinka taip pat poriniai *choć... a przećię* ir (vos pora atvejų) senovinis *acz... a przećię*. Išimtį sudaro anksčiau pateiktas (5) sakinio vertimas, kurio samplaiką *o tečiau* vertime atitinka vienas *jednak*, ir (18) pavyzdys, kurio samplaiką *a tečiau* atitinka porinis jungtukas, pabrėžtinai išryškinantis sakinio dėmenų turinio nuolaidos santykius:

(18) *Die{was} ira be iꝛsitieſi=‖mo ir neperſkiriamo pri=‖gimimo / a* ***tećia{u}*** *wiſas‖ {ſ}wietas ir wiſi ſutwe=‖rimay iuo piłni ira* / PS I 93,29
*bog‖**acꝛ** ieſt nieraꝛdꝛielney‖ n{a}tury / **prꝛećie** wβytek ś{w}iat y wβytkie ſtwo=‖rꝛenia / napełnia /*

VARTOJIMO RAIDA

Galima spėti, kad žodžio *tečiau* funkcijos ir istoriškai galėjo rutuliotis straipsnyje aptarta tvarka: nuo pabrėžiamosios dalelytės per porinio jungtuko antrąjį dėmenį iki (dar ne visai tikro) jungtuko. Trumpesnis kelias – nuo pabrėžiamosios dalelytės iki jungtuko – atrodo galimas ne toks įtikimas.

Etimologų žodis *tačiau* paprastai siejamas su įvardinės kilmės šaknimis **tad-* (LEW 1049–1050; LEV 369) arba **tat-* (SEJL 657). Tai leistų spėti dalelytę *tačiau* kadaise turėjusią ir įvardžio ar įvardinio prieveiksmio funkcijas.

Žodis *tačiau* ar jo tarminis variantas *tečiau* kitiems rytinio senųjų raštų kalbos varianto tekstams nebūdingas: jo nėra anonimi-

niame 1605 m. Jokūbo Ledesmos katekizmo vertime, o Jono Jaknavičiaus *Evangelijose ir epistolose* ir Roberto Belarmino katekizme jis pavartotas tik po vieną vienintelį kartą ir eina dalelyte arba porinio jungtuko antrąja dalimi. Tai leidžia spėti, kad ir K. Sirvydo pamoksluose šis žodis gali būti korektorių ar redaktorių atneštas iš kitų tarmių (vakarų aukštaičių?): jų pagrindu kurtuose lietuviškuose raštuose jis anuomet vartotas dažniau.

IŠVADOS

Konstantino Sirvydo *Punktuose sakymų* retokai vartojamo žodžio *tečiau* pagrindinė funkcija – su jungtuku *a* / *o* einanti pabrėžiamoji dalelytė. Kartu su šiuo jungtuku, o rečiau – ir vienas pats jis gali sudaryti porinio jungtuko *norint*... (*a*) *tečiau* antrąjį dėmenį. Keliais atvejais tam tikros sintaksinės ir semantinės sandaros teksto atkarpose sakinio pradžioje pavartoto *tečiau* tikru jungtuku laikyti dar turbūt negalima.

Išnagrinėtoji medžiaga leidžia spėti, kad žodžio *tečiau* funkcijos istoriškai galėjo rutuliotis tokia tvarka: nuo pabrėžiamosios dalelytės per porinio jungtuko antrąjį dėmenį iki savarankiško jungtuko.

Literatūra

AMBRAZAS V. 2006: *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

BIELINSKIENĖ A. 2009: Relevancijos teorija ir diskurso jungtukų bei jungiamųjų žodžių pragmatika. – *Kalbų studijos* 15, 53–62.

DLKG – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Red. V. Ambrazas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.

HERMANN E. 1912: *Über die Entwicklung der litauischen Konjunktionalsätze*, Jena: Frommansche Buchdruckerei.

LEV – K. Karulis. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* 2. *P–Ž*, Rīga: Avots, 1992.

LEW – E. Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörterbuch* 2, Heidelberg: Winter, 1965.

HOLVOET A., JUDŽENTIS A. 2003: *Lietuvių kalbos gramatikos darbai* 1. *Sintaksinių ryšių tyrimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

JUDŽENTIS A., PAJĖDIENĖ J. 2001: Mikalojaus Daukšos Katekizmo (1595) sudėtiniai sujungiamieji sakiniai. – *Acta Linguistica Lithuanica* 45, 63–92.

LKŽ XV – *Lietuvių kalbos žodynas* 15. *Šliup–telžti*. Vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mokslas, 1991.

PALIONIS J. 1967: *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, Vilnius: Mintis.

PALIONIS J. 1979: *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija*, Vilnius: Mokslas.

SEJL – W. Smoczyński. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno: Uniwersytet Wileński; Wydzial filologiczny, 2007.

SPECHT F. (Hrsg.) 1929: *Šyrwids Punktay sakimu (Punkty kazań)*, Teil I: 1629, Teil II: 1644, litauisch und polnisch, mit kurzer grammatischer Einleitung, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

ZINKEVIČIUS Z. 1966: *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.

"WISOS VPES INTEKA MARIOSNA, Ą TEĆIAU MARIOS NEPATWISTA." ON THE USAGE OF THE WORD *TEČIAU* IN KONSTANTINAS SIRVYDAS' BOOK OF SERMONS *PUNKTAI SAKYMŲ*

Summary

The paper sets out to examine the functions of *tečiau*, which is a rather rare word in Konstantinas Sirvydas' *Punktai sakymų* and hardly ever found in the eastern variety of old Lithuanian writings.

On the basis of syntactic and semantic analysis, there have been four types of its usage singled out. The function of an emphatic particle, when the word is used with the conjunction *a/ o*, is considered as the main type. The word *tečiau* may be found with the above conjunction or alone constituting the second component of the parallel structure with two conjunctions *norint ...(a) tečiau*. In some cases, in texts of specific syntactic and semantic structure, the word *tečiau* used sentence-initially should not be treated as a typical conjunction.

The paper argues that historically the functions of the word *tečiau* could have developed following the same stages: from the emphatic particle to the second component of the parallel structure with two conjunctions to an independent conjunction.

Loreta Vaičiulytė-Semėnienė
Lietuvių kalbos institutas

Daiktavardžio predikatyvo morfosintaksinis žymėjimas Konstantino Sirvydo *Punktų sakymų* lietuviškame ir lenkiškame tekste

Senojoje lietuvių kalboje daiktavardžio predikatyvas[1], arba predikatiškai vartojamas daiktavardis, paprastai buvo žymimas derinamuoju (vardininko, galininko) arba nederinamuoju (įnagininko) linksniu.

Kaip, nagrinėdamas mišriojo tipo sakinius[2] senuosiuose raštuose, teigia Vytautas Ambrazas (2006: 150–151), daiktavardžių vardininkas konstrukcijose su pusiau savarankiškais veiksmažodžiais (pvz., *apsimesti*, *(iš-, pa-, už-)likti*, *(pa-, ap-, iš-)virsti*, *versti*, *dėtis*, *(pa-)stoti*, *(pa-, iš-, at-)rodyti*, *daryti(s)*[3], *vadintis*, *algotis*[4]) vartojamas dažniau negu su semantiškai savarankiškais veiksma-

[1] *Predikatyvo* terminas vartojamas pagal Artūrą Judžentį (2012: 69): tai sintaksiškai nuo veiksmažodžio priklausomas, bet semantiškai ne tik su juo, bet ir su veiksniu arba papildiniu siejamas žodis. Tokio žodžio sintaksinė priklausomybė gali būti reiškiama modifikavimu arba valdymu.

[2] Tokių sakinių „branduolį sudaro vardažodžio ir būseną ar jos kaitą žyminčio veiksmažodžio junginys“ (Ambrazas 2006: 147).

[3] „Sakiniuose su veiksmažodžiu *daryti*, ypač raštijos pradžioje, dar plačiai vartojamas dvejybinis galininkas, bet greta jo jau dažnas ir įnagininkas (ypač daiktavardžių)“ (Ambrazas 2006: 160; plg. Fraenkel 1928: 199). „XVI – XVII a. raštuose konstrukcijos su antruoju daiktavardžio galininku yra išlikę geriau, o verstinių santykis su originalais rodo jų buvusį produktyvumą“ (Ambrazas 2006: 273).

[4] „Su veiksmažodžiais *vadintis*, *algotis* įnagininkas nuo senųjų raštų siejamas kaip tiesiogiai valdomas linksnis“ (Ambrazas 2006: 161; plg. Fraenkel 1928: 17).

žodžiais[5]. Kiek toliau (Ambrazas 2006: 159–162) autorius nurodo, jog, be to, kad lietuvių kalboje su veiksmažodžiu (*pa-*)*virsti* daiktavardžių įnagininkas vyrauja jau nuo senųjų raštų, įnagininkas plačiai vartojamas ir su veiksmažodžiu (*pa-*)*tapti*, žyminčiu tik perėjimą į kitą būseną (panašiai kaip ir su *stoti*(*s*), *pastoti* „virsti, tapti kuo“) (plg. Fraenkel 1928: 201). Čia pat konstatuojama, kad „pirmiausia įnagininkas įsigalėjo sakiniuose su pusiau savarankiškais veiksmažodžiais, o paskui – ir sakiniuose su veiksmažodžiu *būti*“ (Ambrazas 2006: 159[6]), ir teigiama, jog „daiktavardžio įnagininkas su veiksmažodžiu *būti* paprastai siejamas tada, kai reiškiama kintama būsena. Matyt, todėl įnagininkas retai eina su veiksmažodžio *būti* esamuoju laiku. Nuo senųjų raštų jis dažniausiai vartojamas su kitų laikų ir įvairių nuosakų formomis. Tačiau su veiksmažodžio *būti* esamojo laiko formomis įnagininką linkstama rinktis tada, kai jis žymi tam tikras asmens pareigas ar tam tikrą būklę. Kartais vardininko ir įnagininko formos pavartojamos pramaišiui be aiškesnio reikšmės skirtumo“ (Ambrazas 2006: 161–162; plg. Fraenkel 1928: 202).

Senojoje lenkų kalboje, Zenono Klemensiewicziaus (1926) manymu, iki XV a. pabaigos vyravo predikatiškai vartojamo daiktavardžio žymėjimas vardininku (apie 85 %), kuris XVI–XVII a. ima mažėti. Tiksliau kalbant ir remiantis Gerdu Hentscheliu (1993: 266–269), matyti, kad, pavyzdžiui, XVII a. įnagininkas vartojamas kiek dažniau nei vardininkas vientisiniame finitiniame sakinyje (56 % iš 239 sakinių), o sudėtiniame prijungiamajame (finitiniame) vartojamas dar dažniau (73 % iš 178 sakinių). XVII a. lenkų kal-

[5] Pats V. Ambrazas kalbamoje knygoje, be teiginio, kad su savarankiškais veiksmažodžiais gali būti siejamas ir daiktavardžio vardininkas, šiuo klausimu daugiau nieko nedetalizuoja.

[6] Plg. V. Ambrazas (2006: 165–166): „Nuo būdo reikšmės instrumentalio su savarankiškais veiksmažodžiais prie konstrukcijų su pusiau savarankiškais kintamos bei tariamos būsenos veiksmažodžiais ir pagaliau – iki predikatinio instrumentalio su veiksmažodžiu *būti*.“

bos jungties sakiniuose su esamojo laiko *būti* forma įnagininkas vartojamas 48 % visų (t. y. 164) sakinių, su būtojo – 73 % (iš 180 sakinių), o su būsimojo – 100 % (iš 18 sakinių).

Polemizuodamas su Z. Klemensiewicziumi ir statistiškai išnagrinėjęs XVI a.–XVII a. daiktavardžio predikatyvo žymėjimą lenkų kalboje G. Hentschelis priėjo išvados, kad vardininku ir įnagininku buvo žymima ir pastovi, ir laikina būsena, tik skyrėsi linksnio vartojimo tendencijos (Hentschel 1993: 273tt, 1994: 182tt, skirtingą nuomonę plg. Klemensiewicz 1926: 144). Pavyzdžiui, XVII a. lenkų kalbos tekstuose vardininkas įprastas su pastovią būseną reiškiančiais daiktavardžio predikatyvais (70 % iš 82 sakinių), pvz., *mama*, *tėvas*, *žmogus* ir pan., o su laikiną būseną arba profesinę, socialinę ar visuomeninę veiklą reiškiančiais daiktavardžiais, pvz., *karalius*, *svečias* ir pan., jau įprasta vartoti įnagininką (89 % iš 210 sakinių). Matyti polinkis įnagininką vartoti ir su negyvus daiktus reiškiančiais daiktavardžiais[7]. Jau nuo XVI a. lenkų kalboje daiktavardžio įnagininkas vyrauja *tapti*, *virsti* tipo sakiniuose (93 % iš 800 sakinių) (Hentschel 1994: 189).

TEMA IR OBJEKTAS

Toliau bus lyginama daiktavardžio predikatyvo morfosintaksinė raiška Konstantino Sirvydo *Punktų sakymų* (toliau PS) lietuviškame ir lenkiškame tekste. Žiūrima, ar ji skiriasi; jei skiriasi, ar galima apibendrintai kalbėti apie kokias nors raiškos skirtumų tendencijas, o galbūt dera pripažinti, kad skirtumai nagrinėjamuose tekstuose priklauso, pavyzdžiui, „nuo komunikacinių ir pragmatinių faktorių, sakinio ritminių ir toninių principų, o ne nuo gramatinių ryšių struktūros ar semantikos“ (Vasiliauskienė 2008: 283).

[7] XVII a. lenkų kalboje su negyvus konkrečius daiktus reiškiančiais daiktavardžiais įnagininkas vartojamas 45 % visų (31) sakinių, su abstrakčius daiktus reiškiančiais daiktavardžiais – 56 % visų sakinių (99) (Hentschel 1994: 184).

Punktai sakymų yra originalus veikalas, pirmiausiai rašytas lietuviškai ir tik po to išverstas į lenkų kalbą (Vasiliauskienė 2008: 23). Lietuviškas PS tekstas artimas XVII a. pr. Vilniaus miesto lietuvių kalbai (pagrįstai rytų aukštaičių tarme), kuriai įtakos galėjo turėti ir to meto lenkų kalba. Taigi išeities tašku imamas lietuviškas tekstas, kuris predikatyvo žymėjimo požiūriu lyginamas su šalia esančiu lenkišku. Gretinami tie finitiniai sakiniai, kurių predikatyvai pasakomi daiktavardžiu abiejuose tekstuose; nuošalėje paliekami tokie kaip (1) – (2), kur lietuviškas daiktavardžio predikatyvas lenkiškame tekste keičiamas kita gramatine kategorija.

(1) *Iey kas mań ira* || *tarnu* (plg. *Jeśli mi kto ſłuży*) / *tegul paſkuy ma=*|| *ni eyt*. PS I 112_{24-26}

(2) *wiſſa galibe* || *ir ſiłos dušios mano* / *ir wi=*||*ſokios gieribes ioy niekan pa=*|| *wirto* (plg. *y wßytkie cnoty w niey znißczały we mnie*). PS II 75_{20-23}

Naudotasi Lietuvių kalbos institute sudarytomis *Punktų sakymų* konkordancijomis. Iš viso analizuojama 331 finitinis PS sakinys, kurių 190 yra su pirminiais ir 141 su antriniais daiktavardžio predikatyvais.

Pirminiu predikatyvu laikomas daiktavardis, vartojamas sakiniuose su *būti*, *atlikti*, *tapti* (*stotis*) (plg. sakinius (3)–(5)) (angl. *copular sentence*, vok. *Prädikativsatz*[8]). Antriniams daiktavardžio predikatyvams priskiriami sakiniai su minėtais pusiau savarankiškais veiksmažodžiais ir su savarankiškos reikšmės veiksmažodžiais (plg. sakinius (3) ir (6)–(7)).

(3) *Ta*||*ſay kuris buwo Diewu* / || *ira draugie ir żmogum* / *ir* || *teyp wadinaſi Diewas* || *żmogus* / *ir żmogus Die=*||*was*. PS I 59_{4-9}

(4) *anas del muſu żmo=*||*gumi tapo*. PS I 156_{3-4}

[8] Lietuvių kalbotyroje tokie sakiniai paprastai vadinami *vardažodiniais sakiniais* (DLKG 612). Straipsnyje kalbama apie *askriptyvinius* (angl. *ascriptive*) sakinius, pvz., *Jonas buvo mokytojas*, ir atsiribojama nuo vadinamųjų *identifikavimo* sakinių (angl. *equative*), pvz., *Jonas buvo mano pirmasis mokytojas*.

(5) *Kitos motinos ſu ſopu=‖leys neißſakitays gimdżia / ‖ o Ponna Maria ſu neißſa=‖kitu dżiaugſmu ſunu ſawo ‖ pagimde / ir poſenam pon=‖nu atliko.* PS I $169_{20\text{-}25}$

(6) *Padariau tawi śiu dienu ‖ mieſtu apginamu / ir ‖ ſtułpu giełażiniu / ir muru ‖ iż wario.* PS I $102_{14\text{-}17}$

(7) *a{ż}u tay kaliniu ſedeio ‖ turmoy.* PS I $36_{10\text{-}11}$

Sakinyje (3) predikatiškai vartojamas daiktavardis *Dievas*, *žmogus* kartu su jungtimis *buvo*, *yra* išreiškia pirminę, t. y. pagrindinę, sakinio predikaciją; šie daiktavardžio predikatyvai, panašiai kaip ir sakiniuose (4)–(5), gali būti derinami arba nederinami linksniu su sakinio veiksniu einančiais *tasai*, *anas*, *Maria*. Sakiniuose (6)–(7) daiktavardžio predikatyvais *miestas*, *stulpas*, *mūras*, *kalinys* reiškiama antrinė, t. y. papildoma, sakinio predikacija; pastarieji antriniai daiktavardžio predikatyvai taip pat gali būti derinami arba nederinami su pirminę predikaciją išreiškiančio predikato *padariau*, *sėdėjo* veiksniu (*jis*) arba tiesioginiu papildiniu (*tave*) (dar plg. sakinyje (3) *vadinasi*). Derinant daiktavardžio predikatyvas pasakomas vardininku arba galininku, nederinimo atveju – įnagininku.

Kaip matyti iš sakinių (6)–(7), antriniu daiktavardžio predikatyvu laikomas ne tik antrinę predikaciją reiškiantis daiktavardžio predikatyvas, kuris sakinyje eina modifikatoriumi (vok. *Adjunkte*) (plg. sakinį (7)), t. y. plačiąja prasme – *depiktyvas* (vok. *Depiktive*)[9] (plg. Himmelmann, Schultze-Berndt 2005; Schultze-Berndt,

[9] Tipologiniuose darbuose *depiktyvai* apibrėžiami kaip modifikatoriaus statusą sakinyje turintis antrinis predikatyvas, t. y. pagrindinio predikato reikšmės požiūriu nebūtinas, nereikalaujamas. Tokiu antriniu predikatyvu reiškiamas predikacijos laikas iš principo sutampa su pagrindiniu predikatu reiškiamos predikacijos laiku; toks antrinis predikatyvas semantiškai yra susijęs su vienu iš pagrindinio predikato argumentų (vok. *Partizipantenbezug*) ir morfosintaksiškai paprastai žymimas derinimu arba kitais, nei su pačiu predikatu susijusių modifikatorių (vok. *Ereignisbezug*), būdais (plačiau žr. Himmelmann, Schultze-Berndt 2005; Schultze-Berndt, Himmelmann 2004: 7–8).

Himmelmann 2004: 7–8), arba, remiantis klasikine lietuvių kalbotyra, *predikatinis* (*tarininis*) *pažyminys* (plg. *inter alia* LKG III 437–439; Valeckienė 1967: 97–116; DLKG 490–491, 627), bet ir antrinę predikaciją reiškiantis daiktavardžio predikatyvas, kuris yra veiksmažodžio reikalaujamas, t. y. yra pirminę predikaciją reiškiančio veiksmažodžio argumentas, ir eina taip, kaip sakinyje (6) ar (3) su *vadinasi*, veiksmažodžio valdiniu (vok. *Komplement*), t. y. *komplementatyvas* (vok. *Komplementative*) (Holvoet, Tamulionienė 2005).

Remiantis tuo, kas sakyta, toliau lyginamas daiktavardžio predikatyvų morfosintaksinis žymėjimas PS lietuviškuose ir lenkiškuose jungties sakiniuose. Po to kalbama apie antrinių daiktavardžio predikatyvų morfosintaksinę raišką PS lietuviškame ir lenkiškame tekstuose ir daromi apibendrinimai.

1. PIRMINIŲ DAIKTAVARDŽIO PREDIKATYVŲ RAIŠKA PS LIETUVIŠKAME IR LENKIŠKAME TEKSTE

K. Sirvydas *tapti* sakiniuose daiktavardžio predikatyvą pasako įnagininku, kuris vartojamas ir žymint antrinius daiktavardžio predikatyvus (Vaičiulytė-Semėnienė 2008). Autorė teigia, kad įnagininko vartojimo tendencijos palaipsniui didėja ne tik pagal morfologinės *būti* formos kriterijų, bet ir pagal tai, ar daiktavardžio predikatyvas reiškia veiklą, tam tikras asmens pareigas ar pastovią bei prigimtinę gyvo daikto būseną (tautybę, lytį, giminystės laipsnį, nekintantį priklausymą rūšiai ar klasei ir pan.).

Paraleliai žiūrint į lietuvišką ir lenkišką PS tekstą matyti, kad dauguma sakinių (82,2 %) su esamojo laiko *būti* forma ir daiktavardžio predikatyvu žymima vienodai abiejuose tekstuose. Tiesa, 6 lietuviškuose sakiniuose dėl vardininko ir įnagininko formų homonimijos lieka neaišku (angl. *vage*), kuris linksnis konkrečiai

turėtas omenyje (tai sudaro 3,9 % visų *yra* sakinių): kalbamuoju atveju lenkiškuose PS sakiniuose čia renkamasi įnagininką, pvz.:

(8) *Gime iʒ tokios motinos / || kuri ira draugie ir motina || tewo ſawo / ir dukte ſu=||naus ſawo. Nes Chriſtus || pagal Diewiſtes ira ſu=||twertoias / ir todrin tewas || Ponnos Marios / ir teyp ira ana dukte ſunaus to / || kuri pagimde.* PS I $169_{5\text{-}13}$

Skirtingas daiktavardžio predikatyvo žymėjimas su esamojo laiko *būti* sudaro apie 14 % PS sakinių (t. y. 18 sakinių iš 129): čia paprastai (77,8 %, arba 14 sakinių iš 18) lietuviškas daiktavardžio vardininkas keičiamas lenkiškuoju įnagininku (žr. sakinius (9)–(12)), mažumą sudaro tokie, kur vietoj lietuviško įnagininko lenkiškame tekste renkamasi vardininką (žr. sakinius (13)–(15)).

(9) *Bet vnt Diewo || ſudo tay negałes but nes || anas ira ſud{ʒ}ia wiſaregis || ir wiſaʒinus / kuris iʒ=||krato śirdi ir inkſtus ir || widuri[us] paćius ʒmogaus.* PS I $8_{1\text{-}6}$

(10) *Iog anas pats ira || tikras Diewas a kiti die=||way pramaniti nuog || ʒmoniu.* PS I $77_{22\text{-}25}$

(11) *Iey* [esame] *ſunus Diewo / bu=||ſime ir tewaynieys Die=||wo.* PS I $104_{4\text{-}6}$

(12) *A iog ſunus Diewo || ira ʒodis ir iſsmintis Te=||wo.* PS I $22_{21\text{-}23}$

(13) *Pats Chryſtus Wiefzpats || tikru ira karalumi muſu.* PS II $145_{12\text{-}13}$

(14) *TAſay kuris iʒ pri=||gimimo ſawo ira || ßwentu / ába pa=||ćiu ßwentibi / ir kuriam ne ||palaudami Anyełay / ir kiti || dunguy gieſti.* PS II $211_{18\text{-}23}$

(15) *Eſti tádu iʒdas ſkałſus / || ir iey kunćia Wießpaties ira || iʒdu / tadu turi ſáwimp ſkał=||ſibi.* PS II $211_{5\text{-}8}$

Iš pacituotų pavyzdžių matyti, kad, nežiūrint į tai, ar predikatiškai vartojamu daiktavardžiu pasakoma pastovi ar laikina būsena ar negyvas daiktas, lietuviškas žymėjimas lenkiškame PS tekste keičiamas abiem kryptimis: iš vardininko į įnagininką ir atvirkščiai.

Daiktavardžio predikatyvas su būtojo laiko *būti* formomis randamas 25 sakiniuose: čia vėlgi didžioji dalis (88 %) predikatyvų

lietuviškame ir lenkiškame PS tekste žymima vienodai. Skirtingas predikatyvo žymėjimas PS tekstuose sudaro kiek mažiau nei aštundalį visų kalbamųjų sakinių (plg. sakinius (16)–(17)).

(16) *Anas || buwo <u>ʒwakie</u> degunty ir || ʒibunti.* PS I $20_{24\text{-}26}$

(17) *ápe ku teyp Apaßta=||łas ráßo / kałbedamaí ápe || gierus kurie buwo <u>ſunumis</u> || Diewo.* PS II $59_{14\text{-}17}$

Dažniausiai (90 %) vienodas daiktavardžio predikatyvo žymėjimas pasirenkamas abiejuose PS tekstuose ir tais atvejais, kai vartojamos *būti* būsimojo laiko formos: čia, išskyrus (18) sakinyje vartojamą vardininką, renkamasi daiktavardžio įnagininką. Predikatyvo žymėjimas skiriasi tik sakinyje (19), kur lietuviškame tekste pasirenkamas vardininkas, o lenkiškame – įnagininkas.

(18) *Tie || rayśitoiey / bus paties || ʒmogaus tikra io <u>śirdis</u> || ir <u>ʒinia</u> / kuriu ſawimp || turi / ir giarey iaućiaſi iey.* PS I $5_{17\text{-}21}$

(19) *Ir iey tariſiu iog nežinau io, buſiu ligus iums <u>mełagis</u>.* PS II 109_{18}

Tapatus daiktavardžio predikatyvo žymėjimas abiejuose tekstuose įprastas (96 %) ir sakiniuose su *tapti*, *stotis*: čia 24 sakiniuose renkamasi įnagininką. Tiesa, čia svarbu ir tai, kad, nežiūrint į tai, jog sakinyje (20) predikatyvas pasakomas įnagininku abiejuose tekstuose, lenkiškame sakinyje K. Sirvydas vietoj esamojo laiko jungties *tumpa* renkasi *ieſt*. Skirtingas predikatyvo linksnis vartojamas sakinyje (21), kur lietuviškas *varguolis* (taip kaip ir *elgeta*, *karalius*) lenkiškai pasakomas įnagininku.

(20) *Nes kas nuog || ko eſti pergałetas / to ir <u>newalniku</u> aba <u>wergu</u> || tumpa.* PS I $108_{21\text{-}24}$

(21) *kas tumpa iʒ ka=||ralaus <u>warguolis</u> ir <u>elgie=||ta</u> / aba prieß / iʒ pawargu=||ſio ir grino <u>karalum</u>.* PS I $184_{3\text{-}6}$

Visa tai, kas sakyta apie pirminius predikatyvus, matyti pirmoje lentelėje.

1 lentelė. *Pirminių predikatyvų raiška linksniu PS tekste*

Finitinis veiksmažodis	Lietuviškas PS tekstas				Lenkiškas PS tekstas		
	Nom	Instr	? *vage*	n	Nom	Instr	n
būti:	80 48,8 %	78 47,6 %	6 3,6 %	164	70 42,7 %	94 57,1 %	164
yra	65 50,4 %	58 45 %	6 4,6 %	129	56 43,4 %	73 56,6 %	129
buvo	13 52 %	12 48 %		25	13 52 %	12 48 %	25
bus	2 20 %	8 80 %		10	1 10 %	9 90 %	10
atlikti	-	1 100 %		1	-	1 100 %	1
tapti	1 5,9 %	16 94,1 %		17	-	17 100 %	17
stotis	-	8 100 %		8	-	8 100 %	8
Iš viso:	81 42,6 %	103 54,2 %	6 3,2 %	190	70 36,8 %	120 63,2 %	190

2. ANTRINIŲ DAIKTAVARDŽIŲ PREDIKATYVŲ RAIŠKA PS LIETUVIŠKAME IR LENKIŠKAME TEKSTE

Kalbant apie nebūtinuosius antrinius predikatyvus tokiuose sakiniuose kaip (7), dažnai minimi tokie savarankiškos reikšmės veiksmažodžiai kaip: *(at-, iš-)eiti, joti, vaikščioti, (at-, iš-)važiuoti, žengti, (su-)grįžti, (už-)augti, (už-)gimti, gyventi, gulėti, stovėti, mirti, budinti, matyti, regėti, išvysti, (su-)rasti* ir pan. (*inter alia* Valeckienė 1967; LKG III 439–440; Ambrazas 2006: 148). Peržiūrėjus

šių veiksmažodžių vartoseną K. Sirvydo PS, daiktavardžio antrinių nebūtinųjų predikatyvų rasta su *gimti*, *sėdėti* (dar plg. sakinį (7)) ir *užaugti*. Išskyrus (22) sakinį, kur tiek lietuviškame, tiek lenkiškame tekste vartojamas daiktavardžio vardininkas, visur kitur (tai sudaro 88,9 %) vartojamas įnagininkas, plg.:

(22) *Kur ira / kuris gime kara=‖lus Šidu?* PS I 167_{20-21}

(23) *Pats wienas gime ka=‖ralumi Chriſtus / kuris ir ‖ βwyntas buwo ir piłnas ‖ wiſokios iβminties.* PS I 167_{14-17}

(24) *Teyp Diewo ‖ ʒodis regiſi kayp ſmułkus ‖ grudelis: bet paſetas śir=‖diy iʒdigſta / ʒielia / ir vʒ‖ auga medʒiu łabay didʒiu / ‖ płaćiu / aukβtu / piłnu ‖ daugio βaku.* PS I 305_{2-8}

PS randami 132 sakiniai su daiktavardžio būtinaisiais antriniais predikatyvais – komplementatyvais, kur vieni vartojami su tranzityviniais finitiniais veiksmažodžiais *algoti*, *vadinti*, *aprinkti* „išrinkti“, *(pa-)daryti*, *(pa-, į-)statyti* „(pa)skirti“, *paversti*, *praminti*, kiti – su intranzityviniais finitiniais *algotis*, *vadintis* bei *regėtis* „atrodyti“.

Su tranzityviniais *algoti*, *vadinti*, *praminti*, *(pa-)daryti* daiktavardžio predikatyvas dažniausiai žymimas įnagininku tiek lietuviškame, tiek lenkiškame tekste. Reliatyvią išimtį sudaro tokie sakiniai kaip (25)–(27). Pavyzdžiui, lietuviškame (25) sakinyje vartojamas *vadinti* su predikatyvu lenkiškame tekste apskritai nepasakomas, o (26) sakinyje vartojamas predikatyvo *karalienė* galininkas koreliuoja su lenkiškuoju įnagininku. Lietuviškame sakinyje (27) prepozicinis *praminti* predikatyvas (*grašis*) pasakomas įnagininku, o postpozicinis – *karalystė* galininku; jie lenkiškame sakinyje koreliuoja su įnagininku[10].

(25) *Trećia ira ʒin=‖kłas ʒime karieywiu / po‖ kuriu ſtowi / karunu wa=‖dina.* PS I 190_{23-26}

[10] Plg. „Tokios konstrukcijos [t. y. dvejybinio galininko su daiktavardžiu] jau XVI a. buvo retos, o vėliau ir visai išnyko, išskyrus sustabarėjusius atvejus“ (Palionis 1995: 65).

(26) *Tećiau Chriſtus iu ſaw || paſawino ir aprinko ażu || ſużieduotiny ir iż łetos pa=||dare łabay didżiu karalie=||ny.* PS I 230_{14-18}

(27) *Ir || śios Dienos Ewangelioy || graśiu pramine tu ałgu || aba karaliſty vmżinu.* PS I 326_{7-10}

Daiktavardžio antrinis predikatyvas sakiniuose su (*į-*, *pa-*)*statyti* lietuviškame ir lenkiškame tekste paprastai (60 %) pasakomas įnagininku; viename lenkiško teksto sakinyje lietuviškasis įnagininko predikatyvas nepasakomas (žr. sakinį (29)) arba lietuviškas derinamasis galininko predikatyvas lenkiškame tekste keičiamas įnagininku (žr. sakinį (28)).

(28) *Pa=||ſtate tieg ius Wiſkupus || waldżiot bażnićiu Diewo / || kuriu igiio.* PS I 226_{28-31}

(29) *Ne tiktay karalumi || wadina Diewu / bet ir kara=||lumi wiſu karalu tos {ż}ia||mes / kuriuos anas ſtáto ká=||ralumis / ir karunowoia iuos.* PS II 150_{2-6}

Su intranzityviniu *algotis* daiktavardžio predikatyvas lietuviškame ir lenkiškame tekste pasakomas įnagininku, o žymėjimas su *vadintis* įvairuoja. Lietuviškame tekste dažniausiai (61,2 %) pasakomas įnagininkas, kiek daugiau nei ketvirtą dalį (26,5 %) sudaro predikatyvo vardininkas, o 6 sakiniuose dėl vardininko ir įnagininko formų homonimijos, deja, sunku pasakyti. Lenkiškame PS tekste daiktavardžio predikatyvui žymėti įprasta (77,1 %) rinktis įnagininką (čia patenka ir tie sakiniai, kur lietuviškame tekste dėl linksnių homonimijos lieka neaišku, koks linksnis turimas omenyje, plg. sakinį (30)), vardininkas sudaro trečdalį visų *vadintis* sakinių. Trys lietuviški *vadintis* sakiniai su predikatyvo vardininku koreliuoja su lenkiškojo teksto daiktavardžio įnagininku (plg. sakinius (31) – (33)), o sakinyje (34) vartojamas *vadintis* su predikatyvo vardininku lenkiškame tekste visai nepasakomas. Pvz.:

(30) *Nuog tu ſutwerimu || mokikimes kłauſit Diewo || pagal prigimimo muſu || tay iar iżpildidami deśimti || priſakimu io / kuris ira pa=||gal naturos muſu / ir wa=||dinaſi tieſa prigimta.* PS I 265_{20-26}

(31) *Wel iog ka=‖raliſte wadinaſi dowana ‖ ir tay tieſa / bet draugie ‖ algoiaſi ir algu kayp gir=‖deiey iʒ togi raßto. Do=‖wanu wadinaſi del pir=‖ mos miliſtos Diewo / kuri ‖ eſti duota ʒmoguy dabar.* PS I 326_{24-31}

(32) *Ta miliſta ira apświeti‖mas vnt ißmonios / ir ‖ śirdies noras aba pakru=‖tinimas apſigriʒimop ing ‖ Diewu / ir wadinaſi mi=‖liſta Diewo pabudinanti ‖ ʒmogu aba prałynkiunti ‖ io wiſokius nupełnus / del ‖ to ios ʒmogus ne nupełno.* PS I 327_{3-11}

(33) *Iʒ raßto / kuriami daʒ=‖nay wadinaſi karalus: Aß ‖ tieg eſmi paſtatitas karalu=‖mi nuog io / tay ira / nuog ‖ Diewo Tewo.* PS II 151_{2-6}

(34) *Iuokiaſi ir ʒaydʒia ma=‖rioſe dide ʒuwis wadinaſi ‖ Cetus / drako.* PS I 270_{10-12}

Su *aprinkti* lietuviškame tekste įprasta (100 %, arba 5 sakiniuose) vartoti prielinksnio *ažu* konstrukciją su galininku, kuri koreliuoja su lenkiška prielinksnio *za* konstrukcija. PS sakiniuose su *paversti* daiktavardžio predikatyvo raiška įvairuoja: daugumą sudaro (57,1 %, arba 4 sakinius) *ing* konstrukcija su galininku, kuri lenkiškame tekste keičiama į prielinksnį *v* su kilmininku; pastarojo prielinksnio konstrukcija lenkiškame tekste vartojama ir tada, kai lietuviškai randamas *niekas* iliatyvas (28,6 %, arba 2 sakiniai). Sakinyje (38) vartojama lietuviška konstrukcija *ant* su kilmininku lenkiškame tekste koreliuoja su prielinksnio *na* konstrukcija. Plg.:

(35) *Tay regime Io=‖niep ßwyntump / kuris ‖ kaliny pawerte ſaw ing ‖ bažnićiu.* PS I 40_{17-20}

(36) *Kietwirta ſunkus nu=‖ſideimas wiſus gierus ‖ darbus ir nuopełnus per ‖ daug metu ſu did{ʒ}iu pra=‖kaytu / igitus / ir wer=‖tus didʒios dunguy ał=‖gos / {ʒ}udʒia ir niekan ‖ pawerćia.* PS I 151_{12-19}

(37) *Ira tádu á{ß}u ku ‖ Wießpati muſu dekawot / ‖ kuris teyp bayſu neprietelu ‖ muſu iweykie / ir ſu wiſu ii ‖ ſutrine / ir niekan pawerte.* PS II 71_{17-21}

(38) *Aba per tas redikłas / gal ‖ iſimanit tułos dowános pri=‖gimtos / ißmonia dide / mok=‖łas / graßi ißkałba / ec. ſti=‖pribe ir graßibe kuno / kurias ‖ pawerćia vnt tułu nuſidei=‖mu ir Diewo paßieydimo.* PS II 72_{22-28}

Visa tai, kas sakyta apie antrinius predikatyvus PS, matyti antroje lentelėje.

2 lentelė. *Antrinių predikatyvų raiška linksniu PS tekste*

Finitinis veiksmažodis	Lietuviškas PS tekstas				Lenkiškas PS tekstas		
	NOM arba ACC	INSTR	? *vage*	n	NOM arba ACC	INSTR	n
gimti	1 33,3 %	2 66,7 %		3	1 33,3 %	2 66,7 %	3
sėdėti	-	2 100 %		2	-	2 100 %	2
užaugti	-	4 100 %		4	-	4 100 %	4
regėtis	2 100 %	-		2	2 100 %	-	2
algotis	-	6 100 %		6	-	6 100 %	6
vadintis	13 26,5 %	30 61,2 %	6 12,2%	49	11 22,9 %	37 77,1 %	48
algoti	-	4 100 %		4		4 100 %	4
vadinti	-	38 100 %		38	-	37 100 %	37
(pa-)daryti	1 9,1 %	10 90,9 %		11	-	11 100 %	11
praminti	1 20 %	4 80 %		5	-	5 100 %	5
(į-, pa-) statyti	1 20 %	4 80 %		5	-	4 100 %	4
Iš viso:	19 14,7 %	104 80,6 %	6 4,7%	129	14 11,1 %	112 88,9 %	126

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Iš to, kas čia gretinant sakyta apie daiktavardžio predikatyvo žymėjimą K. Sirvydo *Punktų sakymų* lietuviškame ir lenkiškame tekste, matyti, kad dažniausiai renkamasi vienodą žymėjimą abiejuose tekstuose. Tais palyginti retais atvejais, kai predikatiškai vartojamo daiktavardžio raiška skiriasi, paprastai vietoj lietuviško derinamojo linksnio lenkiškame tekste renkamasi įnagininką. Nors pasitaiko ir tokių, kai lietuviškas įnagininkas atitinka lenkų kalbos derinamąjį linksnį. Aiškesnių gramatinių struktūros dėsningumų predikatyvo linksnių kaitai tekstuose įžvelgti sunku.

Taigi belieka pritarti J. Palionio (1995: 66) minčiai, kad „predikatinio daiktavardžio įnagininko vartojimas <...> XVI–XVII a. lietuvių rašomojoje kalboje buvęs nulemtas tik lenkų kalbos įtakos, nieku būdu negalima".

Literatūra

AMBRAZAS V. 2006: *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

DLKG – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Red. V. Ambrazas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2006.

FRAENKEL E. 1928: *Syntax der litauischen Kasus*, Kaunas: Valstybės spaustuvė.

HENTSCHEL G. 1993: Zur Kasusvariation des prädikativen Substantivs. Syntaktischer Wandel im Polnischen des 16. und 17. Jahrhunderts. – *Studies in Polish Morphology and Syntax*, München: Verlag Otto Sagner, 259–292.

HENTSCHEL G. 1994: Zur Verbreitung des prädikativen Instrumentals im Polnischen des 16. und 17. Jahrhunderts. – *Polonica* 16, 181–191.

HIMMELMANN N. P., SCHULTZE-BERNDT E. 2005: Issues in the syntax and semantics of participant-oriented adjuncts: an introduction. – *Secondary predication: the typology of depictives*, Himmelmann, N. P. & E. Schultze-Berndt (eds.), Oxford, 1–67.

HOLVOET A., TAMULIONIENĖ A. 2005: Antriniai predikatyvai. – *Lietuvių kalbos gramatikos darbai* 3. *Gramatinių funkcijų tyrimai*. Red. A. Holvoet, R. Mikulskas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 117–137.

JUDŽENTIS A. 2012: *Lietuvių kalbos gramatinės kategorijos*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

KLEMENSIEWICZ Z. 1926: Orzecznik przy formach osobowych *byc*. – *Prace Filologiczne* 11, 123–181.

LKG III – *Lietuvių kalbos gramatika* 3. Red. K. Ulvydas, Vilnius: Mokslas, 1976.

PALIONIS J. 1995: *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

PS I, II – *Šyrwids Punktay sakimu (Punkty kazań)*, Teil I: 1629, Teil II: 1644, litauisch und polnisch, mit kurzer grammatischer Einleitung, herausgegeben von Dr. Franz Sprecht, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1929.

SCHULTZE-BERNDT E., HIMMELMANN N. P. 2004: Depictive secondary predicates in cross-linguistic perspective. – *Linguistic Typology* 8, 59–131.

VAIČIULYTĖ-SEMĖNIENĖ L. 2008: Predikatinio daiktavardžio morfosintaksinis žymėjimas XVI a. pab.–XVII a. pr. lietuvių kalboje (remiantis K. Sirvydu ir J. Bretkūnu). – *Baltské jazyky v proměnách metod*, Brno, 119–135.

VALECKIENĖ A. 1967: Predikatyvinis pažyminys kaip atskira sakinio dalis. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 9, 97–116.

VASILIAUSKIENĖ V. 2008: *Lietuvių kalbos žodžių tvarka XVI–XIX a.: atributinės frazės*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

THE MORPHO-SYNTACTIC MARKING OF THE NOUN PREDICATIVE IN THE LITHUANIAN AND POLISH TEXTS OF KONSTANTINAS SIRVYDAS' *PUNKTAI SAKYMŲ*

Summary

The paper sets out to examine the morpho-syntactic marking of the noun used as a predicative in Konstantinas Sirvydas' book of sermons *Punktai sakymų*.

In the 17th century the noun used as a predicative was marked by the case (Nominative, Accusative) which agreed with the subject or the case (Instrumental) which did not agree with the subject. A similar marking was characteristic of Polish at that time. The comparative method helped identify that the marking of the noun predicative (primary or secondary) in the Lithuanian and Polish texts of *Punktai sakymų* does not demonstrate a considerable difference. Therefore, from the morpho-syntactic point of view the impact of Polish on Lithuanian at that time was unlikely.

KONSTANTINAS SIRVYDAS IR JO EPOCHA

Zigmas Zinkevičius
Lietuvių kalbos institutas

Konstantinas Sirvydas ir jo aplinka

Rašydamas daugiatomę *Lietuvių kalbos istoriją* nuolat susidurdavau su Konstantinu Sirvydu, kuris tada oficialiai buvo vadinamas sulenkinta asmenvardžio forma *Širvydas*. Pasigirsdavo balsų, kad taisyklinga lietuviška forma esanti *Sirvydas*. Ją kartais vienas kitas asmuo ir pavartodavo. Bet oficialiosios formos *Širvydas* atkakliai laikėsi Lietuvių kalbos ir literatūros instituto vadovybė (direktorius Kostas Korsakas), remdamasis lenkų lituanisto Jano Otrembskio (Jan Otrębski) autoritetu.

Teko pagrindinai ištirti šio asmenvardžio kilmę. Tyrimo rezultatai buvo paskelbti straipsnyje „Sirvydas ar Širvydas?“ (Zinkevičius 1981: 28–41). Nepaneigiamai įrodyta, kad tikroji lietuviška forma yra *Sirvydas*. Dėl to net užsitraukta K. Korsako, su kuriuo anksčiau gražiai buvo sutariama, nemalonė.

Naudojantis K. Sirvydo raštais nuolat kliūdavo tvirtinimas, kad juose esama daug nesirvydiškų, bet kitų asmenų, ypač Jono Jaknavičiaus, kalbos elementų. Apie juos buvo kalbama aptakiai, konkrečiai jų neįvardijant. Ėmiausi juos tirti, konkretizuoti. Teko atlikti J. Jaknavičiaus ir K. Sirvydo kūrybos tekstologinę analizę. Prieita prie tokių išvadų.

J. Jaknavičiui priskirtini šie ryškesni K. Sirvydo raštų kalbiniai ir rašybos elementai:

1. Tendencija žadininkiškas formas keisti žodininkiškomis (rašyti *ponas*, bet ne *panas*).
2. Vietoj dvibalsio *uo* rašyti raidę *o*, galbūt ir vietoj *ie* – *e*.
3. Žodžio pradžios *e-* keisti *-a* (*aketė* ‘eketė’).
4. Formos su dzūkiškais priebalsių *t*, *d* prieš *ĭ*, *ie* atitikmenimis.
5. Samplaikos *ła*, *łay* vietoj *łe*, *łey*.

6. Asmeninių ir sangrąžinio įvardžio vienaskaitos kilmininko formos su baigmenimi *-į* < *-ę* (*manę* 'manęs' tipas).
7. Tokios gimininių įvardžių mot. g. vienaskaitos vardininko formos kaip *to* 'ta', galbūt ir *toj* (rašė *toi* arba *toy*).
8. Esamojo laiko *i* kamieno 3 asmens sutrumpintos formos (*tur* 'turi' tipas).
9. Prielinksnis *už* (K. Sirvydas vartojo *ažu*).

J. Jaknavičiaus gimtoji šnekta gali būti lokalizuojama ano meto Lydos apskrityje, kaip manė Vaclovas Biržiška remdamasis istoriniais šaltiniais, bet tik tos apskrities rytinėje dalyje.

Be J. Jaknavičiaus, būta dar ir kito (kitų?) K. Sirvydo raštų kalbos taisytojo, kuris, be to, išvertė J. Jaknavičiaus *Evangelijų* 1647 m. leidinio 7 paskutiniąsias evangelijas. Šiam anonimui priskirtina:

1. Dvigubos raidės ilgiesiems balsiams žymėti (pvz., *buut* 'būti').
2. Rašymas *ou* vietoj *au* cirkumfleksinėse galūnėse (*matou* 'matau').
3. Tendencija vartoti formas su nerytietiškais *an* tipo junginiais, neišskiriant ir pavyzdžių su *łan* iš *łen*.
4. Pronominalinio linksniavimo vyr. g. daugiskaitos vardininko, galbūt ir vienaskaitos įnagininko formos su *-j* (*tiéj*, *túoj*, *tájj* tipas).
5. Priešdėlis *at-* prie priebalsiais *t*, *d* prasidedančių veiksmažodžių (*atduoti* tipas).
6. Priešdėlio, turbūt ir prielinksnio, variantas *užu*.
7. Žodelis *kap* 'kaip'.

Šias ypatybes randame dar vadinamajame Belarmino katekizme, išleistame 1677 m., įdėtose giesmėse, savo kalbos ir rašybos ypatybėmis skirtingose nuo paties katekizmo teksto. Matyt, giesmių autorius buvo tas pats anonimas. Jos galėjo apie 30 metų išgulėti nespausdintos (buvo labai neramus karų laikotarpis).

Anonimo gimtoji tarmė lokalizuotina kažkur į vakarus ar šiaurės vakarus nuo J. Jaknavičiaus gimtinės.

K. Sirvydo gimtajai šnektai priskirtini šie ryškesni kalbos ir rašybos elementai:

1. Tendencija išlaikyti formas su puntininkiškais *an* tipo junginiais.
2. Vartoti žadininkiškas formas (*panas* 'ponas').
3. Sveiki dvibalsiai *uo*, *ie*.
4. „Išblėsęs" galūninis cirkumfleksinis *ai* (rašyba *-ey* '*-aĩ*').
5. Sveikas žodžio pradžios *e-* (*eketė*).
6. Vienaskaitos naudininkai su galūne *-u* vietoj *-ui* (*vyru* 'vyrui').
7. Daugiskaitos vietininkai su baigmenimi *-se* (*miškuose* tipas).
8. Aukščiausiojo laipsnio vardininkai su *-sias* (*geriausias*) šalia galininkų su *-sį* (*geriausį*).
9. Priešdėlis *ata-* (*ataduot* tipas).
10. Priešdėlių *ažu-* ir *už-* reikšmių senovinis skyrimas.

K. Sirvydo gimtoji šnekta lokalizuotina į rytus nuo Anykščių, anapus rotininkų izofonos. Tai neprieštarauja Konstantino Jablonskio ir V. Biržiškos minčiai, kad rašytojo protėviai buvo bajorai Sirvydai, XV–XVII a. valdę dvarelius Dabužiuose ir Griežionyse.

Ilgą laiką gyvenęs Vilniuje, sakęs lietuviškus pamokslus vilniečiams, K. Sirvydas buvo apsipratęs su Vilniaus miesto ano meto lietuvių kalba ir savo raštuose stengėsi ją vartoti, tuo pačiu vengė savo gimtosios tarmės ypatybių.

Tikra mįslė buvo ankstyviausiu laikytas defektuotas maskviškis K. Sirvydo žodyno egzempliorius. Kaziui Pakalkai (Pakalka 1973) nustačius (iš vandenženklių), kad jis buvo išleistas dar prieš 1620 metus ir Vincui Urbučiui (Urbutis 1967) – kad tai visai kitas žodynas lyginant su vėlesniuoju, kelis sykius kartotu, trikalbiu žodynu, Ingė Lukšaitė (Lukšaitė 1995) iš netiesioginių duomenų pateikė jo spėjamą lotynišką pavadinimą *Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum*, kurį iš esmės patvirtino

neseniai (2008 m.) Lietuvių katalikų mokslo akademijos išleistuose Breslaujos dekanato 1782–1783 m. vizitacijos aktuose esančiame Drūkšių (Drisvėtų) parapijos bibliotekos knygų sąraše įrašytas šis žodynas (plačiau žr. Zinkevičius 2011b: 169–170). Svarbus pats faktas, kad Drūkšių parapijos (vėliau suslavintos) klebonas XVIII a. antrojoje pusėje turėjo įsigiįęs šį žodyną. Tada parapija dar buvo lietuviška. Tai rodo lietuviški gyvenviečių pavadinimai tame pačiame akte. Lietuviškai nemokantiems ar mažai temokantiems kunigams toks žodynas buvo aktualus ir reikalingas. Galbūt šį žodyną rasime ir kituose dokumentų rinkiniuose, kurių daugybė saugoma įvairiuose rankraštynuose ir archyvuose. Jų patikrinti dėl sveikatos būklės negalėsiu. Tai – būsimųjų tyrėjų uždavinys.

Peržiūrėjus Lietuvių katalikų mokslo akademijos neseniai parūpintus 1782–1784 m. vizitacijos aktų leidinius, išryškėjo nemaža įdomių duomenų apie J. Jaknavičiaus *Evangelijų* knygos naudojimą to meto bažnyčiose (plačiau žr. Zinkevičius 2011a: 167–168). Paaiškėjo, kad šią knygą turėjo įsigiję, priešingai negu kitas lietuviškas knygas, daugelio parapijų klebonai, tarp jų net tokiose vietovėse (ir esančiose toli rytuose), kurios vėliau buvo nutautintos, pvz., Apsas (net 3 egz.!), Breslauja (net 5 egz.!), Drūkšiai (2 egz.), Dubingiai, Giedraičiai, Ikaznė, Inturkė, Miorai, Pašaminė, Račkiškė, Taurapilis (3 paskutinės vietovės Breslaujos dekanate). Tai rodo, kad J. Jaknavičiaus *Evangelijos* tada buvo lietuviškoje aplinkoje dirbantiems kunigams labai reikalinga ir plačiai vartojama knyga, be kurios, ypač silpnai mokėję lietuviškai, negalėdavo išsiversti. Vizitacijos aktuose, be ilgesnio pavadinimo *Ewang(i)eliczka polska i litewska* (kartais *z litewską*), vartojamas sutrumpintas variantas *Ewang(i)eliczka* arba *Ewang(i)eliczki*. Lotyniškų ir lenkiškų evangelijų knygos įrašytos išsamesniu pavadinimu, ir nepastebėta, kad jis būtų trumpinamas ar vadinamas mažybine forma *Ewang(i)eliczka*.

Tikėtina, kad J. Jaknavičiaus *Evangelijų* paplitimas (ir tuo pačiu lietuvių kalbos vartojimas XVIII a. antrojoje pusėje) dar geriau

išryškėtų peržiūrėjus rankraštinius vizitacijos aktus ir kitus dokumentus, kurių išliko daug. Tačiau jie šių eilučių autoriui dėl sušlubavusios sveikatos nebuvo pasiekiami. Tai turės padaryti būsimieji tyrėjai.

Literatūra

PAKALKA K. 1973: Apie defektinį trikalbį K. Širvydo žodyną. – *Lietuvos TSR MA darbai.* Serija A, 4(45), 131–142.

LUKŠAITĖ I. 1995: Pirmojo Konstantino Sirvydo žodyno pavadinimas. – *Knygotyra* 21, 126–132.

URBUTIS V. 1967: Pirmasis lietuvių kalbos žodynas ir keletas jo retų žodžių. – *Baltistica* 3(2), 209–218.

ZINKEVIČIUS Z. 1981: Sirvydas ar Širvydas? – *Baltistica* 17(1), 28–41; perspausdinta: Z. Zinkevičius. *Rinktiniai straipsniai* 3, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2003, 53–66.

ZINKEVIČIUS Z. 2011a: Jono Jaknavičiaus *Evangelijos* XVIII a. pabaigoje. – *Acta Linguistica Lithuanica* 54–55, 167–168.

ZINKEVIČIUS Z. 2011b: Apie Konstantino Sirvydo *Promptuarium* egzempliorių. – *Acta Linguistica Lithuanica* 54–55, 169–170.

KONSTANTINAS SIRVYDAS AND HIS MILIEU

Summary

The paper offers an overview of research done in the second half of the 20th and the beginning of the 21st century and focusing on some selected works of Konstantinas Sirvydas.

The author of the present paper introduces the results of his previous dialectological and textological research into the works by Konstantinas Sirvydas and Jonas Jaknavičius. Linguistic and spelling elements found in the language of an anonymous assistant of K. Sirvydas and J. Jaknavičius are described. The dialectological analysis gives a clue to K. Sirvydas' native dialect and its location—east of Anykščiai. J. Jaknavičius' native dialect is located in the eastern part of the 17th century Lida region; the dialect of the anonymous assistant is located to the west or north-west from the birth place of J. Jaknavičius.

Tadeusz Piotrowski
Wyższa Szkoła Filologiczna we Wrocławiu

Słownik Konstanta Szyrwida na tle leksykografii polskiej i europejskiej

Trójjęzyczny słownik Konstantinasa Sirvydasa (1580–1631), zwanego po polsku Konstantym Szyrwidem[1], a zatytułowany *Dictionarium trium lingvarum in usum studiosae iuventutis*, obejmujący polski, łacinę i litewski, był dziełem niewątpliwie popularnym, sądząc z kilku wydań opublikowanych w latach 1629, 1631, 1642, 1677, 1713, 1718. Takie daty podaję za Piotrem Grzegorczykiem (1967: 90), który z kolei kierował się bibliografią Karola Estreichera (1934: 358–359). O dacie ostatniego wydania słownika K. Szyrwida, tzn. 1718, którą, zapewne za P. Grzegorczykiem, podają i inni autorzy, Józef Reczek (1980: 264) pisze w przypisie, że „jest to jakieś nieporozumienie", choć nie wyjaśnia dlaczego. Mimo swej popularności wydawniczej słownik nie cieszył się dużym zainteresowaniem uczonych polskich, polscy historycy leksykografii traktowali słownik jako dzieło wtórne, oparte na materiale słownika Grzegorza Knapiusza (1621), z dodatkiem ekwiwalentów litewskich. Taki sąd potwierdza zresztą nawet pobieżne porównanie obu słowników, wydania III K. Szyrwida z roku 1642, dostępnym w wersji cyfrowej na http://gluosnis.vu.lt/biblio/dperziura.pradzia?nr=40, ze słownikiem Knapskiego, dostępnym w wersji cyfrowej np. na http://www.mimuw.edu.pl/polszczyzna/Knapski/Knapski_DjVu/.

[1] W niniejszym artykule pisanym po polsku tak też będę go nazywał. Ze względu na nieznajomość języka litewskiego mogę odnosić się jedynie do literatury w innych językach, przede wszystkim w języku polskim.

Włodzimierz Gruszczyński zauważa (2011: 65), że w źródłach litewskich podaje się jako datę najwcześniejszą wydania słowika K. Szyrwida rok 1620; która jest wcześniejsza od daty wydania G. Knapiusza (1621), co sprawia, że można wątpić w jej prawidłowość, ponieważ dzieło K. Szyrwida ukazałoby się przed publikacją swego wzorca. Wyjaśnienie tego pozornego paradoksu można znaleźć w pracach Kazysa Pakalki (np. krótkie omówienie po polsku z 1997) czy J. Reczka (1980), który je omawia szerzej. K. Pakalka mianowicie sądzi, że w pierwszym wydaniu (właśnie z 1620) K. Szyrwid opierał się na słowniku Nicolausa Volckmara z końca XVI wieku, nie G. Knapiusza. Ponieważ wywody K. Pakalki zdają się być wysoce hipotetyczne (por. argumenty J. Reczka na temat datowania słownika według znaków wodnych), a ponieważ nie jestem przygotowany do ich analizy, w niniejszym artykule będę trzymał się opisów bardzo tradycyjnych i datował pierwsze wydanie słownika K. Szyrwida na 1629 rok.[2]

Jeśli chodzi o historyków języka w Polsce, najpoważniejszym omówieniem słownika K. Szyrwida po polsku nadal pozostaje artykuł J. Reczka (1980), opublikowany z okazji przedruku słownika. Choć stwierdza on w zakończeniu swego artykułu, że wznowienie tego rzadkiego słownika „powitać trzeba z zadowoleniem. Ułatwi to nie tylko lituanistom, ale i polonistom dokładne zbadanie tego niesłusznie zapomnianego ogniwa w łańcuchu staropolskich prac leksykograficznych" (Reczek 1980: 267), to tak się niestety nie stało.

W niniejszym artykule nie będę zajmował się zawartością językową słownika K. Szyrwida, będzie mnie on interesował właśnie ze względu na swą przynależność gatunkową. Słowniki należą do

[2] Badacze spuścizny leksykograficznej K. Szyrwida są zdania, że pierwszy słownik języka litewskiego ukazał się przed 1620 rokiem. Podobne twierdzenie znajduje uzasadnienie w pracach K. Pakalki. Por. też artykuł Zigmasa Zinkevičiusa w niniejszym tomie (uwaga redaktorska).

gatunku szczególnego rodzaju, są jednocześnie tekstem jak i metatekstem, służącym do opisu innych tekstów (por. szerzej w Piotrowski 2001), przy czym opis słownikowy jest zwykle traktowany jako kodyfikujący język, dający prawo do posługiwania się daną jednostką, a nawet ją nobilitujący. W dziejach kultury europejskiej najczęściej słowniki opracowywane były w celach pedagogicznych, jako pomoc przy nauce obcego języka lub przy tłumaczeniu między dwoma, lub kilkoma, językami. Do XVIII wieku słowniki opracowywane były dla kształcących się elit, gdy chciały się posługiwać językami prestiżowymi, zwłaszcza uniwersalnymi (dla kultury europejskiej, rzecz jasna), przede wszystkim łaciną. Ekwiwalenty innojęzyczne były traktowane jako rodzaj metajęzyka, przy pomocy którego można opisać znaczenie jednostek leksykalnych łacińskich, bądź, jeśli wychodzić od jednostki niełacińskiej, np. polskiej, można wówczas dojść do właściwego wyrażenia łacińskiego. Bywały nieliczne wyjątki, tzn. słowniki mające większą ambicję niż pomaganie w dydaktyce, tworzące dalej wzorce dla innych słowników, bądź stanowiące dla nich źródło materiału. Myślę tu przede wszystkim o słowniku łacińsko-francuskim Roberta Estienne'a, *Thesaurus lingvae latinae* z 1536 roku, który, jak słusznie pisze Patrick Hanks (2010), stworzony został tak naprawdę jako słownik jednojęzyczny, łaciński, z ekwiwalentami francuskimi. Swoją drogą wpływ nowatorskich koncepcji leksykograficznych Estienne'a nie został dobrze omówiony w historii leksykografii polskiej, w której, gdy wspominano o kulturze, słowniki zwykle traktowane były jako elementy polityki narodowościowej.

Słownik K. Szyrwida będę więc traktował jako słownik pedagogiczny, tłumaczeniowy. Jak i słownik G. Knapskiego miał być używany do nauki łaciny, a wyrazy polskie i litewskie miały służyć jako rodzaj metajęzyka. Ponieważ w czasach K. Szyrwida łaciny nauczano tradycyjną metodą tłumaczeniową, w swoim referacie chciałbym rozpatrywać dzieło K. Szyrwida jako słownik o funkcji słownika tzw. tłumaczeniowego. Nieco zagadkowe z tego względu jest układ języ-

ków, słownik jest, przypomnijmy, polsko-łacińsko-litewski. Można sądzić, że był przede wszystkim przeznaczony dla osoby posługującej się językiem polskim, by mogła odnaleźć łacińskie wyrażenie. Trudno sądzić, że taka osoba miała go używać, by odnaleźć wyrażenie litewskie; można natomiast przypuszczać, że mógł służyć do tłumaczenia tekstów języka polskiego przez osobę, prymarnie posługującą się litewskim. Taka osoba mogła też się nim posiłkować, aby dezambiguować wyrażenie polskie lub łacińskie. Jest więc ciekawym przykładem słownika zarówno aktywnego, dla użytkowników łaciny, jak i pasywnego, dla użytkowników litewskiego.

W dalszej części artykułu spojrzę na słownik K. Szyrwida w kontekście innych słowników dwujęzycznych lub wielojęzycznych, wydawanych w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim, które zbiorczo będę nazywał Rzeczpospolitą Obojga Narodów. Jak postaram się dalej wykazać, na podstawie prostego chronologicznego zestawienia dat wydań tych słowników można wyciągnąć ciekawe wnioski. Następnie porównam owo chronologiczne zestawienie z analogicznym zestawieniem słowników dwujęzycznych i wielojęzycznych, wydawanych w podobnym okresie w Wielkiej Brytanii i w Niderlandach, zwracając uwagę na uwarunkowania historyczno-kulturowe.

Najpierw zajmiemy się słownikami, które P. Grzegorczyk w swej bibliografii słowników polskich wskazuje jako pierwsze słowniki przekładowe z danym językiem, wskazanym w Tabeli 1 (za Piotrowski 2001). Ponieważ w bibliografii P. Grzegorczyka znajduje się wiele niekonsekwencji, dla równowagi podam drugie zestawienie, sporządzone przez Włodzimierza Gruszczyńskiego (2011). Taką niekonsekwencją jest np. częściowe wyodrębnienie słowników wielojęzycznych, jak trójjęzycznego słownika Murmeliusa, do osobnego działu *Wielojęzyczne słowniki zabytkowe XVI i XVII wieku* (s. 30), gdy analogiczny trójjęzyczny słownik K. Szyrwida z wieku XVII umieszczony jest wśród przekładowych słowników języka polskiego w zestawieniu z litewskim, a dział słowników prze-

kładowych z niemieckim otwiera słownik czterojęzyczny z wieku XVI. Jednak nadal jedynie bibliografia P. Grzegorczyka pozwala na całościowe spojrzenie na leksykografię polską.

Tabela 1. *Słowniki z językiem polskim i innymi językami wg P. Grzegorczyka*

Słowniki tłumaczeniowe: *język polski* a inne języki	Rok wydania	Słowniki tłumaczeniowe: *język polski* a inne języki	Rok wydania
turecki	1548	angielski	1828
niemiecki	1574	czeski	1851
litewski	1629	włoski	1856
francuski	1701	jidysz	1916
szwedzki	1705	hiszpański	1922
rosyjski	1775	węgierski	1936

Poniżej znajduje się zestawienie sporządzone przez W. Gruszczyńskiego (Tabela 2), po którym umieściłem kilka słów komentarza:

Tabela 2. *Słowniki z językiem polskim a innymi językami wg W. Gruszczyńskiego*

Słowniki z językiem polskim i innymi językami, wśród nich następujący (-e)	Rok wydania
niemiecki	1526
węgierski	1531
włoski	1532
turecki	1548
francuski	1566
grecki, hebrajski, hiszpański, angielski (Calepinus)	1585
niderlandzki (Calepinus)	1590
czeski, chorwacki, portugalski (Megiser)	1603

Słowniki z językiem polskim i innymi językami, wśród nich następujący (-e)	Rok wydania
litewski	1629
arabski, perski (Meninski)	1680
łotewski	1683
szwedzki	1705
cerkiewnosłowiański	1722
rosyjski	1775

Trzeba zauważyć, że te dwa zestawienia nie są całkowicie porównywalne, ponieważ w Tabeli 1 umieszczono słowniki, w których dane języki zostały umieszczone jako główne, zostały one niejako zaprojektowane dla użytkowników tych języków. W. Gruszczyński zaś (Tabela 2) uwzględnia także słowniki, w których umieszczono język polski jakby mechanicznie, obok innych głównych języków Europy, takich jak wielojęzyczne dzieła Calepinusa czy Megisera (Megiserusa). Pojawienie się działu ze słownictwem polskim w takich wielojęzycznych słownikach wskazuje raczej na prestiż jakim cieszył się dany język, czy, ściślej, jego użytkownicy, w danym okresie. Można natomiast sądzić, że często pojawienie się słownika przywołanego w Tabeli 1 spowodowane było prawdziwymi potrzebami komunikacyjnymi.

Mimo wszystkich różnic podobieństwa między oboma zestawieniami są uderzające. Otóż na pierwszych pozycjach występują te same języki, choć w różnej kolejności: niemiecki, turecki, francuski i litewski. Grupa tych czterech języków wyraźnie rozpada się na dwie podgrupy, choć nie są one rozłączne. Jedna z nich obejmuje języki prestiżowe, bądź o cechach uniwersalnych, czy to w Europie w ogóle, jak francuski, czy to w Europie Środkowej i Wschodniej, jak niemiecki. Niemiecki długie wieki służył jako lingua franca na tych obszarach, ze względu na mobilność terytorialną użytkowników niemieckiego oraz ponieważ kultura niemie-

cka służyła jako kultura transmisyjna przy przenoszeniu nowinek z centrum kulturowego Europy na peryferia, o czym świadczy także ogromna ilość zapożyczeń z języka niemieckiego w językach wspomnianego regionu (por. Piotrowski 2008). Druga grupa obejmuje języki sąsiadów, jak Turcja i Niemcy[3], ważnych czy to ze względów strategiczno-politycznych, to Turcja, czy kulturowo-polityczno-strategicznych[4], to Niemcy. Do tej grupy należy także zaliczyć język litewski, jeżeli traktować Wielkie Księstwo Litewskie jako zupełnie odrębne od Królestwa Polskiego, jako najbliższy sąsiad Polski Księstwo miało zupełnie wyjątkowe znaczenie, bo zespolone z nią było licznymi więzami politycznymi, gospodarczymi i kulturowymi. Przejdźmy do skrótowego omówienia dzieł leksykograficznych z językiem polskich i innymi językami.

Słowniki, w których pojawia się polski i niemiecki, to najstarsze drukowane słowniki polskie w ogóle, a wyrazy z obu języków występują z hasłami łacińskim. To *Dictionarius Ioannis Murmellii variarum rerum* (1526) oraz *Dictionarium trium lingvarum* Franciszka Mymera (1528). Oba ukazały się w Krakowie, co jest o tyle ważne, że w tych czasach mieszczaństwo krakowskie było nade wszystko niemieckojęzyczne, szczególnie jego elity. W 1579 wydano pierwszy słownik niemiecki i polski bez pośrednictwa łaciny. Słowników z językiem niemieckim w dziejach leksykografii polskiej powstało bardzo dużo, P. Grzegorczyk w swej bibliografii do roku 1964 notuje prawie 80 tytułów. Odpowiada to znaczeniu kultury niemieckiej dla rozwoju kultury polskiej. Bardzo wiele opracowano także słowników z francuskim, choć mniej niż z niemieckim, P. Grzegorczyk podaje prawie 60 tytułów. Niestety,

[3] Wyraz *Niemcy* oczywiście ma umowne znaczenie, określa tereny, na których dialekt niemiecki służył jako język pierwszy, lub jeden z takich języków, a sam teren miał różne nazwy, od Świętego Cesarstwa Rzymskiego, przez różnie zwane księstwa, do Republiki Federalnej Niemiec.

[4] Warto przypomnieć, że, wbrew propagandzie, granica zachodnia Polski była najspokojniejszą w jej dziejach.

W. Gruszczyński nie opisuje słownika z roku 1566, który miałby być pierwszym słownikiem z francuskim, podaje natomiast słownik z roku 1574, *Dictionarius seu nomenclatura quator linguarum,* czterojęzyczny, z łaciną, francuskim, polskim i niemieckim. W jego wcześniejszych wydaniach zamiast francuskiego pojawiał się włoski. Pierwszy słownik z polskim i francuskim, w którym nie pojawia się inny język, ukazuje się w roku 1701.

Wśród najstarszych słowników W. Gruszczyński odnotowuje dzieła z polskim i węgierskim, włoskim oraz tureckim, ich opis można znaleźć u P. Grzegorczyka. Użytkownicy wszystkich tych języków odgrywali ważną rolę w historii Polski; - włoski, poprzez królową Polski z Włoch i, co za tym idzie, dobrze znany wpływ kultury włoskiej na polską; - węgierski poprzez króla z Węgier, a także z względu na znaczenie handlu z Węgrami, choć wpływy węgierskiego były bardzo małe. Najbardziej intrygujące są zapewne słowniki z tureckim. Turcja była przez długie wieki sąsiadem Rzeczpospolitej, zachodziły problemy z porozumiewaniem się, choćby w kwestiach wojskowych. Pierwszy słowniczek turecko-polskim powstał w roku 1548, był częścią publikacji Bartłomieja Georgiewicza *Rozmowa z Turczynem o wierze krześcijańskiej.* Był to pierwszy w ogóle słownik polski, który nie zawierał łaciny. W podobny sposób wydano słowniczek polsko-turecki, w książce *Dzieie tureckie* z roku 1615. Bibliografia P. Grzegorczyka zawiera 7 słowników z tureckim, wszystkie, z wyjątkiem jednego, to dzieła niesamodzielne.

Pierwszy słownik z polskim i litewskim to oczywiście słownik K. Szyrwida. P. Grzegorczyk wskazuje 22 słowniki z litewskim i polskim, jest ich więc dużo, choć wiele z nich nie jest samodzielnymi opracowaniami; pierwsze, w którym występują tylko te dwa języki, powstały na początku XIX wieku. Słowniki, jak widać, są znakomitym wskaźnikiem statusu kulturowego danych nacji czy języków i należy podkreślić, że historia leksykografii wskazuje na szczególny status litewskiego, jeżeli przyjąć wskaźniki ilościowe. Czy podobnie jest w przypadku innych tradycji leksykograficznych?

Tabela 3. *Słowniki z językiem niderlandzkim i innymi językami*

Słowniki tłumaczeniowe: *język niderlandzki* a inne języki	Rok wydania	Słowniki tłumaczeniowe: *język niderlandzki* a inne języki	Rok wydania
francuski	1546	rosyjski	1813
malajski	1612	duński	1826
hiszpański	1617	jawajski	1827
angielski	1647	japoński	1855
jidysz	1710	szwedzki	1907
włoski	1710	turecki	1971
portugalski	1714	polski	1977
niemiecki	1719		

Tabela 4. *Słowniki z językiem angielskim i innymi językami*

Słowniki tłumaczeniowe: *język angielski* a inne języki	Rok wydania	Słowniki tłumaczeniowe: *język angielski* a inne języki	Rok wydania
francuski	1530	niemiecki	1687
włoski	1550	szwedzki	1741
hiszpański	1591	rosyjski	1772
holenderski	1647	polski	1828

Aby odpowiedzieć na to pytanie w następnej części artykułu zajmę się podobnym porównaniem historii leksykografii innych języków, poprzez zestawienie dat pierwszych wydań, aby można było stwierdzić, na ile sytuacja, jaką obserwujemy w dziejach leksykografii polskiej, jest typowa. W tym celu sporządziłem dwa zestawienia słowników dla dwóch tradycji leksykograficznych, niderlandzkiej i angielskiej, opierając się na następujących syntetycznych opracowaniach, dla niderlandzkiego, Osselton 1991; dla

angielskiego: Hausmann 1991; O'Connor 1991; Pätzold 1991; Steiner 1991; Stupin 1985.

Dane z obu tabel można zinterpretować analogicznie do danych polskich, można w nich wyróżnić te same grupy co w przypadku słowników z terenu Rzeczpospolitej. Są to przede wszystkim słowniki języków najbliższych sąsiadów, zwłaszcza języków ważnych kulturowo lub politycznie, czyli francuski czy włoski, a także języki kultur z przyczyn historycznych istotnych dla danej grupy językowej. Wyróżnia się tu przede wszystkim malajski i jidysz dla niderlandzkiego, słownik z malajskim pojawia się ze względu na ambicje kolonialne Niderlandów, jidysz zaś ze względu na ważną kulturowo grupę Żydów mieszkających w tym kraju. Można jednak wysnuć i bardziej ogólne wnioski.

Pojawienie się słownika dwujęzycznego oznacza, że kontakty między dwoma społecznościami są dość częste. Muszą one takie być, ponieważ opracowanie słownika powinno się opłacać autorowi i wydawcy, toteż liczą oni na zysk ze sprzedaży przynajmniej kilkuset egzemplarzy. Słownik zaś może być używany zarówno przy kontaktach sporadycznych, gdzie służy do tłumaczenia wybranych wyrazów, jak i intensywnych, gdzie służy do nauki języka obcego. Najwyraźniej zaś ważnym bodźcem do opracowania słownika dwujęzycznego jest oddalenie językowe dwóch społeczności. W krajach, których języki są zbliżone do siebie, długo nie powstają słowniki dwujęzyczne obu języków, ponieważ można się porozumieć bez pośredników w rodzaju słownika. Najczęściej słownik dwujęzyczny opracowuje zaś reprezentant tej kultury, która jest bardziej zainteresowana tą drugą kulturą. Dlatego też tak późno pojawia się słownik z holenderskim i z niemieckim, oba języki są podobne do siebie, analogiczna sytuacja jest ze słownikami języka polskiego i czeskiego. Stąd też pierwszy słownik z językiem polskim i francuskim czy polskim i angielskim opracował Polak, ale pierwszy odrębny słownik ukraińsko-polski opracował Ukrainiec, a pierwszy słownik z czeskim i polskim — Czech, choć, przypomnijmy, czeski aż do renesansu był uważany

w polsce za język elit, jednak był na tyle zbliżony do polskiego, że nie zachodziła potrzeba opracowania odrębnego słownika.

W Niderlandach słownik z jidysz pojawia się dość wcześnie, w Polsce, terenie największego skupiska Żydów w Europie, pierwszy słownik z językiem polskim i jidysz pojawia się dopiero w XX wieku; choć słowniki z sakralnym hebrajskim ukazują się nieco wcześniej, w połowie XIX wieku. Żydzi polscy żyli w większości w zamkniętych społecznościach, najwyraźniej Polacy i Żydzi nie odczuwali zbytniej potrzeby komunikowania się ze sobą za pośrednictwem jidysz. Słowniki z XX wieku, wymieniane przez P. Grzegorczyka w jego bibliografii, były ułożone przez samych Żydów, i to, charakterystycznie, najczęściej były to kompendia polsko-jidysz. Wydają się być też przeznaczone dla asymilujących się Żydów, nie zaś dla Polaków. Wreszcie wspomnijmy, że ogromnym bodźcem do układania słowników w XIX wieku było pojawienie się nacjonalizmów, to one sprawiły, że pojawiły się np. duże słowniki czesko-niemieckie (por. Gellner 1991); Benedict Anderson w swej monografii z 1997 poświęca cały rozdział roli słowników w budzeniu świadomości narodowej.

Tak więc słowniki nie tylko są świadectwem rozwoju kultury, jej kontaktów z innymi kulturami, ale były uważane za instrumenty inżynierii społecznej czy językowej, mogące prowadzić do zmiany poczucia pewnej wspólnoty społecznej, przede wszystkim tej największej, wyobrażonej: narodu. Jednak w czasach K. Szyrwida jeszcze takich ambicji odnośnie do słowników nie żywiono.

Literatura

Anderson B. 1997: *Wspólnoty wyobrażone: rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, Kraków: Znak.

Calepinus A. 1585: *Dictionarium ubi Latinis dictionibus: Hebraeae, Graecae, Gallicae, Italicae, Germanicae, Hispanicae, et quae nunquam antehac, Polonicae, Ungaricae, et Anglicae nunc primum adjecta sunt*, Lugduni.

Estienne R. 1536: *Dictionarium, seu Latinae linguae thesaurus* <...>, Paris: Robert Estienne.

Estreicher K. 1934: *Bibliografia polska*. Część III, tom XIX, ogól-

nego zbioru tom XXX. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności. – http://www.estreicher.uj.edu.pl/baza_estreichera/skany.php?module=skany/Bibliografia_Staropolska/30_Tom_XXX/.

GELLNER E. 1991: *Narody i nacjonalizm*, Warszawa: PIW.

GRUSZCZYŃSKI W. 2011: Nie tylko łacina, czyli o słownikach zestawianych z polszczyzną w słownikach z XVI, XVII i XVIII wieku. – *Problemy leksykografii. Historia – metodologia – praktyka*, Warszawa: Wydawnictwo Lexis, 53–72.

GRZEGORCZYK P. 1967: *Index lexicorum Poloniae. Bibliografia słowników polskich*, Warszawa.

HANKS P. 2010: Lexicography, Printing Technology, and the Spread of Renaissance Culture. – *Proceedings of the 14th EURALEX International Congress*. Red. Anne Dykstra and Tanneke Schoonheim, Leeuwarden: Fryske Akademy, 988–1006.

HAUSMANN F. J. & O. REICHMANN & H. E. WIEGAND & L. ZGUSTA (red.) 1989—1991: *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Internationales Handbuch der Lexikographie. International Encyclopedia of Lexicography*. 3 tomy, Berlin: Walter de Gruyter.

HAUSMANN F. J. 1991: La lexicographie bilingue anglais-français, français-anglais. – *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Internationales Handbuch der Lexikographie. International Encyclopedia of Lexicography*. 3 tomy. Red. F. J. Hausmann & O. Reichmann & H. E. Wiegand & L. Zgusta, Berlin: Walter de Gruyter, 2956–2960.

KNAPIUSZ G. 1621: *Thesaurus polonolatino-graecus seu promptuarium lingua Latinae et Graece <...>*, F. Caesario, Cracoviae. – http://www.mimuw.edu.pl/polszczyzna/Knapski/Knapski_DjVu/.

MEGISERUS H. 1603: *Thesaurus polyglottus vel Dictionarium multilingue es 40 circiter <...> linguis <...> constans*. Francofurti a.M.: Sumpt, autoris.

O'CONNOR D. 1991: Bilingual lexicography: English-Italian, Italian-English. – *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Internationales Handbuch der Lexikographie. International Encyclopedia of Lexicography*. 3 tomy. Red. F. J. Hausmann & O. Reichmann & H. E. Wiegand & L. Zgusta, Berlin: Walter de Gruyter, 2970–2976.

OSSELTON N. E. 1991: Bilingual lexicography with Dutch. – *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Internationales Handbuch der Lexikographie. International Encyclopedia of Lexicography*. 3 tomy. Red. F. J. Hausmann & O. Reichmann & H. E. Wiegand & L. Zgusta, Berlin: Walter de Gruyter.

PAKALKA K. 1997: Trójjęzyczny słownik Konstantina Sirvydasa (Resumé). –

Senasis Konstantino Sirvydo žodynas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 26–29.

PÄTZOLD K. M. 1991: Bilingual lexicography: English-German, German-English. – *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Internationales Handbuch der Lexikographie. International Encyclopedia of Lexicography*. 3 tomy. Red. F. J. Hausmann & O. Reichmann & H. E. Wiegand & L. Zgusta, Berlin: Walter de Gruyter, 2961–2969.

PIOTROWSKI T. 2001: *Zrozumieć leksykografię*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

PIOTROWSKI T. 2008: Zapożyczenia leksykalne w języku polskim jako ślady relacji kulturowych. – *Język polski w europejskiej przestrzeni kulturowo-językowej*. Red. St. Gajda, Opole: Uniwersytet Opolski, 375–399.

RECZEK J. 1980: Słownik Konstantego Szyrwida (z okazji fototypicznego wydania). – *Język polski* 60(4), 262–267.

STEINER R. J. 1991: Bilingual lexicography: English-Spanish, Spanish-English. – *Wörterbücher. Dictionaries. Dictionnaires. Internationales Handbuch der Lexikographie. International Encyclopedia of Lexicography*. 3 tomy. Red. F. J. Hausmann & O. Reichmann & H. E. Wiegand & L. Zgusta, Berlin: Walter de Gruyter, 2949–2955.

STUPIN L. P. 1985: *Leksikografija anglijskogo jazyka*, Moskva: Vyssšaja Škola.

KONSTANTYN SZYRWID'S DICTIONARY AGAINST THE BACKGROUND OF POLISH AND EUROPEAN LEXICOGRAPHY

Summary

The paper first discusses the reception of the trilingual dictionary *Dictionarium trium lingvarum in usum studiosae iuventutis* by Konstantinas Sirvydas (in Polish: Konstantyn Szyrwid; 1580–1631) in meta-lexicographic literature in Poland. Then the paper goes on to describe the book as a translation dictionary and its features; the dictionary seems to have served as a pedagogical tool: as an 'active' dictionary for users of Latin and as a 'passive' dictionary for users of Lithuanian. The paper investigates the role of K. Szyrwid's dictionary in Polish lexicography and against the background of other bilingual and monolingual diction-

aries in Poland and Lithuania, comparing the situation in Poland at that time to that in the United Kingdom and the Netherlands, mostly taking into account cultural and social factors. It follows from the discussion that K. Szyrwid's dictionary belongs to the earliest bilingual dictionaries, contrasting Polish with languages other than Latin or Greek, which signifies that Lithuanian was treated as a language of special cultural, political and strategic status. A comparison of the situation in lexicography in Poland and Lithuania with that in other European countries leads to a conclusion that in Europe dictionaries were clear indicators of the status of a language and its users in a given culture.

KONSTANTINO SIRVYDO ŽODYNAS LENKŲ IR EUROPOS LEKSIKOGRAFIJOS KONTEKSTE

Santrauka

Straipsnis pradedamas diskusija apie tai, kaip Konstantino Sirvydo (1580–1631) trikalbis žodynas *Dictionarium trium linguarum in usum studiosae iuventutis* buvo vertinamas Lenkijos metaleksikografinės literatūros kontekste. Aprašomi pagrindiniai knygos, kaip dvikalbio žodyno, bruožai. Atrodo, labiausiai jis pasitarnavo mokymo tikslams; juo daugiau naudojosi lotynų kalbos vartotojai, mažiau lietuvių kalbos vartotojai. Straipsnyje tyrinėjamas K. Sirvydo žodyno vaidmuo lenkų leksikografijoje, atsižvelgiant į kitus Lenkijoje ir Lietuvoje išleistus vienkalbius ir dvikalbius žodynus. Lyginama situacija tuometėje Lenkijoje ir Jungtinėje Karalystėje bei Nyderlanduose, daugiausia dėmesio skiriant kultūros ir socialiniams veiksniams. Iš diskusijos aiškėja, kad K. Sirvydo žodynas priklauso ankstyviausiems dvikalbiams žodynams, jame lenkų kalba priešpriešinama ne lotynų ir graikų, bet kitai kalbai. Manytina, kad tai rodo, jog lietuvių kalba turėjo ypatingą kultūrinę, politinę ir strateginę vertę. Leksikografijos pasiekimų Lenkijoje ir Lietuvoje lyginimas su kitomis Europos šalimis leidžia daryti išvadą, kad Europoje žodynai žymėjo kalbos ir jos vartotojų konkrečioje kultūroje statusą.

Włodzimierz Gruszczyński
Małgorzata B. Majewska
Instytut Języka Polskiego PAN

Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku i jego źródła słownikowe

Prace nad *Słownikiem języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* (SXVII) trwają od ponad pięćdziesięciu lat[1]. W roku 1954 powstała w Polskiej Akademii Nauk Pracownia Historii Języka Polskiego XVII i XVIII wieku, przed którą postawiono cel leksykograficznego opracowania polszczyzny barokowej. Tak piszą o tym Krystyna Siekierska i Teresa Sokołowska (1999: IV):

> *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* miał wypełnić lukę między *Słownikiem polszczyzny XVI wieku* a *Słownikiem języka polskiego* pod redakcją W. Doroszewskiego, obejmującym materiał od 2. połowy XVIII wieku. O konieczności wypełnienia tej luki pisał prof. Stefan Hrabec we wstępie do *Słownika polszczyzny XVI wieku*. Planowany nowy *Słownik* miał stanowić dalszy ciąg zbiorów polskiej leksyki historycznej, wobec tego powinien być porównywalny z już opracowanymi dziełami, tak pod względem badanego obszaru języka, jak i sposobu opracowania.

Na początku lat sześćdziesiątych zespół opracował kanon źródeł do *Słownika*. Na liście znalazły się wówczas 442 pozycje bibliograficzne o bardzo zróżnicowanym charakterze. W kolejnych latach wypracowywano koncepcję *Słownika*. Dyskutowano nad modelem jego makrostruktury i mikrostruktury. Próbą realizacji przyjętych

[1] Historię *Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* omawiają: K. Siekierska (1998), K. Siekierska, T. Sokołowska (1999), a także M. Majdak (2012a).

założeń koncepcyjnych było opracowanie i wydanie *Słownika języka Jana Chryzostoma Paska*[2]. Jednocześnie przez cały czas prowadzono ekscerpcję źródeł. Niestety sytuacja w końcu lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku wymusiła ograniczenie zakresu prowadzonych prac. Wstrzymano ekscerpcję i ograniczono kanon do 220 dzieł. W 1996 przystąpiono do wydawania SXVII. Zasady opracowywania haseł były ustalone w czasie dyskusji po ukazaniu się zeszytu próbnego[3]. Wtedy zadecydowano między innymi o tym, by w każdym artykule hasłowym podawać informacje dotyczące frekwencji opisywanych jednostek w ekscerpowanych źródłach. Podjęto również decyzję, aby na tym etapie prac „zrezygnować z redakcyjnego opracowywania partykuł, przyimków, spójników i zaimków, które stanowią ogromne obciążenie czasowe i objętościowe *Słownika*. Postanowiono, że spisy tych wyrazów będą załączone w formie indeksów do każdego tomu, natomiast jako hasła słownikowe będą się ukazywały oddzielnie" (Siekierska, Sokołowska 1996: VI). *Słownik* miał być przygotowywany metodami tradycyjnymi. Artykuły hasłowe powstawały najpierw w wersjach rękopiśmiennych, następnie były przepisywane na komputerze i w takiej postaci przekazywane do wydawnictwa, gdzie dokonywano ich konwersji na format wydawniczy. Ostatni przygotowany i wydany tą metodą zeszyt[4] był zarazem ostatnim zeszytem tomu I zawierającego hasła na literę *A*. Ukazał się on w 2004 r. W tym samym roku kierownictwo pracowni objął Włodzimierz Gruszczyński, a jedną z jego

[2] *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska* 1–2. Red. H. Koneczna, W. Doroszewski, t. 1–2, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1965–1973. Na temat słownika, por. m.in.: Majdak (2012b).

[3] *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku. Zeszyt próbny*. Oprac. zespół Pracowni Historii Języka Polskiego XVII/XVIII w. pod kierunkiem K. Siekierskiej, Kraków, 1996.

[4] *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*, zeszyt 5. Oprac. zespół Pracowni Historii Języka Polskiego XVII/XVIII w. pod kierunkiem K. Siekierskiej, Kraków, 2004.

pierwszych decyzji było zawieszenie wydawania wersji drukowanej i przystąpienie do opracowania założeń słownika w wersji elektronicznej. Spowodowane było to wieloma względami, między innymi koniecznością przyspieszenia prac, zwiększenia podstawy materiałowej, obniżenia kosztów (por. Gruszczyński 2005).

SXVII to opracowanie historycznego materiału leksykalnego pochodzącego ze źródeł datowanych na lata 1601–1764. Całość słownictwa tego okresu wcześniej nie była objęta odrębnym naukowym opisem leksykograficznym. SXVII wypełnia w ten sposób lukę w polskiej leksykografii historycznej. Dzięki temu słownictwo polskie ze wszystkich epok będzie mieć swoje naukowe opracowanie w postaci następujących słowników (prace nad większością z nich trwają):

- *Słownik staropolski* 1–11. Red. S. Urbańczyk, Kraków: IJP PAN, 1953–2002: zawiera ok. 23 tys. haseł, odpowiadających w zasadzie wszystkim wyrazom polskim z tekstów powstałych do 1500 r.; słownik zakończony (por. Kucała 2003), obecnie trwają prace nad suplementami i erratami;
- *Słownik polszczyzny XVI wieku* 1–35 (SXVI). Red. M. R. Mayenowa, F. Pepłowski (1–34), K. Mrowcewicz, P. Potoniec (od 35, do hasła ROWNY), Wrocław: Ossolineum, 1966–1994, Warszawa: IBL PAN, 1995 i nast.: zawiera niezwykle drobiazgową charakterystykę leksyki polskiej wyekscerpowanej z tekstów z lat 1501–1600; kanon obejmuje ponad 200 źródeł; skany dostępne w Internecie http://spxvi.edu.pl;
- *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* 1 (*A–Ażust*). Red. K. Siekierska, Kraków: IJP PAN, 1999–2004; przeniesiony do Internetu i tam kontynuowany pod kierownictwem W. Gruszczyńskiego; dostępny pod adresami http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl/pan_klient/index.php lub http://sxvii.pl;
- *Słownik języka polskiego* 1–10 i suplement (SJPDor.). Red. W. Doroszewski, Warszawa, 1958–1969: zawiera opis leksyki wyekscer-

powanej z tekstów polskich od połowy XVIII w. do czasu opracowania słownika. Podstawę opracowania artykułów hasłowych stanowiło około 7 mln fiszek z ekscerptami z ponad 3000 źródeł; słownik dostępny w Internecie: http://doroszewski.pwn.pl.

Gromadzne od ponad pięćdziesięciu lat cytaty ze źródeł barokowych tworzą kartotekę SXVII, która liczy ponad trzy miliony fiszek. Nie jest to dużo w porównaniu z zwartością kartoteki SXVI liczącej około siedmiu milionów fiszek. Zespół opracowujący SXVII ma świadomość konieczności rozszerzania ekscerpcji o wcześniej nieopracowane teksty z epoki. Działania mające na celu systematyczne powiększanie kanonu źródeł są prowadzone programowo[5]. Nie oznacza to jednak, że uzupełniana jest kartoteka. Ekscerpcja prowadzona jest metodami półautomatycznymi. Dzięki temu możliwe jest ciągłe dodawanie nowych, interesujących cytatów. Tworzone są nowe artykuły hasłowe na podstawie nowo pozyskanych źródeł. Oczywiście w dalszym ciągu podstawą prac są fiszki zawierające ekscerpty ze źródeł. Zmiana metody pracy – przejście z papieru na nośnik elektroniczny – umożliwia ciągłe modyfikowanie, a w szczególności uzupełnianie artykułów hasłowych, które były już wcześniej opracowane. Dotyczy to także haseł na literę A. Wystarczy porównać zawartość dwóch artykułów hasłowych AARON i AARONOWY, by przekonać się o skali uzupełnień w stosunku do wersji drukowanej.

Warto podkreślić, że źródła do SXVII mają zróżnicowany charakter. Są wśród nich różnego rodzaju teksty artystyczne, naukowe, urzędowe i prasowe. Ich zestawienie znajduje się w pierwszym zeszycie. W kolejnych zeszytach drukowano uzupełnienia kanonu. Na ciągle wydłużające się liście źródeł znajdują się także XVII-

[5] Obecnie jest ich ponad 800, a faktycznie cytowanych w artykułach hasłowych opublikowanych w Internecie – 798. Wraz ze wzrostem liczby przygotowanych artykułów hasłowych będzie rosła liczba źródeł i źródeł cytowanych.

i XVIII-wieczne słowniki. To dla zespołu opracowującego SXVII bardzo ważny rodzaj źródeł. W wielu artykułach hasłowych przytaczane są fragmenty *Thesaurusa* Grzegorza Knapiusza i *Dykcjonarza* Michała Troca[6]. O ważności źródeł słownikowych świadczy fakt, że niekiedy artykuł hasłowy zawiera cytaty pochodzące wyłącznie ze słowników, por. np. hasła: ALMARA, BARWIERNIA, POMUCHLA czy KNAK.

Na liście źródeł wykorzystywanych w SXVII znajduje się kilkanaście słowników różniących się objętością i przeznaczeniem. Są wśród nich słowniki rękopiśmienne, które ze względu na sposób utrwalenia nie odegrały większej roli w historii polskiej leksykografii. Są słowniki drukowane, w tym te, które były używane przez dziesiątki lat w szkołach i uczelniach XVII- i XVIII-wiecznej Polski. Wykorzystywane źródłowo słowniki pochodzą z całego okresu objętego ekscerpcją i zostały wydane w różnych miastach Polski i poza jej ówczesnymi granicami.

Poniżej podajemy leksykograficzne źródła SXVII, a przy każdym z nich (po skrócie oznaczającym dany słownik) – liczbę dotychczasowych cytowań w opublikowanych dotąd artykułach hasłowych[7]:

- *DanKolaDyk* (1199 cyt.) – Danet Pierre [tłum. Dymitr Kola]. *Nowy wielki dykcjonarz Imci X. Daneta opata francuski, łaciński i polski obfitujący w najlepsze sposoby mówienia z obserwacjami krytyki i gramatyki* 1–2, Warszawa, 1743–1745.
- *DasHünDict* (199 cyt.) – Dasypodius Piotr. *Dasypodius catholicus, hoc est Dictionarium latino–germano–polonicum, germanico–latinum et polono–latino–germanicum* 1, Gdańsk, 1642.

[6] Dokładne dane bibliograficzne słowników będących źródłami dla SXVII podane są niżej.

[7] W chwili pisania niniejszego artykułu opublikowanych było ponad 15 tys. artykułów hasłowych zawierających ogółem ok. 52 tys. cytatów z 798 źródeł.

- *JaśDict* (49 cyt.) – Marian z Jaślisk. *Dictionarium sclauo–polonicum* – M. Karaś i A. Karasiowa. *Dykcjonarz Słowiańsko–Polski*, Wrocław, 1969 [według rękopisu z 1641 r.]
- *Kn* (3730 cyt.) – Knapiusz Grzegorz. *Thesaurus polono–latino–graecus seu promptuarium linguae latinae et graecae* [wydanie II], Kraków, 1643.
- *KnŁacPol* (75 cyt.) – Knapiusz Grzegorz. *Thesauri polono–latino–graeci Gregorii Cnapii E. Societatas Iesu tomus secundus, latinipolonicus*, Kraków, 1644.
- *KomDobrOrb* (73 cyt.) – Komensky Jan Amos [tłum. Maciej Dobracki]. *Orbis sensualium pictus, Hoc est <...> Nomenclatura Latino–Gallico–Germanico–Polonice*, Brzeg, 1667.
- *KulUszDyk* (137 cyt.) – Kulikowski Uszak Józef. *Mały dykcjonarz polski i francuski*, Poznań, 1746.
- *LodDict* (29 cyt.) – Loderecker Piotr. *Dictionarium septem diversarum linguarum*, Praga, 1605. Wyd. fototypiczne: *Dział polski w siedmiojęzycznym słowniku Piotra Lodereckera*. Wyd. V. Francič, Wrocław, 1972.
- *PolPar* (62 cyt.) – *Nowy Francuski y Polski parlament albo książka Rozmów Łacińskich, Niemieckich, Francuskich i Polskich <...>*, Gdańsk, 1653.
- *SłowPolŁac* (202 cyt.) – [*Słownik anonimowy polsko–łaciński i łacińsko–polski*], rękopis, cz. I, k. 1–147, cz. II, k. 1–112 (niedatowany, zapewne z I połowy XVII w.; oryginał w Bibliotece Narodowej w Paryżu).
- *SzyrDict* (322 cyt.) – Szyrwid Konstanty. *Dictionarium trium linquarum*, Wilno, 1642. Wyd. fototypiczne, Wilno, 1979.
- *T III* (3131 cyt.) – Troc (Trotz) Michał Abraham. *Nowy dykcjonarz to jest mownik polsko–niemiecko–francuski*, Lipsk, 1764.

Jak widać z powyższego, poszczególne słowniki nie są cytowane w SXVII jednakowo często. Do najczęściej cytowanych należą

słowniki G. Knapiusza, P. Daneta, M. Troca i K. Szyrwida. Ten ostatni znacznie rzadziej od pozostałych.

Nie ulega wątpliwości, że status formy językowej będącej reprezentantem hasła w słowniku jest zupełnie inny niż status formy językowej występującej w dowolnym innym tekście. Nie dziwi więc to, że współcześni leksykografowie zazwyczaj niezbyt chętnie wyzyskują materiał z innych słowników jako ilustrację tekstową w swoich dziełach. Zauważmy na przykład, że SJPDor. nie umieszcza w materiale ilustracyjnym cytatów ze słowników wydanych wcześniej, a zaznacza jedynie, w których dane hasło wystąpiło[8].

Niekiedy SJPDor. przytacza cytaty za słownikiem M. S. B. Lindego, nie cytuje natomiast samych haseł M. S. B. Lindego jako tekstów z epoki, podobnie jak nie cytuje innych dziewiętnastowiecznych i dwudziestowiecznych słowników, np. Mrongowiusza, Rykaczewskiego czy Arcta. M. S. B. Linde z kolei niektóre dawniejsze słowniki wyzyskiwał. Poniżej przykład przytoczenia słownika G. Knapiusza przez M. S. B. Lindego.

SENTENCYA, yi, ż., **SENTENCYJKA**, i, ż., *dem.*, powieść poważna do obyczajów życia służąca. *Cn. Th.* 988,

Najczęściej zamiast cytatu z G. Knapskiego pojawia się skrót oznaczający ten słownik, co ma w zamyśle autora stanowić informację o obecności danego hasła w *Thesaursie*. Sposoby wyzyskiwania *Leksykonu* Mączyńskiego przez M. S. B. Lindego szczegółowo omówił, jak wiadomo, W. Kuraszkiewicz (1977).

Wydaje się, że w naukowych słownikach historycznych pominięcie dawnych prac leksykograficznych byłoby poważnym błędem. Problemem jest więc raczej nie to, czy wyzyskiwać dawne materiały leksykograficzne, ale jak to robić. Nie jest też całkiem oczywiste, czy jednakowo traktować wszystkie dawne leksykony. Słow-

[8] *Słownik języka polskiego*. Pod red. W. Doroszewskiego, Warszawa, 1958, s. XLVIII.

niki, które powstały w wieku XVII i pierwszej połowie XVIII (dokładniej do roku 1764) różnią się wieloma cechami od słowników XVI-wiecznych. Najważniejsza dla autorów dzisiejszych słowników historycznych jest – jak się zdaje – rola polszczyzny wobec innych zarejestrowanych w słownikach języków. W wieku XVI w zasadzie nie powstał żaden słownik, w którym polszczyzna stanowiłaby język wyjściowy[9]. Ówcześni słownikarze tłumaczyli w swych dziełach wyrazy łacińskie, niemieckie, czeskie, czasem inne obce na polski, podając jednowyrazowe ekwiwalenty istniejące w ówczesnej polszczyźnie, albo mniej lub bardziej rozbudowane peryfrazy. Czasami uciekali się do objaśnień metajęzykowych, gdy ekwiwalentów w polszczyźnie nie było. Brak polskich odpowiedników prowadził niekiedy do tworzenia neologizmów słowotwórczych lub prób wprowadzania do polszczyzny zapożyczeń. Tak relatywnie często czynił F. Mymer w swoim *Dictionarium*, wykorzystując jako źródło język czeski. Wiek XVII to początek leksykografii polsko-obcojęzycznej, której znamienitym przedstawicielem jest oczywiście wydany w 1621 roku *Thesaurus* G. Knapskiego. Zwróćmy uwagę, że część łacińsko-polska tego słownika ukazała się w 1626 r., a więc po części polsko-łacińskiej, co oznacza, że punktem wyjścia w pracy G. Knapskiego były najprawdopodobniej polskie jednostki leksykalne. Niemal półtora wieku po *Thesaurusie* ukazał się oparty na nim, pod względem siatki haseł, a po części także podziału na znaczenia, trzeci tom *Dykcjonarza* M. Troca (polsko–niemiecko–francuski), w którym polszczyzna również jest językiem wyjściowym.

Słowniki polsko-obcojęzyczne są niewątpliwie wiarygodniejszym źródłem informacji o dawnej polskiej leksyce niż słowniki obco-

[9] Za XVI-wieczny słownik z polskim wyjściowym można ewentualnie uważać część polsko-niemiecką dykcjonarza N. Volckmara z1596 r., choć jest to w zasadzie indeks polskich słów z części zasadniczej słownika z odpowiednikami niemieckimi (por. Gruszczyński 2011: 58).

językowo-polskie. Autorzy tych pierwszych byli w znacznie mniejszym stopniu narażeni na pokusę tworzenia neologizmów i w konsekwencji rejestrowania jednostek, które faktycznie nie funkcjonowały w języku. Nie powinno więc dziwić, że słowniki przekładowe są przez leksykografów historycznych wyzyskiwane niejednakowo. W dwóch słownikach historycznych – SXVI i SXVII – dawne słowniki nie są traktowane w identyczny sposób. W SXVI poza wyjątkowymi wypadkami, o których dalej, autorzy poszczególnych haseł nie cytują *in extenso* haseł z dawnych dykcjonarzy i nomenklatorów. Wykorzystują je jedynie do ustalenia łacińskich odpowiedników opracowywanych w SXVI jednostek leksykalnych. Co ciekawe, w tym celu posługują się również XVII-wiecznym *Thesaurusem* G. Knapskiego. SXVI zasadniczo nie cytuje słowników z epoki. Konsekwencją jest to, że w opisie poszczególnych jednostek nie są podawane inne niż łacińskie odpowiedniki polskiego hasła. Nie ma niemieckich wyrazów z J. Murmeliusza (1526), F. Mymera (1528) czy A. Calagiusa (1579). Nie ma innojęzycznych odpowiedników z Calepina. SXVI z zasady pomija informacje metajęzykowe podawane przez autorów dawnych słowników. Cytaty z dawnych słowników pojawiają się w SXVI tylko wówczas, gdy istnienie danej jednostki leksykalnej w XVI wieku poświadcza wyłącznie któryś z wymienionych słowników.

W SXVII obowiązują inne zasady. Przyjęcie i realizowanie odrębnych niż stosowane w SXVI założeń ugruntowało się od czasu, gdy opracowywana jest wersja internetowa SXVII. Od niedawna przyjęliśmy zasadę, żeby cytować słowniki we wszystkich artykułach hasłowych, do których zawierają stosowny materiał[10].

Po pierwsze, obowiązkiem każdego autora jest sprawdzenie, czy opracowywane przez niego hasło występuje w następujących słow-

[10] Na razie nie udało się uzupełnić pod tym względem wszystkich opracowanych wcześniej artykułów hasłowych.

nikach: *Słowniku staropolskim*, SXVI, *Thesaurusie* G. Knapskiego (w II wydaniu z 1632 r.), *Dykcjonarzu* M. Troca, SJPL, SJPWil., SJPWar. oraz w SJPDor. Jak widać, dwa wśród ośmiu – *Thesaurus* G. Knapskiego i *Dykcjonarz* M. Troca – to słowniki z epoki.

Po drugie, hasła ze słowników, a zwłaszcza z G. Knapskiego i M. Troca są i powinny być cytowane na równi z innymi źródłami. Jest to możliwe, bo w kartotece SXVII znajduje się niemal pełna informacja o występowaniu jakiegoś wyrazu w obu słownikach, nawet jeśli nie stanowił on w nich odrębnego hasła (por. np. w *Thesaurusie* użycie formy leksemu *galarda* w artykule hasłowym **Táńcuię** – *tańcuię gonionego/ galárdę etc.*, s. 1125 [właśc. 1135]). *Thesaurus* G. Knapskiego był na początku prac nad SXVII jednym ze źródeł wyekscerpowanych w 100 procentach, ale w opublikowanym drukiem I tomie SXVII nie zawsze cytowano go w artykułach hasłowych[11]. Podobnie było z cytatami z *Dykcjonarza* M. Troca, który również został dość dokładnie rozpisany na fiszki.

[11] Warto tu dodać, że wydaniem *Thesaurusa*, które przyjęto za podstawę w pracach nad SXVII była edycja 2. z roku 1643, która w zgodnej opinii historyków języka jest edycją poprawioną i uzupełnioną. Stało się tak, mimo że wydanie 1. z roku 1621, zostało wiele lat temu w całości rozpisane na kartki (później kartki te niestety nie zostały uporządkowane alfabetycznie). Skutkiem takiej decyzji jest m.in. problem z datowaniem cytatów i chronologią w dokumentacji materiałowej w hasłach SXVII. Dość powiedzieć, że z formalnego punktu widzenia cytaty z wykorzystywanego przez SXVII wydania z słownika K. Szyrwida, opracowanego – jak wiadomo – na podstawie *Thesaurusa*, powinny być uznane za wcześniejsze niż odpowiadające im cytaty z dzieła G. Knapskiego. Aby tego uniknąć przy automatycznym układaniu cytatów wg dat powstania/opublikowania dzieł, przypisaliśmy 2. edycji *Thesaurusa* datowanie 1621–1643, co – rzecz jasna – nie jest wyjściem idealnym ani ostatecznym. Obecnie rozpatrujemy możliwość dołączenia dokumentacji z wydania 1. do już istniejących haseł i uwzględniania jej (bez rezygnacji z cytatów z wydania 2.) w nowo tworzonych artykułach hasłowych. Niezwykle pomocne będzie dla nas zeskanowanie egzemplarza 1. wydania *Thesaurusa*.

Dykcjonarz M. Troca cytowano w I tomie SXVII dużo rzadziej niż *Thesaurus* G. Knapskiego, ponieważ zespół SXVII nie miał egzemplarza *Słownika*, co utrudniało weryfikację informacji podanych na fiszkach. Obecnie stało się to dużo łatwiejsze dzięki temu, że oba te słowniki nie tylko zostały zeskanowane, ale także zindeksowane, a dostęp do nich możliwy jest bezpośrednio z formularza redakcyjnego opracowanego jako informatyczne narzędzie do edycji artykułów hasłowych, którym posługuje się zespół SXVII.

Należy zaznaczyć, że obowiązujące w SXVII zasady przytaczania haseł z obu najważniejszych słowników z epoki są odmienne. Różnice wynikają ze specyficznych cech obu źródeł. Cytaty z *Thesaurusa* zazwyczaj są skracane. Pozostawiamy tylko ekwiwalenty łacińskie, a w uzasadnionych wypadkach jedynie ich wybór. Pomijamy zaś ekwiwalenty greckie oraz informacje o autorach i komentarze językowe odnoszące się do materiału łacińskiego. Cytaty z M. Troca pozostawiamy w zasadzie niezmienione. W szczególności przytaczamy ekwiwalenty zarówno niemieckie, jak i francuskie. Pozostawiamy kwalifikatory zakresowe, stylistyczne, a także informację fleksyjną odnosząca się do wyrazu polskiego. Słuszność przyjęcia takich rozwiązań widać np. w naszym artykule hasłowym BŁAGACZ. W cytacie ilustrującym drugie znaczenie został zachowany pozornie niepotrzebny fragment zawierający informację fleksyjną dotyczącą rzeczownika *wiesiołek* będącego barokowym synonimem wyrazu *błagacz*. Sens nieskracania cytatów polega na tym, że każdy z nich trafia automatycznie nie tylko do edytowanego hasła, ale też do korpusu tekstów XVII-wiecznych, który powstaje równolegle ze słownikiem[12]. Każdy z zapisanych w korpusie cytatów można będzie wyzyskać w tworzonych później hasłach za pomocą prostej wyszukiwarki. Autor hasła WIESIOŁEK

[12] Również z tego powodu zdecydowano, że cytaty w SXVII , o ile to możliwe, nie powinny być skracane.

będzie mógł wykorzystać cytat wprowadzony do korpusu przy okazji redagowania hasła BŁAGACZ a w nim informacja o formie dopełniacza będzie bardzo ważna.

Oprócz oczywistych korzyści wynikających z cytowania dawnych słowników należy dostrzegać również trudności. Jedną z nich jest pytanie o to, co cytować. Czy cytować tylko polskie fragmenty haseł? Czy przytaczać całe hasło? W początkowym okresie przygotowywania artykułów hasłowych do SXVII stosowano raczej tę pierwszą zasadę. Działo się to ze względu na wymuszoną sposobem edycji konieczność oszczędności miejsca. Niekiedy prowadziło to do tego, że cytaty z *Thesaurusa* i *Dykcjonarza* były mało czytelne. Pomijanie fragmentów w językach obcych doprowadzało do tego, że cytat ograniczał się czasami do podstawowej formy wyrazu hasłowego pozbawionej jakiejkolwiek informacji semantycznej.

Jak powiedziano wyżej, w wersji elektronicznej SXVII przyjęliśmy zasadę cytowania również ekwiwalentów obcojęzycznych, choć jej stosowanie może mieć pewne konsekwencje negatywne. Wynikają one z faktu, że cytaty ze źródeł wchodzą nie tylko do SXVII, ale też do korpusu tekstów XVII-wiecznych. W artykule hasłowym CHODAK w cytacie z *Thesaurusa*: „Chodak/ co rad chodzi/ Ambulator <...> vide Biégácz. *Kn 67*" występuje łaciński wyraz *ambulator*. Jeśli nie byłby on w korpusie w żaden sposób odróżniony od wyrazów polskich, to pojawiłby się na liście wyników przeszukiwania form wyrazowych rozpoczynających się od ciągu liter *ambu-* oprócz form rzeczowników *ambulatr* 'stołek, krzesło' i *ambus/ ambuz* 'rodzaj kowadła', co niewątpliwie byłoby niepożądane.

Inną potencjalną trudność stanowi to, że ekwiwalentem polskiego wyrazu w słowniku przekładowym może być wyraz obcy zapisany tak samo lub bardzo podobnie jak wyraz polski. W *Dykcjonarzu* M. Troca jest na przykład hasło „Administrator. Administrator. administrateur". W oryginale wyrazy z poszczególnych języków wydrukowane są różnymi rodzajami czcionki, co sprawia, że czytelnik wie, iż drugi wyraz jest niemieckim ekwiwalentem

wyrazu polskiego. W SXVII niemożliwe i niezasadne byłoby imitowanie różnych rodzajów i krojów czcionek[13]. Częściowym rozwiązaniem problemu, o którym mowa, jest oznaczanie elementów obcojęzycznych w cytatach. Wprowadziliśmy znaczniki, które powodują, że w naszych artykułach hasłowych wyrazy niepolskie w cytatach zapisane są inną czcionką, a w trakcie przeszukiwania korpusu ignorowane przez wyszukiwarkę:

– Administrator. Administrator. administrateur. *T III 2.*

Nie jest to oczywiście wyjście idealne, bo takim samym krojem pisma zapisane są wszystkie jednostki obcojęzyczne i użytkownik SXVII może mieć trudności z rozpoznaniem języka, z którego pochodzi ekwiwalent. Widać ten problem w hasłach zawierających cytaty z mniej znanych słowników i/lub mniej znanych języków, np. w hasłach: MIERZWIK czy WIDA:

– Der Stindt/ Mierzwik m. *Małczłök A6v.*
– Der Stint/ Spirinchus. Mierzwik [...] *Dreslöc C11.*
– Der Stint Norß Mierzwik [...] *Deplöer E2.*

Ideałem byłoby wprowadzenie znaczników dla poszczególnych języków, ale to oznaczałoby dodatkową pracę przy wpisywaniu haseł do formularza i w istotny sposób spowolniłoby prace nad *Słownikiem*.

Zakres i sposób cytowania to poniekąd kwestie techniczne. Istotniejszy jest problem interpretacji faktów językowych, o których informują autorzy dawnych słowników. Trudne jest już jednoznaczne stwierdzenie, czy proponowany przez dawnych słownikarzy sposób wyodrębniania znaczeń powinien być wiążący dla dzi-

[13] Zwróćmy uwagę, że oba problemy powstają nie tylko przy cytowaniu słowników, ale też przy cytowaniu większości standardowych XVII-wiecznych tekstów ciągłych, które zawierają dużą liczbę nieprzyswojonych wyrazów z języków obcych, zwłaszcza z łaciny.

siejszego leksykografa. A jeśli tak, to w jakimś stopniu. Autorzy SXVI spotykają się z tym problemem rzadko, bo XVI-wieczne słowniki, choćby ze względu na ich objętość, relatywnie rzadko odnotowywały wieloznaczność zawartych w nich jednostek. Może z tego powodu w instrukcji dla redaktorów SXVI znajduje się chyba tylko jeden fragment odnoszący się do tego zagadnienia. Co znamienne, uwagi są formułowane wobec *Thesaurusa* G. Knapskiego, a nie słowników XVI-wiecznych:

> Jeżeli podział wyrazu na hasła w *Cn* nie odpowiada naszemu podziałowi na znaczenia (tj. wyraz wieloznaczny potraktowany jest tam syntetycznie), odpowiednik staramy się przydzielić do naszych znaczeń, pomagając sobie nowymi słownikami łacińsko-polskimi. Wyrazy łacińskie wieloznaczne notujemy pod każdym z wydzielonych u nas odpowiednich znaczeń[14].

W SXVII problem polisemii jest znacznie poważniejszy. Wynika on z faktu, że stopień świadomości słownikarzy średniopolskich był na tyle wysoki, że ich decyzje redakcyjne mogły wynikać z rozpoznanych przez nich cech semantycznych opisywanych jednostek. G. Knapiusz zwykle opisywał polisemy w kilku artykułach hasłowych. M. Troc numerował znaczenia w obrębie jednego artykułu hasłowego. Przykładem ilustrującym zjawisko pierwsze może być hasło GÓRNY, które w SXVII jest dopiero opracowywane. Już jednak na tym etapie zauważalny jest problem – czy wyodrębniać wszystkie znaczenia zaproponowane dla tego hasła przez M. Troca. Autor *Dykcjonarza* zaproponował sześć znaczeń, z których trzecie wydaje się dość wątpliwe, zwłaszcza że nie wprowadził go G. Knapski. A może dodanie znaczenia przez M. Troca jest tym bardziej istotne? Do wstępnej wersji artykułu hasłowego w SXVII zostały one wszystkie wprowadzone.

[14] Instrukcja redakcyjna *Słownika polszczyzny XVI wieku*, Toruń, 1976 [maszynopis powielony], 145.

1. » pochodzący z gór, charakterystyczny dla gór, górski «:
2. » znajdujący się na pewnej wysokości, wyżej nad czymś leżący «:
   - Gorny/ wzgorę będący/ nagorny. Superus <...>. Limen superum, inferum <...>. Kn 203.
   - Gorny. <...> 2) Ober-, der oben ist. <...> d'enhaut; qui est en haut. <...> gorne mieszkanie. T III 404–405.
3. » wysoko wznoszący się; wysoko latający; wysoki «:
   - Gorny. <...> 3) hoch, als der Flug eines Vagels. <...> haut, en parlant du vol d'un oiseau. <...> orzeł gornym się nad wszystkie ptaki unosi lotem. T III 404–405.
4. » położony bliżej źródeł rzeki, w górach albo między górami «:
   - Gorny. <...> 4) Ober-, als ein Land. <...> haut, supérieur, eloigné de la mer comme un païs. <...> gorne Woiewodztwa; gorna Saxonia. T III 404–405.
5. » główny, zwierzchni, naczelny; najwyższy «:
   - Głowny. <...> 5) hoch, Ober-, von Gerichten. <...> supérieur, grand, prémier, en parlant de quelques oficiers.
6. *przen.* » wzniosły, podniosły, dumny, pyszny; napuszony; górnolotny «:
   - Gorny/ <...> vide Pyszny. Kn 203.
   - Gorny. <...> 6) stoltz, hochmüthig. <...> haut, orgueilleux, arrogant, fier. <...> umysł górny, fantazya górna; Hiszpani są gorni i gorno mowią. T III 404–405.

Analogiczny problem widać w haśle GADAĆ, w którym nie wydaje się specjalnie uzasadnione wyodrębnienie drugiego znaczenia (*gadać z psami*).

Niekiedy kłopot jest jeszcze większy, bo dotyczy sposobów wyodrębniania jednostek leksykalnych. Chodzi przede wszystkim o to, że zarówno G. Knapski, jak M. Troc wprowadzali do swoich słowników stosunkowo często jednostki ponadjednowyrazowe, nie wprowadzając w ogóle jednego z ich składników jako samodzielnego hasła. W *Thesaurusie* występuje na przykład taka seria haseł:

Iést oratorski/ ábo iésty krasomowskie, **Iéstámi nárabiam/ iésty czynię**, **Iéstámi nárabiáiący**, **Iéstámi nárabiánié**, **Iéstow mistrz**, **Iéstow náuká**. Czy wszystkie te połączenia wyrazowe mają charakter ustabilizowany? Dlaczego G. Knapski nie wprowadził do swego *Thesaurusa* po prostu hasła *iést*? W tym wypadku problem jest o tyle mało istotny, że wyraz *gest/jest* występuje stosunkowo często w innych niesłownikowych źródłach i pojawia się w nich oczywiście nie tylko w kontekstach wymienionych przez G. Knapskiego. Jak jednak traktować wyraz *aksamitka*, który znamy tylko ze słownika M. Troca, gdzie stanowi on część wyrażenia: „Aksamitka dziecinna. Fallhut der Kinder. bourrelet d'enfant" (T, 4). Oczywiście wypadki takie zdarzają się również w tekstach źródłowych niebędących słownikami. Wtedy podjęcie decyzji jest łatwiejsze, ponieważ są to rzeczywiste użycia tekstowe. Napotkanie wyrażenia *aksamitka dziecinna*, np. w inwentarzu dworskim, nie wykluczałoby tego, że istniały inne aksamitki, w szczególności przeznaczone dla dorosłych. Jeśli spotykamy takie połączenie w słowniku (a prócz niego brak jakichkolwiek przykładów), musi rodzić się przypuszczenie, że aksamitki były zawsze dziecięce... Jak wówczas jednak zdefiniować znaczenie wyrazu *aksamitka* i czy w ogóle powinno się je wprowadzać?

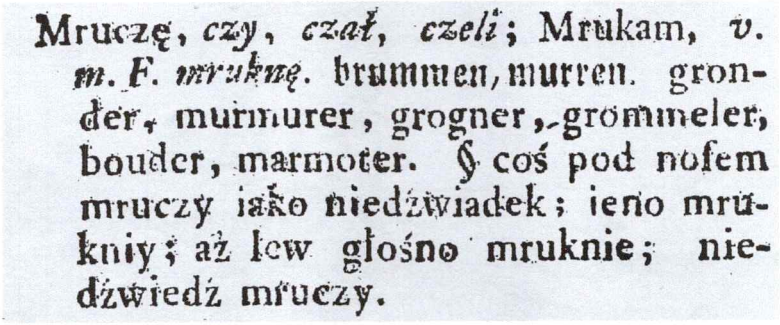
Bardzo ważnym zagadnieniem są również różnice pomiędzy opisami gramatycznymi przyjmowanymi przez autorów dawnych słowników i tymi, które przyjmujemy dziś. Problem widać we wspomnianym już wcześniej haśle GADAM ze słownika M. Troca. Podana jest w nim forma „*futurum*" tego czasownika: *gadnę*, którą z punktu widzenia dzisiejszej wiedzy gramatycznej uznajemy za formę odrębnego czasownika. Następnie podane są cztery znaczenia czasownika hasłowego. Czy wszystkie z nich powinno się przypisać w SXVII również czasownikowi *gadnąć*, jeśli trzecie z nich to 'dużo mówić'?

Można oczywiście uniknąć niektórych spośród omówionych tu problemów. Wystarczy wrócić do wcześniejszej decyzji i przestać

cytować słowniki w SXVII. Wydaje się jednak, że byłoby to wylanie dziecka z kąpielą, bo dzięki tym cytatom nie tylko poznajemy historię języka, ale też historię świadomości językowej i historię leksykografii. W niektórych hasłach SXVII jak na dłoni widać, którzy słownikarze szczególnie chętnie korzystali z dzieł swoich poprzedników.

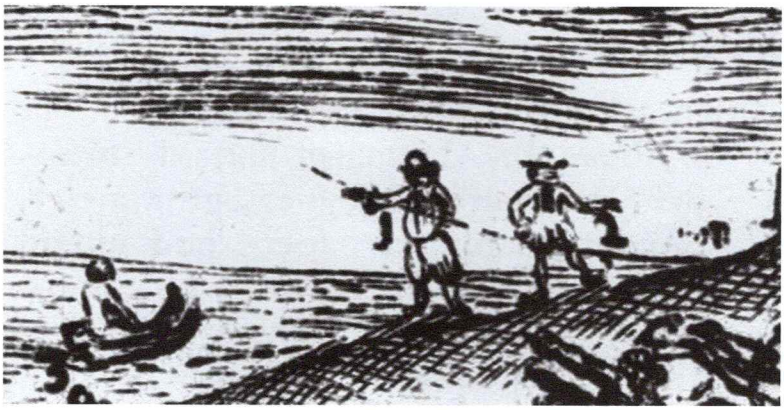
Na zakończenie rozważań poświeconych słownikowym źródłom w SXVII należy zwrócić uwagę na fakt, że słowniki z epoki mogą wzbogacić wszystkie elementy współczesnego, naukowego opisu leksykograficznego. Oprócz oczywistych korzyści, którymi mogą być: poświadczenie leksemu, poświadczenie czasu i miejsca użycia, poświadczenie formy podstawowej, poświadczenie wariantu fonetycznego i poświadczenie wariantu morfologicznego są też nie mniej istotne, ale nie tak oczywiste. Dawne słowniki pozwalają rozpoznać postać i znaczenie historycznych frazeologizmów, jak na przykład w haśle GALANTERIE ze słownika P. Daneta: GALANTERIE <...> ZARAZIĆ się szpetną chorobą od niewiast, od wszeteczeństwa galanteryki nabyć, na aptekę zarobić. DanKolaDyk II, 74.

Dawne słowniki dzięki zawartym w nich informacjom gramatycznym uwiarygodniają niewystępujące we współczesnej polszczyźnie formy fleksyjne. Jak na przykład w pokazanym poniżej haśle ze słownika M. Troca.

Mruczę, *czy*, *czał*, *czeli*; Mrukam, *v. m. F. mruknę*. brummen, murren. gronder, murmurer, grogner, grommeler, bouder, marmoter. § coś pod nosem mruczy iako niedźwiadek; ieno mrukniy; aż lew głośno mruknie; niedźwiedź mruczy.

Należy podkreślić, że różne słowniki w różny sposób wzbogacają materiał leksykalny, co wynika z ich budowy, objętości i przeznaczenia. Czasem pozwalają lepiej poznać i zrozumieć rzeczywistość zapisaną w języku dzięki zamieszczonym w nich ilustracjom, jak na przykład słownik Jana Amosa Komenskiego (KomDobrOrb), w którym znajduje się rysunek dowodzący, iż w XVII wieku jeżdżono na łyżwach (*ná Łyszwách*), które wyglądały w zasadzie tak samo jak dziś (por. na rysunku osobę oznaczoną numerem „2").

CXXXV.
Zawody
ábo
Zawodńicza grá.
Chłopcy
ćwiczą śię w biegániu/
ábo po Ledźie/ 1
ná Łyżwách 2
gdźie śię też woźą
ná Sáńiách: 3

Nie należy lekceważyć dawnych słowników również jako źródeł informacji o zależnych formach fleksyjnych, łączliwości, rekcji, nawet frekwencji. Można bowiem założyć, że słownikach zawierających najmniejszą liczbę haseł zostały opisane jednostki najczęściej używane. Niekiedy mogą posłużyć jako pomoc w ustalaniu etymologii, ale nade wszystką są świadectwem ciągłości i zmienności polszczyzny.

Literatura

ADAMIEC D. 2004: Frazeologia w „Słowniku języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku". – *Problemy Frazeologii Europejskiej* 6, 59–71.

GRUSZCZYŃSKI W. 2005: O przyszłości „Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku". – *Poradnik Językowy* 7, 48–61.

GRUSZCZYŃSKI W. 2011: Nie tylko łacina, czyli o językach zestawianych z polszczyzną w słownikach z XVI, XVII i XVIII wieku. – *Problemy leksykografii. Historia – metodologia – praktyka*. Red. W. Gruszczyński, L. Polkowska, Warszawa, 53–72.

KUCAŁA M. 2003: Ukończony został „Słownik staropolski". – *Język Polski* 83, 1–4.

KURASZKIEWICZ W. 1977: Linde wobec Mączyńskiego. – *Studia Polonistyczne* 5, 40.

MAJDAK M. 2012a: Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku. – *Poradnik Językowy* 8, 105–111, także: http://www.leksykografia. uw.edu.pl.

MAJDAK M. 2012b: *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska*, Wrocław 1965–1973, red. H. Koneczna, W. Doroszewski. – *Poradnik Językowy* 9, 95–98, także: http://www.leksykografia.uw.edu.pl.

SIEKIERSKA K. 1998: *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*, historia przedsięwzięcia, założenia teoretyczne, plan prac, prognozy na przyszłość. – *Język Polski* 78, 82–90.

SIEKIERSKA K., SOKOŁOWSKA T. 1996: Historia słownika. – *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* 1, zeszyt 1. Oprac. zespół Pracowni Historii Języka Polskiego XVII/XVIII w. pod kierunkiem K. Siekierskiej, Kraków, s. IV–VIII oraz na internetowej stronie *Słownika* pod adresem http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl/.

Słowniki (z pominięciem słowników źródłowych dla SXVII*):*

CALAGIUS 1579: *Synonyma Latina vocum phrasiumque orationis <...> quibus accesserunt voces atque phrases Polonicae*, A. Calagius, Vratislaviae 1579 (and 3 later editions). – http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=5630&from=FBC.

MURMELIUSZ 1526: *Dictionarius Ioannis Murmellii variarum rerum <...> cum Germanica atq[uae] Polonica interpretatione<...>*, Cracoviae 1526 i późniejsze wydania [wydanie fototypiczne edycji z 1528 r.: Walecki (ed.) (1997)].

MYMER 1528: *Dictionarium trium linguarum* [F. Mymerus], Cracoviae 1528 i późniejsze wydania [wydanie fototypiczne: Walecki (ed.) (1997)].

SJPDor. – *Słownik języka polskiego* 1–10 + suplement. Red. W. Doroszewski, Warszawa, 1958–1969 [edycja na CD-ROM: Warszawa, 1997; http://doroszewski.pwn.pl/].

SJPL. – M. S. B. Linde. *Słownik języka polskiego*, 1–6, Warszawa, 1807–1814, 2. wyd. Lwów, 1854–1860. – http://kpbc.umk.pl/dlibra/publication?id=8173&tab=3.

SJPWar. – *Słownik języka polskiego* [tzw. *Słownik warszawski*] 1–8. Red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, Warszawa, 1900–1927. – http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/publication?id=254&tab=3.

SJPWil. – *Słownik języka polskiego* [tzw. *Słownik wileński*] 1–2. Red. A. Zdanowicz, Wilno, 1861. – http://eswil.ijp-pan.krakow.pl/.

Słownik języka Jana Chryzostoma Paska 1–2. Red. H. Koneczna, W. Doroszewski, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1965–1973.

Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku. Zeszyt próbny. Oprac. zespół Pracowni Historii Języka Polskiego XVII/XVIII w. pod kierunkiem K. Siekierskiej, Kraków, 1996.

SXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku* 1–35 [*A-Rowny*]. Ed. M. R. Mayenowa, F. Pepłowski. Wrocław, 1966–2010. – http://kpbc.umk.pl/dlibra/publication?id=17781&tab=3.

SXVII – *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* 1, zeszyt 1–5. Oprac. zespół Pracowni Historii Języka Polskiego XVII/XVIII w. pod kierunkiem K. Siekierskiej, Kraków, 1999–2004.

SŁOWNIK JĘZYKA POLSKIEGO XVII I 1. POŁOWY XVIII WIEKU (THE POLISH LANGUAGE DICTIONARY OF THE 17TH AND THE FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY) AND ITS LEXICOGRAPHIC SOURCES

Summary

The paper starts out by discussing the history of the compilation of the *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* (Dictionary of the Polish Language of the 17th and the First Half of the 18th Century) (SXVII) and its most important editorial assumptions. The focus of the authors of the present paper is on the changes in the dictionary which were introduced after it appeared and became accessible exclusively in an electronic form (on-line). The second, a more substantial part, of the paper introduces the method of use of other dictionaries employed in the development of SXVII in 1601–1764. The investigation has revealed rather different attitudes of present-day lexicographers and researchers of middle Polish towards the material collected from the old dictionaries of middle Polish. The differences are mostly due to methodological problems concerned with the material of the dictionaries, especially because the dictionaries of the 17th and 18th centuries were bi- or multilingual, and it is not entirely clear whether a modern historical dictionary should quote foreign language fragments of the entries from old dictionaries. The paper also discusses the problem of the interpretation of language facts as presented by the authors of old dictionaries—such as whether the way of defining meanings in old dictionaries should be adopted by the present-day lexicographer. Another fact which seems to be worth discussing is concerned with the presentation of the material in the old dictionaries, which enables the researcher to identify lexical units and, no less importantly, to determine or specify their semantic characteristics and grammatical and stylistic features.

SŁOWNIK JĘZYKA POLSKIEGO XVII I 1. POŁOWY XVIII WIEKU IR JO LEKSIKOGRAFINIAI ŠALTINIAI

Santrauka

Straipsnyje aptariama *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* (XVII ir XVIII amžiaus pirmosios pusės lenkų kalbos žodynas) (SXVII) sudarymo istorija ir svarbiausios jo redaktorių nuostatos. Šio tyrimo autoriai atkreipia dėmesį į pokyčius, įvykusius žodyne po to, kai jis buvo suskaitmenintas ir tapo prieinamas tik elektronine forma internete. Antrojoje straipsnio dalyje išsamiai aptariama 1601–1764 metais įprasta kitų žodynų panaudojimo SXVII žodyno sudarymui metodika. Tyrimas atskleidė gana skirtingus šiuolaikinių leksikografų ir viduriniosios lenkų kalbos specialistų požiūrį į iš senų viduriniosios lenkų kalbos žodynų surinktą medžiagą. Šie skirtumai yra daugiausia susiję su metodologinėmis žodynų medžiagos problemomis. Jų atsirado dėl to, kad XVII ir XVIII amžių žodynai buvo daugiausia dvikalbiai ar daugiakalbiai, todėl iki galo nėra aišku, ar šiuolaikiniame istoriniame žodyne reikėtų cituoti užsienio kalbos tekstų fragmentus iš senųjų žodynų. Straipsnyje taip pat aptariama kalbos faktų interpretavimo, kurio imasi senųjų žodynų sudarytojai, problema; mėginama atsakyti į klausimą, ar šiuolaikiniai leksikografai turėtų laikytis seniesiems žodynams būdingo reikšmių pateikimo būdo. Kitas diskusijų vertas dalykas yra susijęs su medžiagos pateikimu senuosiuose žodynuose – iš jų tyrėjai gali nustatyti ne tik leksinius vienetus, bet ir sužinoti daugiau apie jų semantinius, o neretai ir apie gramatinius bei stilistinius bruožus.

Izabela Winiarska-Górska
Uniwersytet Warszawski

Szesnasto- i siedemnastowieczne polskie pieśni i modlitwy ewangelików z Jednoty Litewskiej jako zjawisko językowe i stylistyczne

> *Bo z młodu Dziátki ludzi chrześcijańskich mają być ćwiczone, I w przedniejsze członki wiáry á powinności Chrześcijáńskiej, zaprawione; aby pospołu i z laty, mnożyła się w nich szczyra znajomość Boża i pobożność Chrześcijáńska záczynáłá.*
>
> *Katechizm Zborow W. X. Litewskiego*, Wilno, 1600.

Nowy typ dyskursu religijnego, jaki pojawił się w XVI w. w związku z reformacją i niewiele później kontrreformacją (reformą katolicką), byłby zapewne mniej skuteczny, gdyby w komunikacji religijnej[1] nie wyzyskano nowinek technicznych, jakimi były dru-

[1] Mam tu na myśli komunikację religijną rozumianą przede wszystkim jako relacja między Kościołem a wiernym, dotycząca formacji religijnej i kultu, w mniejszym zaś zakresie jako indywidualna relacja między wiernym a sacrum. Komunikacja religijna w zinstytucjonalizowanym kościele przybiera określony i dość sformalizowany kształt językowy, dzięki czemu tworzy się swoisty schemat tejże komunikacji. Jest ona odpowiednio ustrukturyzowana pod względem gatunkowym i językowo-stylistycznym, może podlegać ewolucji w zależności od zmieniających się potrzeb, a także – co wydaje się szczególnie ważne w wypadku chrystianizacji średniowiecznej czy późniejszej reformacji – określone szablony komunikacyjne, formy gatunkowe czy stylistyczne mogą być obiektem zapożyczeń i ew. modyfikacji. Są bowiem przeszczepiane z wyżej rozwiniętych języków kultu: greki, łaciny czy hebrajskiego na grunt tzw. języków wernakularnych. Polskie czy litewskie ewangelickie kancjonały i katechizmy adaptowały na lokalny grunt wypra-

kowana książka oraz ulotna broszura, a w oficjalnym kościelnym zwiastowaniu Pisma Świętego nie sięgnięto po takie zdobycze humanizmu i filologii, jak krytyka tekstu czy hermeneutyka, które dawały większe poczucie bliskości z „niepofałszowanym" Słowem Bożym. Postulat reformacji, by chrześcijanin oddawał się indywidualnej lekturze Biblii, dostępnej choćby w tłumaczeniu na język narodowy, w szesnasto- i siedemnastowiecznych realiach był właściwie niemożliwy do realizacji, stawiał wiernym wyższe wymagania, niż prosta umiejętność „składania liter", notabene i tak wówczas elitarna. Wymagał bowiem odpowiednich kompetencji intelektualnych oraz ukierunkowania konfesyjnego. Dlatego realizacji zasady *Sola Scriptura* (tylko Pismo) towarzyszyła swego rodzaju „praca u podstaw", czyli zintensyfikowane działania edukacyjne podejmowane przez duchownych, które przybierały różne formy, takie jak: kursoryczne czytanie i objaśnianie Pisma po nabożeństwach oraz wspieranie się w pracy duszpasterskiej odpowiednio przygotowaną pomocniczą literaturą dydaktyczną – katechizmami, kancjonałami. Stopniowo wdrażano i przyuczano wiernych do korzystania z tych publikacji, by ostatecznie dojść do czytania Pisma Świętego[2]. Podkreślić trzeba, że katechizmy, traktowane jako kompendia nauki chrześcijańskiej, początkowo były literaturą pomocniczą dla duchownych[3]. Wraz z ewolucją formalną ga-

cowane na Zachodzie Europy całe teksty (katechizmy), szablony formuł, pieśni, wskazówki co do zachowania w sytuacjach związanych z życiem religijnym, przyczyniły się do rozwoju ewangelickiego dyskursu religijnego, z jego schematami komunikacyjnymi, realizowanymi na obszarach objętych reformacją w językach narodowych.

[2] *De facto* znajomość Pisma Świętego ewangelicy zyskiwali właśnie dzięki katechizmom, w których otrzymywali odpowiednio wybrane passusy Biblii.

[3] Tzw. *Katechizm mniejszy* został opracowany przez Lutra w 1529 r. po wizytacji szkół reformacyjnych, miał nowoczesną formę pytań i odpowiedzi. Katechizm ten zawierał objaśnienia podstawowych prawd wiary, zbiór modlitw (porannych, przy stole i na wieczór), wskazówki etyczne (tzw. *Ekonomie albo*

tunku na gruncie protestanckim i aktywizacją intelektualną słuchaczy katechizmy (podobnie jak kancjonały) stawały się uniwersalnymi książkami do nabożeństwa dla ministrów, ojców – rodziców uczących dziatki i czeladź w ramach pasterstwa domowego, a w końcu także osobistą książką religijną, którą ewangelik otrzymywał jako dziecko na chrzcie, i z którą chowano go do grobu. Książki te odegrały znaczącą rolę w procesie alfabetyzacji społeczności ewangelickich[4].

Szesnasto- i siedemnastowieczne ewangelickie katechizmy i kancjonały, choć odwoływały się do form i gatunków głęboko zakorzenionych w chrześcijaństwie, dzięki możliwościom, jakie dawał druk, stanowiły przełom w rozwoju masowej literatury religijnej, stając się jednym z symboli reformy i pierwowzorem no-

tablice domowe), na końcu znajdowała się „rozmowa między duchownym, chorym a kusicielem". W rzeczywistości był pomocą dla duchownych, podobnie jak tzw. katechizm większy, który nie był tłumaczony na język polski. *Katechizm mniejszy* został przetłumaczony na język polski, od roku 1530 i do końca XVI miał 11 wydań. Na ziemie polskie docierał też *Katechizm* Kalwina, jednak w drukach litewskich od katechizmu nieświeskiego (1563) wyraźne są inspiracje *Katechizmem heidelberskim*. Katechizmy przeznaczone do pracy z wiernymi celowo miały formę uproszczoną, w przeciwieństwie do rozbudowanych katechizmów dla duchownych, takich jak np. obszerniejsze katechizmy katolickie, a zwłaszcza wydany po soborze trydenckim tzw. *Katechizm rzymski*, zbiór prawd wiary Kościoła katolickiego (po polsku wydany w 1568 i 1603), który miał charakter także apologetyczny i był odpowiedzią na katechizmy innowiercze. Dariusz Kuźmina w pracy *Katechizmy w Rzeczypospolitej XVI i początku XVII wieku*, Warszawa, 2002 (pdf. dostępny w Internecie) wskazuje, że cechą łączącą XVI- i XVII-wieczne katechizmy jest temat (treść); zasadniczo wszystkie zawierają analizę Składu Apostolskiego, Dekalogu, sakramentów i Modlitwy Pańskiej (mogą też mieć dodatkowe elementy), nie wszystkie mają formę dialogu, różna jest też ich objętość.

[4] Na polskim obszarze językowym tradycja korzystania z polskojęzycznych kancjonałów przyczyniła się do podtrzymania języka polskiego, chociażby wśród Mazurów, częściowo też na Pomorzu i Śląsku.

woczesnej książki formacyjnej[5]. Wyrazista delimitacja zróżnicowanych formalnie i genologicznie segmentów treściowych, zastosowanie „regestrów", przypisów, cytatów i dobrze oznaczonych świadectw biblijnych, a także różnego rodzaju czcionek oraz kroju pisma czyniło je łatwymi i wygodnymi w użyciu. Dzięki zdobyczom techniki katechizmy zyskały właściwe sobie zwieńczenie strukturalne, stały się nową formą gatunkową, a właściwie gatunkiem w formie kolekcji, by posłużyć się terminem wprowadzonym przez Marię Wojtak (2011)[6], której studia genologiczne nad współczesnymi polskimi modlitewnikami są punktem odniesienia dla niniejszych rozważań. Podobnie jak M. Wojtak za wyznaczniki strukturalne modlitewnika jako kolekcji uznaję:

- wyrazistą i komunikacyjnie nośną ramę tekstową (tytuł, podtytuł), który dookreśla charakter tekstu, spis treści, a także takie składniki paratekstu, czyli otoczenia tekstu, jak na przykład wstęp (tu także zalicza się wydawnictwo, imprimatur itp. elementy);
- kompozycję sylwiczną, która obejmuje zbiory (mikrokolekcje), modlitwy, pacierz, katechizm, ryty sakramentów, nabożeństwa, pieśni w określonym układzie itp.;
- współwystępowanie form wypowiedzi religijnych, a także komentarzy, aktów instruktażowych, które to składniki tworzą tekstową sylwę z konwencjonalnym zwieńczeniem strukturalnym;

[5] D. Kuźmina (2002: 52–53) przytacza następujące dane dotyczące czytelnictwa w XVI-wiecznej Rzeczypospolitej: średnia produkcja wynosiła od 500 do 1000 egzemplarzy, cena modlitewnika wynosiła od 6 do 10 groszy. Orientacyjnie pod koniec XVI w. gęś kosztowała 2 grosze, para butów 20, a ćwiertnia (ok. 130 litrów) pszenicy ponad 50 groszy. Drukowana Biblia osiągała znacznie wyższe ceny, pierwotnie – bliskie manuskryptom.

[6] Tam też obszerniejsza literatura przedmiotu. Pojęcie *gatunek w formie kolekcji* oznacza jednoczesne współwystępowanie określonych elementów izofunkcyjnych.

- zwieńczenie funkcjonalne (profetyczna funkcja globalna, dotycząca zbawienia i życia w zgodzie z zasadami wiary);
- styl typowy dla języka religijnego, z formułami, szablonami, formami liturgicznym.

Podobnie jak współczesne modlitewniki, także katechizmy i kancjonały z ostatniej ćwierci XVI wieku i XVII stulecia można traktować jak osobny gatunek. Ewangelicka książka formacyjna dość szybko bowiem wypracowała sylwiczny schemat jako główną oś kompozycyjną[7]. Tak rozumiany gatunek stał się składnikiem świadomości twórców (nadawców), funkcjonował jako zespół reguł do respektowania lub modyfikowania, przeciwstawiany był przedreformacyjnym formom piśmiennictwa religijnego dla wiernych.

Celem niniejszego artykułu jest przegląd wybranych szesnasto- i siedemnastowiecznych katechizmów/kancjonałów drukowanych w Wielkim Księstwie Litewskim przez pryzmat wymienionych powyżej wyznaczników strukturalnych. Perspektywa diachroniczna skłania do ujęcia dynamicznego, czyli do oglądu katechizmów jako gatunku *in statu nascendi*. Porównanie kilku druków, chociażby dwóch z 1553/54 i 1563 r. (brzeskiego i nieświeskiego) czy polsko-litewskiego katechizmu Melchiora (Malchera) Pietkiewicza oraz przemyślanego i bogatego treściowo katechizmu/kancjonału z 1600 roku pozwala mówić o świadomym rozwijaniu tego gatunku przez Jednotę Litewską[8].

[7] M. Wojtak (2011: 9) twierdzi, że o formie kolekcji decydują następujące elementy: zwieńczenie strukturalne, prawidłowości kompozycyjne, izofunkcyjność gatunków, które go (modlitewnik – IWG) współtworzą, sposób odzwierciedlania świata oraz zbiór wyznaczników stylistycznych.

[8] Szczegółowe omówienie ewolucji tego gatunku na przykładzie kancjonałów litewskich wykracza jednak poza ramy artykułu. Ilustracje tekstowe pochodzą z dostępnych mi mikrofilmów (wyrazistych kopii), znajdujących się w Bibliotece Narodowej w Warszawie: *Katechizm albo krotkie w iedno mieysce zebranie wiary* <...>, Nieśwież, druk Daniela z Łęczycy 1563, mf. 32993;

Rozwój katechizmów ewangelickich w Wielkim Księstwie Litewskim kształtował się analogicznie do rozwoju tego gatunku w Polsce i w Europie, zgodnie z etapami rozwojowymi reformacji w WKL[9]. Na pierwszą połowę XVII wieku przypada okres dążeń

Katechizm albo krotkie w iedno mieysce zebranie wiary <...>, Wilno, druk Jana Karcana 1594, mf. 35481; *Polski z Litewskim Katechizmem z modlitwami, psalmami i piosnkami*, Wilno, S. Wierzejski, nakładem Malchera Pietkiewicza, 1598, mf. 344; *Katechizm – kancjonał zborów W. X. Litewskiego*, Wilno [b.dr] 1600, mf. 258. Pozostałe katechizmy i kancjonały (zwłaszcza luterańskie i katolickie) nie są bezpośrednio cytowane w niniejszym artykule, dlatego ich sygnatury zostały pominięte.

[9] Z początkami reformacji w duchu luterańskim w Prusach Książęcych wiąże się rozwój popularnego piśmiennictwa religijnego w językach narodowych: polskim i litewskim. Wśród pisarzy religijnych byli Niemcy, Polacy i Litwini, tacy jak: Abraham Kulwieć (Kulvietis) i Stanisław Rafajłowicz (Rapagelonis, Rapolionis, Rapagellus), którzy znali język polski i ściśle współpracowali z Polakami z otoczenia księcia Albrechta. W dwa lata po katechizmie Seklucjana ukazała się w Królewcu pierwsza drukowana książka litewska *Catechismusa prasty śadei* (1547) Martyna Mažvydasa. W okresie ekspansji kalwinizmu od połowy XVI w., z silnie zaznaczonym nurtem antytrynitarskim, polonizacji magnaterii i szlachty litewskiej towarzyszył rozwój piśmiennictwa religijnego w języku polskim (z antytrynitarskiego ośrodka z Nieświeżu wychodziły również teksty w języku ruskim). Jak wiadomo, Mikołaj Radziwiłł Czarny stworzył prężny ośrodek reformacji, promieniujący nie tylko na Litwę, ale i na całą Rzeczpospolitą. Skupił wokół siebie wybitne postaci ówczesnego życia intelektualnego, w tym także drukarzy, takich jak: Daniel z Łęczycy, Cyprian Bazylik, Bernard Wojewódka, Jan Karcan i inni. Stali się oni propagatorami piśmiennictwa w języku polskim. Przedsięwzięcia edytorskie na skalę europejską, np. druk *Biblii brzeskiej*, a także bujny rozwój literatury polemicznej doprowadziły do zaniechania zapoczątkowanego w Prusach ewangelickiego piśmiennictwa w języku litewskim. Od lat 70. XVI w. inicjatywę literatury w języku litewskim przejęli jezuici, którzy przejęli wzorce wypracowane w Prusach Książęcych. Zakonnicy starali się pozyskać kapłanów spośród autochtonów, uczyli się miejscowego języka, z czasem założyli studium języka litewskiego. Akcję wydawniczą w języku litewskim zapoczątkował katechizm jezuity, Jakuba Ledesmy (z

do ujednolicenia obrządku w zborach ewangelicko-reformowanych w Koronie i w WKL oraz obrona przed pomówieniami o sprzyjanie antytrynitaryzmowi. Znamienna była z jednej strony niechęć władz Jednoty Litewskiej do podporządkowania się ewangelikom z Korony, obrona lokalnych katechizmów i przywiązanie do *Biblii brzeskiej*, z drugiej zaś silne powiązanie z polskim kalwinizmem[10]. Katechizmy litewskie, zachowując swą odrębność, stanowić miały „znak i zatwierdzenie onej miłej, wdzięcznej i pożądanej jednoty i porozumienia ze Zborami Polskiemi i Niemieckiemi" (Przedmowa do katechizmu z 1594 r.).

Katechizmy i kancjonały litewskie, podobnie jak te używane w Koronie, trzeba traktować jako swego rodzaju zapożyczenie dyskursu ustrukturyzowanego w określoną formę gatunkową[11]. Zapożyczenie rozumiane jest tu zatem szerzej niż tradycyjnie opisywane w historii języka pożyczki mniejszych jednostek języka – leksykalnych czy składniowych. Związki katechizmów litewskich z zachodnioeuropejską myślą kalwińską i wypracowanymi tam formami piśmiennictwa dla wiernych przebijają w wielu miejscach,

1572 r.), przetłumaczony na żmudzki przez Mikołaja Daukszę w1595 (przedruk w 1603 r.). Tekst miał być antidotum na rozpowszechniane katechizmy ewangelickie. Ważnym dziełem była również *Postylla* Wujka z 1599 r. (w tłumaczeniu Mikołaja Daukszy). Dopiero rok później przełożono na litewski *Postyllę* Reja. Pod koniec wieku ewangelicy reformowani, w odpowiedzi na działania jezuitów, powrócili do zarzuconej tradycji, czego interesującym przykładem jest druk katechizmu M. Pietkiewicza z 1598 r. Szerz. Zob. Kawecka-Gryczowa 1959.

10 Szerz. na ten temat zob. Tworek 1971.

11 Wzorcem gatunkowym stał się Katechizm Lutra. Był on punktem odniesienia dla pisarzy religijnych skupionych wokół księcia Albrechta Hohenzollerna. Luter był także autorem i redaktorem pierwszych kancjonałów ewangelickich, które stały się wzorem dla tego typu publikacji także w Polsce i na Litwie. W kancjonałach kalwińskich ze względu na eksponowane miejsce psalmów, nie zawsze przestrzegano układu zaproponowanego przez Lutra.

są wyrazem ambicji i autonomii Jednoty Litewskiej. Nie sposób jednak nie dostrzec – głębszych niż wyłącznie symboliczne deklaracje – powiązań z kulturą polską. Przejawiają się one na wielu poziomach: chociażby w wyborze języka polskiego jako dominującego w katechizmach WKL, osobach pierwszych drukarzy[12], a przede wszystkim w bezpośrednim przejęciu pieśni znanych w Polsce i w Prusach, o czym wprost jest mowa w przedmowie do kancjonału z 1594 r.: „z Kátechizmu Krákowskiego do tego nászego, wiele Piosnek <...> z niektoremi Psálmámi przyłożyli". Dla historyka języka polskiego katechizmy i kancjonały litewskie są dodatkowo ciekawym przykładem eksperymentu językowego, tj. wprowadzania polszczyzny o małopolskim podłożu regionalnym do druków sygnowanych jako publikacje litewskie (kancjonały brzeski i nieświeski). Dla badaczy litewskich interesującym obiektem badań może być dwujęzyczny katechizm z paralelnym tekstem w języku polskim i litewskim.

KANCJONAŁ CZY KATECHIZM? – KWESTIA NAZWY

W tradycji ewangelickiej pod nazwą *katechizm* lub *kancjonał* kryje się książka do nabożeństwa zawierająca teksty na niemalże

[12] W kalwińskich kancjonałach litewskich znajdujemy popularne w Polsce utwory z kręgu ewangelickiego, w tym uchodzący za „Marsyliankę" reformacji Lutrowy przekład psalmu 46 *Ein festen Burg ist unser Gott* (1529), która został przetłumaczona na język polski przez Andrzeja Trzecieskiego, a także popularne w Polsce pieśni pochodzące ze zbiorków braci czeskich (m.in. *Pieśń o umęczeniu Pana Chrystusowym*, zaczynająca się od słów *Jezus Chrystus, Syn Boży, Mądrość Ojca swego*) czy *Chryste, dniu naszej światłości*, której tłumaczenie przypisuje się Mikołajowi Rejowi. Niektóre kancjonały litewskie, zwłaszcza te, których redaktorom zarzucono związki z antytrynitaryzmem, wykazują znaczną samodzielność repertuarową.

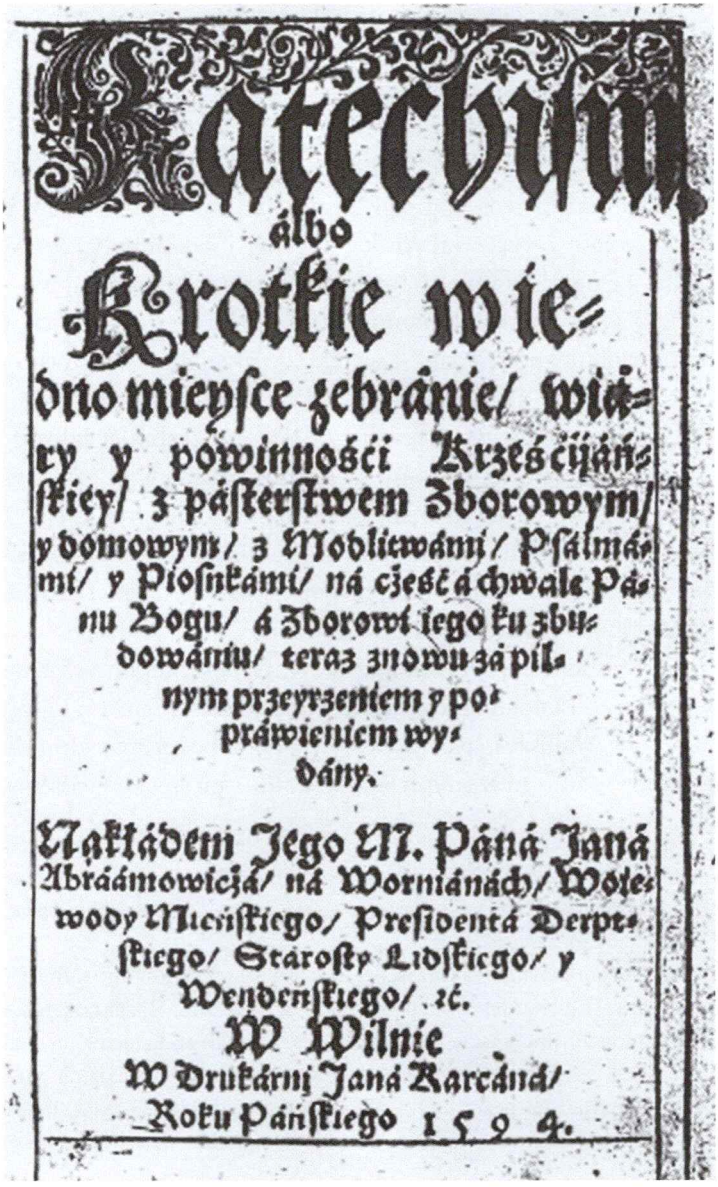
wszystkie okazje związane z życiem religijnym w zborze i w domu. Tradycyjnie mianem *katechizmu* określa się zbiór podstawowych prawd wiary, *kancjonał* zaś to zbiór pieśni. W szeroko rozumianej tradycji ewangelickiej jeden i drugi termin stosuje się jako nazwę książki formacyjnej, z częścią katechizmową i kancjonałową. Termin *kancjonał* częściej pojawia się tradycji luterańskiej, natomiast określenie *katechizm* stosowano w piśmiennictwie kalwinistów[13]. Wcześnie bowiem zaczęto łączyć katechizmy i kancjonały, zgodnie z logiką, że „psalmy i pieśni, nazywają się katechizmem, gdyż – jak dowodzi redaktor katechizmu z 1600 roku – w psalmach i pieśniach taż nauka podaje się". Ewangelicy przejęli dawne terminy, lecz rozszerzyli i skrzyżowali ich zakresy znaczeniowe. Mimo różnic szczegółowych wynikających z odmienności doktrynalnych między luteranami i kalwinistami[14], ogólna konstrukcja luterańskich kancjonałów i kalwińskich katechizmów jest podobna. O zawartości bogatszej, niż mogłaby by na to wskazywać nazwa gatunkowa, świadczą rozbudowane podtytuły, jak np. zamieszczona na ilustracji 1. karta katechizmu z 1594 r.

Równie wyraźnie wyodrębnione są tytuły poszczególnych mikrokolekcji: część katechizmowa (obejmująca katechizm mniejszy lub mniejszy i większy), pasterstwo (wzory nabożeństwa domowego z odpowiednio ułożonymi modlitwami i pieśniami); psalmy

[13] Eksponowano tę nazwę gatunkową jako tytuł całości zbioru, ponieważ w drukach kalwińskich z WKL jako pierwsza występowała część katechizmowa, nie zaś kancjonałowa.

[14] Szczegółowe porównanie zawartości treściowej kancjonałów luterańskich i katechizmów kalwińskich wykracza poza ramy artykułu. Zaznaczyć trzeba, że kancjonały luterańskie dołączają przekład Małego katechizmu Lutra, natomiast katechizmy litewskie, począwszy od tzw. katechizmu nieświeskiego, nawiązują bezpośrednio do *Katechizmu heidelberskiego*. Katechizm brzeski wykazuje związki z katechizmem Seklucjana. Szerz. zob. Kuźmina 2002.

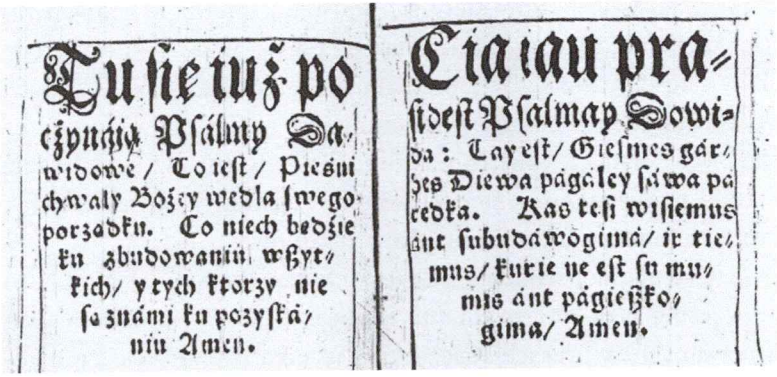
Ilustracja 1. *Strona tytułowa katechizmu z 1594 r.*

Katechizm
álbo
Krotkie wie-
dno mieyſce zebránie/ wia-
ry y powinnośći Krześćiáń-
ſkiey/ z páſterſtwem Zborowym/
y domowym/ z Modlitwámi/ Pſálmá-
mi/ y Pioſnkámi/ ná cześć á chwałę Pá-
nu Bogu/ á Zborowi iego ku zbu-
dowániu/ teraz znowu zá pil-
nym przeyrzeniem y po-
práwieniem wy-
dány.

Nákładem Jego M. Páná Janá
Abráámowicżá/ ná Worniánách/ Woie-
wody Mieńſkiego/ Preſidentá Derpt-
ſkiego/ Staroſty Lidſkiego/ y
Wendeńſkiego/ ꝛć.
W Wilnie
W Drukárni Janá Karcáná/
Roku Páńſkiego 1594.

Ilustracja 2. *Tytuł mikrokolekcji psalmów w dwujęzycznym katechizmie z 1598 r.*

Tu ſię tuż po
czynáią Pſálmy Da-
widowe / To ieſt / Pieśni
chwały Bożey wedla ſwego
porządku. Co niech będźie
ku zbudowaniu wßyt-
kich / y tych ktorzy nie
ſą známi ku pozyſká-
niu Amen.
Cia iau pra-
ſideſt Pſalmay Dowi-
da : Tay eſt / Gieſmes gár-
bes Diewa págáley ſáwa pá
cedka. Kas teſi wiſiemus
ánt ſubudáwogimá / ir tie-
mus / kurie ne eſt ſu mu-
mis ánt págießko-
gima / Amen.

i pieśni[15]. Znamieniem nowoczesności są nie tylko ogólne nazwy książki do nabożeństwa, tj. *katechizm* czy *kancjonał*, ale także tytuły poszczególnych mikrokolekcji. Zbiór modlitw prywatnych określa się mianem *pasterstwa domowego*, teksty do liturgii zborowej jako *pasterstwo zborowe*. Dawne określenia zbiorów modlitw, jak np. *hortulus*, pojawiają się jedynie w przedmowach jako przykłady książek przestarzałych. O takim podejściu świadczy np. cytat: „Masz <...> piękny porządek modlitw, ktoreć będą mogły stánąć, zá ow Hortulus, rzkomo to Raj Duszny" (Przedmowa do katechizmu z 1594 r.).

W katechizmach/kancjonałach kalwińskich ważną rolę odgrywały psałterze, choć jako tytuł mikrokolekcji pojawia się nazwa *Psalmy Dawidowe* (nie zaś *psałterz*). Czasem mają osobne wprowadzenia (np. w katechizmie nieświeskim) i przeważnie bardziej rozbudowany podtytuł, co widać na ilustracji 2.

[15] Przeglądane przeze mnie katechizmy litewskie zawsze zaczynały się częścią katechizmową, następnie następowało „pasterstwo domowe". Układ elementów w części kancjonałowej był zmienny, co świadczy o tym, że wciąż był to gatunek *in statu nascendi*.

Wyeksponowanie psałterzy w katechizmach kalwińskich nie dziwi, traktowano je jako nawiązanie do śpiewów starożytnego chrześcijaństwa. Psalmy stały się podstawą śpiewu w zborach reformowanych, dlatego tłumaczone na polski, niemiecki czy litewski w całości psałterze były włączane do katechizmów. We wstępach do przekładów psalmów zaznaczano, że wydawcy korzystają ze starszych znanych (im) tłumaczeń, niekiedy (np. w katechizmie z 1600 r.) zaznaczano, że dostosowano je do melodii francuskiej, którą uznano za „dostojną i godną psalmów".

Z przeglądu polskich (niemieckich czy litewskich) publikacji z wczesnej fazy reformacji (do połowy XVI w.), zwłaszcza tych wydawanych w Prusach Książęcych, wynika, że początki ewangelickich książek do nabożeństwa były skromne. Przestrzegano wcześniejszych ram gatunkowych, w związku z czym śpiewniki były zbiorkami pieśni, katechizmy obejmowały podstawy wiary, postylle stanowiły zbiory kazań do perykop, agendy zaś zawierały porządki liturgiczne. Wydawano je jako samodzielne publikacje i – jak wspomniano – przede wszystkim jako pomoc dla duchownych. W ostatniej ćwierci XVI stulecia wykształcił się ostatecznie wzorzec gatunkowy drukowanej ewangelickiej książki do nabożeństwa dla słuchaczy i duchownych – sylwy – gromadzącej teksty służące do całościowej formacji religijnej wiernych w ramach zinstytucjonalizowanego Kościoła oraz upowszechniającej dyskurs religijny ewangelickiej ekumeny.

ADRESAT I FUNKCJE KATECHIZMÓW

Katechizmy i kancjonały najpełniej wyrażały ideę powszechnego kapłaństwa. Uniwersalna książka zakłócała jednak wyrazisty podział na literaturę pomocniczą dla duchownych i dewocyjną dla wiernych, prowadziła do swoistego „rozmycia się" adresata w obrębie omawianych gatunków. Odbiło się to też na treści i kształ-

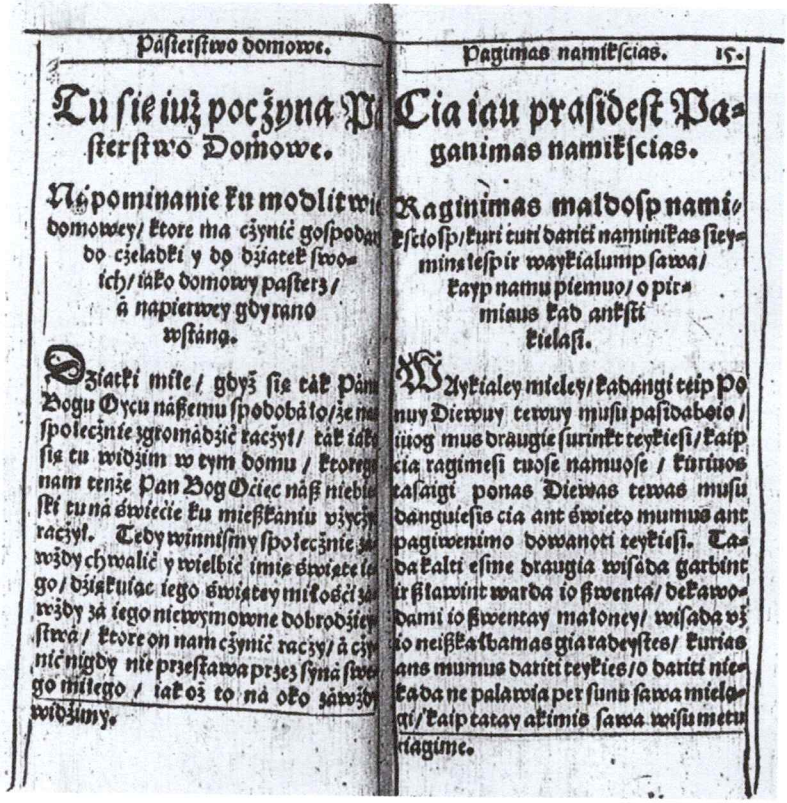
cie kompozycyjnym książki. W ewangelickich katechizmach przyjęto zasadę stopniowania trudności, na początku zamieszczano prostszy mały katechizm, następnie większy. Wierny napotykał też elementy typowe dla agend i porządków liturgicznych, czyli tzw. *napominania*, które poprzedzały czynności liturgiczne oraz instrukcje, kiedy należy wykonywać daną pieśń, lub szczegóły dotyczące nabożeństwa domowego, jak np.: *tu już ma być mówiono...* lub *a tu już modlitwę Pánską w cichości mają mówić* itp.

Niewątpliwie jako pomoc dla ministrów posługujących w zborach z ludnością mieszaną etnicznie i językowo powstał dwujęzyczny katechizm zawierający paralelny tekst po polsku i litewsku, wydany w 1598 roku nakładem M. Pietkiewicza, pisarza ziemskiego, który we wstępie przedstawił się jako tłumacz części litewskiej katechizmu:

> Wiedząc i widząc Kátechizmu Litewskiego być wielką i pilną (zwłaszcza w tych krájach nászych W. X. Lit.) potrzebę, ábowiem kędy by náuka o woli Bożej zrozumiánym językiem ludowi pospolitemu słusznie podáwana być miáła, to záś dla nieumiejętności Káznodziejej <...> Litewszczyzny, w zániedbanie przyszło, gdyż niektorzy Patronowie, przez niesposobienie Litewskiego Káznodzieje, Polaki chować zwykli, ktorzy choćby rádzi po Litewsku uczyli, lecz prze nieumiejętność języká do tego przyść trudno mogą.

Poza duchownymi właściwym adresatem katechizmów był pan/pani domu, gospodarz – „dozorca" zboru domowego – odpowiedzialny za formację religijną dziatek i czeladzi oraz sprawujący tzw. nabożeństwo domowe. Dzieci – „pacholęta" czy „czeladka domowa" – jako obiekt nauczania – stanowiły tzw. zapośredniczonego odbiorcę, korzystały bowiem z katechizmu za pośrednictwem pana/pani domu. Niekiedy symbolicznym wykładnikiem formalnym tego stanu rzeczy była zmiana osób – uczestników katechizmowego dialogu. O ile we wczesnych dialogach katechizmowych,

Ilustracja 3. *Wprowadzenie do mikrokolekcji „Pásterstwo domowe" w dwujęzycznym katechizmie z 1598 r.*

Pásterſtwo domowe.

Tu ſie iuż poczyna Pa-
ſterſtwo Domowe.

Napominanie ku modlitwie
domowey/ ktore ma czynić goſpoda
do czeladki y do dźiatek ſwo-
ich/ iako domowy paſterz/
á napierwey gdy rano
wſtáną.

Dziatki mile/ gdyż ſię ták Pán
Bogu Oycu náſſemu ſpodobá to/ że na
ſpołecznie zgromádźić raczył/ ták iák
ſię tu widźim w tym domu/ ktorego
nam tenże Pan Bog Oćiec náſz nieb-
ſki tu ná świecie ku mieſzkániu vyczy-
raczył. Tedy winniſmy ſpołecznie za-
wżdy chwalić y wielbić imię święte le-
go/ dźiękuiąc iego świątey miłoſći za-
wżdy zá iego nieprzymowne dobrodźie-
ſtwá/ ktore on nam czynić raczy/ á czy-
nić nigdy nie przeſtawa przez ſyná ſwe-
go miłego/ iák oż to ná oko záwżdy
widźimy.

Pagimas namiſcias. 15.

Cia iau praſideſt Pa-
ganimas namiſcias.

Raginimas maldoſp nami-
ſcioſp/ kuri turi duriti naminikas ſiey-
minsteſpir waykialump ſawa/
kayp namu piemuo/ o pir-
miaus kad ankſti
kielaſi.

Waykialey mieley/ kadangi teip po
nuy Dieuuy tewuy muſu paſidaboto/
iuog mus draugie ſurinkt teykieſi/ kaip
cia ragimeſi tuoſe namuoſe/ kurimos
taſaigi ponas Dieuas tewas muſu
danguieſis cia ant świeto mumus ant
pagiwenimo dowanoti teykieſi. Ta-
da kalti eſime draugia wiſáda garbint
ir ſławint warda io ſwentá/ dekawo-
dami io ſwentay maloney/ wiſáda vż
io neiſkalbamas giatadeyſtes/ kurias
ans mumus duriti teykies/ o duriti nie-
kada ne palawia per ſunu ſawa mielo-
ti/ kaip tatay akimis ſawa wiſu metu
ragime.

jak np. tzw. *Katechizmie Reja* z 1543 czy w katolickim dialogu Benedykta Herbsta z 1566 rozmowę prowadzili *mistrz* z *żaczkiem* (u Reja) oraz *kapłan* z *mieszczaninem* (u Herbsta), o tyle w katechizmie brzeskim z 1553/54 r. pojawił się *syn* i *ojciec*. Przyznać trzeba, że najczęściej katechizmowy dialog w drukach litewskich sygnalizowany jest bezosobowo, tj. jako *pytanie* i *odpowiedź*.

Jak wspomniano, ważnym adresatem katechizmów był ojciec domu. Z katechizmów i kancjonałów dowiadujemy się, jak ważną

rolę w promowaniu religijności ewangelickiej odgrywało tzw. „pasterstwo domowe", które było niejako przedłużeniem nauczania zborowego w domu.

Katechizmy i kancjonały jawią się jako uniwersalna książka przeznaczona dla różnych odbiorców, tak duchownych, jak i świeckich, wyznawców w różnym wieku i stopniu zaawansowania w nauczaniu kościelnym, jednym słowem jako książka religijna na całe życie ewangelika. Stanowią one przykład dobrze sformatowanej książki formacyjnej. Zawartość i układ elementów podporządkowane są jednemu celowi, formacji religijnej w duchu kalwinizmu. W tym się wyraża ich izofunkcyjny charakter, który wynika także ze wstępów do katechizmów: „Aby ták káżdy, zawsze bądź w drodze, bądź domá miasto prożnowania, zabaw, mow, żartow niepotrzebnych, mogł mieć onę (naukę – IWG) pogotowiu, i záwsze je (świadectwa z Pisma – IWG) czytając, w pamięć sobie wbijał" (Katechizm z 1600 r.).

Podobnie, choć współczesnym językiem naukowym, funkcje modlitewników charakteryzuje M. Wojtak (2011: 8):

> Mieszczą się w centrum religijnych praktyk komunikacyjnych (religijnego dyskursu), ponieważ pomagają w organizowaniu różnorodnych działań kultowych. Stanowią przy tym ważną formę nauczycielskiej działalności Kościoła, który jako instytucja strzeże doktryny, sprawuje kult i współuczestniczy w kształtowaniu przede wszystkim tych aspektów życia chrześcijan, które powinny mieć religijny wymiar oraz stosowną oprawę. Dlatego <...> samym książeczkom do nabożeństwa przypisuje się rolę przewodników we właściwym odbywaniu praktyk religijnych.

Wprowadzenie i upowszechnienie kancjonałów i katechizmów usprawniało także zdalną kontrolę nad wiernymi, a przy programowym wręcz partykularyzmie ewangelicyzmu sprzyjało także ujednoliceniu obrządku Jednot.

Po przeglądzie katechizmów warto postawić pytanie o ich funkcjonalną skuteczność jako narzędzia formacyjnej „pracy u podstaw". We wstępie do ambitnego przedsięwzięcia władz Jednoty Litewskiej, jakim był katechizm z 1600 r., znajdujemy uwagę o częściowej jałowości dotychczasowych zabiegów i nieznajomości przez słuchaczy podstawowych prawd wiary (Katechizm 1600):

> Gdyż ach niestetyż po te czásy (czemuśmy się dobrze przypatrzyli) ták tępych rozumow ludzie nájdowani byli, też już nie bárzo młodzi, ktorzy tego wszystkiego, álbo málo, álbo práwie nic nie rozumieli, Chociaż też i do Sákramentow świętych przystępowali <...>.

Utyskiwanie na *tępy rozum* to stały element wstępów do katechizmów litewskich. Podobne opinie spotykamy też w kancjonałach koronnych.

ZWIEŃCZENIE STRUKTURALNE I KOMPOZYCJA SYLWICZNA

Jak już zaznaczyłam, na zwieńczenie strukturalne modlitewników składają się takie elementy, jak: współwystępowanie form wypowiedzi religijnych, a także komentarzy, aktów instruktażowych, które to składniki tworzą tekstową sylwę z konwencjonalnym zwieńczeniem strukturalnym. Katechizmy litewskie noszą bardzo rozbudowane tytuły, które doskonale opisują zawartość kolekcji. Podobną zawartość miały również kancjonały luterańskie, zresztą repertuar pieśni częściowo był wspólny. W kancjonałach Lutra zastosowano określone ramy kompozycyjne[16], katechizmy litewskie twórczo modyfikują ten schemat. Mimo iż zachowują układ pieśni na rok litur-

[16] Były to pieśni na rok kościelny (począwszy od adwentu), pieśni katechizmowe (*Dekalog* i *Credo*), przygodne, (ślub, podróż, pogrzeb), pasterstwo domowe (pieśni poranne, wieczorne, przed posiłkami), psalmy w całości lub wyborze.

giczny, to jednak w pierwszym katechizmie znajdujemy napominanie, które poniekąd podważa tradycję (Katechizm 1563 r.):

> Piosnek tych Bracie miły, używać záwżdy kiedy jedno będziesz chciał, możesz, rozmyślając sobie i ná pámięć przywodząc dobrodziejstwá Pánskie. A nie raz tylko w rok jáko przedzej czyniono, pewnym czásom uroczystym pewne piosnki przypisując. <...> Opuściłeś li w jednym Papieżá, nie dajże się mu i w drugim zá nos wodzić. Rządź się według słowa Bożego, á wszystkoć w tráf pojdzie. Miej się dobrze.

Zbudowaniu gatunku służyły elementy typowe dla książki drukowanej, takie jak wspominane *regestry*, czyli spisy treści czy rejestry tematyczne (według zagadnień poruszanych w katechizmie, tak np. w katechizmie z 1600), a także paginacja spajająca wszystkie mikrokolekcje w jedną całość.

Niezwykle istotnymi elementami zwieńczenia strukturalnego całości wydają się tzw. składniki paratekstu, zwłaszcza wstępy i przedmowy do mikrokolekcji. Dowiadujemy się z nich o złożonej relacji komunikacyjnej. Jej podmiotami są: z jednej strony autor, reprezentowany przez dozorców zboru (dających coś w rodzaju imprimatur), z drugiej zaś – słuchacz jako pan domu (ojciec rodziny, pasterz zboru domowego) i indywidualny odbiorca.

Za istotne składniki o charakterze paratekstowym należy uznać informację o drukarzu czy miejscu druku oraz kwestię języka druku. Jak wiadomo, na przełomie XVI i XVII wieku władze Jednoty Litewskiej podjęły wysiłek, by wycofać (pod pretekstem zużycia) katechizm z 1563 r., wydany w Nieświeżu, które to miejsce stało się ważnym ośrodkiem ruchu ariańskiego.

Sylwiczny układ mają także mikrokolekcje. Część zatytułowana *Nabożeństwo/ Pasterstwo/Gospodarstwo Domowe* zawiera modlitwy i pieśni na różne pory dnia i zajęcia, obok siebie występują instruktaż (zwane *napominaniem*) i modlitwa z utrwalonymi for-

mułami, czyli w ujęciu M. Wojtak *kliszowatymi komunikatami*. W katechizmie polsko-litewskim z 1598 r. zbiór modlitw i pieśni do użytku w ramach nabożeństwa domowego był dość obszerny, obejmował następujące elementy: wprowadzenie do nabożeństwa (tzw. „nápominanie ku modlitwie", s. 14v–19r), cztery pieśni poranne z instrukcjami, na jaką „notę" mają być śpiewane, s. 18v–23r), pieśń przed kazániem (s. 22v–24r), „piosnká po czytániu Ewánjelijej świętej" (s. 23v–25r), dwie wersje modlitwy porannej z wyznaniem grzechów (s. 24v–28r), „pociechá zá grzechy..." (s. 27v–29r), instrukcje dotyczące dalszego przebiegu nabożeństwa porannego, na które składało się: „Dziesięcioro Boże przykazánie, wyznánie wiáry, i modlitwá Pánska...", oraz krótka „Po Modlitwie Pánskiej Modlitwá" (s. 28v–29r), „Modlitwa o wszytkie potrzeby pospolite" (s. 29v–32r), „Modlitwá krotka" (s. 31v–32r), „Modlitwá z błogosłáwieństwem" i „Błogosłáwieństwo z czwartych ksiąg Mojżeszowych, rozdz. 6." (s. 32v–33r), Dwie „piosnki" na skończenie modlitwy (s. 32v–34r). Następnie zamieszczono „piosnkę" i modlitwę przed obiadem, „piosnkę" po obiedzie (s. 33v–35r), dwie pieśni wieczorne, „napominanie" z instrukcją dotyczącą cichej Modlitwy Pańskiej, modlitwę i błogosławieństwo na noc (s. 35v–40r). Ponadto dodano dwie dodatkowe pieśni do śpiewania rano lub wieczorem (s. 39v–42r).

W tej części ujawnia się również skomplikowany układ komunikacyjny, którego podmiotami są nadawca (superintendenci, starsi zboru) i pan domu (jako odbiorca i jednocześnie przekazujący dalej ten komunikat). Na to nakłada się w modlitwie wypowiadanej typowa dla ewangelików reformowanych relacja modlitwy, czyli słowa wyznawcy kierowane do Boga za pośrednictwem Jezusa. Znajdujemy niekiedy interesujące instrukcje dotyczące modlitwy cichej w skupieniu, która stała się ważnym elementem rytualnym ewangelików reformowanych, słynących z oszczędności gestów i form ekspresji rytualnej: „Co się tknie samej Modlitwy Pánskiej <...> lepiej áby była w szczerości, w cichości, i w duchu

upokorzonym mowiona, ániżeli subtylnym, ozdobnym <...> głosem śpiewana" (Katechizm z 1563).

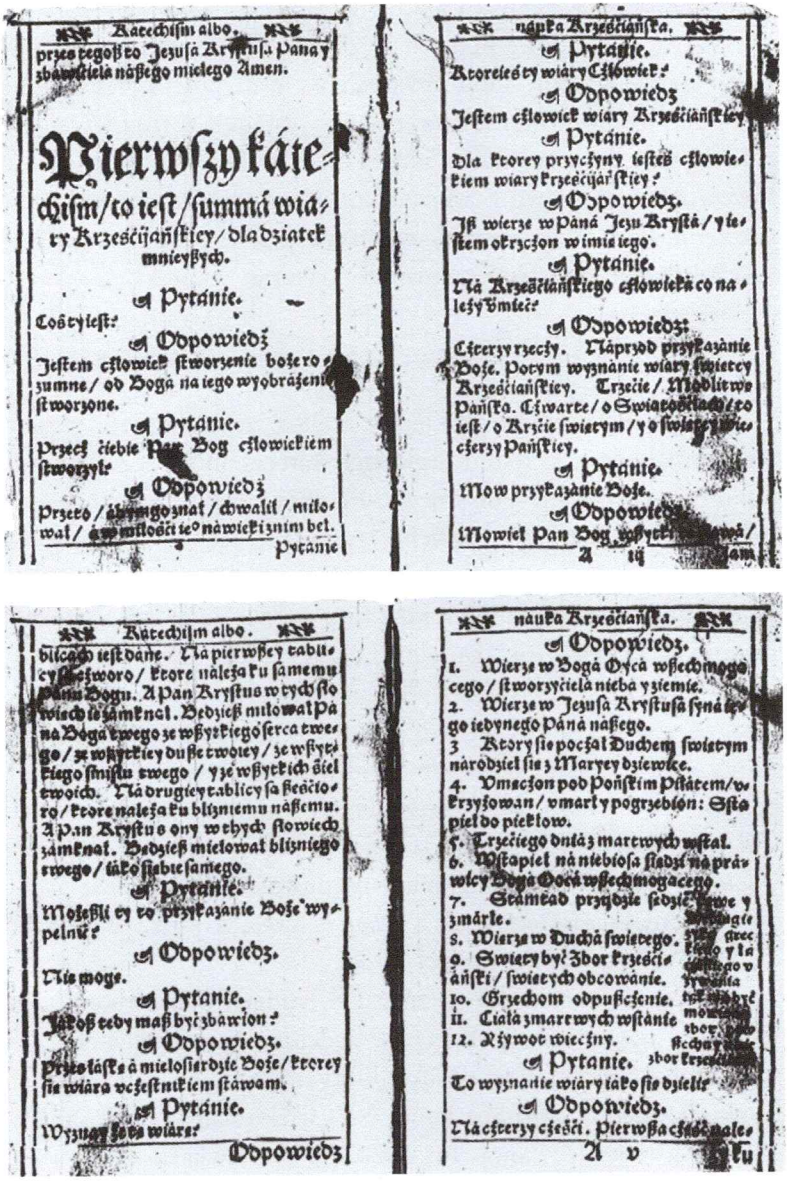
Pasterstwo domowe pomyślane zostało jako modlitwa i śpiew, przeplatanie tekstów modlitewnych i pieśni potęguje wrażenie kompozycji sylwicznej, w której współwystępują formy wypowiedzi religijnych i komentarzy, aktów instruktażowych. Składniki te tworzą tekstową sylwę z konwencjonalnym zwieńczeniem strukturalnym. Przytoczone przykłady pokazują, że właśnie ewangelickie książki do nabożeństwa spełniają te kryteria.

JĘZYK PUBLIKACJI

Poza dwujęzycznym drukiem z 1598 r. z paralelnym tekstem polskim i litewskim wśród litewskich katechizmów bezwzględnie dominują publikacje polskojęzyczne. Katechizmy kalwińskie są świadectwem polonizacji szlachty ewangelickiej, dlatego przy tej okazji wspomnieć trzeba o ich polszczyźnie. Na uwagę zasługuje *Katechizm nieświeski* z 1563 roku, który cieszył się na Litwie znaczną popularnością. Druk Daniela z Łęczycy, który przybył do Wielkiego Księstwa Litewskiego wprost z tłoczni zboru pińczowskiego, nie grzeszył starannością. Gdyby litewskie „pacholę" dosłownie wyuczyło się tekstu katechizmu kalwińskiego (heidelberskiego), posiadłoby niemało cech regionalnych – północnomałopolskich (*beł* zam. *był*, *sieł* zam. *sił* czy jako oboczną wymowę *miełował* i *milował*), co ilustrują fragmenty na ilustracji 4. (*notabene* cechy północnomałopolskie ma także *Biblia brzeska*, z rzadką w polskich drukach przestawką *źr*, np. *po(j)źrał*).

Późniejsze katechizmy są znacznie bardziej dopracowane pod względem językowym. Zwłaszcza w siedemnastowiecznych drukach sygnowanych przez wszystkie Jednoty reformowane *polerowano* język. Już litewskie druki z końca XVI wieku należy pochwalić za dbałość o szatę językową. Informacja o poprawkach językowych

Ilustracja 4. *Przykłady cech regionalnych w katechizmie z 1563 r.*

Katechiſm albo.

przez tegoſz Jezuſá Krzyſtuſa Páná y zbáwiciela náſzego mielego Amen.

Pierwſzy káte-

chiſm/to ieſt/ſummá wia-

ry Krześćijáńſkiey/ dla dziatek mnieyſzych.

Pytánie.

Cos ty ieſt?

Odpowiedź

Jeſtem człowiek ſtworzenie bożero-zumne/ od Bogá na iego wyobráżeni ſtworzone.

Pytánie.

Przecż cię Pan Bog człowiekiem ſtworzył?

Odpowiedź

Przeto/ áby mi znak/ chwalił/ miłował/ á w miłości iego náwiększym bel.

Pytánie

náuka Krześćiáńſka.

Pytánie.

Ktoreś ty wiáry Człowiek?

Odpowiedź

Jeſtem człowiek wiáry Krześćiáńſkiey.

Pytánie.

Dla ktorey przyczyny ieſteś człowiekiem wiáry krześćijáńſkiey?

Odpowiedź.

Jſż wierze w Páná Jezu Krystá/ y ieſtem okrzczon w imię iego.

Pytánie.

Ná Krześćiáńſkiego człowieká co należy vmieć?

Odpowiedź

Cżterzy rzeczy. Náprzod przykázánie Boże. Potym wyznánie wiáry świętey Krześćiáńſkiey. Trzećie/ Modlitwo Páńſka. Cżwarte/ o Swiątoścżiach/ to ieſt/ o Krzćie świętym/ y o ſwiętym wiecżerzy Páńſkiey.

Pytánie.

Mow przykázánie Boże.

Odpowiedź

Mowiel Pan Bog wſzyſtki ſłowá/

A iij

Katechiſm albo.

bilcach ieſt dane. Ná pierwſzey tablicy ſześcż ſłowo/ ktore należa ku ſamemu Pánu Bogu. A Pan Krystus w tych ſłowiech ie zámknął. Bedzieſz miłował Páná Bóga twego ze wſzystkiego ſerca twego/ ze wſzystkiey duſze twoiey/ ze wſzystkiego ſmyſłu twego/ y ze wſzystkich ćiel twoich. Ná drugiey tablicy ſą ſześcżioro/ ktore należą ku bliźniemu náſzemu. A Pan Krystus ony wſzytkich ſłowiech zámknął. Bedzieſz mielował bliźniego twego/ iáko ſiebie ſamego.

Pytánie.

Mogeſli ty to przykázánie Boże wypełnić?

Odpowiedź.

Nie mogę.

Pytánie.

Jákoś tedy maſz być zbáwion?

Odpowiedź.

Przez łáſkę á mieloſierdzie Boże/ ktorey ſię wiárą wcżeſtnikiem ſtáwam.

Pytánie.

Wyznay ſłowa wiáry?

Odpowiedź

náuka Krześćiáńſka.

Odpowiedź.

1. Wierze w Bogá Oyćá wſzechmogącego/ ſtworzyćiela nieba y ziemie.
2. Wierze w Jezuſá Krystuſá ſyná iego iedynego Páná náſzego.
3. Ktory ſię począł Duchem ſwiętym národził ſię z Maryey dziewice.
4. Vmęczon pod Poncyſkim Piłátem/ vkrzyżowan/ vmarły y pogrzebion: Zſtąpił do pieklow.
5. Trzećiego dniá z martwych wſtał.
6. Wſtąpił ná niebioſa ſiadł ná práwicy Bogá Oćá wſzechmogącego.
7. Stámtąd przyńdzie ſądzić żywe y zmárłe.
8. Wierze w Duchá ſwiętego.
9. Swiętey byłi Zbor krześćiáńſki/ ſwiętych obcowánie.
10. Grzechom odpuſzczenie.
11. Ciałá zmartwych wſtánie
12. Rywot wieczny.

Pytánie.

To wyznanie wiáry iáko ſię dzieli?

Odpowiedź.

Ná cżterzy cżęści. Pierwſza cżęść nale-

A v

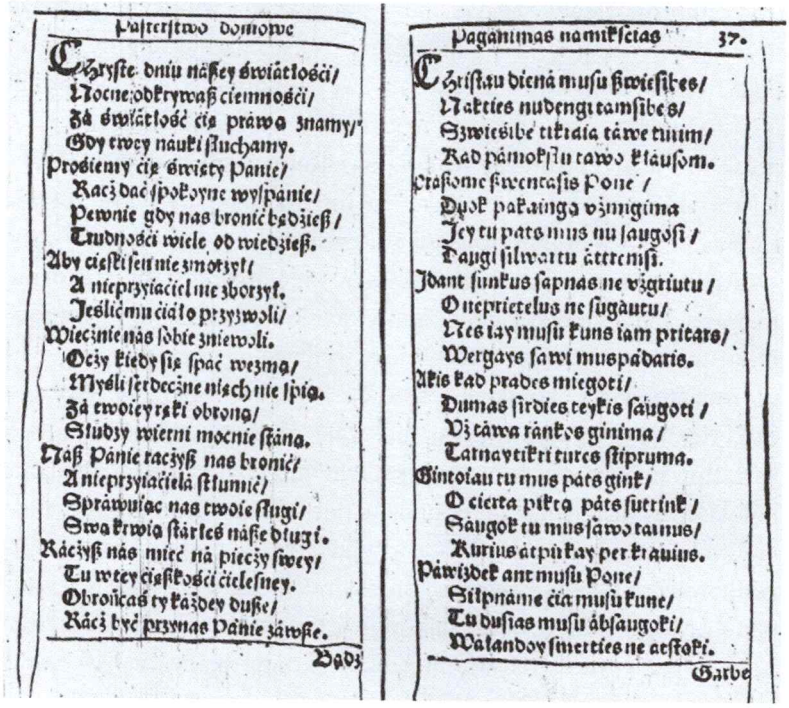
stała się niemalże obligatoryjną formułą katechizmów i kancjonałów ewangelickich, tak w Litwie, Koronie, jak i w Prusach.

Podkreślić trzeba, że związki z polszczyzną widoczne są także w innym wymiarze. W tym zbiorze tekstów znajdujemy pieśni będące perełkami kultury renesansowej w Polsce, czego dowodem jest pieśń wieczorna druga (*Chryste, dniu naszej światłości*), której polski tekst przypisuje się Mikołajowi Rejowi, muzykę zaś – Wacławowi z Szamotuł. Jak widać na ilustracji 5., pieśń ta została zamieszczona w wersji polskiej i litewskiej.

Analizowane przeze mnie litewskie katechizmy stanowią formę mariażu tradycyjnego katechizmu i kancjonału oraz modlitewnika. Uwarunkowane praktycznie zabiegi wydawców czynią z nich swego rodzaju sylwę (kolekcję tekstów). Przegląd z perspektywy genologicznej i diachronicznej pozwala obserwować mechanizm kształtowania się owego wzorca katechizmu jako gatunku w formie kolekcji, a także jego przeobrażeń (alternacji gatunkowych ilościowych i jakościowych), które wynikają przede wszystkim z uwarunkowań pragmatycznych i konfesyjnych. Jak zaznacza M. Wojtak – „Modlitewniki podlegają prawidłowościom dyskursu i same uczestniczą w modyfikowaniu praktyk komunikacyjnych w sferze religijnej" (Wojtak 2011: 10).

Ewangelicy litewscy wypracowali własny model – wzorzec gatunku. Przegląd wybranych kancjonałów pozwala także zrozumieć opór Jednoty Litewskiej przed wprowadzeniem katechizmów koronnych. Jak wynika z dokumentów, Jednota Litewska niechętnie przystąpiła do działań nad ujednoliceniem obrządku i wprowadzeniem nowego przekładu Biblii. Ewangelikom z Korony zarzucano nadmierne naśladowanie ceremonii papieskich (m.in. klękanie podczas przystępowania do Wieczerzy Pańskiej). Mimo to, przy opracowaniu katechizmu (1614–1621) zasięgano opinii kalwinistów z Korony. Katechizm wileński ukazał się w 1620 roku i powtarzał te elementy, które zawierały katechizmy wcześniejsze. Mimo

Ilustracja 5. *Dwujęzyczna wersja pieśni „Chryste, dniu naszej światłości" w katechizmie z 1598 r.*

współpracy z ewangelikami koronnymi, niechętnie sięgano po katechizm gdański wydany przez Andrzeja Hünefelda. Z trudem na Litwie torowała sobie drogę *Biblia gdańska*.

Literatura

KAWECKA-GRYCZOWA A. 1959: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Z. 5. Wielkie Księstwo Litewskie*, Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydaw. PAN.

KUŹMINA D. 2002: *Katechizmy w Rzeczypospolitej XVI i początku XVII wieku*, Warszawa: Wydawnictwo SBP (pdf. dostępny w Internecie).

TWOREK S. 1971: Starania o ujednoli-

cenie obrządku kalwińskiego w Polsce XVII wieku. – *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 16, 116–139.

WOJTAK M. 2011: *Współczesne modlitewniki w oczach językoznawcy. Studium genologiczne*, Tarnów: Wydawnictwo BIBLOS.

POLISH SONGS AND PRAYERS OF EVANGELICALS OF THE UNION OF PROVINCIAL CHURCH OF LITHUANIA (UNITAS LITHUANIAE) OF THE 16TH AND 17TH CENTURY AS A LINGUISTIC AND STYLISTIC PHENOMENON

Summary

Despite references to the forms and genres deeply rooted in Christianity, evangelical catechisms and psalm books of the 16th and 17th century became a breakthrough in the growth of popular religious literature. These books are symbols of Reformation and the prototype of a modern formation book. The breakthrough was mainly the result of book-printing possibilities opening at that time. The evangelical books were easy and convenient to use, which was mainly due to clearly identifiable content sections. Though rather diverse in structure and genology, clearly marked 'registers', notes, quotations, well-defined biblical evidence as well as different kinds of fonts and typefaces made the catechisms very attractive. Due to technical achievements, the catechisms printed at that time were of appropriate structure and had a new form and genre. They appeared in a collection form, which was described by Maria Wojtak in her work *Współczesne modlitewniki w oczach językoznawcy. Studium genologiczne* (Contemporary prayer books to the mind of a linguist. Genology study) as a group of genres co-existing permanently, isofunctionally and possessing a compositional, structural apex. M. Wojtak's genology research in contemporary Polish prayer books is a point of reference for this paper. Like M. Wojtak, the autors of the article regard the following items as structural determinants of a prayer book published in a collection form:

- a clear and communicative textual frame (title, subtitle), which precisely defines the nature of the text; table of contents and other elements of paratext (i.e. setting of the text), e.g. preface (including the publishing house, the imprimatur and other similar items);
- the composition of genre in the form of a collection, which consists of collections (micro-collections), prayers, catechism, sacraments' rites, liturgies, songs in a defined arrangement, etc.;
- co-occurrence of many forms of religious statements as well as comments and briefing acts. These elements build together a textual form of a collection with a conventional structural crown;
- functional crown (a prophetic global function concerning the salvation and life in accordance with faith principles);
- style typical of religious language, with appropriate formulas, patterns and liturgical forms.

Catechisms and psalm books from the last quarter of the 16th and from the 17th century, like present-day prayer books, can be treated as a separate genre. The evangelical formation book rather quickly developed the form of a collection as the main compositional axis. The genre interpreted in such a way became part of the authors' (message senders') awareness, it functioned as a set of rules to be observed or modified and was contrasted with Pre-Reformation forms of religious literature for believers.

My article is a review of some chosen catechisms/psalm books from the 16th and 17th century, printed in the Grand Duchy of Lithuania, described through the prism of structural determinants mentioned above. The diachronic angle prompts its dynamic comprehension, i.e. seeing the catechisms as a genre *in statu nascendi*. The comparison of several editions, two issued in 1553/54 and 1563 (of Brześć and of Nieśwież) or Polish-Lithuanian catechism of Melchior (Malcher) Pietkiewicz and of thought-out and rich in content catechism/psalm book of 1600, has led to a conclusion that this genre was consciously developed by the Union of Provincial Church of Lithuania.

XVI–XVII A. EVANGELIKŲ REFORMATŲ BAŽNYČIOS LIETUVOJE (UNITAS LITHUANIAE) LENKIŠKOS EVANGELIKŲ GIESMĖS IR MALDOS LINGVISTINIU IR STILISTINIU POŽIŪRIU

Santrauka

Nepaisant krikščionybėje įsišaknijusių religinių knygų formų ir žanrų, evangelikų reformatų katekizmai ir giesmynai XVI–XVII a. tapo populiarios religinės literatūros augimo proveržiu, Reformacijos simboliu ir šiuolaikinės pradžios knygos prototipu. Tai iš esmės įvyko dėl tuo metu atsiveriančių didelių spausdinimo galimybių. Evangelikų reformatų knygos buvo patogios naudoti, labiausiai dėl aiškiai suskirstyto turinio. Nors struktūros ir genologijos požiūriu jos buvo gana įvairios, dėl aiškiai išskiriamų „registrų", pastabų, citatų, aiškių nuorodų į Bibliją bei skirtingų šriftų jos buvo labai patrauklios. Dėl to meto technikos pasiekimų katekizmai jau buvo įgavę savitą struktūrą, buvo naujos formos bei žanro. Jų būdingą rinkinio formą savo darbe *Współczesne modlitewniki w oczach językoznawcy. Studium genologiczne* (Šiuolaikinės maldaknygės kalbininko protui. Genologijos studija) Marija Wojtak apibūdino kaip žanrų grupę, egzistuojančią ir funkcionuojančią vienu metu bei kompozicijos požiūriu turinčią kulminaciją. M. Wojtak genologinis šiuolaikinių lenkiškų maldaknygių tyrimas yra šio straipsnio atspirties taškas. Kaip ir M. Wojtak, straipsnio autorė laikosi nuomonės, kad toliau išvardyti punktai laikytini rinkinio forma išspausdintos maldaknygės struktūriniais bruožais:

- komunikacijos požiūriu aiški formalioji teksto struktūra (pavadinimas, jį patikslinantis teiginys), atskleidžianti teksto pobūdį; turinys ir kiti parateksto (t. y. teksto išdėstymo) elementai, pavyzdžiui, priešlapyje pateikiama informacija (įskaitant leidyklą, oficialų leidimą spausdinti ir kt.);
- teksto kaip rinkinio žanras; rinkinį sudarantys mažieji rinkiniai, maldos, katekizmas, sakramentų suteikimo ritualai, liturgija, nustatyta tvarka išdėstytos giesmės ir t. t.;

- kelių formų religiniai teiginiai ir komentarai bei nurodymai kaip elgtis. Šie elementai kartu sudaro rinkinio teksto formą, kuriai būdinga įprasta struktūra;
- funkcija (bendra pranašiška funkcija, pasireiškianti teiginiais apie išsivadavimą ir gyvenimą, kurie atitinka tikėjimo principus);
- religijos kalbai būdingas stilius, t. y. formulės, nusistovėję pasakymai, liturgijos formos.

Paskutiniojo XVI a. ketvirčio ir XVII a. katekizmai ir giesmynai, kaip ir šiandieninės maldaknygės, gali būti laikomi atskiru žanru. Evangelikų pradžios knyga greitai įgavo rinkinio formą. Tai pagrindinė jos kompozicijos ašis. Taip interpretuojamas žanras tapo autorių (pagrindinės minties nešėjų) savivokos dalimi; žanras funkcionavo kaip taisyklių, kurių reikėjo laikytis, rinkinys ir tikintiesiems buvo pateikiamas priešpriešinant jį iki Reformacijos buvusioms religinės literatūros formoms.

Straipsnyje pateikiama pasirinktų XVI–XVII a. katekizmų ir (ar) giesmynų, išleistų Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, apžvalga. Knygos aprašomos pasitelkiant jau išvardytus struktūrinius bruožus. Diachroninis požiūris reikalauja laikytis dinaminės interpretacijos, t. y. katekizmus kaip žanrą aprašyti *in statu nascendi*. Kelių leidimų, 1553–1554 ir 1563 metų ar Melchioro Petkevičiaus lenkų–lietuvių katekizmo ir 1600 m. gerai apgalvoto bei turinio požiūriu išsamaus katekizmo (giesmyno) palyginimas leidžia daryti išvadą, kad šis žanras Evangelikų reformatų bažnyčios Lietuvoje (Unitas Lithuaniae) buvo sąmoningai plėtojamas.

Aranka Laczházi
Lorando Etvešo universitetas,
Budapeštas

Lietuvių *versti* ir vengrų *fordít* semantika ir jos atspindėjimas XVII–XVIII a. vengrų žodynuose

Vengrų leksikografijos pradžia siekia XIV a. antrąją pusę. Iki mūsų dienų yra išlikusių rankraštinių XIV–XV a. lotynų–vengrų kalbų žodžių sąrašų, o XVI a. – rankraštinių žodynų. Tarp ankstesnių XVI a. spausdintų žodynų reikia paminėti du, į kuriuos pirmą kartą buvo įtraukti vengrų kalbos duomenys: tai italų leksikografo Ambrosijaus Calepino (Ambrosius Calepinus) 1585 m. Lione išleistas 10 kalbų *Dictionarium* ir iš Dalmatijos kilusio kunigo, diplomato, mokslininko Fausto Vrančićo (Faustus Verantius) Venecijoje išleistas 5 kalbų žodynas *Dictionarium Quinque Nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Vngaricae* (1595).

Tačiau tikrąja vengrų leksikografijos pradžia laikomas kalvinistų kunigo, kalbininko, poeto Alberto Szenci Molnáro dviejų dalių žodynas *Dictionarium Latino-ungaricum* ir *Dictionarium Ungaro-latinum*, išleistas 1604 m. Niurnberge. Šiuose žodynuose yra apie 34 500 lotyniškų ir 18 000 vengrų kalbos antraštinių žodžių. Tai buvo pirmieji pilni, sudaryti abėcėliniu principu dvikalbiai vengrų kalbos žodynai.

Žodyno lotynų–vengrų dalies pagrindinis šaltinis – minėtasis A. Calepino žodynas. Iš jo autorius atrinko daugiausia antikinės lotyniškos–graikiškos kultūros terminus, vengdamas žodžių, susijusių su krikščioniškąja tradicija. Be to, pateikė daug botanikos, zoologijos, topografijos, literatūros teorijos, retorikos, poetikos

terminų. Versdamas lotynų kalbos žodžius, autorius sukūrė daugybę naujų vengriškų mokslo ir literatūros terminų, šalia kurių dažnai pateikė ir tam tikrų komentarų, paaiškinimų, taip sudarydamas enciklopedinio pobūdžio veikalą.

Žodyno vengrų–lotynų dalis sudaryta visiškai kitu principu negu pirmoji dalis. Šios dalies apimtis žymiai mažesnė. Vengrų–lotynų kalbų žodyno prieš tai visiškai nebuvo turėta. Autorius galėjo pasinaudoti tik viena ankstesne vad. *nomenclatura*, t. y. žodžių sąrašu, pagal kurį jis tikriausiai ir buvo atrinkęs daugumą vengriškų žodžių. Būdinga, kad tarp vengrų kalbos antraštinių žodžių vyrauja kasdieninio gyvenimo realijų pavadinimai, o kultūros, mokslo ar literatūros terminų beveik neaptinkame.

Szenci Molnáro žodyno nepaprastai didelę svarbą rodo faktas, kad juo buvo naudotasi iki pat XIX amžiaus vidurio. Ir vėlesni vengrų kalbos žodynai, kaip antai – žymiausias XVIII amžiaus Pápai Páriz Ferenco *Dictionarium Latino–Hungaricum...*, *Dictionarium Hungarico–Latinum....* (1708), didžiąja dalimi rėmėsi šio žodyno medžiaga.

Vengrijos leksikografijoje, kaip ir apskritai vengrų raštijoje lotynų kalba, iki pat 1842 m. buvusi viena iš oficialiųjų Vengrijos karalystės kalbų, suvaidino itin svarbų vaidmenį. Lotynų kalba buvo vartojama ne tik bažnyčioje, karališkoje kanceliarijoje, moksle, ja buvo rašomi ir Vengrijos metraščiai, ir literatūra – XVI a. protestantų dramos, XVII a. baroko poezija. Iki XVIII a. pabaigos Vengrijos leksikografijoje vyravo lotynų–vengrų kalbų žodynai. Tik 1767 m. minėtojo Pápai Páriz Ferenco žodyno naujasis leidimas jau buvo papildytas vokiečių kalbos komentarais. Tokiu būdu lotynų kalba turėjo nemažą įtaką ir pačiai vengrų kalbai, ypač jos leksikai. O tai šitame kontekste noriu pabrėžti todėl, kad, mano nuomone, kai kuriais atvejais būtent ši aplinkybė leidžia paaiškinti tam tikras, kitaip sunkiai interpretuojamas lietuvių ir vengrų kalbų leksikos paraleles.

Vienas iš tokių atvejų yra visus lietuvių kalbą studijuojančius vengrus stebinantis liet. *versti* 'vienos kalbos tekstą išdėstyti kita kalba' ir jį atitinkantis vengrų kalbos veiksmažodis *fordít*. Noriu atkreipti dėmesį į tai, kad čia, iš vienos pusės, sutampa lietuviško ir vengriško veiksmažodžių konkrečios ('daryti, kad griūtų, parvirstų ant šono, griauti'; 'viršutinę pusę keisti apatine'; 'išorinę pusę keisti vidine'; 'kreipti, lenkti, sukti į kurią nors pusę, kuria nors linkme') ir perkeltinės ('daryti kitokį, mainyti, keisti'; 'vienos kalbos tekstą išdėstyti kita kalba') reikšmės. Iš kitos pusės, pažymėtina, jog šių veiksmažodžių vartojimu pastarosiomis reikšmėmis, t. y. tokia savotiška semantikos raida lietuvių ir vengrų kalbos išsiskiria tarp kitų Europos kalbų, be kita ko, skiriasi ir nuo tų kalbų, kurios įvairiais laikotarpiais, kontaktuodamos su vengrų arba su lietuvių kalbomis, turėjo šioms kalboms tam tikrą poveikį. Kaip žinoma, daugelyje Europos kalbų vartojamos iš lot. *translātio* 'pernešimas' → 'vertimas' arba iš lot. *trāductio* 'pernešimas; perkėlimas į kitą padėtį' → 'vertimas' kilusios leksemos – tiesioginiai skoliniai, kaip pvz., angl. *translate*, *translation*, pranc. *traduire*, *traduction*, ital. *traduzione*, arba jų vertalai (kalkės), kaip pvz., vok. *übersetzen*, ir lietuvių kalbos atžvilgiu ypač svarbūs blr. *перакладаць*, lenk. *przekładać*, ru. *переводить*. (Reikia pažymėti, kad vokiečių veiksmažodžio *übersetzen* vertimas egzistuoja ir vengrų kalboje, tačiau ši leksema (*átültet*) turi kiek archajinį atspalvį ir vartojama žymiai rečiau negu *fordít*. Be to, jos „nepilnavertiškumą" rodo ir tai, kad iš jos nedaroma derivatų.)

Tikriausiai negalime pasitenkinti išvada, kad negimininguų, savo istorijoje bendrumo, viena su kita kontaktų beveik visai neturėjusių lietuvių ir vengrų kalbų leksikoje toks sutapimas – grynas atsitiktinumas. Abejonių kelia tai, kad šių veiksmažodžių perkeltinių reikšmių santykis su konkrečiomis tiek savotiškas, metaforiškas, kad, mano nuomone, tokia pati semantikos raida vargu ar galėjo vykti atskirose kalbose nepriklausomai viena nuo kitos.

Dabar, remdamasi pirmųjų vengrų kalbos žodynų bei kitų ankstyvųjų paminklų duomenimis, mėginu atskleisti tokio vengrų ir lietuvių kalbų sutapimo priežastį.

Vengriško veiksmažodžio *fordít* be pagrindinių konkrečių reikšmių ('viršutinę pusę keisti apatine' ir 'kreipti, lenkti, sukti į kurią nors pusę, kuria nors linkme') turimos perkeltinės reikšmės paliudytos nuo XV–XVI amžių (plg. EWUng 410; NySz 923; TESz 951).

1. *fordít* 'daryti kitokį, mainyti', po 1416/apie 1450;
2. *fordít, megfordít* 'versti į kitą kalbą', 1527; *fordítás* 'vertimas', 1533; *fordító* 'vertėjas', 1551.

Abiejų reikšmių pirmieji vartojimo atvejai užfiksuoti iš lotynų kalbos verstuose arba pagal lotyniškus šaltinius parengtuose tekstuose. Pvz.:

1. *Ki vro͗mbe* ***fordeita*** *az iteletet: qui* ***convertit*** *in absinthium judicium* (XV a. rankraštinė knyga);
   Az átkozast teneked áldásodra ***fordita****:* ***vertit*** *maledictionem ejus in benedictionem tuam* (Biblijos vertimas, XVI a.);
   Forddeytana *banattyokat vygasagra* 'Kad paverstų liūdesį džiaugsmu' (XVI a. rankraštinė knyga);
2. *fydo nyelvro͗l ees eegyeb ydeghen nyelweknec ertelm o͗kr o͗l deaky nyelnec ertelmeere* ***fordoytana*** 'iš hebrajų bei kitų svetimų kalbų į lotynų kalbą verstų' (šv. Jeronimo legenda XVI a. rankraštinėje knygoje).

Iš citatų matyti, kad vengr. *fordít* čia visur vartojamas kaip lot. veiksmažodžių *vertō*, *convertō* atitikmuo.

Lot. *vertō* reikšmės yra tokios: 1. 'sukti į kurią nors pusę, kreipti kuria nors linkme'; 2. 'išardyti, sugadinti, sugriauti'; 3. 'pakeisti, mainyti'; 4. 'išdėstyti kita kalba', o veiksmažodis *converto* klasikinių autorių darbuose taip pat reiškia 1. 'pakeisti, mainyti'; 2. 'išdėstyti kita kalba'. Kadangi lotynų kalboje aptinkame kaip tik tokias reikšmes kaip ir vengrų kalboje, pagrįstai galima teigti, jog

vengrų autoriai vertėjai, remdamiesi lotyniškais šaltiniais, pasiskolino lotyniško veiksmažodžio perkeltines reikšmes, kurios – kaip tai liudija vengrų kalbos istoriniai žodynai – paskui sparčiai paplito viduramžių raštuose ir kalboje.

Pirmuose, anksčiau minėtuose vengrų kalbos žodynuose surasti tokie duomenys:

Szenci, 1604:	Pápai, 1708, 1767:
Translátio • *Maſuva Vitel* 'pernešimas; perkėlimas į kitą padėtį'. Translátor • *Altalhozo* 'kas perneša'; • *egy nyelvro^{e}l maſra* ***fordito****, megtolmaczolo* '**vertėjas**'.	Translātio • *Másuvá-vitel*; *Által-tétel* 'pernešimas; perkėlimas į kitą padėtį'; • *Egy nyelvból máſra, Egy értelemről máſra* ***fordítás*** '**vertimas**'. *Translatio verbi: A' ßónak más értelemre magyarázáſa.* Translātor • *Által-hozó* 'kas perneša'; • *Egy nyelvről máſra-****fordító*** '**vertėjas**'.
Tradúco • Altalviſſem, egy helyro^{e}l *máſra viſſem* 'pernešu; perkeliu į kitą padėtį'; • *Gyalazom, Rágalmazom* 'keikiu, apšmeižiu'. Tradúctió • *Megnyuitas, hoſſßabitas* 'prailginimas'; • *Tolmaczlas* 'vertimas žodžiu'; • *Nyilvan valo ßidalom* 'keikimas, šmeižtas'. Tradúctor • *Altalviv o^{e}* 'kas perneša'; • *Szidalmazo* 'kas keikia'.	Trāductio • *Megváltoztatás* 'pakeitimas'; • *Által-vitel* 'perkėlimas į kitą padėtį'; • *Gyalázás* 'šmeižtas'.

Szenci, 1604:	Pápai, 1708, 1767:
Vérto • *Forditom, Czavaritom* 'sukti į kurią nors pusę, kreipti kuria nors linkme'. Convérto • *Hatraforduloc, Megforduloc, megfordítom* 'apsisukti; sukti į kurią nors pusę'.	Verto • *Fordítom, Tsavarítom* 'sukti į kurią nors pusę, kreipti kuria nors linkme'; • 'paversti kuo, pakeisti': *In cinerem aliquid vertere. Valamit hamuvá változtatni. Bené tibi vertat haec res: Adja Iften jódra e'dolgot.* Converto • *fordulni: Convertere in fugam* 'apsisukti'; • *convertere pecuniam publicam in rem &commodum fuum* 'pakeisti, paversti kuo'; • *Convertere è Graecis in Latinum: Görögből Deákra* ***fordítani*** **'išversti'.**
Forditas **'vertimas'** *Versio, Inversio;* ***Forditom*** **'verčiu'** *Verto.*	***Fordítás:*** *Versio. Inversio. das Umkehren,* ***die Uebersetzung.*** ***Fordítom:*** *Verto, ich kehre, wende.*
	Interpres • *Tolmáts, Magyarázo* 'vertėjas'; *Interprete uti ad Graecam linguam: A' görög nyelvet magyarázó által tanulni;* *Interpretāmentum: Tolmátslás, Magyarázás.* ***Tolmáts:*** *Interpres. ein Dolmetsch;* ***Tolmátsolás:*** *Interpretātio. Die Verdolmetschung.*

Matyt, iki pirmųjų spausdintų žodynų pasirodymo termino *fordít* vartojimas perkeltine reikšme jau buvo pakankamai nusisto-

vėjęs. Žodynų autoriai net nebandė išversti lotyniškus *translātio*, *trāductio*, kaip tai atsitiko daugelyje kalbų.

Lietuvių kalboje veiksmažodžio *versti* istorija kiek sudėtingesnė. Jo vartojimas reikšme 'pakeisti, daryti kitokį' paliudytas jau senuosiuose paminkluose (plg. LKŽe):

Šešis kodžius akmens vertė vynan pilnus vandens (M. Mažvydas, apie 1550);

Christus vertęs buvo vandenį vynana (J. Bretkūnas, 1591).

Tačiau reikšmė 'išdėstyti kita kalba' paliudyta tik žymiai vėliau. Senuosiuose leidiniuose buvo vartojami įvairūs veiksmažodžio *guldyti* derivatai, sudaryti verčiant lenkų kalbos terminus (duomenys pagal LKŽe):

guldyti (pvz., Jokūbo Brodovskio žodyne)

išguldyti, išguldymas (pvz. K. Sirvydo žodyne, Danieliaus Kleino gramatikoje), plg. lenk. *wykładać* 1. 'paaiškinti' 2. 'išversti';

perguldyti (pvz., J. Bretkūno Biblijos antraštėje) plg. lenk. *przekładać* 'išversti'.

XIX a. lietuviškoje spaudoje, pvz., *Aušroje*, toliau buvo vartojami panašūs terminai, bet pasirodė ir kitų kalbų terminų naujų vertimų:

guldikas 'vertėjas', *perguldymas* 'vertimas'; *perguldytojas* 'vertėjas', *išguldinėti* 'išversti'; *išguldinėtojas* 'vertėjas';

perdėti 'išversti', *perdėtojas* 'vertėjas', *perdėjimas* 'vertimas', plg. lenk. *przekładać*, ir galbūt vok. *übersetzen*;

perstatymas 'vertimas';

pervedėjas 'vertėjas', *pervestojas* 'vertėjas', plg. ru. *переводить*, *переводчик*.

Kada ir kaip veiksmažodis *versti* pradėtas vartoti reikšme 'išdėstyti kita kalba'? LKŽe duomenimis, anksčiausias tokio vartojimo atvejis randamas viename Antano Baranausko rašte: *Viso svieto*

raštus, knygas lietuviškan versiù[1]. Matyt, kad tai nėra atsitiktina. A. Baranauskas, gerai mokėdamas ir lotynų kalbą, tikrai galėjo arba sąmoningai, arba intuityviai pradėti vartoti lietuvišką veiksmažodį iš lotynų kalbos paskolinta reikšme. Tuo labiau kad lietuviškas veiksmažodis – skirtingai nuo vengriško – ir fonetiškai panašus į lotynišką. A. Baranauskas, domėdamasis lyginamąja kalbotyra, suvokdamas lietuvių kalbos vietą tarp indoeuropiečių kalbų ir jos reikšmę galėjo žinoti ir apie šio veiksmažodžio indoeuropietišką kilmę (plg. ie. **u̯er-t* 'drehen, wenden'; Pokorny 1959: 1156–1157), apie jo etimologinį ryšį su lot. *vertō*.

Tačiau ši naujoji reikšmė iš karto nepaplito. Pavyzdžiui, *Aušroje* vis dar buvo vartojama gausybė anksčiau minėtų verstinių terminų, o *versti* tokia reikšme aptinkame tik labai retai. Naujoji reikšmė kaip terminas buvo kodifikuota tik XIX a. pabaigoje, Jonui Jablonskiui sukūrus ir derivatus *vertimas*, *vertėjas*. O J. Jablonskis, kaip ir A. Baranauskas, galėjo atsižvelgti ir į lotynų kalbą.

Deja, nepavyko rasti tiesioginių nurodymų į žodžio *versti* vartojimo tokia reikšme motyvaciją nei A. Baranausko, nei J. Jablonskio raštuose, todėl turiu pasitenkinti iškeldama tokią interpretaciją kaip hipotezę. Ji leidžia paaiškinti nelauktą, be šito veiksnio, t. y. be lotynų kalbos įtakos, sunkiai paaiškinamą žodžio semantikos sutapimą su atitinkamu vengrišku veiksmažodžiu.

Nėra abejonių, kad XV–XVII a. lietuvių kultūra įvairiais būdais buvo glaudžiai susijusi su Europos kultūriniais procesais, taigi buvo tos pačios civilizacinės kultūrinės erdvės dalimi kaip ir Vengrija. Analogiški lietuvių ir vengrų visuomenės bei jos kultūros raidos procesai, reiškiniai jau šiek tiek tiriami istorikų (plg., pvz., Ragauskienė 2008). Tačiau tai, kad tokių analogijų galėjo atsirasti net lietuvių ir vengrų kalbose, suteikia tyrinėjimui naują aspektą.

[1] *Litauische Mundarten*, gesammelt von A. Baranowski, Band 1. *Texte aus dem Weberschen Nachlass herausgegeben von Dr. Franz Specht...*, Leipzig, 1920, 451 (LKŽe).

Šaltiniai

EWUng – *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–3. Hrsg. Loránd Benkő, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993–1997.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002), elektroninis variantas. Red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. redaktorė), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. – www.lkz.lt.

NySz – Szarvas G., Simonyi Z. *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3, Budapest, 1890–1893.

TESz – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–4. Főszerk. L. Benkő, szerk. L. Kiss, L. Papp, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984.

Literatūra

Berrár J., Károly S. (red.). 1984: *Régi magyar glosszárium: szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Finály H. 1884: *A latin nyelv szótára a kútfőtől a legjobb és legújabb szótárirodalomra támaszkodva.* Összeállította Dr. H. Finály, Budapest: Franklin.

Magay T. 2011: *A magyar szótárirodalom bibliográfiája*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Pápai Páriz F. 1767: *Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum.* Fotografuotinis leidimas, Budapest: Universitas, 1995.

Pokorny J. 1959: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* 1, Bern–München: Francke.

Ragauskienė R. 2008: Vengrai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje Aleksandro Jogailaičio ir Stepono Batoro laikais (1492–1586 m). = Hungarians' Status in the Grand Duchy of Lithuania under the Rule of Jagiello and Stephen Batora (1492–1586). – *Istorija.* Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai = *History.* A Collection of Lithuanian Universities' Research Papers, 21–31; www.ceeol.com.

Szenci M. A. 1604: Dictionarium Latinoungaricum <...> item vice versa Dictionarium Ungaricolatinum <...>; *Bibliotheca Hungarica antiqua.* Fotografuotinis leidimas, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.

Zoltán A. 1999: Vannak-e balti jövevényszavaink? – *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére.* Szerk. N. Kugler, K. Lengyel, Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 336–340.

Zoltán A. 2009: О старинном венгерском названии славян *tót*. – *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos* (= *Bibliotheca Archivi Lithuanici* 7). Sud. S. Temčinas, G. Miškinienė, M. Čistiakova, N. Morozova, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 439–441.

THE SEMANTIC LITHUANIAN *VERSTI* AND HUNGARIAN *FORDÍT* AND ITS REFLECTION IN HUNGARIAN DICTIONARIES OF THE 17TH–18TH CENTURIES

Summary

The beginning of Hungarian lexicography dates back to the second half of the 14th century. Until the end of the 18th century, it was dominated by Latin–Hungarian dictionaries. Latin exerted significant influence on the Hungarian language, especially on its vocabulary. In some cases, this fact helps explain some unexpected lexical parallels between Lithuanian and Hungarian, which otherwise are very difficult to deal with. As an example, in the article I review the semantic development of the Lithuanian verb *versti* 'to translate' and its Hungarian equivalent *fordít*. The figurative meaning of the verbs 'to translate, to render the text in another language' (beside its primary meaning 'to turn') in Lithuanian and Hungarian makes the languages rather distinct among other European languages, where forms derived from Latin (cf. *translātio* or *trāductio* meaning 'transferring, moving to another position') are used. They are direct borrowings, cf. English *translate*, *translation*, French *traduire*, *traduction*, Italian *traduzione*, or loan translations (calques), cf. German *übersetzen*, Byelorussian *перакладаць*, Polish *przekładać*, Russian *перевести*. On the basis of the first Hungarian dictionaries and other early Hungarian written documents, this paper attempts to account for an overlap in the semantic development of Hungarian and Lithuanian in terms of the impact of Latin.

KONSTANTINO SIRVYDO BIBLIOGRAFIJA: 1960–2013

Konstantinui Sirvydui, pirmajam lietuvių leksikografui, yra skirta ne viena jo asmenybės ir darbų tyrinėjimo bibliografija. Išskirtinos Vaclovo Biržiškos (*Aleksandrynas,* Čikaga, 1960, t. 1, p. 244–254) ir Lietuvos knygų rūmų (*Lietuvos TSR bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba,* Vilnius, 1969, t. 1., p. 393–400) parengtos bibliografijos.

Čia skelbiama K. Sirvydo personalinė bibliografija nuo 1960 metų. Tais metais pasirodė pirmieji Kazio Pakalkos mokslo darbai, skirti K. Sirvydo žodyno *Dictionarium trium linguarum* problematikai. Šio darbo jis ėmėsi, paskatintas „Lietuvių kalbos žodyno" vyriausiojo redaktoriaus Jono Kruopo. Per paskutiniuosius 50 metų baigėsi diskusija dėl Sirvydo pavardės rašymo, patikslinta pirmojo žodyno išleidimo data (apie 1620 m.), atsirado daugiau argumentų, kad K. Sirvydas yra dviejų žodynų autorius, patikslintos jo biografinės datos. Išspausdinti dviejų žodyno leidimų fotografuotiniai leidiniai: pirmasis (senasis) ir trečiasis žodyno leidimai. Baigiamas rengti *Punktų sakymų* mokslinis kritinis leidimas.

Rengiant šią K. Sirvydo bibliografijos dalį naudotasi Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos ir Lietuvių kalbos instituto išleistomis lietuvių kalbotyros bibliografijomis (1963–2005).

1960

Balašaitis Antanas, Pakalka Kazys. Filologijos terminai K. Širvydo žodyne „Dictionarium trium linguarum". – *Lietuvos TSR MA darbai.* Serija A, 1(8). Vilnius, 1960, 211–216.

Biržiška Vaclovas. *Aleksandrynas. Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos.* 1: *XVI–XVII amžiai.* Chicago: JAV LB Kultūros fondas, 1960, 2-asis (fotografuotas) leidimas. Vilnius: Sietynas, 1990, 244–254.

Pakalka Kazys. Dėl K. Širvydo žodyno „Dictionarium trium linguarum" lenkiškosios-lotyniškosios dalies šaltinio. – *Lietuvos TSR MA darbai.* Serija A, 1(8). Vilnius, 1960, 217–221.

Pakalka Kazys. Iš K. Širvydo „Dictionarium trium linguarum" žodyno istorijos. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 3. Vilnius, 1960, 227–287.

1961

Pakalka Kazys. Konstantinas Širvydas: (330-ąsias mirties metines minint). – *Tarybinė mokykla* 8. Vilnius, 1961, 34–35.

Pakalka Kazys. K. Širvydo „Dictionarium trium linguarum" naujadarai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 4. Vilnius, 1961, 281–300.

Papečkys Kazys. K. Širvydo trikalbis žodynas. – *Bibliotekų darbas* 7. Vilnius, 1961, 29–30.

Šulaitis Edvardas. Šių metų antrosios pusės kai kurie sukaktuvininkai (rugpj. 23 d. sukanka 330 m. nuo Konstantino Sirvydo mirties). – *Naujienos* 2. Chicago, 1961-07-08, 3.

Zemzare Daina. *Latviešu vārdnīcas* (lidz 1900. gadam). – Rīga, 1961, 5, 64–66.

Казлаускас Ионас. Сокращение употребления имен существительных с основой на *-i* в литовском языке. – *Вопросы славянского языкознания* 5. Москва, 1961, 71–107.

1962

Pakalka Kazys. K. Širvydo žodyno „Dictionarium trium linguarum" leksiniai dialektizmai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 5, 1962, 221–226.

Rabikauskas Paulius. Konstantino Sirvydo biografinės datos: Sirvydas, o ne Širvydas; Jėzuito kunigo pasiruošimo kelias; Sirvydo biografinės datos – *Aidai* 4. Brooklyn, 1962, 147–154; t. p. Rabikauskas Paulius. *Vilniaus akademija ir Lietuvos jėzuitai*. Vilnius: Aidai, 2002, 423–436.

Sirvydas (pasirašydavo: Syrwid) Konstantinas (P. R[a]b[i]k[auskas]). Portr., iliustr. – *Lietuvių enciklopedija* 27. Bostonas, 1962, 507–508.

1963

Drotvinas Vincentas. Lietuvių literatūrinės kalbos sudurtinių būdvardžių struktūriniai-semantiniai tipai (remiantis XVI–XVIII a. raštų medžiaga). – *Kalbotyra* 6, 1963, 75–97.

Lebedys Jurgis. *Mikalojus Daukša*. Vilnius, 1963.

Urbutis Vincas. [Rec.:] Senieji latvių kalbos žodynai: (D. Zemzarės monografija „Latviešu vārdnīcas (lidz 1900. gadam)“; 1961) – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 6. Vilnius, 1963, 287–312.

1964

Drzymała Kazimierz. Praca jezuitów polskich nad ludnością wiejską w pierwszym stóleciu osiedlenia się zakonu w Rzeczypospolitej. – *Nasza Przeszłość* 20. Kraków, 1964, 61, 67.

Pakalka Kazys. Pirmasis lietuvių kalbos žodynas (Konstantino Širvydo „Dictionarium trium linguarum“ (1629): filologijos mokslų kandidato laipsnio disertacija, rankraštis). – Vilnius, 1964, 281 p.

Balašaitis Antanas. Studija apie pirmąjį lietuvių kalbos žodyną. – *Bibliotekų darbas* 9, 1964, 34.

Balašaitis Antanas. Studium o pierwszym słowniku języka litewskiego. – *Czerwony Sztandar*, 1964.

Balčikonis Jonas. Atsiliepimas apie K. Pakalkos disertaciją (parašytą 1964). – Balčikonis J. *Rinktiniai raštai* 1, sud. A. Pupkis. – Vilnius, 1978, 367–370.

Пакалка Казис. Первый литовский словарь („Dictionarium trium linguarum“ К. Ширвидаса (1629): автореф. дис. канд. филол. наук, Вильнюсский гос. университет). – Вильнюс, 1964, 16 с.

1965

Balčikonis Juozas. Širvydas ar Sirvydas? – *Kalbotyra* 11. 1965, 143–144.

Szyrwid Konstanty (zm. 1631). Piśmiennictwo staropolskie. – *Bibliografia literatury polskiej: Nowy Korbut* 3.– Warszawa, 1965, 323–324.

1966

Butkus Juozas. Konstantinas Širvydas (335-ąsias mirties metines minint). – *Darbas*. Pasvalys, 1966-08–23.

Lebedys Jurgis. Y a-t-il eu à l'Université de Vilnius une chaire de lituanien aux XVIIe–XVIIIe siècles? – *Acta Baltico-Slavica* 3. Białystok, 1966, 99–105.

Pakalka Kazys. Kuo įdomus ir reikšmingas mums K. Širvydo pirmasis lietuvių kalbos žodynas?: (Konstantino Širvydo 335-ąsias mirties metines minint [1579–1631]). Portr. – *Jaunimo gretos* 9. Vilnius, 1966, 5.

Pakalka Kazys. Pirmasis žodynas: (apie K. Sirvydo „Dictionarium trium linguarum" žodyną. 1629). Iliustr. – *Mokslas ir gyvenimas* 8. Vilnius, 1966, 14–15.

Pakalka Kazys. Pirmasis žodynas: (K. Sirvydo biografija ir darbai). Portr. – *Nemuno kraštas* 5. Witzenhausen, 1966, 22–23.

Sirvydas Konstantinas – *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija* 1. Vilnius, 1966, 148.

1967

Grzegorczyk Piotr. *Index lexicorum Poloniae. Bibliografia słowników polskich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 1967.

Morkūnas Kazys. Mišrieji dvigarsiai *am, an, em, en* ir balsiai *ą, ę* K. Širvydo raštuose. Lietuvių kalbos gramatinė sandara. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 9. Vilnius, 1967, 139–146.

Palionis Jonas. *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.* Vilnius: Mintis, 1967, 333 p.

URBUTIS VINCAS. Pirmasis lietuvių kalbos žodynas ir keletas jo retų žodžių. – *Baltistica* 3(2). Vilnius, 1967, 209–218.

1968

KAZLAUSKAS JONAS. *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*. Vilnius, 1968, 145, 157, 160 ir kt.

1969

BŪDA VYTAUTAS P. Įžymus lietuvių literatūros ir literatūrinės kalbos pradininkas: (K. Sirvydo gimimo 390-osioms metinėms). – *Vilnis*. Chicago, 1969-04-23, 3.

BŪDA VYTAUTAS P. Lietuvių literatūrinės kalbos pradininkas: (K. Sirvydo gimimo 390-osioms metinėms). – *Tarybinė Klaipėda*. 1969-03-28; *Liaudies balsas*. Toronto, 1969-06-13, 3.

SIRVYDAS KONSTANTINAS – *Lietuvių enciklopedija* 36. Papildymai. Bostonas, 1969, 78.

ŠIRVYDAS KONSTANTINAS. Portr., iliustr. – *Lietuvos TSR bibliografija*. Serija A. *Knygos lietuvių kalba* 1: 1547–1861. Vilnius, 1969, 393–400.

VAIČIULIS V. 390-osioms Konstantino Sirvydo gimimo metinėms. – *Laisvė*. New York, 1969-04-11, 5.

1970

OTRĘBSKI JAN. Širvydas oder Sirvydas? – *Beitrage zur Namenforshung* 5. Heidelberg, 1970, 303–306.

SIRTAUTAS VYTAUTAS. Dėl Sirvydo pavardės. – *Baltų ir slavų antroponimikos klausimai*. Tarprespublikinės-respublikinės konferencijos medžiaga. Šiauliai, 1970, 30–34.

1971

ŠIRVYDAS, SIRVYDAS KONSTANTINAS (K. Pakalka). Portr., iliustr. – *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija* 3. Vilnius, 1971, 410.

ZINKEVIČIUS ZIGMAS. Dėl K. Širvydo „Punktų sakymų" genezės ir kalbos. – *Baltistica* 7(2), 1971, 153–167; t. p. Zinkevičius Z. Valstybė ir kalba. Senųjų raštų kalba. XVIII–XIX a. rašomoji kalba. XX amžius. Rytų Lietuva. – *Rinktiniai straipsniai = Collected articles* 2. Vilnius, 2002, 90–105.

1972

LEBEDYS JURGIS. Konstantinas Sirvydas. – *Lituanistikos baruose* 1. 1972, 111–115.

1973

PAKALKA KAZYS. Apie defektinį trikalbį K. Širvydo žodyną – *Lietuvos TSR MA darbai*. Serija A, 4(45). Vilnius, 1973, 131–142.

ŽITKUTĖ ANTANINA. Techninė terminija K. Širvydo „Trijų kalbų žodyne". – *Mokslas ir technika* 11. Vilnius, 1973, 41–43.

1974

PAKALKA KAZYS. Nauji duomenys apie K. Sirvydo žodyną: (apie K. Sirvydo žodyno „Dictionarium trium linguarum" 1-ojo leidimo defektinį egzempliorių). – *Mokslas ir gyvenimas* 4. Vilnius, 1974, 19–20.

1975

PAKALKA KAZYS. Iš K. Širvydo naujadarų plitimo istorijos: l. *Medvilnė*; 2. *Spaustuvė*. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 16: Lietuvių terminologija. Vilnius, 1975, 240–244.

VILNONYTĖ VALERIJA. Nauja apie Širvydą. – *Literatūra ir menas*. Vilnius, 1975-09-06, 11.

1976

BALAŠAITIS ANTANAS, Pakalka Kazys. Dar dėl K. Širvydo defektinio žodyno leidimo datos. – *Baltistica* 12(2). Vilnius, 1976, 171–178.

Jovaišas Albinas. Konstantinas Sirvydas. – *Vilniaus universiteto istorija. 1579–1803.* Vilnius: Mokslas, 1976, 99–102.

Vilnonytė Valerija. Įdomus ir svarbus leidinys apie Konstantiną Sirvydą: (Mittelšteinė K. L. Konstantinas Širvydas, monografija. 1936. 30 p. Rankraštis Nac. M. Mažvydo b-koje). – *Šviesa* 3. 1976, 26–27.

Vilnonytė Valerija. Patikslinant straipsnį „Nauja apie Širvydą" (Laiškas redakcijai). – *Literatūra ir menas.* Vilnius, 1976-01-31, 15.

1977

Karaciejus Juozas. *Kiemas, kiemianis, kiemystė* K. Širvydo raštuose. – *Kalbos kultūra* 33. Vilnius, 1977, 81–82.

Lebedys Jurgis. *Senoji lietuvių literatūra*, parengė J. Girdzijauskas. Vilnius: Mokslas, 1977, 80–86.

Pakalka Kazys. XVIII a. rusų „Visų kalbų žodyno" lietuviškoji leksika. – *Lietuvos TSR MA darbai.* Serija A, 3(60). Vilnius, 1977, 133–140.

Vecākās lietuviešu vārdnīcas jaunaspiedums: (dėl spaudai rengiamo K. Sirvydo žodyno „Dictionarium trium linguarum"). Be parašo. – *Karogs* 9. 1977, 196–197.

1979

Alekna Vincas. Pirmasis lietuvių kalbininkas: (Vilniaus univ. prof. Konstantino Sirvydo gimimo 400-osioms metinėms) – *Pirmyn.* Molėtai, 1979-10-25; *Lenino vėliava.* Širvintos, 1979-10-30.

Ickevičius Augustas. Konstantinas Širvydas ir jo epocha. Faks. – *Komjaunimo tiesa.* Vilnius, 1979-10-20, (taip pat rus. k.).

Konstantinas Sirvydas (1579–1631) (ir jo „Dictionarium trium lingvarum" bei „Punkty kazan"). Port., iliustr. Be parašo. – *Pasaulio lietuvis* 5(115). 1979, 19.

Konstantinas Sirvydas, 1579–1979. – *Mūsų kalba* 3, (Mūsų kalendorius). Be parašo. 1979, 53.

Pakalka Kazys. K. Širvydo žodyno naujausi tyrimai. Portr. – *Mūsų kalba* 3. 1979, 54–56.

Pakalka Kazys. K. Širvydo žodyno pratarmė. – *Kalbos kultūra* 37. 1979, 85–87.

Pakalka Kazys. Pirmasis lietuvių žodynininkas: (K. Sirvydo 400-osioms gimimo metinėms). – *Lietuvos pionierius*. 1979-08-18, 4.

Pirmasis lietuvių kalbos žodynas: Konstantinas Širvydas. Dictionarium trium linguarum. Įvadą (13–83) ir žodyno rodyklę parengė Kazys Pakalka; red. kolegija: A. Ivaškevičius, J. Kruopas, Lyberis (ats. red.), J. Marcinkevičius, K. Pakalka. Faks. Vilnius: Mokslas, 1979, 899 p. (*Dictionarium trium linguarum* trečiojo leidimo (1642) fotografuotas tekstas, 95-658).

Balašaitis Antanas. Mūsų pirmasis žodynas. – *Pergalė* 5. Vilnius, 1980, 179–182.

Balašaitis Antanas. Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. – *Tarybinis mokytojas*. 1979-12-28.

Kardelytė Janina. Dictionarium trium linguarum. – *Naujos knygos* 6. 1979, 12–13.

Karulis Konstantins. Širvīda vārdnīca un tās atspulgi latviešu vārdnīcu vēsturē. – *Karogs* 2. Rīga, 1981, 174–175.

Kaunietis V. Dar viena puiki sukaktuvinė dovana. – *Laisvė*. 1980-02-15, p. 2.

Palionis Jonas. [Rec.:] – *Baltistica* 17(2). Vilnius, 1981, 200–207.

Petr Jakub. [Rec.:] – *Slavia*, roč. 50, 3/4. Praha, 1981, 423–425.

Pirmas lietuviešu valodas vārdnīcas jauns izdevums. Be parašo. – *Karogs* 4. Rīga, 1980, 194.

Reczeck Józef. Słownik Konstantego Szyrwida: (z okazji fototypicznego wydania). – *Język Polski* 4. 1980, 262–267.

Sabaliauskas Algirdas. Paminklas pirmajam mūsų leksikografui. Iliustr. – *Gimtasis kraštas* 6. 1980-03-20.

Vaintraubas Saliamonas. Antrasis knygos gyvenimas. – *Vakarinės naujienos*. 1979-12-07, (taip pat rusų k.).

Palionis Jonas. *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija*. Vilnius, 1979.

Palionis Jonas. Pirmojo lietuvių kalbos žodyno autorius: K. Sirvydui – 400 metų. – *Mokslas ir gyvenimas* 12. 1979, 6–7.

Palionis Jonas. Vilniaus universiteto profesorius Konstantinas Sirvydas. – Kultūros barai 12. 1979, 58–61.

Sabaliauskas Algirdas. *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija: iki 1940 m.* Vilnius, 1979, 13, 26–28.

Sirtautas Vytautas. Dėl *Sirvydo* pavardės. – *Mūsų kalba* 3. 1979, 57–62.

Stoskeliūnas Jonas. Įžymieji Lietuvos kalbininkai: (K. Sirvydui – 400 m., D. Kleinui – 370 m., K. Jauniui – 130 m., K. Būgai – 100 m.). Parašas: J. S. – *Aušra* 3. Seinai, 1979, 12–16.

1980

(Drauge su Vilniaus universiteto 400 m. jubiliejumi sutampa ir K. Sirvydo gimimo metinės). ([Tėvynėje] parengė D. ir G. Vakariai). – *Laiškai lietuviams* 7. 1980, 251.

Karaciejus Juozas. Dėl keleto socialinių terminų K. Širvydo raštuose. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 20: *Iš lietuvių kalbotyros istorijos*. 1980, 101–107.

Morkūnas Kazys. Konstantino Širvydo „Punktai sakymų" veiksmažodis (Indeksas). – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 20: *Iš lietuvių kalbotyros istorijos*. – 1980, 109–222.

Pakalka Kazys. Apie K. Širvydo žodyno pirmojo leidimo pavadinimą. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 20: *Iš lietuvių kalbotyros istorijos*. 1980, 97–100.

Palionis Jonas. Ad lucernas eas: Konstantinas Sirvydas: (400-ąsias gimimo metines minint), sud. B. Savukynas. – *Kalba ir mintis*. Vilnius, 1980, 161–167.

Rabikauskas Paulius. Konstantino Sirvydo asmuo ir reikšmė: (Paskaita skaityta XXVII Europos lietuvių studijų savaitėje Insbruke 1980 08 12). Iliustr. – *Krivūlė* 2/3. 1980, 15; *Aidai* 2. Brooklyn, 1982, 98–111; t. p. Rabikauskas Paulius. *Vilniaus akademija ir Lietuvos jėzuitai*, sud. L. Jovaiša. Vilnius: Aidai, 2002, 437–466.

Šleikus Antanas. Konstantinas Sirvydas – mūsų žemietis. – *Kolektyvinis darbas*. Anykščiai. 1980-12-02.

Šlekys Jonas. Barokinės lietuvių literatūros pradininkas: K. Sirvydo 400-osioms gimimo metinėms. – *Literatūra ir menas*. 1980-09-20, 16.

Zinkevičius Zigmas. Sirvydas ar Širvydas? XVII(1). – *Literatūra ir menas*. – 1980-06-21, 16.

ZINKEVIČIUS ZIGMAS. Smulkmena XLII: (Dėl K. Sirvydo trikalbio žodyno naujojo leidimo rodyklėje per neapsižiūrėjimą atsiradusios formos *lėti*). – *Baltistica* 16(1). 1980, 57.

1981

ZINKEVIČIUS, ZIGMAS. Sirvydas ar Širvydas? – *Baltistica* 17(1). – 1981, 28–41.

ZINKEVIČIUS ZIGMAS. Smulkmena XLV: (Dėl priešdėlio *į* trikalbiame K. Sirvydo žodyne „Dictionarium trium linguarum" [Vilnius 1979]). – *Baltistica* 17(1). 1981, 65.

ZINKEVIČIUS ZIGMAS. Smulkmena XLVI: (Dėl nesirvydiškų rašybos ir kalbos elementų trikalbiame žodyne „Dictionarium trium linguarum" [Vilnius 1979]). – *Baltistica* 17(1). 1981, 76.

1982

LUKŠAITĖ INGĖ. Kaip vadinosi pirmasis K. Širvydo žodynas. – *Literatūra ir menas*. 1982-01-01, 4.

ZINKEVIČIUS ZIGMAS. Smulkmena LI: (Dėl asmenvardžio *Sirvydas* norminės formos). – *Baltistica* 18(2). 1982, 152.

1983

LUKŠAITĖ INGĖ. Humanistinė S. Risinskio biblioteka Vilniuje. – *Bibliotekų darbas* 1. 1983, 30–31.

PAKALKA KAZYS. K. Širvydo „Punktų sakymų" lenkiškoji pratarmė. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 22: Lietuvių kalbos specialioji leksika. 1983, 248–252.

SIRVYDAS, ŠIRVYDAS, KONSTANTINAS. Portr. – *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija* 10, 1983, 190.

1984

Lietuvių kalbos komisijos prie Lietuvos TSR Mokslų Akademijos nutarimas Nr. 9, Vilnius, 1984-04-19: (Dėl norminės XVII a. lietuvių rašytojo pavardės formos *Sirvydas*). Parašai: Jonas Palionis, Arnoldas Piročkinas. – *Mūsų kalba* 3. 1984, 44; *Kalbos kultūra* 49. 1985, 4.

1987

Bėkšta Arūnas. Pramania ir menas negali gyventi be krošilo: K. Sirvydo dailės leksika. – *Mokslas ir menas* 6. 1987, 22–23.

Jonikas Petras. *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje*. Chicago: Lituanistikos instituto leidykla, 1987, 67–68.

Kuolys Darius. Asmenybės laisvės problema K. Sirvydo „Punktuose sakymų". – *Literatūra* 29(1). 1987, 20–26.

Kuolys Darius. „Dvi tikrybi turi tiesa...": J. Bretkūnas ir K. Sirvydas kultūros stilių kaitoje. – *Pergalė* 6. – 1987, 138–148.

Subačius Giedrius. K. Sirvydo „Dictionarium trium linguarum" ir S. Daukanto didysis lenkų-lietuvių kalbų žodynas. – *Mūsų kalba* 2. 1987, 11–15.

1988

Kolbuszewski Stanisław Franciszek. Miscellanea: notes sur guelques imprimés vieux – lituaniens: (S. B. Chylinski, D. Klein, K. Szyrwid). – *Acta Baltico-Slavica* 18. – Warszawa, 1988, 25–29.

Sirvydas, Širvydas, Konstantinas. Port, Iliustr. – *Tarybų Lietuvos enciklopedija* 4. 1988, 11.

Zinkevičius Zigmas. *Lietuvių kalbos istorija* 3: *Senųjų raštų kalba*. Vilnius: Mokslas, 1988, 246–266.

1989

Morkūnas Kazys. Prie paminklo K. Sirvydui. – *Tėvynės šviesa*. 1989-06-28.

1990

Lukšaitė Ingė. Žodis kaip varpas. – *Šeima* 1. 1990, 7.

Sirvydas Konstantinas. Portr. – *Lietuvos TSR bibliografija*. Serija A. *Knygos lietuvių kalba* 1: 1547–1861. Papildymai. Vilnius: Mintis, 1990, 69–71.

1991

Judžentis Artūras. Lyginamųjų konstrukcijų žodžiai K. Sirvydo „Punktuose sakymų". – *Lituanistica* 2. – 1991, 42–52.

Lukšaitė Ingė. Lietuvių kalbos ir asmenybės ugdymas K. Sirvydo raštuose. – *Lietuvos pedagoginės minties raida XVI–XVII a. kultūros veikėjų raštuose*, straipsnių rinkinys, sud. I. Lukšaitė. Kaunas: Šviesa, 1991, 33–40.

Pakalka Kazys. Uolusis XVII a. jėzuitas – Konstantinas Sirvydas: (360-osioms mirties metinėms). Portr. – *Katalikų pasaulis* 17. 1991, 16–17.

1992

Konstantinas Sirvydas (1580–1631): (trumpa gyvenimo ir veiklos apžvalga). – *Mūsų šviturial*, trumpos biografijos–nekrologai. Vilnius, 1992, 259–261.

Kuolys Darius. *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje. Renesansas ir barokas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla. 1992.

Matušakaitė Marija. Tariamasis Sirvydo portretas. – *Naujasis židinys* 5. – 1992, 47–51.

Tereškinas Artūras. Konstantinas Sirvydas – lietuvių raštijos pradininkas. Faks. Portr., iliustr. – *Draugas* (priedas „Mokslas, menas, literatūra"). Chicago, 1992-11-14.

1994

Konstantinas Sirvydas (1579–1631): (trumpi biografiniai duomenys ir ištr. iš „Trijų kalbų žodyno" pratarmės) (V. Kryževičius). Iliustr. – *Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XIII–XVII a..: istorijos šaltinių antologija*, sudarė ir parengė: K. Grigas, V. Kryževičius, I. Lukšaitė. Vilnius, 1994, 260–263.

1995

Lukšaitė Ingė. Pirmojo Konstantino Sirvydo žodyno pavadinimas. – *Knygotyra* 21, 1995, 126–132.

Pakalka Kazys. K. Sirvydo „Dictionarium trium linguarum" poveikis D. Poškos žodynui „Słownik języka litewskiego, polskiego i łacińskiego". – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 33: *Gramatika ir leksikologija.* 1995, 216–230.

Palionis Jonas. *Lietuvių rašomosios kalbos istorija.* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995, 2 patais. ir papild. leidimas, 107–109 ir kt.

1996

Konstantinas Sirvydas (V. Vanagas). – *Lietuvių rašytojų sąvadas.* 2-asis patais. ir papild. leidimas. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1996, 22.

1997

Pakalka Kazys. Pastabos apie senąjį Konstantino Sirvydo trikalbį žodyną (~1620 m.). – *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas.* Faks. Vilnius, 1997, 6–25.

Senasis Konstantino Sirvydo žodynas, parengė, įvadinį straipsnį (6–25) parašė ir žodžių rodyklę sudarė Kazys Pakalka. Faks. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997, 572 p.

Drotvinas Vincentas. Naujas Konstantino Sirvydo senojo žodyno leidimas. – *Kultūros barai* 11. 1997, 73–76.

Schmalstieg William R. [Rec.:]. – *Lituanus* 44(4). Chicago, 1998, 85–87.

Urbutis Vincas. [Rec.:]. – *Archivum Lithuanicum* 1. 1999, 143–154.

Zemlickas Gediminas. Knygos, skrodžiančios amžius (1): Dievo duota sveikata yra darbui. Iliustr. – *Mokslo Lietuva.* 1998-04-23, 1–2.

Sirvydas Konstantinas. Portr. – *Knygotyra: enciklopedinis žodynas*, red. kol.: D. Kaunas (pirm.) et al., Vilnius: Alma littera, 1997, 331.

1999

Dini Pietro U., Subačius Giedrius. Konstantino Sirvydo *Dictionarium* neišlikusio antrojo leidimo (1631) pėdsakai Christiano Mentzelio indekse (1682): fitonimai. Iliustr. – *Archivum Lithuanicum* 1, 1999, 11–56.

Sirvydas Konstantinas (A. S[abaliauskas]). Portr.; iliustr. – *Lietuvių kalbos enciklopedija.* Vilnius, 1999, 577–580.

2000

Amato Loredana S. Indice lessicale dei Punktay sakimu K. Sirvydas, Parte I (1629). – *Eurasiatica*. 2000, 63.

2001

Rabikauskas Paulius. *Vilniaus akademija ir Lietuvos jėzuitai*, sud. L. Jovaiša. Vilnius: Aidai, 2002, 423–466.

Urbutis Vincas. Sirvydo *kumštas* 'juokas, išdaiga' ir žem. *kùmštas* 'suokalbis'. – *Baltistica* 35(2). Vilnius. – 2001, 192.

2002

Pociūtė-Abukevičienė Dainora. Pamokslas. – *Lietuvių literatūros enciklopedija*, Vilnius: LLTI, 2002, 368.

2003

Dini Pietro. U., Ardoino Diego. Preliminarios žinios apie Florencijos Sirvydą. – *Leksikografijos ir leksikologijos problemos*. Vilnius, 2003, 17–18.

Markevičius Valdimantas. K. Sirvydo „Punktų sakymų" I dalies tarminės ypatybės ir jų santykis su dabartinėmis rytų aukštaičių tarmėmis. – *Baltistica* 37(2). Vilnius, 2003, 223–228.

Ulčinaitė Eugenija, Jovaišas Albinas. *Lietuvių literatūros istorija: XIII–XVIII a.* Vilnius: LLTI, 2003, 358–363.

2004

Sirvydas Konstantinas – *Lietuvos knygos veikėjai: biografijų žodynas*, CD. Vilnius: VU Knygotyros ir dokumentotyros institutas, Matematikos ir informatikos institutas, 2004.

Vaitkevičiūtė Valerija. Lietuviškasis filosofijos modelis K. Sirvydo „Punktuose sakymų". – *Gimtasis žodis* 8. 2004, 7–12.

2005

Erichsmeier Jovita. Sudėtiniai sąlygos sakiniai Mikalojaus Daukšos ir Konstantino Sirvydo raštuose: (lyginamoji analizė). – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 1. Vilnius, 2005, 161–187.

Dini Pietro U., Ardoino Diego. Apie Florencijos Sirvydą. Iliustr., faks. – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 1. Vilnius, 2005, 140–152.

Pacevičius Arvydas. *Vienuolynų bibliotekos Lietuvoje 1795–1864 metais: dingęs knygos pasaulis*. Vilnius: Versus aureus, 2005, 180–181, 185–187.

Sawicka R. „Punkty Kazań od Adwentu aż do Postu..." K. Szyrwida – XVII-wieczna postylla katolicka. Opis systemu fonetycznego oraz fleksyjnego. Praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Teresy Friedel. Toruń: Instytut Języka Polskiego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2005.

Vaitkevičiūtė Valerija. Pamokslo raiška ir adresatas. – *Senosios raštijos profiliai* 20: (Senoji Lietuvos literatūra). Vilnius: LLTI, 2005, p. 21–51.

2006

Lizisowa Maria T. Konfrontacja pojęć prawnych w Słowniku Konstantego Szyrwida i w Statutach Litewskich. – *Acta Baltico-Slavica* 30. 2006, 164.

2007

Gricius Vytautas. Įrašas Konstantino Sirvydo žodyne – gražus draugystės ir lietuvybės pavyzdys. – *Spectrum* 1(6). Vilnius: VU, 2007, 35.

Klimavičius Jonas. Ką tikrai parašė Konstantinas Sirvydas. – *Mokslo Lietuva*. 2007-10-4–17.

2008

Mikolaitytė Aurelija. Barokiškieji K. Sirvydo „Punktų sakymų" ornamentai. – *Baltské jazyky v proměnách metod*. Brno: Mosarykova universita, 2008, 109–118.

Sirvydas Konstantinas (A. S[abaliauskas]). Portr., iliustr. – *Lietuvių kalbos enciklopedija*. 2–as patiksl. ir papild. leid. Vilnius, 2008, 493–495.

Vaičiulytė-Semėnienė Loreta. Predikatinio daiktavardžio morfosintaksinis žymėjimas XVI a. pab. – XVII a. pr. lietuvių kalboje (remiantis K. Sirvydu ir J. Bretkūnu). – *Baltské jazyky v proměnách metod*. Brno: Mosarykova universita, 2008, 119–135.

Vaitkevičiūtė Viktorija. *LDK katalikiškas Baroko pamokslas. Tarp ars vivendi ir ars moriendi*. Vilnius: LLTI, 2008.

Vasiliauskienė Virginija. *Lietuvių kalbos žodžių tvarka XVI–XIX a. Atributinės frazės*. Vilnius: LKI, 2008.

2009

Konstantinas Sirvydas – jėzuitas, leksikografas, filosofas: [Nijolės Bulotaitės pokalbis su prof. Dainora Pociūte-Abukevičiene]. Portr. – *Universiteto naujienos*. Vilnius, 2009-10-12.

Schiler Christiane. Konstantino Sirvydo žodynų įtaka Mažosios Lietuvos leksikografijai. – *Nuo Konstantino Sirvydo iki didžiojo Žodyno: Lietuvos vardo tūkstantmečiui*. Tarptautinė mokslinė konf. pranešimų tezės. Vilnius, 2009-11-19–20, 51.

2010

Vaitkevičiūtė Viktorija. „Įvaizdinti" pavyzdžiai LDK Baroko katalikų pamoksluose. – Socialinių tapatumų reprezentacijos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūroje. – *Dailės istorijos studijos* 4. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2010, 188–209.

2011

Konstantinas Sirvydas (S. Narbutas). Iliustr. – *Senosios Lietuvos literatūra 1253–1795*, sud. Sigitas Narbutas. Vilnius: LLTI, 2011, 236–240.

Schiller Christiane, Zubaitienė Vilma. Die Wörterbücher von Konstantinas Sirvydas als Quelle für die handschriftliche preußisch-litauische Lexikographie. Probleme und Lösungsansätze. – *Archivum Lithuanicum* 13. Vilnius, 2011, 9–38.

Vaitkevičiūtė Viktorija. „Kto ma oczy jasne, może obaczyć piekło na tym świecie". Świat barokowy w postyllach Konstantego Szyrwida i Piotra Skargi. – *Proza staropolska.* Pod redakcją Krystyny Płachcińskiej i Marcina Bauera. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2011, 367–379.

Zubaitienė Vilma. Konstantino Sirvydo Dictionarium trium lingvarum leksika XVIII amžiaus Mažosios Lietuvos žodynuose. – *47. Artura Ozola dienas konference: Baltu valodu vesture un dialektologia: referatu anotacijas un kopsavilkumi*, Riga, 2011, 18.–19, Riga: Latvijas universitate, 2011, 48–49.

2012

Kaunas Domas. *Bibliotheca Georgii comitis de Plotez. Jurgio Platerio biblioteka – Lietuvos knygos kultūra ir mokslo paminklas.* Vilnius, 2012, 78, 80, 115.

Rutkovska Kristina. Konstantino Sirvydo „Punktai sakymų" (1629, 1644): išsamių tyrinėjimų pradžia. – *Lituanistica* 4(90). – 2012, 309–319.

Vanagas Vytautas. Konstantino Sirvydo bibliografijos papildymas. – *Knygotyra* 59. 2012, 270–271.

Zemlickas Gediminas. Konstantino Sirvydo skaitymai Vilniuje ir Anykščiuose. Iliustr. – *Mokslo Lietuva.* 2012-06-07, 1–3; 2012-06-21, 3–5, 11.

2013

Apie Konstantino Sirvydo „Punktus sakymų" – su mokslinio kritinio leidimo rengėjomis: (pokalbis su V. Vasiliauskiene ir K. Rutkovska). – *Gimtoji kalba* 3. 2013, 14–23.

Šimėnaitė Zita. Skaitymai ir konferencija Konstantinui Sirvydui. – *Baltistica* 68(1). – 2013, 389–390.

Vasiliauskienė Virginija. Citatos ir jų identifikavimo būdai Konstantino Sirvydo *Punktuose sakymų.* – *Meno istorija ir kritika* 9. – 2013, 15–29.

Vasiliauskienė Virginija. Konstantino Sirvydo „Punktuose sakymų" spaudmenys ir rašyba. – *Acta Linguistica Lithuanica* 69. – 2013, 30–62.

Vasiliauskienė Virginija. O tekście i źródłach „Punktów Kazań" Konstantego Szyrwida. – *Acta Baltico Slavica* 37. – 2013.

SKAITMENINIAI IŠTEKLIAI

Punkty kazań na Post Wielki językiem litewskiem przez w.x. Constantego Szyrwida the-ologa Societatis lesu napisane, 1644. Prieiga internete: http://www.epaveldas.lt/

Konstantinas Sirvydas, [*Dictionarium trium linguarum*], 1620. Internetinis leidinys, perrašą rengė Milda Lučinskienė, konkordancijas rengė Milda Lučinskienė, Vytautas Zinkevičius. 2008. Prieiga internete: http://www.lki.lt/seniejirastai/db

Konstantinas Sirvydas, [*Dictionarium trium linguarum*], 1677. Internetinis leidinys, perrašą rengė Mindaugas Šinkūnas, konkordancijas rengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius. 2012. Prieiga internete: http://www.lki.lt/seniejirastai/db

Konstantinas Sirvydas, *Punktai sakymų*, 1629–1644. Perrašą rengė Virginija Vasiliauskienė, konkordancijas rengė Virginija Vasiliauskienė, Vytautas Zinkevičius. 2001–2002; Lietuvių kalbos instituto Senųjų raštų duomenų bazė, Inv. Nr. T-4; Nr. K-1-4; Nr. K-2-4.

Le159 **Leksikografija** ir leksikologija / Lietuvių kalbos institutas. – Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006– .

ISBN 978-9955-704-42-3 (įr.)

[D.] 3: Konstantino Sirvydo darbai ir jo epocha / sudarė Zita Šimėnaitė; [redaktorių kolegija: Zita Šimėnaitė (vyr. redaktorė) ... [et al.]. – 2013. – 405 p.: iliustr. – Str. liet., lenk., vok. – Santr. liet., angl. – Bibliogr. str. gale. – ISBN 978-609-411-105-1

Mokslo straipsnių rinkinys skirtas pirmojo lietuvių leksikografo Konstantino Sirvydo (~1580–1631) asmenybės ir darbų sukaktims paminėti. Pirmajame knygos skyriuje nagrinėjama K. Sirvydo žodynų problematika, o antrasis skyrius skirtas jo pamokslų *Punktai sakymų* lietuviškų ir lenkiškų tekstų analizei. Trečiame skyriuje spausdinami tyrimai, susiję su K. Sirvydu ir jo epocha. Pabaigoje pateikiama K. Sirvydo 1960–2013 metų bibliografija.

UDK 811.172'373+811.172'374+811.172'374(092)

LEKSIKO-
GRAFIJA
ir
LEKSIKO-
LOGIJA
3

Dailininkas
Alfonsas Žvilius

Redaktorė
Aldona Kaluinienė

Korektorė
Kristina Rutkovska

Spaudai rengė
Danutė Stakienė

Maketuotojas
Saulius Juozapaitis

SL 655. Tiražas 500 egz.
Išleido Lietuvių kalbos institutas,
P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
Spausdino UAB *Baltijos kopija*,
Kareivių g. 13B, LT-09109 Vilnius